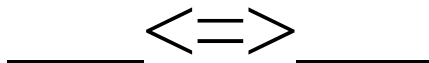

СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО: ГЛОБАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Колективна монографія

Харків
СГ НТМ «Новий курс»
2024

УДК 001:1
С89

Сучасне суспільство: глобальні трансформації: кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2024. – 298 с.

ISBN 978-617-7886-51-7

DOI: 10.61718/mon-2024-8

Рецензенти

Штулер Ірина Юрійвна, доктор економічних наук, професор,
перший проректор ВНЗ «Національна академія управління»

Погоріла Світлана Григорівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри славістичної філології, педагогіки і методики викладання
Білоцерківського національного аграрного університету

Гетьман Ірина Анатоліївна, кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри комп'ютерних інформаційних технологій
Донбаської державної машинобудівної академії

Харченко Артем Вікторович, кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри мистецької освіти та гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського

Рекомендовано до друку редакційною колегією
Соціально-гуманітарної науково-творчої майстерні «Новий курс»
(протокол № 16-мн від 28.04.2024)

Видавець СГ НТМ «Новий курс» – діяльність у науковій, видавничій,
освітній, творчій, інформаційній сфері з 1989 року.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:
ДК № 8013 від 22.11.2023. Зареєстровано у Global Register of Publishers.
www.newroute.org.ua/cnt

Колективна монографія присвячена актуальним питанням розвитку сучасного суспільства. Досліджуються проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

ISBN 978-617-7886-51-7

DOI: 10/61718/mon-2024-8

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

© СГ НТМ «Новий курс», 2024

© Автори, 2024

Зміст

	Стор.
Передмова	5
Розділ перший.	
Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво.	6
1.1. Особливості викладання дисциплін у вищому закладі в умовах воєнного стану	6
1.2. Методика проведення польових досліджень з навчальної практики з геології студентів-географів	11
1.3. Розвиток технічного мислення школярів у навчанні біології, хімії та фізики	15
1.4. Non-traditional types of physical recreation as a basis for the formation of a healthy lifestyle of student youth	23
1.5. Особливості психологічної підготовки як фактору підвищення спортивних результатів в волейболі	27
1.6. Творчий універсалізм Андрія Гнатишина	37
1.7. Особливості навчання та виховання дітей з розладами аутистичного спектра засобами візуального розкладу	54
1.8. Борис Кудрик – митець універсального обдарування	63
Розділ другий.	
Релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я.	78
2.1. Леся Українка та поетичність в українській літературі	78
2.2. Філософські засади науки і технонауки	81
2.3. Репресії проти депутатського корпусу рад УРСР (30-ті р.)	95
2.4. Творчість і світ віртуальностей	99
2.5. Функціонування фразеологізмів у різних стилях мови	104
Розділ третій.	
Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії.	107
3.1. Проблеми та перспективи управління логістичною галуззю в умовах воєнних дій в Україні	107
3.2. Побудова резиліентної системи якості акушерсько-гінекологічної допомоги	115
3.3. Концепція сталого розвитку як основа гармонійного розвитку суспільства	121
3.4. Вплив форм та контенту ЗМІ на суб'єктивне благополуччя людини в умовах загрозової невизначеності	125
3.5. Теоретико-методологічне упорядкування природно-господарських відносин в Україні у контексті забезпечення якості життя	132
3.6. Державна підтримка процесів євроінтегації в Україні: недалеке минуле та новітні тенденції	145
3.7. Фактори корекції психоемоційного розвитку в підлітковому віці за допомогою уроків образотворчого мистецтва	152
3.8. Капіталізація підприємств житлово-комунального господарства як фактор економічної безпеки	156
Розділ четвертий.	
Публічне управління, адміністрування, право, цивільна та національна безпека, кібербезпека.	175
4.1. Intermediate consequences of the russian federation armed aggression against Ukraine: the destruction of critical infrastructure	175
4.2. Ефективна екологізація та сталий розвиток на машинобудівному підприємстві як стратегічний підхід до забезпечення національної безпеки	181
4.3. Доктрина природного права в українському філософсько-правовому мисленні	187

Розділ п'ятий.

Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм.	...	191
5.1. Поняття та класифікація квестів	...	191
5.2. Navigating post-global trade conflicts: lessons from historical dynamics and contemporary realities	...	195
5.3. Enhancing the marketing appeal of cinemas in Ukraine amidst times of war based on research of the film distribution market	...	198
5.4. Звіт про управління окремого бізнес суб'єкта: порядок формування, подання та особливості аудиту	...	209
5.5. Роль видатних постатей минулого у розвитку культурного туризму на Лебединщині	...	226
5.6. Управління кредитним ризиком індивідуального позичальника	...	228
5.7. Туристичне районування як геопросторова організація туристичного простору	...	230
5.8. Directions for improving the efficiency of the management process of industrial enterprises in the current realities: innovation and attractiveness	...	234
5.9. Внутрішній контроль та внутрішній аудит в системі аудиту фінансової звітності	...	251
5.10. Взаємопоглинання напрямків екомістобудування, зеленого будівництва та архітектури – екотренд глобальних трансформацій для відбудови країни	...	271
Післямова	...	297

Передмова

Колективна монографія присвячена актуальним питанням розвитку сучасного суспільства. У колективній монографії буде досліджено сучасні проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

Авторський колектив монографії представляють наступні науковці (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): Andrii Protsenko, Bondar-Pidhurska Oksana Vasylivna, Hanna Sukhanova, Olena Kotova, Olena Sopotnytska, Viktoriia Tsybulska, Акопов Сергій Едуардович, Арабаджи Олена Семенівна, Арсененко Ірина Анатоліївна, Босюк Альона Сергіївна, Войтюк Юлія Володимирівна, Гук Орест Васильович, Гучко Яна Володимирівна, Даценко Віта Василівна, Дем'янець Ігор Йосипович, Донець Ірина Анатоліївна, Донченко Лариса Михайлівна, Дюжикова Тетяна Миколаївна, Євсєєв Вадим Олександрович, Журавська Наталія Євгенівна, Завгородня Олена Василівна, Знаменщикова Валентина Миколаївна, Клим Мар'яна Ігорівна, Кравчук Катерина Олегівна, Кудлач Віра Іванівна, Кукса Валентина Михайлівна, Кулик Ірина Олександрівна, Кучин Павло Захарович, Кучина Валентина Федорівна, Левада Ольга Михайлівна, Леонова Софія Володимирівна, Маклюк Олег Володимирович, Максимов Олександр Сергійович, Микитенко Вікторія Володимирівна, Микитенко Наталія Миколаївна, Москаленко Василь Григорович, Назаренко Інна Миколаївна, Назаренко Олександр Володимирович, Польова Наталія Миколаївна, Неборачко Микола Едуардович, Непша Олександр Вікторович, Новікова Анна Віталіївна, Олійник Ірина Сергіївна, Олійник Михайло Олександрович, Орлов Олексій Геннадійович, Попова Ганна Юріївна, Рибачек Валентин Кіндратович, Савченко Володимир Федорович, Сук Олена Євгеніївна, Толошняк Наталія Анатоліївна, Фімяр Світлана Володимирівна, Хоботова Еліна Борисівна, Чаплигін Олександр Костянтинович, Чорна О. А., Штерр Діана Іванівна, Юрчук Людмила Василівна.

Інформаційну базу дослідження становили: нормативно-правові документи, звіти профільних установ, методичні та статистичні матеріали суб'єктів господарювання, матеріали експертних досліджень, аналітичні огляди, опитування, анкетування, наукові та методичні публікації тощо.

Розділ перший**Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво****Даценко Віта Василівна / Datsenko Vita Vasylivna**

Кандидат хімічних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8331-8863

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет***Хоботова Еліна Борисівна / Khobotova Elina Borisyvna**

Доктор хімічних наук, професор

ORCID: 0000-0001-6377-5186

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет***1.1. Особливості викладання дисциплін у вищому закладі
в умовах воєнного стану****1.1. Features of teaching disciplines in higher institutions
under the conditions of the state of martial**

Введення. Вторгнення повномасштабних військ РФ на територію України 24 лютого 2022 року різко змінило хід всіх управлінських процесів в Україні. Сфера вищої освіти також не залишилася поза увагою. Встановлений наразі воєнний стан суттєво впливає на сучасну вищу освіту [1]. У зв'язку з цим в умовах воєнного стану для налагодження та модернізації навчання використовуються інформаційно-комунікаційні технології [2, 3].

В умовах ситуації, що склалась в Україні, для забезпечення неперервного навчального процесу вчені та педагоги вважають актуальним питання впровадження та вдосконалення дистанційного навчання в різних його формах. Дистанційне навчання передбачає освітній процес, в якому основний акцент робиться на використанні персональних комп'ютерних технологій, так і електронних підручників, які спроможні забезпечити інтерактивну взаємодію викладача та інтерна, інтерна й інтерна на різних етапах навчання і самостійну роботу з матеріалами інформаційної мережі [4, 5]. Навчання у дистанційному режимі є найбільш оптимальним способом організації освітнього процесу в умовах воєнного стану, оскільки воно найбільш безпечно для всіх його учасників [6].

Для проведення дистанційного навчання під час воєнного стану важливо правильно вибрати канали комунікації. Канал комунікації представляє собою спосіб зв'язку, такий як платформа дистанційного навчання, електронна пошта, соціальні мережі, месенджери та телефонні дзвінки. Найбільша відстань в цифровому просторі існує між платформою дистанційного навчання та електронною поштою, які необхідні для формальної комунікації між викладачем та здобувачем освіти, таких як прикріплення завдань, їх обговорення та виставлення оцінок. Наступним рівнем комунікації є соціальні мережі, які можуть бути використані як робоча сторінка або сторінка закладу освіти, спрямована на професійне позиціонування та оперативне інформування про події та заходи. Месенджери, такі як Viber, Telegram, WhatsApp та інші, становлять наступний рівень комунікації, оскільки вони пов'язані з особистим номером. У останні роки робочі групи в месенджерах стали ефективним засобом швидкого зв'язку та оперативного інформування спільноти людей.

Найменша дистанція досягається через телефонні дзвінки, але цей спосіб не завжди є зручним через відсутність мережевого покриття деяких територій України через дії країни-агресора.

Аналіз публікацій. Останнім часом коло досліджень, предметом яких стало питання педагогічного потенціалу соціальних мереж та месенджерів, розширюється. Зокрема, аналіз зазначеної проблематики представлений в роботах [7-14], де автори відзначають, що соціальні мережі як інструмент взаємодії викладача та студентів в освітньому процесі недооцінені і мало вивчені, адже саме їх можна використовувати для підвищення ефективності організації колективної роботи, навчальної та творчої діяльності, довгострокової проектної роботи, міжвузівських та міжнародних досліджень, реалізації завдань різного спрямування незалежно від місцезнаходження учасників групи [7, 9].

Сучасна теорія дистанційного навчання визнає різноманітні моделі, що об'єднують як очні, так і дистанційні форми навчання. Серед них варто відзначити мережеве навчання, яке включає автономні мережеві курси та інформаційно-предметне середовище, а також модель, що комбінує мережеве навчання та кейс-технології. Дистанційне навчання може також базуватися на інтерактивному телебаченні (Two-way TV) або комп'ютерних відеоконференціях.

Найбільш прийнятною та перспективною моделлю вважається інтеграція аудиторних занять, таких як лекції, семінари, та практичні заняття, з дистанційно-інтерактивними формами навчання, такими як вебінари, відеозаписи, відеоконференції, форуми, обговорення, дискусії та телеконференції. Ця модель сприяє індивідуалізації та одночасно забезпечує широкі можливості інтерактивності в навчанні. Вона стимулює самостійне та групове вивчення матеріалу, сприяє використанню дослідницьких підходів, розвиває уміння працювати з інформацією як індивідуально, так і у групі, сприяє комунікації в освітньому процесі.

Проблема професійно орієнтованого навчання майбутніх фахівців в технічному навчальному закладі була розглянута в роботах [7]. Автори вивчили необхідності та можливості організації освітнього процесу в умовах військового стану, визначили особливості дистанційного навчання у ВНЗ в умовах проведення бойових дій, порівняли умови надання освітніх послуг під час тривалого карантину та активної фази військових дій. В результаті дослідження виявлено особливості реалізації теоретичної та практичної підготовки студентів, які дистанційно навчаються протягом тривалого періоду.

Автори роботи [8] довели, що впровадження мережних технологій в освітній процес є перспективним напрямом теорії навчання в умовах військового стану. Соціальні мережі та месенжери можуть бути дуже комфортними та ефективними інструментами, що доповнює стандартні засоби навчання у ВНЗ. У викладачів з'являється можливість урізноманітнити наочність навчальних матеріалів, при цьому студенти залишаються у звичному для себе середовищі спілкування. В підсумку студенти при дистанційному навчанні починають із підвищеним інтересом ставитися до предмета і показують вищі результати навчання.

В роботі [9] розглянуто використання системи MOODLE і перспективи її застосування при дистанційному навчанні. Наведені в роботі електронні ресурси платформи MOODLE сприяють підвищенню рівня знань студентів, розвитку у них навичок самостійної роботи, надають можливість самооцінки своїх знань, що є необхідною умовою ефективності процесу навчання. Показано, що інформаційно-освітнє середовище навчання «MOODLE» є гнучкою і легко адаптується. Зроблено висновок, що система дистанційного навчання «MOODLE» являє собою педагогічну технологію, повністю побудовану на використанні інформаційних і комунікаційних систем. Як засвідчують автори роботи, спілкування в соціальних мережах в дистанційному режимі має першорядне значення для навчання. Навчання відбувається в певній групі соціальної мережі, де неопитні студенти поступово стають експертами через практичну участь у вирішенні проблем в межах конкретної галузі знань. В роботі наводяться аргументи на підтримку використання соціальних мереж у освітній діяльності: популярність соціальних мереж серед молоді; відсутність необхідності у фінансових витратах для використання соціальних мереж; здатність студентів набувати сучасні навички, такі як комунікація з іншими людьми та творче використання інформації для розв'язання проблем; можливість вивчення матеріалу онлайн для студентів, які не можуть бути присутніми на аудиторних заняттях; безперервність навчання завдяки постійній взаємодії студентів і викладачів в мережі у зручний для них час; можливість викладачам проводити інтерактивні лекції в соціальних мережах; доступність віртуальної групи для студентів через мобільний Інтернет; полегшення запам'ятовування студентів для викладачів завдяки можливості асоціювати імена з обличчями в аудиторії.

Наукові дослідження зарубіжних авторів за цим напрямком роблять акцент на таких питаннях, як професійна взаємодія викладачів, обмін досвідом та ідеями, організація групової роботи учнів, розвиток творчих здібностей учнів [10-14]. В [12] проведено аналіз закордонного досвіду та власного досвіду організації дистанційного навчання в умовах військового стану. Розглянуто чинники подолання розладів ментального здоров'я за допомогою їх включення в освітній процес. Проведено порівняння можливостей для організації синхронного та асинхронного дистанційного навчання в умовах військового стану. Визначені основні можливості реалізації електронного навчання у довготривалому дистанційному форматі та виокремлені основні проблеми, які виникають при цьому.

Мета дослідження – показати застосування різних методів і прийомів організації навчального процесу під час вивченні дисциплін у Харківському національному автомобільно-дорожньому університеті (ХНАДУ) в дистанційному режимі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Виникнення надзвичайної ситуації, а саме, повномасштабного вторгнення РФ на територію України, стало головною причиною переходу всіх навчальних закладів на дистанційний режим роботи. Завдяки несподіваному характеру цього переходу, більшість навчальних закладів, викладачів та студентів не мали підготовки до швидкої адаптації до нового формату навчання. Це призвело до зміни способу взаємодії між викладачами та студентами без належної методичної підготовки, недостатньої готовності електронного навчального середовища закладів, обмеженого технічного обладнання учасників процесу та обмежених навичок роботи в дистанційному форматі у викладачів та студентів. Все це призвело до нестабільності та безладності в навчальному процесі, а також втрати зв'язку з певною кількістю студентів.

В організації відновлення освітнього процесу в Харківському національному автомобільно-дорожньому університеті (ХНАДУ) в умовах воєнного стану були враховані рекомендаційні положення листа Міністерства освіти і науки України [15]. Освітній процес було відновлено за безпечних умов. Пріоритетом стало саме забезпечення максимально можливої безпеки кожного студента та працівника системи освіти. З цією метою, адміністрація університету ухвалила рішення щодо організації освітнього процесу за дистанційною формою навчання (за погодженням з військово-цивільною адміністрацією). В перші дні відновлення навчання студентів, які були тимчасово переміщені до інших регіонів України або за кордон, необхідно було в стислий термін долучити до навчання у будь-якому форматі за місцем тимчасового проживання. Для цього активно було використано всі наявні електронні ресурси, в тому числі електронні ресурси навчання університету.

На кафедрі хімії та хімічної технології ХНАДУ з метою організації та підтримки спілкування під час здійснення дистанційного навчального процесу в умовах воєнного стану були задіяні різні канали комунікації: сторінки у соціальних мережах, телефонні дзвінки, електронна пошта, месенджери, електронна навчальна платформа «MOODLE». У ситуації, що склалася при незапланованому переході на дистанційне навчання, відсутності традиційних аудиторних занять та безпосередніх контактів соціальні мережі та месенджери стали важливою складовою в стабілізації процесу навчання. Усі ці засоби допомогли частково компенсувати відсутність безпосередньої взаємодії та живого спілкування між учасниками освітнього простору, дозволили максимально організувати та зберегти активність навчального процесу.

При дистанційному навчанні завжди необхідно мати альтернативний канал зв'язку, що дозволяє оперативно зв'язатися викладачу із студентами. У разі неможливості провести заняття або бути присутнім на онлайн-занятті викладач мав можливість оперативного повідомити про це. Соціальні мережі та месенджери дозволяють зробити це швидко. При дистанційному навчанні в екстремальних непередбачуваних умовах найбільш ефективними стали месенджери Viber, Telegram та стрінки в соціальних мережах WhatsApp, Instagram, Facebook, YouTube. Чати здобувачів освіти із викладачами в месенджерах Viber та Telegram при дистанційному навчанні стали найпопулярнішим віртуальним середовищем взаємодії студентів з викладачами, яке допомогло компенсувати відсутність живого спілкування між викладачем та студентами та дозволило здійснювати різні види взаємодії: письмової та усної (за допомогою голосових повідомлень) обміну інформацією (рис. 1). Саме завдяки цим чатам викладачі мають можливість заздалегідь планувати види діяльності, що містить потрібні матеріали та чіткі інструкції, визначати, на якій платформі проходитимуть відеозаняття (Zoom або BigBlueButton). Також, одночасно з повідомленням студенти отримують запрошення на онлайн-заняття або консультацію із зазначенням дати та часу. Крім того, будь-які проблеми (немає звуку, як підключити мікрофон, яке завдання виконується, щоб приєднатися до групової роботи онлайн, якщо підключилися пізніше, тобто у разі будь-якої нестандартної ситуації), які виникали при проведенні занять в режимі онлайн (лекція, лабораторне або практичне заняття, консультація та ін.), використовується функція «миттєве повідомлення», коли викладач чи студенти надсилають повідомлення.

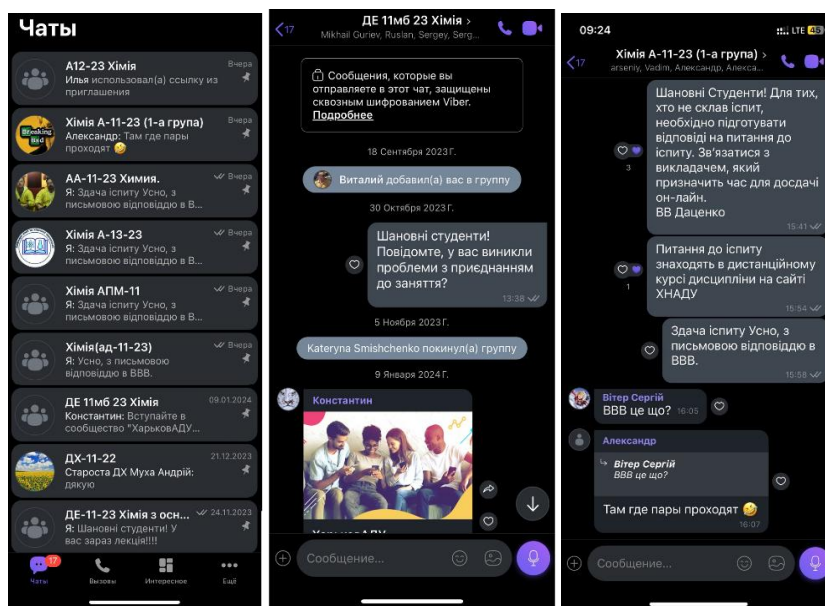

Рис. 1. Приклад використання віртуального середовища Viber при взаємодії викладача із студентами

Складнощі полягають в тому, що необхідно враховувати, що не всі, хто навчається, мають доступ до комп'ютера, тому викладач через соціальні мережі або месенджери інформує студентів про необхідність роздрукувати або мати можливість бачити дані матеріали. Повідомлення в соцмережах та месенджерах дозволяють швидко надсилати файли будь-якого типу. Викладачі обов'язково надають до відповідних матеріалів покрокові інструкції по роботі на той випадок, якщо виникнуть технічні складнощі (проблеми з інтернет-з'єднанням, мікрофоном та ін.).

Використовуючи соціальні мережі, викладач може проводити аудиторні лекції в інтерактивному режимі. Наприклад, при онлайн лекції студенти можуть активно взаємодіяти через соціальну мережу, задавати питання та обговорювати представлений матеріал у форматі мікроблогу. Крім того, коли є перешкоди в інтернет-з'єднанні, немає звуку, погано чути, немає можливості підключитися до групової взаємодії проводять з використанням прямої відеотрансляції в будь-якому з месенджерів або соціальних мережах – WhatsApp, YouTube або Інстаграм. Так само, інколи, група студентів попередньо створену презентацію за певною темою розглядає та обговорює у вигляді відеотрансляції в WhatsApp до онлайн-взаємодії.

Соціальні мережі можуть бути використані для прогнозування, передбачення викладачем можливих проблемних ситуацій та створення правил взаємодії як викладача та студента. Так, соціальні мережі використовували для регулярної взаємодії на основі розкладу онлайн-консультацій. Час проведення онлайн-консультацій розміщуються при необхідності на сторінці викладача у соцмережах. Далі сторінка викладача використовується як стрічка новин та супровід онлайн-взаємодії. Тут розміщується час проведення онлайн-консультацій або додаткових занять; нагадування про терміни надання контрольних чи лабораторних робіт на перевірку, заборгованості студентів та ін. Тобто, розміщується матеріали, які мають допомогти студентам бути в курсі незапланованих змін навчального процесу та швидко включитися в процес, якщо забули або впустили щось.

Дистанційне навчання передбачає використання як персональних комп'ютерних технологій, так і електронних підручників. Ці засоби дозволяють забезпечити інтерактивну взаємодію викладача та студента на різних етапах навчання, а також сприяють самостійній роботі студента з матеріалами інформаційної мережі. Для вирішення цих задач при організації навчального процесу в офлайн-форматі з викладання дисциплін хімічного спрямування на кафедрі хімія та хімічні технології ХНАДУ активно застосовуються найсучасніші ефективні технології дистанційного навчання на базі електронної навчальної платформи «MOODLE» (рис. 2). Платформа «MOODLE» розроблена з урахуванням потреб освітньої системи. Ця електронна платформа є місцем для зберігання інформації та осередком для спілкування і освітньої взаємодії між викладачем та студентом.

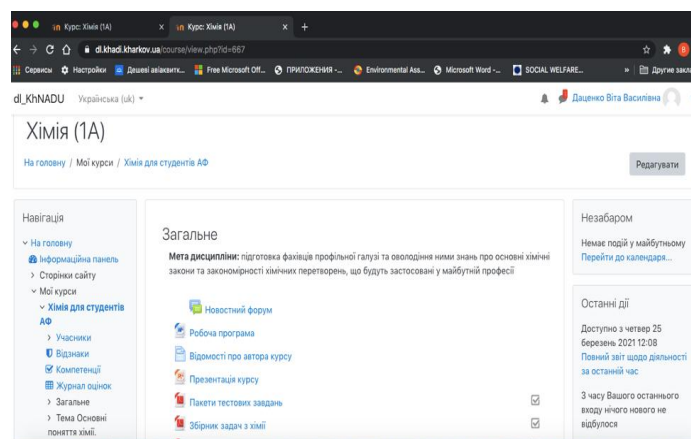

Рис. 2 Приклад дистанційного курсу з дисципліни «Хімія», що здійснюється в системі дистанційного навчання «MOODLE»

Важливі функції платформи «MOODLE» для дистанційного навчання включають надійність, простий інтерфейс, наявність широкого функціоналу і зручну навігацію. Використання такої платформи дозволяє викладачам ефективно проводити освітню діяльність, включаючи лекції, лабораторні та практичні роботи, консультації та іспити у формі відеоконференцій. Також це забезпечує автоматизований контроль знань і ефективне використання інтернет-ресурсів. Система вивчення освітніх компонентів дисципліни студентами передбачає опанування теоретичного матеріалу під час лекцій та самостійної роботи. Для

реалізації навчальних занять існують два основних способи у часі: синхронний та асинхронний. Синхронне проведення лекцій включає класичні лекції або лекції-консультації, що передбачають онлайн-комунікацію. Викладачі, якщо немає можливості працювати на стаціонарному комп'ютері, можуть використовувати мобільний пристрій для проведення занять у системі «MOODLE», завантажуючи заздалегідь підготовлені презентаційні матеріали.

Необхідною особливістю проведення дистанційного навчання в умовах воєнного часу є дотримання правил безпеки, особливо тоді, коли під час онлайн-зустрічі виникає сигнал повітряної тривоги. Важливою передумовою для забезпечення одночасної безпеки та якості вищої освіти в умовах воєнного стану є доступ до необхідної навчальної інформації. Розуміючи, що здобувачі освіти можуть перебувати в укриттях протягом певного часу, запропоновано переглядати матеріали в асинхронному режимі на хмарній платформі ХНАДУ в базі електронної навчальної платформи «MOODLE». Це включає конспекти лекцій, відеодосліди, презентації з прикладами практичних завдань, індивідуальні тестові завдання для перевірки засвоєння матеріалу, рекомендовану літературу та довідковий матеріал (рис. 3).

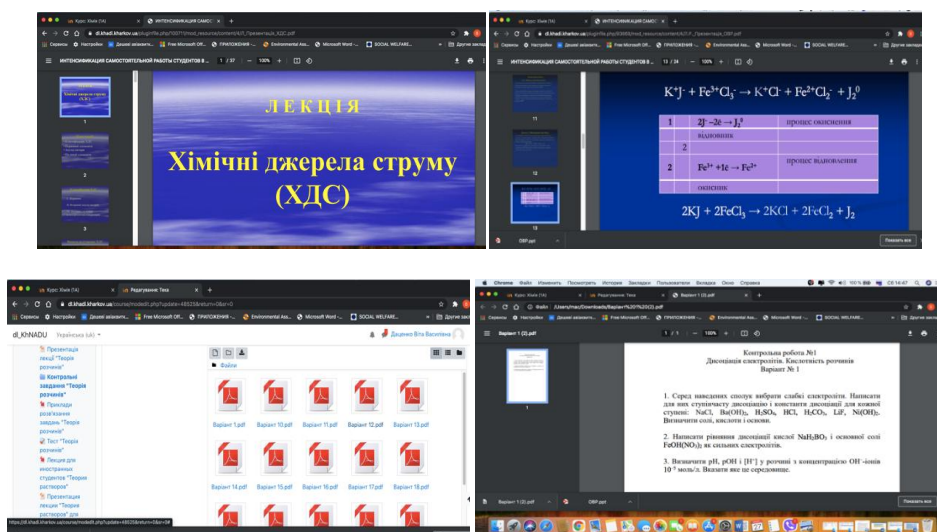

Рис. 3. Навчальні компоненти «Лекція», «Лабораторна робота», «Контрольні завдання», «Приклади розв'язання завдань» навчального курсу «Хімія» в системі дистанційного навчання «MOODLE»

Асинхронний режим проведення лекцій, лабораторних та практичних занять дозволяє представляти їх на електронних платформах у вигляді відеозаписів. Це дозволяє швидко інформувати здобувачів вищої освіти про матеріал заняття та підкреслити основні елементи. Також включено повнотекстовий матеріал лекцій, лабораторних або практичних робіт, матеріали для самостійного вивчення, електронні копії підручників, конспекти лекцій, методичні вказівки, презентації з прикладами виконання практичних завдань, індивідуальні тестові завдання та інше. Процес дистанційного навчання в асинхронному режимі передбачає більше самостійної роботи студентів, коли вони переглядають відеозаписи лекцій, вивчають матеріали, виконують завдання та здають тести у зручний для них час.

Незважаючи на ряд переваг, пов'язаних із впровадженням всіх наявних електронних ресурсів, в тому числі ресурси навчання університету, доцільно вказати на проблеми, що виникають при їх використанні. Зокрема, це включає постійну необхідність доступу до мережі, виконання етикету спілкування серед учасників, а також відсутність можливості постійного контролю над використанням соціальних мереж саме в навчальних цілях і інші аспекти. Крім того, викладач не завжди може встигати прослідкувати коректність навчальних матеріалів, які завантажують студенти.

Висновки. В роботі неведені результати дистанційного навчання власного досвіду кафедри хімії та хімічної технології ХНАДУ в умовах воєнного стану. Показано, що для дистанційного навчання в умовах воєнного стану доцільно використовувати всі наявні форми й методи взаємодії між учасниками освітнього процесу відповідно до конкретної ситуації. Розглянуто використання різних каналів комунікації: сторінки у соціальних мережах, телефонні дзвінки, електронну пошту, месенджери, електронну навчальну платформу «MOODLE» для організації та реалізації дистанційної форми в умовах довготривалого навчання. Охарактеризовано один із ефективних способів організації дистанційного вивчення освітніх компонент із використанням бази електронної навчальної платформи «MOODLE». Позначені певні

недоліки системи дистанційного навчання: не всі викладачі та студенти компетентні у роботі з онлайн ресурсами; складно утримувати контакти «викладач-студент»; неможливо точно визначити хто саме працює та виконує завдання; за тривалого дистанційного навчання майбутній фахівець не набуває навиків проводити дискусійне обговорення.

Джерела

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2126-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text>
2. Освіта України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник / за заг. ред. С. М. Шкарлета. Київ, 2022. 358 с.
3. Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні: лист Міністерства освіти і науки України від 29.03.2022 р. № 1/3737-22. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86164/ (дата звернення: 07.10.2022).
4. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні. [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p#n8>
5. Кучаковская Г. А. Застосування соціальних мереж в навчальній діяльності студентів [Електронний ресурс] / Г. А. Кучаковська / Наукова молодь-2014: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (11 груд. 2014 р) – Інститут інформаційних технологій та засобів навчання НАПН України, Київ – 2014. – URL: http://conf.iitl.gov.ua/Images/Files/G_78_1417539443_file.Kuchakovska_Soc_78_1417539443_file.mer.eszi.v.navchanny_78_1417539443_file.docx
6. Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проектна діяльність: наук.-метод. зб. / за заг. ред. С. М. Шкарлета. Київ. – Чернівці: Букрек, 2022. – 140 с.
7. Анічкіна О. В., Романишина Л. М., Авдєєва О. Ю. Організація дистанційного навчання хімії у закладі вищої освіти в умовах військового стану Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – 2022. – Вип. 86/5. – С. 15-20. DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.86.04>
8. Biancani S., Mc Farland D. A. Social Networks Research in Higher Education // Higher Education: Handbook of Theory and Research. – 2013. – № 28. – P. 152-215.
9. Дашенко В. В., Хоботова Е. Б. Використання системи дистанційного навчання MOODLE для викладання дисципліни «Хімія» у харківському національному автомобільно-дорожньому університеті. Зб. наук. пр. Вісник ХНАДУ 98. – Харків: ХНАДУ. 2022. – № 98. – С. 153-160.
10. Celant S. The Analysis of Students' Academic Achievement: The Evaluation of Peer Effects through Relational Links. Quality and Quantity. – 2013. – Vol. 47, № 2. – P. 615-631.
11. Badia A., Garcia C., Meneses J. Approaches to teaching online: Exploring factors influencing teachers in a fully online university. British Journal of Educational Technology. – 2017. – Vol. 48, Iss. 6. – P. 1193-1207.
12. Bawa P., Watson S. L., Waston W. Motivation is a game: Massively multiplayer online games as agents of motivation in higher education. Computers & Education. – 2018. – Vol. 123. – P. 174-194.
13. Queiroz Vera, Simonette Marcel, Spina Edison. Qualitative Case Study: Building an Online Learning Community // International Journal on Studies in English Language and Literature. – 2018. – Vol. 6, Iss. 5. – P. 37-45.
14. Rice W. Moodle E-Learning Course Development: A complete guide to successful learning using Moodle. Birmingham: Packt Publishing. – 2011.
15. Лист Міністерства освіти і науки України від 06.03.2022 № 1/3371-22 «Про організацію освітнього процесу» (<https://cutt.ly/ASqEtl4>).

Непша Олександр Вікторович

ORCID: 0000-0003-3929-9946

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

1.2. Методика проведення польових досліджень з навчальної практики з геології студентів-географів

В статті розглянуто методику організації та проведення польових геологічних досліджень на навчальній практиці з геології студентів географічних спеціальностей педагогічних закладів вищої освіти. Проаналізовані такі види робіт, як закладка та описання шурфу, опис геологічного відслонення, геологічна діяльність поверхневих вод та проведення геологічного картування. Ключові слова: навчальна практика з геології, студенти, геологічний компас, шурф, геологічне відслонення, геологічне картування.

Навчальна практика з геології здобувачів 1 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 014.07 Середня освіта проводиться в кінці II навчального семестру в обсязі 45 годин (1,5 кредити ЕКТС) і є завершальним етапом вивчення освітнього компоненту «Геологія з навчальною практикою» Проведення навчальної практики включає в себе три етапи: підготовчий, польовий та камеральний.

Загалом польовий етап поділяється на два розділи: методичний і самостійної роботи студентів.

Польовий етап практики включає в себе вивчення будови, принципів дії гірського компаса і прийомів роботи з ним. Під час роботи з гірським компасом необхідно пам'ятати, що схід і захід у ньому розташовані обернено, ніж насправді. Це дає змогу знімати відліки безпосередньо за північним кінцем магнітної стрілки, зазвичай пофарбованим у чорний або синій колір. За вертикального положення компаса, коли довге ребро його основи стоїть на горизонтальній поверхні напівлімбом донизу, схил клінометра показує 0° (рис. 1). Якщо це ребро стоїть на похилій поверхні, схил вказує кут нахилу останньої.

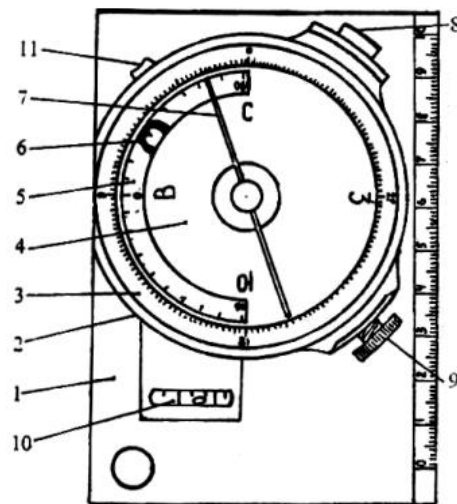

Рис. 1. Устрій гірничого компасу [1, с. 7]

Умовні позначки: 1 – алюмінієва платівка, 2 – коробка компасу, 3 – лімба, 4 – заспокоювач магнітної стрілки, 5 – напівлімба, 6 – висок (клінометр), 7 – магнітна стрілка, 8 – кнопка фіксації виску, 9 – аретировочний гвинт, 10 – бульбашковий рівень, 11 – стопорний гвинт трибки

Під час визначення азимутів компас встановлюється в горизонтальне положення, магнітна стрілка з фіксованого положення приводиться в робоче. Північним боком (позначка 0° великого лімба) компас спрямовується в бік об'єкта так, щоб одне з довгих ребер пластини збіглося з напрямком на нього. Північний кінець магнітної стрілки вкаже величину азимута і румб.

Положення шару (пласта) гірських порід у просторі визначається елементами залягання: простяганням, падінням, кутом падіння (рис. 2). Перед тим, як починати вимірювання елементів залягання пласта, необхідно насамперед знайти ділянку з гладкою поверхнею покрівлі (рівну площадку). Спочатку треба знайти лінії простягання і падіння. Для визначення лінії простягання компас ставлять довгим ребром підставки і схилом донизу. На обраний майданчик. Висок приводять у робоче положення. Обертаючи компас навколо вертикальної осі, підбирають таке його положення, коли схил зупиниться на нулі. Ребро, що спирається на пласт, вказує лінію простягання.

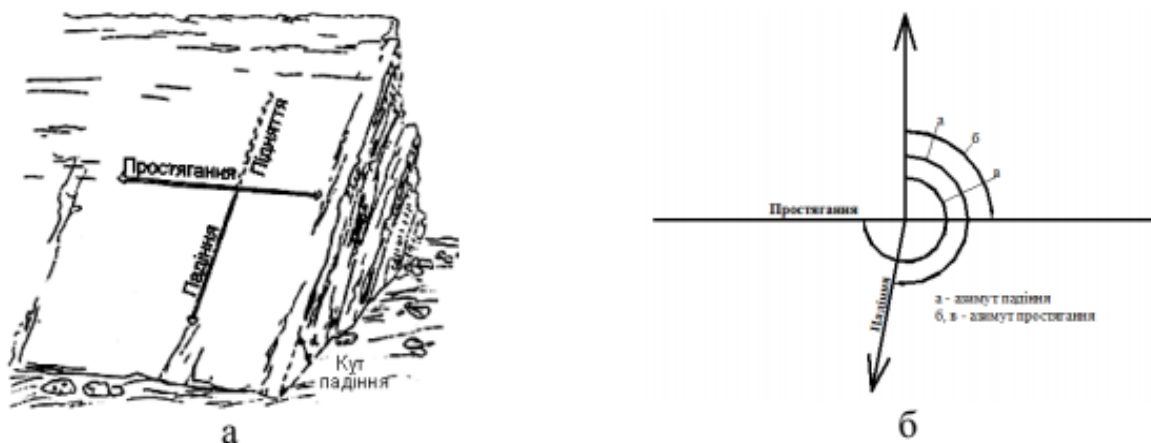

Рис. 2. Елементи залягання шарів гірських порід в відслоненні (а) і на плані (б) [1, с. 5]

Визначення лінії падіння можливе двома способами. За першого з них проробляють дії, аналогічні вищезазначеним, але відшукують таке положення, за якого схил покаже максимальне значення нахилу. Довге ребро, на яке спирається компас, збігається з лінією падіння. Другий спосіб полягає в тому, що за допомогою підставки компаса до лінії простягання відновлюють перпендикуляр, спрямований у бік падіння пласта. Визначення кута падіння проводиться одночасно зі знаходженням лінії падіння, тому що

максимальне відхилення схилу показує шуканий кут. Для виміру азимута лінії простягання компас приводять у горизонтальне положення, будь-який довгий його бік прикладають до лінії простягання, приводять магнітну стрілку в робоче положення та знімають покази з будь-якого її кінця.

Для визначення азимута падіння компас кладуть на поверхню шару північним боком у бік падіння, лінію падіння поєднуючи з довгим боком компаса. Потім піднімають «північну частину» компаса до горизонтального положення і беруть відлік за північним кінцем стрілки.

Якщо виміри зроблено правильно, то різниця між падінням і простяганням дорівнює 90°. Заміри тих чи інших елементів залягання повторюють кілька разів для збільшення точності відліків. Під час запису азимутів простягання і падіння обов'язково слід користуватися буквеними позначеннями румбів (ПнС, ПдС, ПнЗ, ПдЗ), тому що вони допомагають під час камеральної обробки матеріалу. Повний запис елементів залягання такий: ПрПдЗ 225, ПдПдС 135, <30. Значок градуса в польовому щоденнику не пишеться.

Протягом методичного етапу робіт для всієї бригади проводиться рекогносцирувальний маршрут, метою якого є, по-перше, освоєння прийомів польових досліджень, по-друге, ознайомлення з геологічними особливостями території безпосередньо на місцевості. Тому маршрут прокладається таким чином, щоб, рухаючись по ньому, можна було перетнути якомога більшу кількість генетичних типів відкладень і в розрізах вивчити особливості їхньої будови. Проведення рекогносцировки супроводжується складанням азимутального ходу. Потім проводять маршрут до найближчого кар'єра з метою освоєння методики опису геологічних оголень.

Найважливішим розділом польових робіт є геологічне картування поверхневих відкладень території, що проводиться бригадами самостійно.

Азимутальний хід є найпростішим видом геологічного картування. Його мета – вивчення походження, складу і поширення гірських порід, що складають територію. Усі дані про азимутальний хід записуються в таблицю, накреслену в польовій книжці (табл. 1).

Таблиця 1

Таблиця азимутального ходу

Точка стояння	Точка визирювання	Азимут	Расстояние (паршагов)	Расстояние (метров)	Геологическое описание
1	2	3	4	5	6

Спочатку проводиться прив'язка початкової точки маршруту: за допомогою гірського компаса вимірюються азимут на два стаціонарні довговічні об'єкти місцевості, кут між якими менше 90°. За відсутності таких, вибирають три об'єкти з довільними кутами між ними. Визначаються також відстані до них.

У таблицю записуються відомості про геологічну ситуацію в околицях початкової точки. Для цього за допомогою шурфу, прикопки або природного відслонення з'ясовуються речовий склад і генезис відкладень. З цією ж метою вивчають геоморфологічні та ботанічні особливості території, що дають змогу прямо або побічно судити про характер поверхневих порід. При цьому вирішальне значення належить геоморфологічному критерію – адже однією з особливостей четвертинного осадконакопичення є та, що певний генетичний тип відкладень завжди представлений певним типом рельєфу. Рівнинний рельєф території, що знаходиться в межах річкової долини, свідчить про алювіальне походження порід. Для остаточного виявлення генезису відкладень, закладається геологічний розріз (шурф, прикопка), або вивчається природне оголення шарів гірських порід.

Потім, у межах видимості, вибирається друга точка маршруту і визначається азимут на неї. У міру руху маршруту у таблицю вносять відстані (у парах кроків) між точками спостереження і відомості про геологічну ситуацію. За необхідності, для уточнення меж між генетичними типами відкладень, на маршруті робляться проміжні точки спостереження.

У полі заповнюються всі колонки таблиці 1, крім п'ятої – відстань у метрах розраховується під час камеральної обробки шляхом множення відстані в парах кроків на 1,5-1,7 м (залежно від індивідуальної довжини кроку).

Закладання та опис шурфу. Шурфи закладаються для детальної характеристики поверхневих відкладень. Приблизні розміри: по периметру 1м × 2м, по глибині близько 2м. На початку відкриття шурфу акуратно зрізається і, окремо від решти ґрунту, складається шар дернини для того, щоб після закриття розрізу укласти його на колишнє місце. Вертикальні стінки ретельно зачищають, дно, за можливості, роблять ступінчастим для полегшення спуску в шурф і виходу з нього. Центральна (вузька і найглибша) стінка орієнтується так, щоб до моменту опису вона максимально висвітлювалася сонцем.

План опису шурфу.

1. Указати дату і порядковий номер точки спостережень.
2. Провести прив'язку шурфу.
3. Охарактеризувати рельєф і рослинність території.
4. Указати орієнтацію центральної та бічних стінок шурфу.
5. Виділити і ретельно охарактеризувати зверху вниз шари гірських порід, що складають (див. нижче).
6. Відібрати зразки гірських порід.
7. Зробити висновок про генезис розкритих відкладень.
8. Виконати замальовку шурфу у вигляді розгортки центральної та бічних стінок (із зазначенням їхнього орієнтування). При цьому необхідно дотримати горизонтальний і вертикальний масштаби, зобразити характер меж між шарами, позначити умовними знаками речовий склад шарів, вказати їхні номери та потужність.

Схема опису шару гірських порід. Шари четвертинних відкладень виділяють на підставі відмінностей у забарвленні, гранулометричному та літологічному складі, густині порід.

1. Назва породи за її літологічним складом.
2. Колір породи з конкретним зазначенням її вологості.
3. Мінералогічний і петрографічний склад.
4. Щільність породи.
5. Указати розміри та форму грубоуламкового матеріалу.
6. За наявності внутрішньої шаруватості – охарактеризувати її.
7. За наявності в шарі будь-яких включень і органічних решток – охарактеризувати їх.
8. Зазначити характер контакту з нижчим шаром (чіткий або нечіткий, рівний або нерівний).
9. Визначити характер пластових поверхонь (рівні, горбкуваті тощо).
10. За наявності в шарі тріщинуватості заміряти елементи залягання тріщин.
11. Указати умови залягання шару та заміряти елементи залягання.
12. Визначити потужність шару.

Відбір зразків гірських порід. Під час відбору кожного зразка в польовому щоденнику фіксують його порядковий номер, дату і точно вказують місце відбору.

Колекція мінералів і гірських порід збирається бригадою на всіх стадіях польових робіт. Зразки кам'яного матеріалу мають бути представницькими та мати свіжі поверхні відколу. Кожен із них має бути пронумерований. Загальна кількість зразків різних гірських порід у колекції бригади не менше 30.

Зразки пухких гірських порід відбирають із кожного шару під час документування геологічних відслонень з метою уточнення гранулометричного та літологічного складу відкладень. Зразки масою 200-250 г упаковуються в чисті мішки й обов'язково супроводжуються захищеною від розриву і намокання етикеткою (рис. 3).

	Зразок № _____
Відслонення № _____	
Верства № _____	

(назва мінералу або гірської породи,	

місце, де було відбрано зразок)	

Дата _____	Прізвище _____

Рис. 3. Приклад етикетування відібраних мінералів і гірських порід [2, с. 27]

Опис геологічного відслонення. Опис геологічного відслонення проводиться в тій самій послідовності, що й документація шурфу. Принципово важливо правильно вибрати конкретну стінку

кар'єра для опису. Необхідно, щоб у ній оголювалося максимальне за кількістю, площею і потужністю число шарів, не порушених процесом видобутку корисної копалини. Видимі шари мають якнайповніше характеризувати склад і умови залягання розкритої товщі відкладень. З огляду на значну потужність описуваних порід, можливе об'єднання тонких шарів у пачки або серії, що відображають їхню генезис або фазу ритму осадконакопичення.

Наприкінці опису, якщо необхідно, зазначаються особливості гірських порід, розкритих іншими стінками кар'єра, а також порід, зустрінутих в осипі.

Вивчення геологічної роботи постійних водних потоків. Для вивчення геологічної будови русла і заплави зручні підмиті береги на вершинах меандр. У руслі з'ясовується характер донних відкладів, особливості будови руслового алювію, звертається увага на виходи корінних порід (за їх наявності), по можливості визначається потужність алювію, виділяються його руслові, заплавні і старичні фації [2, с. 27].

Геологічне картування. Полягає у виявленні площ поширення різновікових генетичних типів четвертинних відкладень. Багато в чому картування спирається на тісний зв'язок четвертинного рельєфоутворення й осадконакопичення. Спочатку, на підставі особливостей рельєфу, у найтипівіших місцях закладаються шурфи, аналіз відкладень у яких дає змогу визначити походження гірських порід. Потім вивчаються площі поширення виявлених типів відкладень. Для знаходження меж між ними знову-таки звертається увага на зміну рельєфу місцевості. З метою підвищення точності в районі передбачуваного кордону закладаються прикопки, а за необхідності й додаткові шурфи. Оскільки здебільшого підосва різних генетичних типів четвертинних відкладень залягає субгоризонтально, то і межі між цими типами порід часто проходять паралельно горизонталям. Визначення віку відкладень одного генетичного типу спирається на стратиграфічний принцип. Під час виокремлення генетичних фацій звертають увагу на умови залягання, структурно-текстурні особливості та речовий склад порід (зокрема, гранулометричний склад). Виділення, серед інших, сучасних відкладень, дає змогу повніше ознайомитися з геологічними процесами, що відбуваються нині. На підставі зібраного матеріалу будуються геологічна карта четвертинних відкладень і геологічний розріз.

Джерела

1. Методичні вказівки до виконання практичної роботи «Визначення елементів залягання гірських порід» з дисципліни «Геологія з основами геоморфології» для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 101 «Екологія» денної і заочної форми навчання / Укладач: Пікареня Д.С. Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2016. 28 с.
2. Навчальна практика з географічних дисциплін: навч.-метод. посіб. / А. О. Корнус, О. Г. Корнус, С. І. Сюткін, О. С. Данильченко; за загальною ред. А. О. Корнуса. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. 100 с.

Максимов Олександр Сергійович

Доктор педагогічних наук, професор

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Дюжикова Тетяна Миколаївна

Кандидат педагогічних наук, доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Кулик Ірина Олександрівна

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

1.3. Розвиток технічного мислення школярів у навчанні біології, хімії та фізики

Матеріал статті знову звертає увагу читачів на проблему розвитку технічного мислення засобами природничих предметів загальноосвітніх навчальних закладів. Зроблено акцент на тому, що логіко-математичний тип інтелекту (за Гарднером) є основою для формування та розвитку технічного мислення школярів методами і засобами предметів природничого циклу. Описано генезис поняття технічне мислення від філософії техніки (П. К. Енгельмейер), елементарного уявлення про механізм винахідництва до психології технічного мислення, його структури та ролі у розвитку мислення школярів і студентів. Теоретично обґрунтовано методику підбору змісту завдань з «технічним» змістом, методичних прийомів і способів їх розв'язання, використання різних засобів навчання природничих предметів. Показано методику розв'язання завдань з природничих предметів націлених на формування та розвиток зорово-просторових уявлень образів та об'єктів природи або техніки, на засвоєння технічних понять, термінів, на розвиток форм мислення (суджень, умовисновків) тощо. Підкреслено, що розвиток таких форм технічного мислення буде ефективним у навчанні природничих предметів за умови розв'язання системи «технічних» завдань і особливо з учнями, у яких виражений тип логіко-математичного інтелекту. В контрольних класах результати виконаних завдань нижчі за результати учнів експериментальних класів приблизно на 1,3-1,9 бали за 12-бальною шкалою. Ключові слова: технічне мислення, структура технічного мислення, предмети природничого циклу, логіко-математичний інтелект.

Вступ. Розвиток інтелектуальних здібностей школярів набуває особливого значення з початком диференціації навчальних предметів з 5 класу. Класний керівник як і вчителі-предметники на цей момент можуть виокремити групи учнів схильних до більш успішного навчання математично-природничих чи гуманітарних предметів і корегувати контент пізнавальних задач, враховуючи індивідуальний підхід до навчання. На жаль, такий підхід має проблеми з реалізацією і немало шкіл продовжують працювати так, наче б то всі учні мають однаковий тип інтелекту. Хоча треба сказати, що за останні роки все ж таки зроблені прогресивні кроки з виправлення цієї ситуації в освіті: 1 – програми предметів різного рівня; 2 – інтегровані курси суміжних предметів; 3 – перспектива вибору предметів у старшій школі за концепцією Нової української школи. Однак учитель вимушений працювати на підставі принципів теорії енциклопедизму (вчити всіх і всьому), засновником якої вважають Я. А. Каменського, в той час, коли на порозі парадигма глобальної навчальної програми, яка об'єднує максимально ефективні методи навчання учнів різним предметам зі змістом, що викликає зацікавленість, інтерес, а потім (можливо) захопленість та завзятість. Враховуючи тенденції розвитку педагогіки і психології та їх рекомендації, учителі шкіл, зокрема природничих предметів, намагаються розвивати інтелектуальні здібності школярів. Так, необхідність розвитку логіко-математичного інтелекту з метою поступового формування інтересу до техніки та процесів технології виробництва матеріальної продукції є пріоритетом соціального замовлення суспільства школі, пов'язаним із прогресом інформаційних технологій, штучним інтелектом, що пронизують техніку та технології хімічної, машинобудівної, космічної індустрії, медицини, біотехнології тощо. Технічне мислення, як продукт розвитку логіко-математичного інтелекту, закладений під час навчання біології, фізики, хімії та математики в школі, стає гарантом успішності у виборі інженерної професії або людської діяльності у будь-якій галузі економіки, техніки і науки. Фахівцям інженерних спеціальностей потрібне як нікому розвинуте технічне мислення з характерними для нього розумовими операціями: порівняння (встановлення подібності в будові, принципах об'єктів), аналізу (виділення суттєвих і відокремлених несуттєвих ознак), синтезу (об'єднання суттєвого), абстрагування (оперування образами), узагальнення (класифікація об'єктів за ознаками), конкретизація (знаходження правильного одиночного). Для цього слід розробити методiku навчання природничих предметів з розв'язування пізнавальних задач з проблем техніки, конструювання, розрахункових задач з використанням комп'ютерних програм, з постановкою хімічних, фізичних чи біологічних дослідів, які можуть включати методи статистики та математичні способи обробки результатів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спираючись на тезу про те, що не учень повинен підлаштовуватися під той чи інший тип навчання, а навпаки, все більше дослідників з педагогіки і психології звертаються до теорії множинного інтелекту Г. Гарднера, що описує дев'ять типів інтелекту серед яких є логіко-математичний [1]. Хоча теорія множинного інтелекту іноді і не дає відповіді на запитання яким чином окремі індивідууми без домінуючого типу інтелекту досягають успіхів в різних, навіть, протилежних галузях людської діяльності, дослідники укріплюють в своїх публікаціях її роль як провідної теорії у справі вивчення інтелекту людини та вирішення проблем дидактики і виховання [2, 3]. Ми також вважаємо, що наявність логіко-математичного інтелекту є основою для формування і розвитку технічного мислення школярів у навчанні природничих предметів.

Концептуальні положення вчення про технічне мислення людини засновано Т. В. Кудрявцевим [4] та його послідовниками [5, 6]. Ними та іншими вченими були виявлені структура технічного мислення, роль технічного мислення у навчанні і діяльності людини, описані експерименти з виконання учнями конструктивно-технічних завдань, з оперування просторовими образами та уявленнями об'єктів приладів і різних конструкцій, з володіння технічною наочністю, що започаткувало дослідження в галузі предметних методик [7, 8, 9]. Однак справедливості раді першим, хто звернув увагу на потребу у навчанні елементами винахідництва, конструювання та поняттям техніки, був П. К. Енгельмейер, який став піонером наукового напрямку «філософія техніки» і здійснив реальні спроби пояснення механізмів технічного мислення [10]. Не виділяючи словосполучення «технічне мислення», він вказав, що винахіднику необхідні здогадка, знання та вміння. На його думку: «Для здорового винахідництва потрібно: задатися можливим, знати необхідне та вміти працювати з матерією» [10, с. 9]. П. К. Енгельмейер так пояснює механізм розумової діяльності (технічного мислення) винахідника: «Діяч першого акту, творчість, здогадка (інтуїція) суттєво відрізняється від діяча другого акту, – методичного мислення. Мислення повинно бути суворо логічним, здогадка ніколи не буває логічною, – інакше це не здогадка, а знову логіка [10, с.16]. П. К. Енгельмейер, як відмічає І. Корнилов в статті «Філософія техніки П.К. Енгельмейера», аргументовано доводив необхідність пропедевтики технічної грамотності молоді для подальшої технічної освіти на такому прикладі: кількість грамотних новобранців в країнах Європи в 1899 році: Сербія – 25%, Швеція – 97,8%, Німеччина – 99,8%, Росія – 45%, Данія – 99,6%, Швейцарія – 99,9% [11]. Як можна було швидко підготувати новобранця володіти озброєнням (гвинтівки, гармати, машини, корабельне приладдя тощо), якщо він не вмів читати?

Тому П. К. Енгельмейер піднімав питання про введення курсів з вивчення техніки, а ще краще з навчання винахідництва в навчальних закладах різного рівня. На це звертають увагу і сьогодні. Так З. А. Літова розглядає наступні шляхи розвитку технічного мислення школярів:

- формування логічного, математичного мислення (фізика, математика);
- технологічна освіта (технологія, креслення);
- профільні технологічні класи;
- спецкурси, факультативи технічного, творчого спрямування;
- творчі проекти технічного змісту;
- позаурочна діяльність з технології, предметні гуртки (об'єднання), об'єднання технічної творчості;
- конкурси професійної майстерності WorldSkills;
- технопарки, кванторіуми, клуби робототехніки та інше.

Окремі запропоновані організаційні форми дійсно застосовують учителі шкіл або керівники гуртків, клубів тощо у закладах позашкільної освіти.

Н. М. Кузієв також піднімає питання пошуку науково-методичних підходів до розвитку технічного мислення як в учнів середньої школи, так і студентів інженерних спеціальностей. Вказує на доцільність використання класифікації технічних задач за Толінгеровою і розкриває послідовність розв'язування таких задач [12].

Інші дослідники наводять приклад дії людини в умовах нових технологій або серед технічних пристроїв та обладнання, машин і побутової техніки і наголошують на необхідності розвитку технічного мислення та уяви в процесі навчання різних видів техніки, виконання завдань з розроблення методологічних, технологічних, організаційних інновацій та програм з переобладнання чи зміни об'єктів техніки тощо [13]. Вони характеризують практичний, графічний, образний і концептуальний типи мислення, наводять форми, методи і навіть конкретні засоби розвитку технічного мислення: зошит зі словником технічних понять та умов, випуск тематичної газети, застосування інтернет-ресурсів і технічної літератури в навчанні. Для вивчення техніки рекомендують використовувати пізнавальні, практичні, проєктувальні та інші завдання.

Р. Хансен висловив думку про те, що навчання людей здійснювати асоціації є природнім інстинктом, який притаманний «... багатьом людям, молодим чи літнім, які працюють у технічній галузі, мають хобі з практики або викладають предмет з практики» [14]. Він вказує на брак належної уваги до проблеми технологічної освіти.

На це вказує і С. М. Позднякову статті про роль технічного мислення в інтелектуальному розвитку школярів [15]. Учений наводить приклад про учня, який володів природнім даром пізнання механізмів, конструкції об'єктів та принципів роботи пристроїв тощо.

Окремі публікації присвячені дослідженню структурних елементів технічного мислення, а саме зорово-просторовому уявленню певної конструкції або деталі чи моделі об'єкта і оперативності мислення.

Аналіз джерел з проблеми технічного мислення показав, що простежується дискретність досліджень з методики розвитку технічного мислення та його структурних елементів засобами шкільних предметів. Особливо бракує досліджень з формування технічного мислення школярів у процесі навчання природничих предметів.

Мета статті – теоретично обґрунтувати доцільність і методичну спроможність розвитку технічного мислення школярів у навчанні біології, фізики та хімії.

Виклад основного матеріалу. Технічне мислення є якістю особистості учня, яка виявляється як сукупність послідовних розумових дій (операцій) з відбиття у свідомості технічних об'єктів, їх моделей або природних аналогів, принципів їх будови і роботи з використанням технічних понять і образів та оперування ними.

Технічне мислення має трьохкомпонентну понятійно-образно-дієву структуру, що враховували при розробці методики проведення уроків. Всі компоненти структури технічного мислення взаємопов'язані, а пріоритетність того чи іншого компонента, що проявляється під час діяльності, залежить від вікових, індивідуальних особливостей розвитку учнів. Від того, наскільки повноцінно взаємодітимуть компоненти, коли учень розв'язує технічне завдання, залежатиме успішність його діяльності. При виключенні зі структури технічного мислення хоча б одного компонента спостерігається порушення процесу розв'язання технічної задачі. Це порушення ускладнюється прямо пропорційно віку: чим вік менший, тим менше спрацьовують компенсаторні можливості учня і тим менше надія на отримання позитивного результату виконання завдань. Дослідниками встановлено, що дехто з учнів середнього шкільного віку при збиранні приладу виконує більше предметно-маніпулятивних дій і менше залучає теоретичних знань. Що стосується старшокласників, то вони свої практичні дії планують «в думці» завчасно. Дії «в думці» – це не лише

планування, тобто внутрішнє проговорення дій загальної діяльності. Це також і оперування просторовими образами, їх переміщення й утримання [8].

У процесі самостійної пізнавальної діяльності учнів, особливо середнього і старшого віку, образ змінюється під дією теоретичних знань (понятійного компоненту) і практичних дій (дійового компоненту). Образ технічного об'єкту в свідомості учня змінюється у процесі взаємодії перцептивних, розумових і практичних компонентів. Зміна образу – це закономірне явище технічного мислення, яка суворо детермінована і підпорядкована головній меті діяльності [6].

При виконанні завдань експериментального характеру (розчинення, фільтрування, розрахунки кількості речовин, конструювання тощо) нами були підмічені гендерні відмінності в плануванні та виконанні дій. Так дівчата спочатку розкладали деталі, перевіряли їх необхідну наявність, «в думці» планували і лише потім починали збирати або конструювати прилад. Вони також залучали рисунки приладів з підручника або власні малюнки чи записи методики виконання досліду, алгоритму дій. Хлопці розпочинали складання приладу для досліду так, наче б то вони «бачили» вже готовий образ (картинку), який пригадали. Це призводило до порушень послідовності дій за алгоритмом, до якого вони зверталися не зразу. Гендерні відмінності було помітно і при математичних обчисленнях у розв'язанні хімічних експериментальних задач.

Подібні відмінності відмічали інші науковці при дослідженні початківців розв'язувати математичні задачі на складання та віднімання чисел. Дівчата намагалися для цього використовувати лічильні палички, пальці або олівці, ручки тощо. Хлопці для складання і віднімання використовували інформацію, яку раніше запам'ятали [16].

Виконання завдань сприяло застосуванню різних розумових операцій когнітивного процесу на уроках біології, хімії або фізики. Ми виділили такі основні компоненти когнітивного процесу засвоєння технічної інформації, які інваріантні для будь-якого віку школярів. Компоненти зв'язані один з одним, виникають і розвиваються у такій послідовності: сприймання → розуміння → осмислення → закріплення → застосування → репродукція. У певній відповідності з кожним компонентом перебуває субдіяльність – частина загальної когнітивної діяльності учня з інформацією про об'єкти техніки і природи. Для прикладу розглянемо тест-доповнення, який виконували учні при вивченні тварин з предмету «Біологія».

«З чим в техніці можна порівняти рух тварин, розглянувши приклад:

- а) кріт рухається як комбайн у шахті;
- б) птах летить як літак;
- в) кальмар рухається як ... ;
- г) гідра рухається як

Відповідь: в) ракета, торпеда; г) робот, крокуючий екскаватор».

Щоб правильно назвати технічний об'єкт, учневі треба уявити образ тварини, її переміщення у середовищі, і «відшукати» в пам'яті подібний образ з техніки, «накласти» один на одного, виявити схожі ознаки. Для зрушення цього розумового процесу потрібні знання про технічний об'єкт, який треба пригадати. Учень повинен був його бачити раніше або прочитати про нього в художній, а ще краще, в технічній літературі.

При вивченні у 8 класі біології, наприклад теми «Шкіра, функції та будова», учні мають значно більший запас теоретичних і практичних знань з природничих предметів. Вони засвоїли основні поняття і закони фізики і хімії, оволоділи елементарними прийомами поводження з хімічним посудом, терезами, приладами та фізичними пристроями, мікроскопом тощо, знають основні закономірності й ознаки протікання хімічних процесів, що покладені в основу хімічної технології. Це сприяє більш ефективному засвоєнню фізіологічних процесів рослин, тварин і людини. Так при вивченні будови і функції шкіри ми звертали увагу учнів на роль шкіри людини у терморегуляції. Під час потовиділення з поверхні шкіри за добу випаровується близько 0,5 л. поту. Це залежить від температури навколишнього повітря. Тим не менш на випаровування поту з поверхні шкіри витрачається п'ята частина теплоти тіла людини. Учням пропонуємо пригадати яке аналогічне явище відбувається у рослин?

Шляхом бесіди обговорювали явище транспірації – випаровування води рослинами. Транспірація запобігає перегріву листя і забезпечує постійний рух води з ґрунту через кореневі волоски, стебло і листя в атмосферу. Цей процес залежить від декількох факторів: вмісту води в рослині і вологості атмосферного повітря, від швидкості вітру, температури повітря, освітленості рослини. Для випаровування води з поверхні листя також витрачається енергія.

На цій підставі створюються умови для обговорення колообігу води в природі: опади, енергія променів сонця, вітер, утворення хмар. Утворення хмар відбувається як фізико-хімічний процес, в результаті якого вода з пароподібного стану переходить у рідкий або твердий (сніг, лід) і у вигляді опадів знову повертається на землю. У підсумку проводили аналогію між потовиділенням у людини,

транспірацією у рослин, випаровуванням води з водойм та опадами у природі. Разом з учнями пригадували дослід з випаровування води при очищенні забрудненої солі. Потім була організована бесіда за такими запитаннями:

1) Які вам відомі процеси теплообміну в техніці або побуті?

Орієнтовна відповідь:

а) у виробництві сульфатної кислоти є апарати-теплообмінники, в яких підігрівається суміш сульфур (IV) оксиду і кисню, що надходить до контактного апарату;

б) у синтезі аміаку теж здійснюється процес теплообміну, коли гаряча суміш газів аміаку, водню і азоту охолоджується в холодильнику.

2) Чи можна експеримент з перегонки води наближено вважати моделлю явищ потовиділення, транспірації, випаровування води Світового океану?

Орієнтовна відповідь: перелічені явища відбуваються за законами природи (фізики і хімії), за якими діє і лабораторний дослід.

3) Який фізичний закон пояснює потовиділення у людини, транспірацію у рослин, явища опадів у природі і теплообміну в техніці?

Орієнтовна відповідь: енергія в системі не утворюється з нічого і не зникає безслідно. Теплота від більш нагрітого тіла переходить до менш нагрітого.

Продовжували обговорення цієї теми на уроках хімії, де учні отримували, наприклад, таке завдання: «Фізико-хімік М. С. Курнаков вивчав промислове видобування солі з води лиманів Півдня України і розробив соляні варниці (апарати для випаровування води й отримання солі). Запропонуйте економічно вигідний проєкт агрегату добування кухонної солі і чистої води з лиманів північного Черномор'я. Намалуйте схему агрегату і вкажіть принцип дії».

На уроках фізики учні розв'язували відповідно до теми уроку систему подібних завдань: «В Австралії рибалки ловлять акул і деяких великих риб за допомогою риби-прилипала. А в Південній Америці рибу-прилипалу застосовують для ловлі черепах. За цим прикладом розробіть пристрій і подумайте з якою метою його можна застосувати. Який фізичний закон пояснює таке явище?».

Завдання з технічним або аналоговим змістом у вигляді тестів, конструктивно-технічних задач, розрахункових задач чи технічних проєктів, завдань з моделювання, креслення або зображення на рисунку чи малюнку приладу та інше подавалися системно на більшості уроків з біології (5-9 кл. – 35 завдань, 10-11 кл. – 17 завдань), з фізики (14 завдань) та з хімії (56 завдань). Також треба враховувати, що окремі проєкти учні виконували протягом 1-2 тижнів, деякі питання за принципом міжпредметних зв'язків обговорювали на уроках фізики, хімії та біології.

Результати дослідження. Педагогічний експеримент проводили з учнями 5-11 класів середніх загальноосвітніх навчальних закладів № 5, 10, 22, 24 м. Мелітополя (загальною кількістю 575 чоловік) і науковий лекторій з учнями 10-11 класів при кафедрах хімії, ботаніки, анатомії та фізіології людини і тварини Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького з 2014-2015 н.р. по 2020-2021 н.р. Уроки в школах за нашими методичними рекомендаціями проводили учителі-предметники та студенти-практиканти, а лекторій – викладачі кафедр.

Для перевірки сформованості та розвитку технічного мислення учнів в кінці кожного року навчання з біології, хімії та фізики в експериментальних і контрольних класах проводили контрольні роботи за системою з шести тестів:

1) з біології: під час потовиділення у людини і транспірації у рослин організм: а) охолоджується; б) нагрівається. (*Відповідь – а*).

2) з хімії: шкіра людини виконує функцію теплорегуляції організму. Назвіть апарат технологічної схеми виробництва сульфатної кислоти, який виконує аналогічну роль: а) електрофільтр; б) сушильна башта; в) циклон-апарат; г) контакт-апарат; д) теплообмінник; є) поглинальна башта. (*Відповідь – д*).

3) з фізики: при роботі циліндрів двигуна внутрішнього згорання виділяється теплота, яка віддається тосолу, що переміщується в системі під назвою «рубашка». Нагрітий тосол перекачується у радіатор, зроблений з тонких сполучених трубочок, які обдаються повітрям. В організмі людини при роботі м'язів, печінки та інших органів виділяється біля 21000 кДж на добу. Виписіть назви органів, які подібно радіатору автомобіля запобігають перегріву нашого тіла: язик, нирки, легені, селезінка, жовчний міхур, шкіра, кровоносні судини, серце, червоний кістковий мозок, шлунок. (*Відповідь – шкіра, легені*).

Відповіді на тести оцінювали максимум у 2 бали.

Для обчислення кінцевого результату сформованості технічного мислення учнів також враховували оцінки з предмету поточного контролю лише за виконані завдання з технічним змістом. Враховуючи, що контент завдань завжди відповідав темі уроку і програмним вимогам, оцінювання відповідей здійснювали за 12-бальною шкалою прийнятої в Україні. Нижче наводимо графік середніх оцінок з біології, хімії та

фізики учнів одного експериментального класу гімназії №5, які вони отримали за кожний рік, починаючи з 2014-2015 н.р. і завершуючи навчанням у 2020-2021 н.р. Подібні данні отримали й учні інших експериментальних класів (Е), тому ми за браком місця навели лише один приклад. В контрольних класах (К), де ніяких завдань з технічним змістом, порівнянь об'єктів природи і техніки, розповідей про конструкцію та принципи роботи технічних об'єктів, моделей техніки або їх аналогів природи не робили, результати нижче приблизно на 1,3 – 1,9 бали. Треба відмітити, що більша різниця в балах спостерігалася у старших класах. Ми вважаємо, що це пов'язано з обраним напрямом майбутнього навчання (рис. 1, 2, 3).

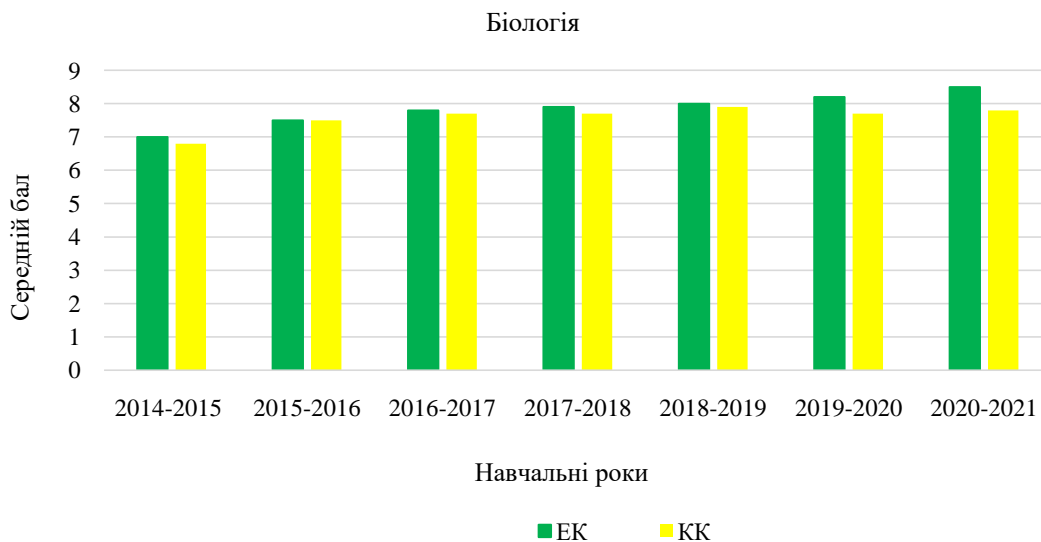

Рис. 1. Результати контрольних робіт з біології

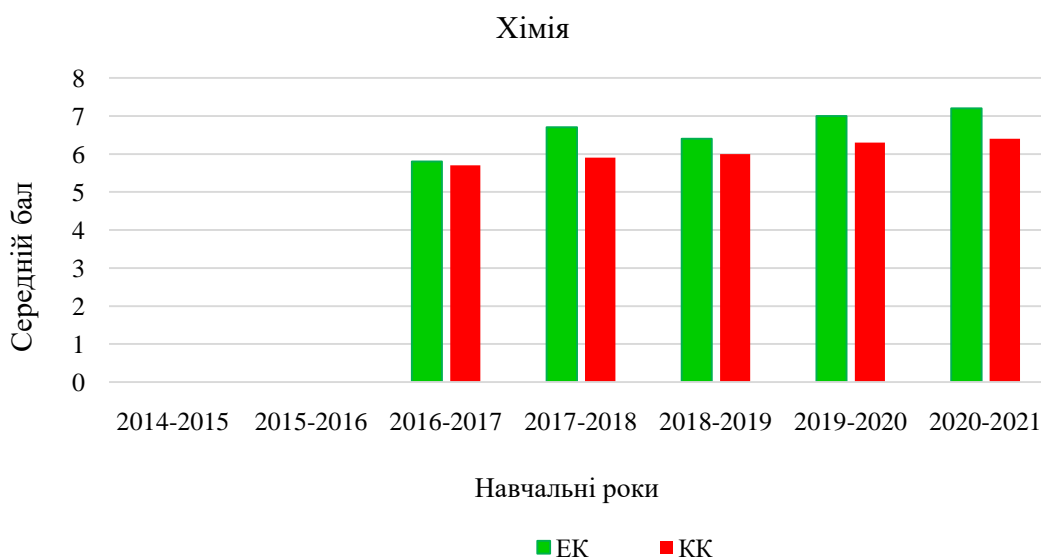

Рис. 2. Результати контрольних робіт з хімії

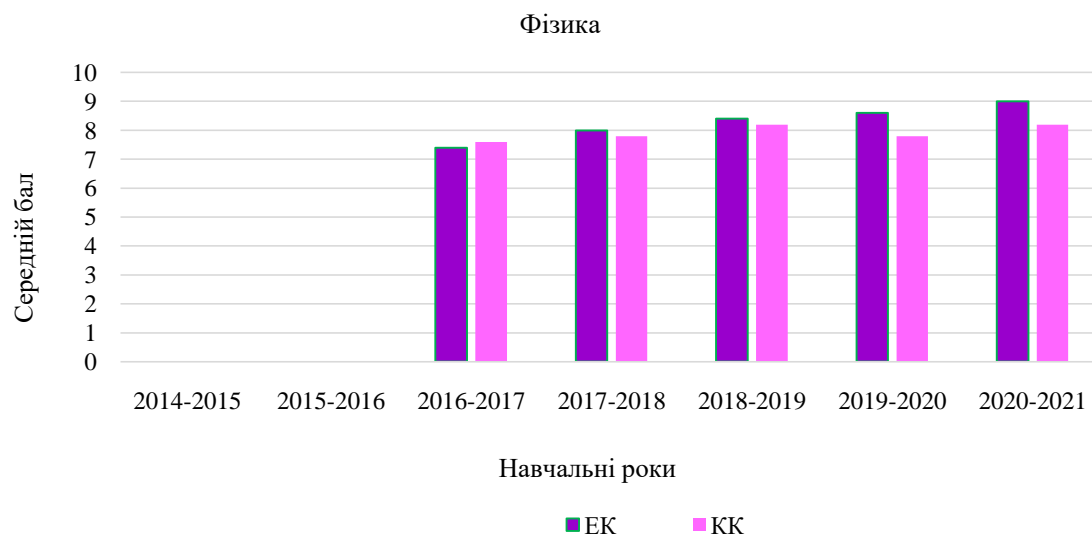
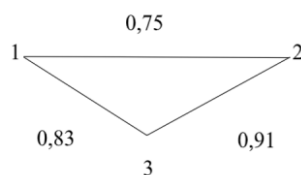

Рис. 3. Результати контрольних робіт з фізики

Цікавими виявились результати розвитку учнів, які відвідували лекторій з хімії. На заняттях вони щотижня виконували фізико-хімічні та біологічні досліди, розробляли проекти технічного характеру, обчислювали молекулярну масу речовин та їх вміст для чого збирали прилади, моделювали і конструювали пристрої з техніки. Наприклад, учні виконували експериментальні розрахункові практичні роботи, як визначення вмісту карбонатів у мушлях морських равликів або обчислення молекулярної маси вуглекислого газу. Лекторій у 2017-2018 н. р. почали відвідувати 11 учнів 10-х класів із різних шкіл, а до кінця наступного навчального року їх зменшилося до 7 чоловік. Доречи з сімох учнів було двоє хлопців і п'ятеро дівчат, які ні в чому не поступалися хлопцям. Вони були активні у використанні завдань конструювання, збирання приладів і проведення експериментів. У 2019-2020 навчальному році у зв'язку з пандемією коронавірусу лекторій припинив свою діяльність тому, що за межами хімічної лабораторії без відповідного обладнання і без виконання правил техніки безпеки не можливо проводити експериментування. Всі 11 учнів мали середній бал з контрольних робіт на технічне мислення вище на 2-2,5 бали ніж їхні однокласники, а троє з них отримали 12 балів з хімії, що й підтвердили при виконанні тестів з незалежного оцінювання.

Для визначення взаємозв'язку результатів етапу формуального експерименту між середнім балом за контрольні роботи з технічного мислення по біології та хімії і середнім балом з хімії за незалежне тестування була проведена рангова кореляція Спірмена для шістьох учнів із сімох, які вступили на хімічні спеціальності до ЗВО (КНУ імені Тараса Шевченка, МДПУ імені Богдана Хмельницького, НТУ «КПУ імені Ігоря Сікорського, НУХТ). Дані представлено на кореляційному графі.

Кореляційний граф: 1 – рівень технічного мислення за результатами контрольної роботи з біології; 2 – рівень технічного мислення за результатами контрольної роботи з хімії; 3 – середній бал з хімії за незалежне оцінювання.

Отже окремі учні, які регулярно відвідували лекторій з хімії на кафедрах природничих наук, продемонстрували високий рівень технічного мислення, відмінні знання з хімії, що підтвердили оцінками незалежного тестування і обрали професійний шлях згідно природного логіко-математичного інтелекту.

Висновки. Застосування системи пізнавальних задач з формування та розвитку технічного мислення позитивно вплинуло на приріст знань з біології, хімії та фізики, а у окремих учнів виробило стійку

зацікавленість, а то й постійний інтерес до технічних об'єктів або їх аналогів у природі. Виконання завдань з предметів природничого циклу, націлених на розвиток технічного мислення, укріплює міжпредметні зв'язки, акцентує фокус мети формування наукової картини світу. Такі висновки наводять на думку про необхідність корекції контенту уроків інтегрованих курсів природничих наук, якщо ставити за мету формування наукового світогляду потенційного абітурієнта інженерно-технічного факультету або факультетів природничих наук закладів вищої освіти. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на з'ясування взаємного впливу гендерних особливостей школярів та їх домінантою логіко-математичного типу інтелекту на розвиток технічного мислення.

Джерела

1. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта: пер. с англ. / Г. Гарднер. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 512 с.
2. Бигич Ю. Теорія множинності інтелекту в процесі особистісно-орієнтованого навчання іноземної мови // Іноземні мови в школах України, 2014 – С. 11-17.
3. Лавриченко Н. Множинний інтелект і обдарованість у теоретичній моделі Говарда Гарднера // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2016. – № 4 (58) – С. 11-20.
4. Кудрявцев Т. В. Психология технического мышления. – Автореф. дисс. ... док-ра психол. наук. – М., 1971. – 31 с.
5. Зальман А. М. Развитие основ технического мышления в общеобразовательной школе // Школа и производство. – 1988. – № 11. – С. 3-6.
6. Моляко В. А. Психология конструкторской деятельности. – Автореф. дисс. ... док-ра. психол. наук. – Л., 1982. – 37 с.
7. Кондратюк Г. А. Формування в учнів II-VII класів загальноосвітньої школи системи знань з основ техніки. – Автореф. дис. ... канд. пед. наук у формі наук. доп. – К.: 1993. – 34 с.
8. Максимов А. С. Формирование элементов стиля научно-технической деятельности и мышления учащихся на уроках химии в 7-8 классах. – Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Л., 1988. – 16 с.
9. Максимов О. С., Шевчук Т. О. Розвиток технічного мислення учнів засобами предметів природничого циклу / Особливості соціально-гуманітарного розвитку суспільства: кол. монографія. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2021. – С. 6-16.
10. Энгельмейер П. К. Творческая личность и среда в области технических изобретений. – СПб.: Книгоиздательство: Образование, 1911. – 116 с.
11. Корнилов И. Філософія техніки П. К. Енгельмейера. – Сайт присвячений винахідницьким задачам та методам їх вирішення.
12. Кузиев Н. М. Методы развития технического мышления для инженеров // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (UZ), 2023. 3 (12) Dec. – С. 78-82.
13. Sniadkowski M., Maj A. Conditions for the development of technical thinking in the learning process. *Advances in Science and Technology Research Journal*. Vol.9. №25, March 2015. – P.P. 34-40.
14. Hansen R. The Roots of Technical learning and Thinking Situating TLT in Schools. *Journal of Technology Education*. Vol.20. №1. Fall 2008. – P.P. 5-15.
15. Поздняков С. Н. Техническое мышление и его роль в интеллектуальном развитии школьника // Компьютерные инструменты в образовании, 2023. – № 2. – С. 89-98. doi: 10.32603/2071-2340-2023-2-89.
16. Carr Martha, Jessup L.D. Gender Differences in First. – Grade Mathematics Strategy Use: Social and Metacognitive Influences. *Journal of Educational Psychology*. Vol. 89. №2, 1977. – P.P. 318-329.

Andrii Protsenko

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

ORCID: 0000-0003-0919-7041

*Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University***Olena Kotova**

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

ORCID: 0000-0002-4634-7427

*Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University***Olena Sopotnytska**

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

ORCID: 0000-0003-2527-5097

*Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University***Viktoriia Tsybulska**

Candidate of Sciences in Physical Education and Sports, Associate Professor

ORCID: 0000-0002-5781-3358

*Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University***Hanna Sukhanova**

ORCID: 0000-0001-8755-8254

*Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University***1.4. Non-traditional types of physical recreation as a basis for the formation of a healthy lifestyle of student youth**

Abstract. The article deals with the resources of non-traditional types of physical recreation as a basis for the formation of a healthy lifestyle of student youth. The significance of such non-traditional types and forms of physical recreation in the physical activity of student youth as arm wrestling, bowling, windsurfing, golf, hydroaerobics, yoga, pranayama karate, curling, powerlifting, roller sports, skateboarding, septaktakrow, stretching, callanetics, pilates is analysed. *Key words:* physical recreation, healthy lifestyle, student youth, non-traditional types of physical activity.

Actuality. Physical recreation allows student youth to meet the needs, interests, motives in emotional active recreation, rational use of free time. This can be satisfied on group and individual needs of young people and relatively free form of motor activity, adequate to their subjective capabilities, while promoting the normal functioning of the body by creating an optimal physical state. Active rest of a person has a positive effect on the level of intelligence, due to the increase in the efficiency of the nervous system and its resistance to various loads [1, 6, 12, 20].

Literature review. The analysis of literature [2, 4, 5, 9, 11, 13, 18] showed that all forms of physical exercises aimed at emotionally active rest, entertainment, enjoyment of motor activity, restoration of mental and physical strength are included in the content of physical recreation.

Presentation of the main material. The structural components of physical recreation include: sport for all, active rest, recreational and health systems, sports and recreational events, tourism [1, 6].

Let's consider the types and forms of non-traditional physical activity that are of interest to students and will be cultivated more widely in the coming years.

Arm-wrestling is a fight with hands on a table. Table size: height – 104.14 cm, length – 92.71 cm, width – 64.77 cm. On the tables, at the same distance from the edges and perpendicular to them, there are «Containers» for the elbow joint of the wrestlers. Arm-wrestling competitions are held in different weight categories: men: up to 61 kg, up to 68 kg, up to 75 kg, up to 84 kg, up to 90 kg, up to 100 kg, up to 110 kg, over 110 kg; women: up to 54.5 kg, up to 63.5 kg, over 63.5 kg.

Bowling is a sporting game. It is a game of hitting the pins with a heavy ball. There are many types of bowling: 5-pin bowling differs from 10-pin bowling not only in the number of pins, but also, for example, in the number of throws in each frame, as well as in the different game value of the pins, while candlepin bowling differs primarily in the shape of the pins, which resemble candles (i.e. they are cylinders and do not have a pronounced top and bottom). The most common variant in the world is 10-pin bowling, in which the pins are set in the form of a triangle.

Windsurfing is moving on the water on a board under sail without a rudder and without a crew. The 25 kg board is equipped with a sail that rotates freely around its axis, which gives the structure great manoeuvrability when operated by one person.

Golf is a sports game in which individual participants or teams compete by driving a small ball into special holes with clubs, trying to cover the allotted distance in the minimum number of strokes. A variation of golf is mini-golf, a relatively new type of ancient game.

A miniature golf course does not have strict requirements for size and shape. There are a large number of sites for this sport. For example: modular courts, stationary courts of strict geometric shape, putting greens, landscape courts, realistic minigolf, adventure minigolf courts, etc. The player's task – just like in regular golf – is to get the ball into the hole in the minimum number of strokes. The game is played with a putter. Despite the general recreational style of the game, mini golf competitions are held, including international ones.

Hydroaerobics – exercising in water – is an effective means of increasing the level of physical fitness for people of different physical development and almost any age. The structure of the classes, the dosage of physical activity, and the music can be the same as in aerobics classes. However, water resistance makes movements more difficult, and overcoming it leads to a faster development of strength in various muscle groups than on land. Systematic exercise in the water normalises the activity of the nervous and cardiovascular systems, relieves excessive excitability, and improves sleep [8].

In addition, the appeal of hydroaerobics is as follows:

- first, going to the pool as such is a great way to cheer up;
- secondly, Hydro Aerobics is a sports and entertainment activity, where there are fewer monotonous boring movements and a lot of entertaining ones;
- thirdly, Hydro Aerobics also perfectly helps to improve their situation for those who are shy about flaws in their figure. After all, from prying eyes, the body of the person involved is hidden in the water column, which, of course, is a great advantage over other fitness activities;
- fourth, the water environment provides excellent treatment, as it removes harmful substances through numerous skin pores [8].

Yoga is derived from the Sanskrit root *yogi* or *yuj*, which has many meanings: «harness», «exercise», «taming», «connection», «union», «bond», «harmony» etc. It first appears in the Rig Veda, the oldest surviving monument of Indian literature. Exercises based on an understanding of not only physical but also spiritual and moral rules for improving a personality are the yoga system. There are many varieties, sections, and exercises of yoga: *hatha yoga*, *raja yoga*, *bhagti yoga*, and *tantra yoga* [8, 10, 14].

The most important thing at the initial stage of mastering yoga is to understand that it is not just taking various intricate poses and relaxing, but a real complex technique of controlling the body and concentrating on it.

Asana, according to Patanjali, «is a body position that is comfortable and pleasant». Thus, in the practice of *hatha yoga*, there is a list of 11 *asanas* for strengthening the body and 4 meditative *asanas*. Such a limited number of exercises was not a consequence of the underdevelopment of the system, but a clear understanding that yoga is not a technique for the hypertrophied development of the physical body, *asanas* are not an end in themselves, but only an intermediate tool offered by yoga for the spiritual development of a person. For a normal yoga practice aimed at both maintaining physical health and inner work, a dozen *asanas* may be enough, although the list of these *asanas* will be different for different people and depend on their physical and psychological characteristics [10, 15].

Pranayama is a special breathing exercise that affects the physiological component of a person by changing the concentration of oxygen and carbon dioxide, as well as the emotional component, affecting it through the system of psychosomatic correspondences using specific types of breathing. The mechanisms of action of breathing exercises include

- changing the ratio of oxygen and carbon dioxide concentration in the body;
- involvement of different groups of respiratory muscles in the process of breathing;
- reflex effect on the brain through exposure to olfactory and other receptors;
- massage of internal organs;
- reflex effect on the sympathetic and parasympathetic nervous systems.

Through the practice of *pranayama*, especially prolonged breathing and energy pumping, the body's adaptive functions expand, and consciousness becomes resistant to experiencing various altered states [10, 15, 18].

Karate is the oldest martial art of the East. Currently, there are several dozen styles and schools of karate. The most popular and widespread are such styles as *Shotokan*, *Shito-ryu*, *Wado-ryu*, *Goju-ryu* and *Kyokushinkai*.

Training in each of these styles has its own peculiarities, but it is based on the study and practice of special sets of formal exercises – *kata*. *Kata* are traditional, canonised sets of combinations that represent a kind

of «choreographed» construction of a fight with «shadows» of several opponents (i.e. with conditional opponents). On the other hand, they are a kind of motor gestures and at the same time information carriers.

Curling is a team sports game on an ice rink. Participants of two teams take turns launching special heavy granite projectiles («stones») onto the ice towards a target marked on the ice («house»). Each team has four players. Each player throws two stones in each round (the game consists of 8-12 rounds). The team scores a point for each stone that stops in the «house» at a smaller distance from the centre than the opponent's stone. After the throw is made, partners have the right to use a special brush to clear the ice in a six-metre zone from the centre of the «house».

The curling ground is a rectangular field 44.5 m long and 4.32 m wide. The ice temperature is around -5°C. The target, called the «house», has a diameter of 3.66 m. The stone weighs 19.96 kg and is made of a certain type of granite. It has a cylindrical shape (with some transition to a torus) and a ring-shaped sliding bottom surface. The stone has a handle on top.

Powerlifting is a triathlon consisting of the barbell squat, bench press and barbell deadlift. In powerlifting, unlike bodybuilding, strength is important, not body beauty. The assessment is based on the total, maximum weight lifted in all three exercises. If the scores are the same, the winner is the athlete with the lowest weight. Recently, competitions have been held more and more often in one single movement: the bench press.

Roller sports allows you to develop flexibility, coordination of movements and at the same time does not put a shock load on joints and tendons, as when jogging.

Sepak Takraw is volleyball without hands. Translated from Malay, it means «playing ball with your foot». The game involves two teams of five people, located on a court equal in size to a badminton court with a net. The ball is thrown with the hand on the leg of a player of his team, and the opponents receive the ball with the foot or head (hands can only be used to serve). Then the volleyball rules of scoring and three passes of the ball on your own court apply.

Skateboarding is an extreme sport that consists of skating and performing various tricks on a skateboard. Currently, most skaters skate in the street style, in which tricks are performed on the street. It uses such obstacles as stairs, curbs, cornices, railings, so skateboards have undergone changes. Their length ranges from 30 (76.2 cm) to 32 inches (81.28 cm), width – from 7 to 8.25 inches. But there are exceptions, both up and down. For example, there are skateboards with a width of 6 inches, designed for children, or boards with a width of 9 and even 9.5 inches, the so-called cruiser boards. But they are made in a traditional design, i.e. in the shape of a «fish». The skateboard is symmetrical, relatively narrow, with rounded edges. This shape was inspired by freestyle skateboards and has been the standard since the mid-1990s.

Stretching – stretching, includes a set of postures that help to increase the elasticity of various muscle groups. To perform stretching exercises correctly, the following requirements must be met: before performing an exercise, you need to know which specific muscle group it helps to stretch; when performing exercises, you should not try to copy the movements of a more flexible friend, all movements should be performed within the individual range of joint mobility: first, you should use «light stretching» when the joint is extremely extended, bent, abducted or adducted; without swaying, stretch ligaments and muscles only due to static pressure, being in a stationary state; in the process of performing exercises, breathe calmly and rhythmically; if acute pain appears, stop performing exercises. This type of gymnastics is widely used as an aid in various sports [17, 19].

Callanetics is a slow, calm form of gymnastics with a static load. It is highly effective and promotes muscle development and rapid weight and body volume loss, activates the body's immune system. Callanetics is ideal for those who prefer a measured, calm exercise, as opposed to active and coordinated dance fitness. This surprisingly effective training programme helps to create a harmonious balance between body and mind, allows you to get in great physiological shape, develop concentration and avoid injuries [3, 8].

Pilates is a unique system of exercises aimed at coordinated muscle function, proper natural movement and body control. Pilates develops joint flexibility, ligament elasticity, strength, muscular and internal coordination, strength endurance and mental qualities, but the main difference between Pilates and all other types of fitness is the absence of the possibility of injury and negative reactions [7, 8, 19, 21].

Spin Bike Aerobics is a fitness routine using specialised exercise bikes [21, 24], which was developed and put into practice in 1993 by American trainer Johnny Goldberg [23]. The popularity of this type of aerobics is due to the fact that the targeted, highly effective stimulation of the cardiovascular and respiratory systems, musculoskeletal system functions, and the level of energy metabolism of the body of those who exercise, which is generally characteristic of the process of training on exercise bikes [21, 23], is harmoniously complemented by a number of other positive factors in the system of different types of cycling. Along with the main type of training work – pedalling, various variants of movements are used, which involve the muscles of the trunk and upper shoulder girdle, which contributes to the development of endurance of various types, dynamic and static strength, speed qualities, the ability to quickly switch from one mode of training work to another [25].

Conclusions. In conclusion, it can be noted that the improvement of the management process of recreational motor activity of students is one of the actual research problems in the theory and methodology of physical culture. Its successful and widespread implementation will contribute to the removal of psychological tension in the educational process, improve personal qualities, morpho-functional indicators, increase the level of health of students.

Sources

1. Бейгул І. О., Тонконог В. М. Форми і засоби фізичної рекреації як основа формування здорового способу життя студентської молоді. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. «Науково-педагогічні проблеми фізичної культури/Фізична культура і спорт» зб. наукових праць / За ред. О. В. Тимошенка.* К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Випуск 5 К (86)17. С. 35-38.
2. Безверхня Г. В., Цибульська В. В., Гончар Г. І. Формування мотивації до занять фізичною культурою і спортом школярів та студентів: монографія. Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. 223 с.
3. Кобзева Д. О., Непша О. В. Каланетика – сучасна оздоровча методика, з використанням ізотонічних вправ. *Сучасна наука: тенденції та перспективи: матеріали регіональної internet-конференції молодих учених (15-19 травня 2017 р.)*. Мелітополь, 2017. С. 363-365.
4. Косівська А. В., Ровний А. С. Формування здорового способу життя студентської молоді засобами фізичного виховання. *Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції «Фізична культура, спорт та здоров'я»*. Харків: ХДАФК, 2015. С. 157-159.
5. Котова О. В., Непша О. В., Попазов О. О. Ставлення студентів до фізичної культури і спорту як способу формування здорового способу життя. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вып. 1(45). Ч. 5. С. 51-56.
6. Круцевич Т. Ю., Безверхня Г. В. Рекреація у фізичній культурі різних груп населення: Навч. посібник. К.: Олімп. л-ра, 2010. 248 с.
7. Лахно О. О., Непша О. В. Пілатес – оздоровча фітнес-технологія. *Сучасна наука: тенденції та перспективи: матеріали регіональної internet-конференції молодих учених (15-19.05.2017 р.)*. Мелітополь, 2017. С. 381-383.
8. Литвиненко О. М. Сучасні популярні системи фізичних вправ: навчально-методичний посібник. Миколаїв: «Ліон», 2020. 186 с
9. Непша О. В., Суханова Г. П. Формування мотиваційно-ціннісного ставлення студентської молоді до занять фізичною культурою. *Фізичне та спортивне виховання у вищих навчальних закладах. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, Запоріжжя, 13-15 жовтня 2017 року*. Запоріжжя: ЗНТУ, 2017. С. 30-33.
10. Огністий А. В. Сучасні фізкультурно-оздоровчі системи (короткий довідник). Тернопіль: СМТ «ТАЙП», 2009. 87 с.
11. Присяжнюк С. І., Оленев Д. Г., Парчевський Ю. М. Оздоровча фізична культура студентів вищих навчальних закладів ІТ-технологій: Підручник. К.: Видавництво НУБіП України, 2016. 414 с.
12. Проценко А. А., Котова О. В., Цибульська В. В., Непша О. В., Суханова Г. П., Кириєнко О. Г. Роль фізичної рекреації в сучасному суспільстві, збереженні та зміцненні здоров'я людини. *Actual scientific research in the modern world.* Pereiaslav, 2023. Issue 7(99). С. 137-140.
13. Сопотницька О. В., Сопотницький Р. С. Сучасні оздоровчі технології в процесі фізичного виховання студентської молоді. *Інноваційні підходи до фізичного виховання і спорту студентської молоді*. Матеріали п'ятого регіонального науково-методичного семінару / За заг. ред. Огністого А. В., Огністої К. М. Тернопіль: В-во СМТ «ТАЙП», 2020. С. 160-164.
14. Терехов А. О., Непша О. В. Йога – оздоровча система Індії. *Сучасна наука: тенденції та перспективи: матеріали регіональної internet-конференції молодих учених (15-19 травня 2017 р.)*. Мелітополь, 2017. С. 431-433.
15. Цибульська В. В., Безверхня Г. В. Нетрадиційні засоби фізичної культури: навчальний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 171 с.
16. Dietrich Ebert. Physiologische Aspekte des Yoga. I. Aufl. Leipzig: Georg Thime, 1986. 158 s.
17. Kotova O. V., Sopotnytska O. V., Nepsha O. V. The use of fitness technologies as a motivating factor for physical education classes in institutions of higher education. International scientific conference «Development of physical culture and sports amidst martial law»: conference proceedings, October 5-6, 2022. Czestochowa, Republic of Poland: «Baltija Publishing», 2022. pp. 69-73.
18. Protsenko A., Kotova O., Tsybulska V., Oliinyk I., Sukhanova H., Kyriienko O., Nepsha O. Specificity and content of personality motivation for physical education. *Moderní aspekty vědy: XXXIX. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.*, 2024. pp. 81-96.
19. Protsenko A. A., Kotova O. V., Tsybulska V. V., Sukhanova H. P., Nepsha O. V. Physical fitness systems using isotonic exercises. *Нові реалії сучасної України та світу: кол. моногр.* Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. С. 100-106.
20. Sopotnytska O., Abdullaiev A., Kyriienko O., Rebar I., Nesterov O. Forms of physical recreation as a basis for the formation of a healthy lifestyle of student youth. *Нові реалії сучасної України та світу: кол. моногр.* Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. С. 107-114.
21. Smith K. Caloric Expenditure During a Spinning Class. New York: Simon & Shuster, 1996. 425 p.
22. Rael Isacowitz. Pilates. United States: Human Kinetics, 2006. 360 p.
23. Goldberg G. Spinning instructors manual (Phase 1, 2). New York: Simon & Shuster, 2004. 253 p.
24. Falsetti H. Heart Rate Response and Calories Burned in a Spinning Class. New York: Simon & Shuster, 1999. 417 p.
25. Howley E. T., Don Franks B. Health Fitness Instructor's Handbook (third Edition). Human Kinetics, 1997. 496 p.

Олійник Михайло Олександрович

Кандидат наук з фізичного виховання та спорту

ORCID: 0000-0001-8261-1603

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Олійник Ірина Сергіївна

Доктор філософії з галузі знань 01 «Освіта/Педагогіка» за спеціальністю 017 «Фізична культура і спорт»

ORCID: 0000-0003-1888-1187

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

1.5. Особливості психологічної підготовки як фактору підвищення спортивних результатів в волейболі

У роботі подано всебічний аналіз науково-методичної літератури та узагальнення передового досвіду, який свідчить про те, що рівень соціально-психологічних взаємодій в команді багато в чому визначає ефективність ігрових дій спортсменів в екстремальних умовах змагальної боротьби. Визначено, що психологічний клімат в команді кваліфікованих волейболісток являє собою відносно стійкий, типовий для даної команди емоційно-динамічний настрій, він є інтегральною характеристикою колективу, відображає об'єктивні і суб'єктивні умови життєдіяльності команди. Встановлено, що недостатнє приділення уваги такому поняттю як психологічний клімат значно знижує можливості команди в досягненні спортивних результатів, розкриття ігрового потенціалу кожного члена спортивного колективу, звужує можливості тренерського складу щодо керівництва командою. Ключові слова: змагальна діяльність, волейбол, психологічна підготовка, психологічний клімат.

Сучасний спорт змушує тренерів шукати можливості підвищення ефективності гри у волейбол. Суперечності в думках стосовно шляхів розвитку волейболу, введення нових правил волейболу, різні підходи до побудови процесу підготовки висококваліфікованих і кваліфікованих спортсменів поставили багато питань у визначенні прогностично інформативних показників схильності волейболісток до занять цим видом спорту та підвищенні ефективності управління навчально-тренувальним процесом.

Варіанти вирішення цих проблем бачиться як в індивідуалізації, так і спеціалізації засобів і методів підготовки, а також нормалізування співвідношення передбачених обсягів фізичної та технічної підготовки на основі обліку особливостей психологічного клімату в спортивному колективі та підготовленості волейболісток.

В теперішній час спорт досяг такого високого ступеня розвитку, коли фізична, технічна та тактична підготовленість найсильніших спортсменів світу знаходиться майже на одному рівні. Тому результат спортивних змагань залежить значною мірою від психологічних чинників. Чим відповідальніше змагання, тим запекліша спортивна боротьба та тим більшого значення набуває психологічний стан спортсменок. В такому виді спорту, як волейбол, безліч прикладів, коли всупереч усім прогнозам, створеним на оцінці фізичної, технічної та тактичної підготовленості членів спортивної команди, виграє відносно слабка команда. Це пояснюється, як правило, психологічними чинниками. Високий емоційний підйом, прагнення перемогти нерідко призводять до перемоги над більш підготовленим супротивником, який недооцінив суперника та вступив з ним у гру в стані меншої змобілізованості.

Питаннями психологічної підготовленості в процесі загальної підготовки спортсменів займалися такі вчені: В. Бочелюк, 2020 [1]; В. Воронова 2019 [6]; Ю. Родіна, 2017 [25]; О. Шевяков, 2020 [29]; В. Шуба, 2016 [31]. У волейболі, який вважається одним з найбільш популярних видів спорту у світі з початку його виникнення, психологічна підготовленість є запорукою успішного виступу у змаганнях, це пов'язано з постійною емоційною напругою – С. Войтенко, 2016 [4]; Ж. Козина, 2019 [10]; Г. Коробейніков, 2015 [12]; О. Соловей, 2019 [27].

Одним з можливих шляхів підвищення ефективності змагальної діяльності є оптимізація психологічного клімату у волейбольній команді. Психологічний клімат являє собою так зване «дзеркало», яке відображає ставлення спортсменів до тренувального процесу, до особистості тренера, один до одного, до суддівської колегії, адміністрації, до спортивної діяльності взагалі.

Українські (М. Воробйов, 2009 [5]; А. Драчук 2017 [8]; В.Пантік, 2010 [22]), та закордонні (P. Dillulio, 2015 [34]; С. McLaren, 2016 [39]; S. Morgan 2017 [41]) науковці досить активно цікавились питаннями формування психологічного клімату в спортивній команді.

Для підвищення рівня гри, особливо це відноситься до спортсменів в різних видах спортивних ігор, необхідно поетапно і систематично вдосконалювати роботу команди, покращувати групову і командну

взаємодію спортсменів в залежності від обраної схеми техніко-тактичних дій. Надалі, на високому рівні майстерності гравців, цілісність команди стає все більш і більш значущою [17].

Правильно побудований підбір складу команди та вміння тренера навчити не тільки тактичного та технічного майстерності, та й взаєморозумінню всіх учасників спортивного колективу – це запорука перемоги та успіху в змаганнях.

Отже, одним з найважливіших показників «командності» є характер наявних міжособистісних відносин у професійному колективі спортсменів, причому основну роль відіграє особистість тренера [23].

У самій сутності спортивної команди закладено прагнення безперервно удосконалювати форми організації та діяльності, постійно рухатися тільки вперед, бачити поступальний розвиток спорту, намічати та вирішувати все нові та кращі завдання [13].

Для спортивної команди характерно залучення всіх своїх членів у активну роботу з вирішення загальних його завдань. Все це можуть бути окремі питання методики підвищення спортивної майстерності та рівня підготовленості, технічної та тактичної вдосконалення членів спортивної команди, підтримка на високому рівні досягнутого положення поряд з іншими спортивними колективами та ін. [36].

Не зважаючи на це спортивний колектив ставить перед собою також цілі та завдання, спрямовані на загальний розвиток якогось виду спорту: не тільки застосування наразі відомих засобів і методів тренування, але й перевірку їх на досвіді, розвиток і вдосконалення [9, 20].

Такий вид спорту, як волейбол, характеризується великою емоційною насиченістю. Психологічні особливості діяльності спортсмена визначаються особливістю ігрових дій, об'єктивними особливостями змагальної боротьби.

Також волейбол висуває великі вимоги до психічних якостей спортсмена. При рівній технічній і тактичній майстерності перемагає спортивна команда, гравці якої демонструють велику волю до перемоги. Протягом навчально-тренувальної роботи та змагань перед спортсменами постає велика кількість об'єктивних і суб'єктивних труднощів, розв'язання яких вимагає різних вольових якостей [18].

Гра в волейбол – це не стільки, єдиноборство на майданчику, скільки велика підготовча робота до гри. Можна зробити висновок, що це є психологічний двобій «тренер-гравець», в якому тренер зобов'язаний вміти не завжди діставати перемогу. І тут велике значення мають особистісні якості тренера [19].

Тренер просто повинен у кожній конкретній ситуації проявляти мистецтво педагога. Чітко розібравшись в нюансах гострої ситуації, він повинен обрати єдино вірний шлях вирішення конфлікту. Це може бути навіть через штучне донесення конфліктної ситуації до апогею. Іншими словами, це один із пунктів його посадової інструкції – вирішення конфліктних ситуацій без руйнування колективу. Пункт взагалі то, неформальний, але обов'язковий [2, 32].

На розвиток психологічних особливостей особистості спорт має вплив завдяки тільки йому властивим особливостям. Основними з цих особливостей є:

- змагальний характер спортивної та ігрової боротьби, спрямованої на завоювання рекорду чи перемоги над супротивником;

- максимально можливе напруження всіх фізичних і психічних сил волейболістки під час цієї боротьби, без чого не можливо домогтися рекордного результату;

- систематичні, тривалі, наполегливі, важкі спортивні тренування, які вносять вагомий корективи в режим життя та побутові умови [11, 33].

В. І. Воронова вважає, що спортсмена характеризують:

- всебічний фізичний розвиток, досягнутий за рахунок вдосконалення під час спортивної діяльності життєво важливих фізіологічних функцій організму;

- достатньо висока ступінь загальної працездатності організму;

- видатна (при порівнянні зі звичайним середнім рівнем) здатність управління власним тілом, що виражається в високій досконалості рухових навичок, умінь, а також здібностей – сили, витривалості, швидкості та координованості рухів;

- добре розвинуті процес відчуттів, винятково м'язово-рухових і зорових, а також високо розвинені процеси сприйняття;

- підвищена здатність помічати та виділяти значні для виконуваної діяльності моменти в навколишньому середовищі та у власних рухах і діях;

- великий досвід відчуття різних емоційних станів і почуттів, які пов'язані з активними проявами особистості;

- добре розвинена здатність керувати своїми емоційними станами;

- розвинені вольові сторони особистості, здатність до витраті максимально можливих вольових зусиль для досягнення необхідної мети;

- вміння дуже швидко орієнтуватися та приймати правильні рішення в ситуаціях, які вимагають негайних активних дій;

- морально-вольові якості спортсмена: дисциплінованість, рішучість, сміливість, мужність, готовність до вирішення великих об'єктивних і суб'єктивних проблем та труднощів [6, 21].

В процесі життєдіяльності спортивного колективу кожен спортсмен робить свій особливий внесок у психологічний клімат спортивної команди та відчуває на собі його вплив. У волейболісток залежно від ступеня задоволеності, положення в команді, взаємин із партнерами й тренером виникає переважно настрій, який впливає на загальний емоційний настрій усіх членів команди. Спортсменка повинна визнавати соціальне значення моральних норм, визнавати їх, прагнути у своїх діях і вчинках їм відповідати, переживати їх порушення. Сукупність норм кожної спортивної команди характеризує її ціннісні орієнтації, особливості емоційних та поведінкових реакцій, рівень моральної вихованості членів спортивного колективу, адже емоційне життя спортивної команди надзвичайно багате [7].

У роботах багатьма авторами [13, 19, 34] висловлюється думка про зв'язок індивідуально психологічних особливостей особистості з успішністю спортивної діяльності. Безумовно, дана проблема набуває особливого значення в сучасних умовах професійної діяльності спортсмена.

Важливим є прийняття особистості волейболістки, її індивідуальність, як цінність. Врахування психологічних особливостей усіх спортсменок є основою та запорукою успіху в досягненні високих спортивних результатів [14].

Отже можна зробити висновки, що колектив – це соціальна спільність людей, сформована на основі суспільно-значущих цілей, загальних ціннісних орієнтацій, спільної діяльності та спілкування. Волейбольна спортивна команда є основною соціально-психологічною одиницею в спорті і є колективом зі своїми психологічними особливостями і певними взаємовідносинами. Спортивній команді властиві усі ознаки, якими в соціальній психології характеризуються малі групи: чисельність, автономність, загально групова мета, колективізм, диференційована і структурність. У спортивній команді дуже важливим є постійна рухова взаємодія при постійному безпосередньому міжособистісному контакті її членів один з одним в процесі навчально-тренувальної та змагальної діяльності [14, 37].

Волейбол – це колективна гра, в якій успішність дій досягається колективними зусиллями всіх членів спортивної команди. Завдання та дії кожного спортсмена диктуються виконуваними їм функціями, але підпорядковані загальним завданням колективу. Такі поняття, як взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємодія, взаєморозуміння, взаємодопомога не тільки визначають ступінь зіграності окремих спортсменок, ланок і всієї команди в цілому, а також характеризують моральні якості спортсменів: взаємодопомогу, товариську підтримку, відчуття колективізму. В свою чергу, спортивна команда, той суб'єкт колективної діяльності, який об'єднує в одне ціле багатьох спортсменів, і від того, наскільки вони утворюють «моноліт», буде залежати їх виступ [3, 16].

Спортивна діяльність в іграх потребує від спортсменів постійного зв'язку один з одним, активних дій своїх товаришів по волейбольній команді та інтеграції цих дій. Крім того, дана ситуація передбачає наявність взаємозамінних ролей чи високоспеціалізованих функцій членів команди [30].

Місце волейболістки в структурі команди визначається не тільки її спортивною функцією (нападник, ліберо, зв'язуючий та ін.), але і в значному ступені рівнем спортивного результату, демонстрованим волейболісткою, її особистими якостями, серед яких провідну роль відіграють соціальна спрямованість особистості, тип темпераменту, зовнішній вигляд, загальний рівень культури.

Завдяки рівню прояву означених якостей у волейболісток, незалежно від їх спортивної функції, наявні такі основні соціально-психологічні типи: лідер – має авторитет у всіх або у більшості членів спортивної команди; волейболістки, які мають переваги – мають тісні та теплі сосунки з більшістю членів команди; небажані волейболістки – мають такі зв'язки з меншістю членів спортивної команди; ізольовані – волейболістки, які не мають позитивних зв'язків з іншими спортсменками. Велике значення для сумісності, особливо в командно-ігрових видів спорту, має структура ролевих взаємовідносин у команді. У спортивних командах виділяються такі ролі: соціальна, міжособистісна, функціональна [15].

Волейбол – це ациклічна командна гра, в якій м'язова робота носить швидкісно-силовий, координаційний характер. В умовах малого розміру майданчика та обмеженнях у торканні м'яча, демонстрація всіх технічних і тактичних елементів гри потребує точності та цілеспрямованості рухів. Рухові дії волейболісток включають в себе миттєві старту та прискорення, стрибки, велику кількість вибухових ударних рухів впродовж тривалого та майже безперервного реагуванні на ситуацію, яка кожен хвилину змінюється. Цим визначаються досить серйозні вимоги до рівня фізичної підготовленості волейболісток [18].

Відомо, що сучасний волейбол ставить високі вимоги до функціонального стану організму та фізичних якостей людини. Навантаження у гравців дуже високі. Різноманітність рухових навичок та

ігрових дій відрізняються не лише за інтенсивністю зусиль, але й за координаційною структурою, що сприяє одночасному розвитку усіх якостей людини: сили, витривалості, швидкості, спритності та гнучкості [19].

Здатність волейболіста швидко орієнтуватися в ситуації, яка постійно змінюється, обирати з численного арсеналу різноманітних технічних засобів найбільш раціональні, швидко переходити від одних дій до інших призводить до функціонування багатьох нервових процесів. Уміння швидко, вільно і точно диференціювати м'язові зусилля за короткий час є необхідними умовами правильного виконання прийомів гри у волейбол. Тому розробка технічних прийомів і тренувальних методів гри повинна сприяти вдосконаленню технічних елементів та забезпечувати поліпшення якості навчального і тренувального процесу [20].

Змагальна діяльність у волейболі супроводжується найвищим емоційно-психічним напруженням. Психофізіологічні особливості значною мірою визначаються не тільки необхідністю швидкого аналізу ситуації й екстреної нервово-м'язової відповіді на неї, але також наявністю елементів небезпеки, здатністю передбачити ситуації й умінням уникати їх [18].

Позитивний вплив на відношення до результатів змагальної діяльності надають: «емоційна стійкість, психологічна гнучкість, сміливість, товарицькість, колективізм, совісність, гумор, демонстративність, домінантність, користоловства, сексуальність, ігровий потенціал, оптимізм», а негативний вплив на відношення до результатів змагань надають «невротичність, напруженість, депресія, почуття провини. А також з меншим впливом агресивність, страх, підозрілість, мрійливість, мінливість настрою, надчутливість, збудливість, песимізм» [28].

Однією з найважливіших складових особистості спортсмена, що визначають підготовку, гру й результативність виступів кваліфікованих волейболісток є психологічний клімат. Він формується з настроєм кожного спортсмена та обумовлюється «взаємозараженням» спортсменів емоціями один одного. Бадьорий, врівноважений або тривожний, занепадницькі тон життя спортивної команди в значній мірі визначає взаємовідносини між волейболістками, їх задоволеність перебуванням в спортивному колективі, ефективність їх діяльності [30].

Зазначимо, що стимулюючу роль можуть відігравати успіх і невдача. Вони також можуть викликати приплив енергії, яка спрямована на аналіз причин поразки, пошук можливості й шляхів їх усунення.

Відомо, що успіх та поразка інколи викликають і негативні стани спортсмена. У випадку перемоги це стан переоцінки своїх сил, самовпевненості, зазнайства; у випадку поразки – стан пригноблення, байдужості, негативного ставлення до подальших тренувальних занять, інколи навіть утрати віри у свої сили.

Крім того, можуть виникати й конфліктні ситуації між членами команди. Цим станам підвладні як спортсмени, такі тренери. Звичайно, для кожного характерне своє рідне ставлення до успіхів і невдач.

Оптимізація позитивного психологічного клімату у волейбольній команді є складним процесом, який вимагає певних усвідомлених зусиль як тренера, так і спортсмена, спеціальних знань, власного бажання й зовнішнього впливу, а також розвинених вольових якостей. Тому тренер повинен уміти регулювати власний емоційний стан, виробляти почуття впевненості й самовладання в команді та кожен з гравців повинен підтримувати в команді відчуття професійної значущості. Такий комплекс особистісних характеристик допоможе волейбольній команді реалізувати повністю не тільки під час тренувального процесу, але й буде запорукою оптимального психічного стану в змагальних умовах [14].

Розглядаючи психологічний клімат з погляду оптимізації змагальної діяльності волейболісток, слід зазначити на її тісний взаємозв'язок з поведінковими характеристиками або різними діями та реакціями спортсменів. Питання аналізу особливостей змагальної діяльності спортсменок, специфіки волейболу як виду спорту або діяльності, керування розвитком цього виду спорту, вивчення найбільш характерних особистісних особливостей спортсменів у зв'язку з їх діяльністю, широко представлено багатьма авторами в науковій літературі [24].

Багаторічна підготовка у волейболі передбачає виділення ряду чинників, які допомагають оцінювати існуючий рівень підготовленості і дає можливість прогнозувати успішність спортивного тренування на кожному окремому етапі [14].

Більшість фахівців у волейболі сходяться на думці, що в процесі багаторічної підготовки спортсменів різного віку необхідно дотримувати наступні умови:

- поетапна оцінка перспективності спортсмена, заснована на методиках, що містять або включають медичні, педагогічні і психологічні дослідження;
- облік і постійний аналіз вікової динаміки існуючих показників рівня фізичної підготовленості, фізичного розвитку і рухових здібностей;
- вивчення закономірностей формування рухової функції спортсменів без чого неможлива розробка нових і вдосконалення відомих тестів контролю;

- розробка і використання в практичній діяльності тренерів модельних характеристик різних сторін підготовленості [26].

Управляти системою підготовки волейболістів можливо за допомогою застосування структурного підходу, який розподіляється на:

- модельні характеристики спортсменів, що відповідають сучасним вимогам; програми підготовки, що розкривають зміст програмно-тренувального процесу;
- комплексний контроль за станом здоров'я, фізичним розвитком, динамічною фізичною підготовленістю, що забезпечує освоєння ними програмного матеріалу;
- корекція програм підготовки на підставі комплексного контролю [30].

Розглядаючи змагальну діяльність як інтегральний показник рівня підготовленості в волейболі, можна відмітити, що кількісні її параметри, незалежно від віку, стабільно входять до складу пріоритетних чинників підготовленості спортсменів. При цьому якісних характеристик діяльності змагання на початкових етапах підготовки не мають в цьому плані переважного значення.

Таким чином, тільки за допомогою комплексу цих чинників і на підставі визначення критеріїв оцінки різних сторін підготовки, параметрів структурних ланок тренувального процесу, а саме, показників, що визначають успішність змагальної діяльності, можливе подальше підвищення ефективності управління багаторічною підготовкою у волейболі.

Досягнення високої фізичної, технічної, тактичної підготовленості команди та успішні виступи на змаганнях неможливі без достатнього рівня розвитку певних психологічних якостей, а також властивостей особистості кваліфікованих волейболісток. Гра у волейбол висуває високі вимоги до психіки кваліфікованих спортсменок, а саме: відчуттю, сприйнятті, увазі, реакції, уяві, усім видам пам'яті, мисленню, емоціям і волевим якостям. Для того, щоб досягти успіху у волейболі спортсмени повинні вміти правильно розпоряджатися своїми емоціями, діями, психічним самопочуттям при будь-яких станах організму. Тому настільки важлива та необхідна психологічна підготовка кваліфікованих волейболісток [19].

Отже, психологічною підготовкою спортсмена називається організований, керований процес прояву його потенційних психічних можливостей в об'єктивних результатах, відповідним цим можливостям. Прийнято розрізняти три провідні види психологічної підготовки, пов'язаних між собою, але спрямованих на вирішення окремих завдань:

- загальна психологічна підготовка;
- спеціальна психологічна підготовка безпосередньо до змагань;
- психологічний захист в конкретному змаганні.

Виділяють такі основні характеристики гри як специфічної діяльності:

- виконання тяжких в моторному відношенні дій, що передбачають маніпуляції з таким предметом, як м'яч;
- сприйняття одночасно декількох об'єктів (спортсмен, м'яч), як у центрі своєї уваги, так і в полі зору;
- комплексна реакція на швидкі переміщення декількох об'єктів сприйняття: члени своєї спортивної команди, суперники, а також, з особливо високою швидкістю, м'яч;
- реалізація тактичних рішень в умовах ліміту часу;
- контроль усіх прогнозувань (оцінка майбутніх дій гравців своєї команди та суперників на основі знань про їх вмінь до прийняття рішень і прогнозі найбільш ефективних ходів при даній тактичній ситуації);
- рефлексія (роздуми як би за інших спортсменів, при якому формується можливість побудувати модель поведінки іншої волейболістки за типом «я знаю, що він розуміє, що я буду діяти так, а я виконаю по-іншому»);
- швидка зміна від атакуючих дій до захисних і відповідно – дуже швидка зміна тактичних рішень, плану дій;
- активне включення усіх гравців, що знаходяться на волейбольному майданчику (в цьому відношенні волейбол не такий, як більшість інших ігор, де деякі спортсмени можуть тимчасово побувати в стані «оперативного спокою»);
- велика значимість кожної дії з м'ячем (волейбол – це єдиний ігровий вид спорту, де технічна помилка впливає не лише на сам розвиток гри, але і карається суддею);
- максимальна включеність всіх волейболісток у гру з першого тактичного ходу;
- перехід на різні за біомеханічними та психологічними характеристиками дії з м'ячем: прийом, передача гравцю зі своєї команди, нападаючий удар, блок, догравання;

- постійна готовність волейболістки до несподіванок, як щодо зміни сформованої оперативної ситуації, так і щодо ходу гри [35].

Можна зробити висновки, що психологічна підготовка кваліфікованих волейболісток – це педагогічний процес, в якому ефективність його залежить від виконання окремих загально-педагогічних принципів, серед яких слід відокремити принципи навчання, свідомості та активності, систематичності та послідовності, всебічності та міцності. Принцип навчання виявляється у здійсненні виховання та формування особистості кваліфікованої волейболістки через зміст, методи та організацію всього навчально-тренувального процесу, а також завдяки впливу особистості тренера та колективу. Принцип свідомості та активності розуміється як оптимальне співвідношення педагогічного керівництва паралельно з самостійною, свідомою, активною та творчою діяльністю спортсмена. Цей принцип обумовлює необхідність усвідомлення спортсменом, значення розвитку психологічних функцій та якостей для досягнення успіху, бажання самовиховання, самоконтролю, постійному вирішенні проблем та питань на шляху до спортивного вдосконалення. В той же час він визначає необхідність для волейболісток у цілеспрямованому розвитку своїх психічних властивостей, нормалізації психічних станів, у виробленні позитивних суспільно важливих мотивів тренування та участі в змаганнях, у створенні стійких інтересів, у розвитку в спортсменок бажання до самовиховання [42].

Принципи систематичності і послідовності. Виконання більшості прийомів гри пов'язано зі швидкістю реакції, миттєвим переключенням із одних форм рухів на інші, правильним орієнтуванням на майданчику. Складність ігрових дій полягає у тому, що увесь арсенал прийомів доводиться застосовувати у різних комбінаціях та умовах, які відрізняються за швидкістю та характером.

Гра волейболістки нерозривно пов'язана з виконанням необхідних дій в умовах гострого дефіциту часу, і саме тому потрібно максимально швидко реагувати, точно та своєчасно сприймати відповідні рухи. Ефективність техніко-тактичних дій визначається гарним периферійним зором спортсменок, достатнім рівнем розвитку у них інтенсивності, стійкості, розподіленням та переключенням уваги. Волейболістці потрібно одночасно сприймати велику кількість об'єктів, які визначають обсяг його уваги, миттєво переключати та розподіляти його [3, 37].

Гра в нападі з першої передачі, вихід волейболістки з задньої лінії до сітки для проведення атак, різних варіантів захисних та атакувальних дій – усе це висуває високі вимоги до мислення волейболісток. Їм необхідно вміти швидко та точно орієнтуватися й оцінювати дії партнерів й супротивників у грі, самостійно приймати ефективні тактичні рішення, розгадувати задумки супротивника. Взагалі в тактичних діях волейболісток реалізується їх творче мислення, пам'ять та уява. Одна з важливих психологічних особливостей рухової активності спортсменок – це вміння виконувати точні та диференційовані просторово-часові та м'язові зусилля [6, 41].

Процес формування психічної готовності кваліфікованих волейболісток передбачає, щоб весь процес підготовки обов'язково був систематичним і послідовним. Всі засоби та прийоми психологічного впливу на гравця будуть найбільш ефективними, якщо вони грамотно розподілені по періодах навчально-тренувального процесу та забезпечують послідовність накопичення знань, формування умінь, розвиток навичок, вдосконалення сприйняття, уваги, всіх видів мислення [43].

Принципи всебічності та міцності. Психологічна підготовка повинна плідно здійснюватися тільки в нерозривному зв'язку з усіма видами підготовки – фізичної, технічної, а також тактичної. Психологічному впливу має відповідати все, від чого залежить надійне та досконале виконання тренувально-змагальної діяльності: властивості особистості; пізнавальні, розумові та психологічні процеси; психічний стан. Недостатньо сформовані сприйняття, увага, нечіткі уявлення не можуть гарантувати успішний виступ у змаганнях. Відображаючи деякі закономірності процесу психологічної підготовки, слід зауважити, що всі перераховані принципи взаємопов'язані та взаємозумовлені. Порушення одного з них гальмує реалізацію інших. Лише здійснення всіх принципів в сукупності та єдності забезпечує високий рівень психологічної підготовленості кваліфікованої волейболістки [38].

Загальна психологічна підготовка здійснюється на протязі всіх періодів річного циклу підготовки, а не тільки безпосередньо перед майбутніми змаганнями. Впродовж загальної психологічної підготовки розвиваються всі необхідні властивості та якості волейболістки, а також формуються умови для повної реалізації її можливостей у тренувальному та змагальному процесі [44].

Основними завданнями загальної психологічної підготовки кваліфікованих волейболісток є:

- виховання морально-вольових якостей особистості спортсменки;
- розвиток процесів сприйняття, а також формування та вдосконалення спеціалізованих видів сприйняття, а саме: «відчуття м'яча», «відчуття сітки», «відчуття волейбольного майданчика», «відчуття часу», «відчуття партнера»;
- розвиток усіх видів уваги, зокрема її обсягу, інтенсивності, стійкості, розподілу та переключення;

- удосконалення тактичного мислення, пам'яті та уяви, можливості швидко та правильно оцінювати ігрову ситуацію, приймати ефективне рішення та контролювати свої дії;
- розвиток здібностей контролювати свої емоції в процесі підготовки до майбутніх змагань і в процесі самої гри [5, 39].

Саме формування та розвиток цих якостей і властивостей, які взагалі визначають і становлять у своїй єдності спеціальні можливості, здібності та майстерність кваліфікованої волейболістки.

Спеціальна психологічна підготовка спортсменок здійснюється тоді, коли мета психологічної підготовки – підведення волейболістки до вищого рівня готовності до відповідальних змагань, і її спрямованість істотно змінюється. Починається спеціальна підготовка з її планування, коли тренер, усвідомлюючи індивідуальні особливості кожного гравця та «характер» своєї спортивної команди, а також рівень підготовки на теперішній час, заздалегідь підбирає засоби підвищення або зменшення психічного напруження останніх тренувань. Особливу роль в процесі спеціальної психологічної підготовки грає процес створення соціального мікросередовища в команді. Не звертаючи увагу на те, що це постійно здійснюється впродовж тренувального процесу, але безпосередньо перед змаганнями набуває особливого значення. Тренер відокремлює засоби психічної ізоляції «скигліїв» і прагне збільшити активність оптимістів, створює в спортивній команді обстановку спокою, ділової впевненості, велику увагу приділяє психічному стану формальних і неформальних лідерів, а також маргіналів [44].

Психологічна підготовка кваліфікованих волейболісток до майбутніх змагань здійснюється на основі загальної психологічної підготовки та пов'язана з вирішенням завдань, поставлених перед волейболістками в даній, конкретній грі [42].

До їх числа слід віднести:

- усвідомлення волейболістками особливостей спортивних завдань майбутньої гри;
- вивчення існуючих умов майбутніх змагань (час і місце змагань, освітленість, температура);
- вивчення та аналіз сильних і слабких сторін супротивника та підготовка до дій з урахуванням даних особливостей;
- усвідомлення та оцінка своїх власних можливостей в даний момент;
- боротьба з негативними емоціями, викликаними майбутньою грою;
- формування стійкої впевненості у своїх силах і можливостях при виконанні поставлених завдань в майбутніх змаганнях.

Безпосередньо в день гри провідна спрямованість регулюючих впливів – це формування спокійної бойової впевненості. Впродовж цього впливу в основному змінюються зі сфери свідомості кваліфікованих спортсменок в сферу несвідомого, тобто часто засоби регуляції тільки позначаються умовними знаками та як би не помічаються. Психологічна робота бере своє начало зі створення почуття впевненості в своєму успіху [7].

Міжособистісні стосунки – це взаємозв'язки між спортсменками, які сприймаються суб'єктивно, виявляються в характері та способах їх взаємного впливу у процесі сумісної діяльності й у безпосередньому спілкуванні, які виникають унаслідок сприймання інших гравців та оцінок їх поведінки, думок, надій, неусвідомлюваних мотивів тощо. Міжособистісні стосунки є основою формування психологічного клімату в спортивному колективі.

Тренер спортивної команди в процесі змагально-тренувальної діяльності має великий вплив на психологічну підготовку спортсменів та психологічний клімат спортивної команди. Під час роботи він стикається з різними видами психологічного клімату і природно виникає необхідність в його зміні. Необхідно налагодити контакти всередині системи, максимально використовувати можливості кожного гравця.

В дослідженнях сучасних науковців визначались особистісні якості та риси, необхідні ідеальному тренеру. Порівняння результатів опитування тренерів та спортсменів свідчить наступне: тренер повинен бути відкритим, дружнім, емоційно стійким, здатним управляти спортсменом, особливо в екстремальних змагальних ситуаціях. У нього повинні бути досить високий рівень інтелекту, впевненість у собі, практичність. Він має бути новатором, організованим, рішучим і самостійним [12].

Проте, вивчення оцінок психологічних особливостей самих тренерів спортивних команд виявило, що їх уявлення про ідеального тренера дуже розходиться з тим, що вони уявляють собою в дійсності. Збіг мав місце тільки по двох характеристиках – схильності до домінування (управління іншими) і готовності прийняти нове.

Проте, бажане розійшлося з дійсністю. Дослідження психологічних особливостей успішних і неуспішних тренерів спортивних команд теж не дало суттєвих відмінностей. Проте виявилось, що тренери повинні мати сильний характер, стійкість до психічного напруження, незалежність, впевненість в собі, твердість і реалістичність поглядів, авторитарність, що дозволяє керувати спортсменами, ґрунтуючись на

своєму особистому професійному досвіді. Однак очевидно, що перераховані особливості притаманні не всім видатним тренерам [31].

Таким чином, ми можемо переконалися, що без психологічної підготовки кваліфікованих волейболісток не можна обійтися не тільки впродовж тренувального процесу, а й безпосередньо під час проведення спортивних змагань. У результаті психологічної підготовки волейболіста відбувається розвиток психічних якостей, необхідних для досягнення високого рівня спортивного результату, психологічної витривалості й готовності до змагальної діяльності. Оптимізація психологічного клімату в команді кваліфікованих волейболісток є ефективним напрямом управління процесом психологічної підготовки.

Проблема підвищення результативності змагальної діяльності цікавить все більшу увагу науковців. У зв'язку із загостренням спортивної конкуренції та обумовленим цим підвищенням вимог до рівня змагань волейболісток роль психологічного чинника в цьому виді діяльності стає все більш відчутною. Саме тому, на сучасному етапі розвитку спорту питання підвищення ефективності самої системи психологічної підготовки волейболісток займає одне з перших місць. Вона повністю пов'язана з управлінням тренувальних та змагальних процесами. Одним з основних психологічних феноменів, що забезпечують результативність змагальної діяльності, є позитивний психологічний клімат спортивної команди [22].

Як зазначає Л. Матвеев, спортивні змагання це основа існування та розвитку спорту. Специфіка змагальної діяльності майже у всьому визначає напрямок і зміст багаторічної підготовки волейболісток (принципи, відбір, засоби, методи, контроль та інше). Змагальна діяльність повністю пов'язана зі спортивним результатом. Це обумовлює потребу ретельного вивчення змісту змагальної діяльності, виділення факторів, що визначають досягнення високих спортивних результатів.

У даній сфері діяльності, особливо в ігрових видах спорту, емоціональний стан дуже важливий, емоційне розпечення досягає високого рівня. Слід зазначити, що сумісні дії спортсменок у процесі гри є можливістю для того, щоб виплеснути власні негативні емоції та незадоволення у будь-чому на гравця зі своєї команди. Непорозуміння, низький рівень емпатії, заздрість, власна тверда позиція, не поступливість, безкомпромісність і цілий ряд інших якостей і станів особистості спортсменок обумовлюють погіршення психологічного клімату в спортивній команді, що, безумовно, відображається негативно на результатах її ігрової діяльності. Отже, проблема формування гарної атмосфери в спортивній команді є важливою і практично значущою. Позитивний психологічний клімат пов'язаний із цілеспрямованою діяльністю спортивної команди, продуктивним просуванням до досягнення загальних завдань, із подоланням перешкод, різних труднощів, із тимчасовими невдачами, помилками, непередбаченими обставинами [13].

У дослідженні Ю. Коломейцева показано, що міжособистісні відношення мають істотний вплив на результати спортивної діяльності: при близькій та добрих взаємовідносинах результати покращуються, при поганих – навпаки.

Слід також зазначити, що у дослідженні науковця О. Мітової показано, що чинником, який гальмує підвищення спортивної майстерності гравців спортивної команди є негативний ефект міжособистісних відношень в колективі [17].

Психологічний чинник відіграє інтегральну роль, забезпечуючи рівень психорегуляції, який відповідає завданням змагальної діяльності, створюючи передумови для досягнення цілі. Психічна готовність до змагань характеризується упевненістю спортсмена у своїх власних силах, бажанням до кінця боротися за досягнення заданої мети, оптимальним рівнем емоційного збудження, достатнім ступенем стійкості відносно до багатьох несприятливих зовнішніх і внутрішніх впливів, можливістю доволіно керувати своїми діями, почуттями, думками, поведінкою відповідно до змін умов спортивної боротьби. Комплекс психічних властивостей особистості волейболістки гарантує надійний і стабільний виступ у спортивних змаганнях та систематичне тренування із застосуванням навантажень значного обсягу і максимальної інтенсивності.

Виховання спортсменок волейболісток здійснюється в процесі подолання труднощів, які виникають у процесі навчально-тренувальних занять і на змаганнях. Під час тренувань створюються ситуації, які сприяють вихованню інтелектуальних і моральних якостей, волі і розвитку навичок у подоланні труднощів. Урахування аспектів психологічної підготовки волейболісток сприяє формуванню духовно багатой і вольової особистості, яка націлена на досягнення результатів. Спортивні змагання потребують від спортсменок максимального фізичного і психологічного напруження. Успіх у змаганнях досягається максимальними вольовими зусиллями, спрямованими на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод. Тому важливе значення має готовність спортсменки до змагань [9].

Від того, наскільки зможе волейболістка реалізувати себе, свої вміння в тих чи інших конкретних сформованих умовах, повністю залежить її спортивна кар'єра та спортивні результати. Необхідно створювати такі соціальні умови, які б визначали сприятливе залучення спортсмена до занять даним видом спорту, його соціалізацію (тобто засвоєння та повне відтворення соціального досвіду), створення високого

особистісного змісту занять волейболом, зацікавленістю їх для самої волейболістки. Предметом особливого піклування тренерів і спортсменів є оптимальні міжособистісні стосунки, у яких особливу роль відіграють взаємні вимогливість, повага, здатність долати конфліктні перешкоди, уміння в необхідний момент постати перед суперниками єдиним згуртованим колективом.

Аналіз залежності зростання спортивних результатів від міжособистісних відносин «тренер-спортсмен», проведений Ю. Коломейцевим показав, що є позитивний зв'язок між ставленням спортсменів до тренера і такими якостями спортсменів, як дисциплінованість, наполегливість, старанність [4].

Опитування тренерів, з ким із їхніх учнів вони працюють із задоволенням, хто розуміє їх з «півслова» і з ким їм працювати важко, дозволило визначити наступне: при збігу типологічних особливостей у тренерів та спортсменок останні досягали значних результатів, ніж за відсутності такого збігу.

Тренерам можна рекомендувати не тільки не уникати, а навпаки, прагнути отримати кваліфіковану професійну думку (поданням інтерв'ю та тестуванням) про свої психологічні особливості. Така інформація допоможе тренеру в роботі, і він зможе виявити тих спортсменок у своїй команді, з якими йому простіше чи важко працювати та встановити взаєморозуміння. Спортсменки з групи, з якими тренеру працювати легше, відрізняються практичністю і реалістичністю, більше покладаються на себе.

Очевидно, що ці особливості не можуть не імпонувати тренеру і викликають його позитивне ставлення до спортсменів. З іншого боку, між спортсменками другої групи (з якими тренеру працювати важко) та їх тренером за особисті з ними характеристиками виявилось багато схожості. Але це були властивості, які не сприяють успішній взаємодії-незалежності, упертість, агресивність, бажання керуватися власними правилами поведінки. У цих випадках спортсменки часто шукають на можливість переходу до інших тренерів. Однак не тільки несумісність може бути причиною відходу спортсменки до іншого тренера. Причини можуть бути різними, не тільки суб'єктивними, а й об'єктивними, викликаними необхідністю подальшого зростання спортсменки [16].

Багато тренерів самі передають своїх учнів більш досвідченим майстрам, розуміючи, що їх власний професійний рівень не забезпечить успіху. Найбільш важливе значення має спілкування тренера зі спортивною командою в ігрових видах спорту. Воно повинно бути безперервним, звертатися потрібно, коли є така можливість, до кожного гравця, тому як в іншому випадку одні волейболістки будуть вважати, що тренер не звертає на них уваги («Чому він не розмовляє зі мною?»), а інші – що він до них постійно звертається («Чому він робить зауваження постійно тільки мені одному?»). Порушення внутрішньогрупового спілкування веде за собою, як правило, до порушення командної взаємодії, а часом і до конфліктів між гравцями.

Спілкування тренера з командою може відбуватися у вигляді підказок у ході гри, команд при замінах гравців, роз'яснень і переконань під час пауз, тайм-аутів. Проте при цьому важливо правильно підібрати момент для тієї чи іншої форми власного втручання. Спортивний тренер повинен не тільки сам вміти взаємодіяти зі спортсменами, а й вимагати на протязі гри внутрішньогрупового спілкування від своїх волейболісток. Якщо в процесі гри волейболістки не спонукають, не підтримують один одного, потрібно вказати на цей недолік спробувати ліквідувати його в процесі тренувальних занять. Потрібно відмітити, що особлива роль повинна відводитися лідерам спортивної команди, яких слід персонально проінформувати про необхідність підбадьорювання волейболісток, особливо чутливих до зауважень партнерів.

Отже, в науковій практиці існує ряд підходів до підвищення ефективності змагальної діяльності кваліфікованих волейболісток. Одним з яких є оптимізація психологічного клімату в спортивній команді, що суттєво впливає на ефективність навчально-тренувального процесу, на їх самопочуття й працездатність, і тим паче на результат виступу спортсменок на змаганнях. Сформувати спортивну команду з добрим психологічним кліматом, згрупувати гравців таким чином, щоб всі спортсменки не тільки успішно взаємодіяли на майданчику, але й були гармонічні один з одним, як особистості, уникали конфліктів і непорозумінь – це велике вміння та мистецтво.

Аналіз науково-методичної літератури вітчизняних та закордонних вчених, а також мережі «Інтернет» з проблеми дослідження виявив існування різних поглядів і концептуальних підходів щодо можливих варіантів покращення спортивних результатів в волейболі, однак мало дослідженими залишаються питання вирішення цього питання за рахунок оптимізації психологічного клімату в спортивній команді. Отже, виникає потреба у поглибленому аналізі, а також створенні на цій основі спеціальної авторської методики оптимізації психологічного клімату в спортивній команді кваліфікованих волейболісток.

У процесі роботи досліджено, що спортивна команда є основною соціально-психологічною одиницею в спорті та колективом зі своїми психологічними особливостями і певними взаємовідносинами.

Під час теоретичного аналізу результатів дослідження виявлено, що особливістю спортивних ігор є те, що вони потребують від спортсменок постійного зв'язку один з одним, активних дій своїх товаришів по команді та інтеграції цих дій. В процесі спільної спортивної діяльності постійно відбувається диференціація

ролей і функцій між членами спортивної команди та формування певної стійкості систем відносин між гравцями, які виконують різні функції. Рівень соціально-психологічних взаємодій в спортивній команді багато в чому обумовлює ефективність ігрових дій спортсменок в екстремальних та швидко мінливих умовах змагальної боротьби. Для волейболу характерна велика емоційна та інтелектуальна насиченість. Дуже високий емоційний підйом і добра морально-вольова підготовка в спортивній команді нерідко призводять до перемоги над сильнішим суперником.

Проаналізувавши літературні джерела вітчизняних і закордонних вчених, можна зробити висновок, що психологічний клімат в команді кваліфікованих волейболісток являє собою соціально-психологічне явище, яке формується під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників та обумовлює емоційно-психологічну стійкість як окремої спортсменки, як особистості, так і команди в цілому. Цілеспрямована та досить тривала загальна психологічна підготовка кваліфікованих волейболісток призводить до того, що необхідність управління гравцем ззовні стає все меншою. Таким чином можна стверджувати, що психологічний клімат у підготовці кваліфікованих волейболісток є обов'язковою складовою їх становлення, як майбутніх висококваліфікованих спортсменів.

Джерела

1. Бочелюк В.Й. Діджиталізація як фактор формування когнітивної сфери. Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Психологія». Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди 2020. Вип. 62. С. 87-107.
2. Височіна Н.Л. Психологічне забезпечення у системі підготовки спортсменів в олімпійському спорті: автореф. дис. д-ра наук з фізичного виховання та спорту: 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт». Нац. ун-т фіз. виховання і спорту України. Київ, 2018. С. 46.
3. Вознюк Т.В., Ковальчук А.А., Ковальчук О.В. Волейбол у закладах вищої освіти: навчальний посібник. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. С. 280.
4. Войтенко С. Порівняльний аналіз змагальної діяльності волейбольних команд із різним рівнем групової ефективності. Фізична культура, спорт та здоров'я нації: зб. наук. пр. Вип. 1. Вінниця: ТОВ «Планер» 2016. С. 271-278.
5. Воробійов М.І., Бринзак С.С. Аналіз психологічного клімату хокейної команди «Сокіл-Київ». Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту: зб. наук. праць. Харків: ХДАДМ (ХХІІІ), 2009. № 2, ч. 2. С. 8-19.
6. Воронова В.І. Психологія спорту. Олімпійська література. Київ, 2019. С. 272.
7. Гринь О.Р. Актуальні аспекти реалізації завдань психологічного супроводу у спорті. Актуальні проблеми психолого-педагогічного супроводу та розвитку суб'єктів спортивної діяльності: матеріали ІІ Всеукраїнської наукової електронної конференції. Київ, 2019. С. 18-20.
8. Драчук А.І. Психологічна сумісність та структура психологічного клімату в спортивній команді. Теоретико-методичні основи контролю у фізичному вихованні та спорті. Вінниця: ТОВ «Планер» 2017. С. 103-115.
9. Казаков Д.О. Спеціальна психологічна підготовка як чинник підвищення успішності ігрової діяльності кваліфікованих волейболісток: дис. канд. наук з фіз. виховання і спорту: [спец.] 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт». Харків. держ. акад. фіз. культури. 2014. 200 с.
10. Козіна Ж.Л. Індивідуальна факторна структура підготовленості кваліфікованих волейболісток. Health, sport, rehabilitation. 2019. № 1. С. 56-65. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hsr_2019_1_8
11. Колосов А.Б., Войтенко С.М. Оцінка спільної діяльності спортивних команд різної кваліфікації. Спортивний вісник Придніпров'я. 2016. № 1. С. 58-63.
12. Коробейніков Г.В. Формування структури психофізіологічних особливостей волейболістів різних амплуа. Молода спортивна наука України. 2015. Т. 1 С. 103-108.
13. Круцевич Т.Ю. Теорія і методика фізичного виховання: підруч. для студ. вищ. навч. закл. фіз. виховання і спорту: у 2 т. Київ: Олімп. л-ра, 2017. Т. 1. 384 с.
14. Лісенчук Г.А., Перепелиця П., Хоменко О. Підвищення рівня командних і групових взаємодій юних футболістів. Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2014 № 2. С. 23-26.
15. Міхнов О.П. Визначення ігрового амплуа хокеїстів з урахуванням особистісних параметрів: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: [спец.] 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт». НУФВСУ. К., 2017. 22 с.
16. Олійник І.С. Групова ефективність як складова успіху в волейболі. Актуальні проблеми фізичної культури, спорту і здоров'я: матеріали міжн. наук. інтернет-конф. (Черкаси, 27-28 травня 2020 р.). Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. С.107-111.
17. Олійник І.С., Дорошенко Е.Ю. Залежність психологічного клімату спортивної команди від індивідуально-психологічних особливостей кваліфікованих волейболісток. Проблеми здоров'я, фізичної терапії, реабілітації та ерготерапії: матеріали ІІІ Всеукраїнської заочної науково-практичної інтернет-конференції відповіді. ред. Я.М. Копитіна; наук. ред. М.О. Лянной. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. С. 127-132.
18. Олійник І.С., Дорошенко Е.Ю. Соціометричні показники в системі оцінки психологічного клімату волейбольної команди. Спортивний вісник Придніпров'я: науково-практичний журнал. Дніпро: Інновація, № 3, 2018. С. 93-98.
19. Олійник І.С. Особливості психологічного клімату у волейбольній команді. Молодь та олімпійський рух: Збірник тез доповідей ІІІ Міжнародної конференції молодих вчених, 17 травня 2019 року [Електронний ресурс]. К., 2019. С. 153-154.
20. Олійник І.С. Особливості ролі структури в спортивних командах високої кваліфікації. Спортивний вісник Придніпров'я. № 1. 2020. С. 84-90.
21. Олійник М.О. Удосконалення тренувального процесу кваліфікованих волейболістів на основі використання модельних характеристик змагальної діяльності. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: [спец.] 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт». Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту. Дніпро. 2021. 224с.
22. Пант'юк В.В. Психологічний клімат спортивної команди. Сумісність членів спортивної команди. Молодіжний науковий вісник: Фізичне виховання і спорт: зб. наук. пр. Луцьк. 2010. С.103-107.
23. Петровська Т.В. Технології психолого-педагогічного супроводу та розвитку суб'єктів спортивної діяльності: кол. моногр. Т.В. Петровська, В.І. Воронова, О.Р. Гринь та ін.; за заг. ред. Т.В. Петровської. К.: Видавець Позднішев, 2021. 166 с.
24. Платонов В.Н. Периодизация спортивной тренировки. Общая теория и ее практическое применение. К.: Олімпійська література. 2013. 624 с.
25. Родіна Ю.Д. Удосконалення психологічної підготовленості яхтменів високої кваліфікації на основі прийомів особистісної саморегуляції. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з фізичного виховання і спорту: [спец.] 24.00.01 «Олімпійський і професійний спорт». Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту. Міністерство освіти і науки України. Дніпро. 2017. 229 с.
26. Сердюк Н.І. Психологічний супровід спортсменів підліткового віку. Актуальні питання впливу довкілля, фізичного виховання та спорту на здоров'я студентської молоді: зб. наук. матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 100-річчя НАН України та 85-річчя Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, 13-15 вересня 2017 р.) [гол. ред. С.Г. Кушнірук]. Бердянськ: Ф-ОП Ткачук О.В. 2017. С. 112-113.
27. Соловей О.М., Гунченко В.В. Провідні фізичні якості як фактор впливу на результат змагальної діяльності у пляжному волейболі. Спортивний вісник Придніпров'я. 2019 № 4 С. 85-94.
28. Шалар О.Г., Стрикаленко Є.А., Гузар В.М. Особливості формування командної згуртованості юних спортсменок в ігрових видах спорту. Спортивні ігри. 2019. № 3. С. 64-73.
29. Шевяков О.В., Москаленко Н.В. Моделювання лідерського потенціалу спортсмена. Eurasian scientific congress. Abstracts of the 5th International scientific and practical conference. Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2020. P. 511-517.
30. Шинкарук О.А. Пошук та розвиток спортивного таланту: ретроспективний та сучасний аналіз. Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2020. № 2 С. 47-58.

31. Шуба В.В. Психолого-педагогічні аспекти роботи з людьми з обмеженими фізичними можливостями: монографія. Дніпропетровськ: Інновація. 2016. 226 с.
32. Boichuk R., Iermakov S., Nosko M., Kovtun V., Nosko Y. Influence of motor coordination indicators on efficiency of game activity of volleyball players at the stage of specialized basic training. *Journal of Physical Education and Sport*. 2017. №17(4). P. 2632-2637.
33. Byshevets N., Denysova L., Shynkaruk O., Serhiyenko K., Usychenko V., Stepanenko O., Syvash I. Using the methods of mathematical statistics in sports and educational research *Journal of Physical Education and Sport*, Vol. 19 (Supplement issue 3), Ar.t 148, 2019. P. 1030-1034.
34. Dillulio P. The relationship between psychological climate and individual effort of members of division i college athletic teams. A Thesis Submitted to the Temple University Graduate Board In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree master of science. 2015. P. 1-11.
35. Imas Y., Borysova O., Shlonska O., Kogut I., Marynych V., Kostyukevich V. Technical and tactical training of qualified volleyball players by improving attacking actions of players in different roles. *Journal of Physical Education and Sport*. 2017. № 17(1) P. 441-446.
36. Khurtenko O., Bereziak K., Khavula R., Vdovichenko O., Onishchenko N., Liebidieva S. Psychological Analysis of Occupational Conditions in Extreme Environments and the Structure of Non-Standard Situations. *Brain. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 11(4). 2020. P. 132-148.
37. Korobeynikov G., Potop V., Ion M., Korobeynikova I., Borisova O., Tishchenko V., Yarmak O., Tolkunova I., Mospan M., Smoliar I. Psychophysiological state of female handball players with different game roles. *Journal of Physical Education and Sport, (JPES)*. 2019;19(3). P. 1698-1702.
38. Kozina Z., Iermakov S., Bartik P., Yermakova T., Michal J. Influence of self – regulation psychological and physical means on aged people’s functional state. *Journal of Human Sport and Exercise*. 2018 № 13(1). P. 99-115.
39. McLaren C.D., Mah E., Spink K.S. Psychological climate and social support among male and female team athletes: Does perceiving the team environment matter? *Journal of Exercise, Movement, and Sport*. 2016. Vol. 48. No1. P. 118-119.
40. Milić M., Grantov Z., Chamari K., Ardigò L., Bianco A., Padulo J. Anthropometric and physical characteristics allow differentiation of young female volleyball players according to playing position and level of expertise. *Biology of sports*. 2017. № 34(1). P. 19-26.
41. Morgan S.H., Newland A., Newton M., Podlog L., Baucum B.R. Perceptions of the Social Psychological Climate and Sport Commitment in Adolescent Athletes: A Multilevel Analysis. *Journal of Applied Sport Psychology*. 2017. Vol. 29. P. 75-87.
42. Oliinyk I., Doroshenko E., Melnyk M., Sushko R., Tyshchenko V., & Shamardin V. Modern Approaches to Analysis of Technical and Tactical Actions of Skilled Volleyball Players. *Teoriâ ta Metodika Fizičnogo Vihovannâ*. 2021 21(3). P. 235-243.
43. Sushko R., Vysochina N., Vorobiova A., Doroshenko E., Pastuhova V., Vysochin F. Psychological Selection in Game Sports on the Basketball Example. *Journal of Physical Education and Sport*, 2019; 19 (3): Art. 250. 2019.P. 1708-1714.
44. Yağcı E.N., Burgul Ö., Bozkurt T. Uluöz Comparing the Views of Young Football Players and Their Coaches on Leading Behavior Characteristics. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2021. No10. P. 242-250.

Дем'янець Ігор Йосипович / Demianets Ihor

Кандидат мистецтвознавства

Заслужений діяч мистецтв України

ORCID: 0000-0002-5549-5122

Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»

1.6. Творчий універсалізм Андрія Гнатишина

Наріжним стратегічним чинником духовного відродження України, з часу проголошення Незалежності, є системне дослідження національно-культурних надбань, в тому числі мистецької діяльності представників діаспори, чий плідний, високохудожній доробок впродовж ХХ ст. перебував під ідеологічною забороною.

Українська діаспора є важливим сегментом популяризації української культури у широкому міжнародному просторі, ефективного використання інтелектуального та духовного потенціалу нації, а також підвищення позитивного міжнародного іміджу України. Політична ситуація останніх десятиліть призвела до актуалізації культурних надбань українців, які довший час перебували поза межами своєї історичної Батьківщини.

Серед них видатний український композитор, диригент, педагог, музикознавець, культурно-громадський діяч – Андрій Гнатишин, життєтворчість якого є живим втіленням образу мистецтва, народженого національною ідеєю.

Мистецька постать А. Гнатишина представляє характерну для митців ХХ ст. дуальну конфігурацію (О. Коменда), творчого універсалізму митця, як феномену поєднання різних видів творчої діяльності, в якій роль провідних видів діяльності виконують композиція та виконавство, які доповнювалися публіцистичними доробками, організаційними заходами, спрямованими на меценатство і благодійність.

Необхідність поглибленого вивчення та об'єктивної оцінки масштабу творчої місії Гнатишина, інтеграції його музикознавчої, композиторської та публіцистичної спадщини в загальноукраїнський контекст, доведення органічного зв'язку з магістральними процесами становлення національної та європейської культури ХХ століття визначає актуальність тематики дослідження.

Андрій Гнатишин з початку 30-х років ХХ століття впродовж семи десятиліть був одним з найвизначніших культурно-громадських діячів української західної діаспори, діяльність якого була поцінована не лише співвітчизниками, але і музичними критиками, представниками багатьох країн Європи (Австрії, Великобританії, Голландії), Америки (США, Канади), а також ієрархами Ватикану.

Андрій Гнатишин (1906-1995) постає в історії вітчизняної та світової музичної культури ХХ століття як універсальна особистість, що рівноцінно проявила свій талант у різних мистецьких царинах: хорове диригування, композиція та педагогіка. Однак, усі ці важливі сфери об'єднує провідна – диригентська, яка істотно впливає на композиторську творчість, і на педагогічну діяльність. Він належить до числа видатних

діячів науки та мистецтва, які силою обставин опинилися за кордоном України, але проживши значний відтинок часу далеко від рідної землі, вони серцем і душею завжди були з рідної Вітчизною.

Композитор і диригент, музично-громадський діяч і невтомний пропагандист української музики в західному світі, Андрій Гнатишин усе своє життя віддав служінню рідній культурі.

Основи музичної освіти А. Гнатишина були закладені у Богословській академії (теологія) та у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові (ВМІ), де він навчався на педагогічному факультеті. Серед його наставників окрім Станіслава Людкевича, Галини Левицької, Нестора Нижанківського слід виділити музиколога, композитора Бориса Кудрика – випускника Львівського та Віденського університетів і консерваторії Галицького музичного товариства та Віденської музичної академії, під проводом якого митець опановував гармонію і контрапункт. Блискучий фахівець у галузі історії української музики, яку він викладав у Львівській Богословській академії, він здійснив великий вплив на формування особистості молодого музиканта. На цей час припадає і перший виконавський успіх А. Гнатишина як диригента – виступ на урочистій академії в честь митрополита Андрея Шептицького у Ремісничій палаті Львова із хором с. Зашків. Митрополит, який був культурним діячем, знавцем мистецтва та меценатом, призначив молодому музиканту – ще студенту ВМІ, стипендію для навчання у Новій Віденській консерваторії за фахом капелмейстера (1931-1934 рр.).

Отже, перебуваючи в центрі бурхливого музичного життя Львова першої половини ХХ століття, Андрій Гнатишин отримав професійну музичну освіту у Вищому музичному інституті імені Миколи Лисенка, після чого, здобувши підтримку та благословення Митрополита Андрея Шептицького, Андрій Гнатишин виїжджає до столиці Австрії для продовження музичної освіти у Віденській консерваторії.

Однак, у зв'язку з економічними та політичними обставинами він не зміг повернутися до України. З Віднем в подальшому була пов'язана вся його творча і життєва доля – аж до раптової смерті 4 вересня 1995 року. Проте, Львів залишився для нього осередком формування світогляду, майстерності, професійності.

У Відні молодий музикант поринає в активне культурно-громадське життя. Ще будучи студентом, він очолив чоловічий хор Української Греко-Католицької церкви св. Варвари у Відні (від 1931 р.), з яким виконував як церковний, так і світський репертуар.

Діяльність хору була пов'язана не тільки з проведенням богослужбового обряду, який на думку А. Гнатишина тісно «зв'язаний з нашим (українським) хоровим мистецтвом», а й з виступами в концертних залах на тематичних концертах, ювілейних імпрезах, академіях присвячених видатним діячам мистецтва та історичним особистостям.

Після приїзду до Відня він одразу вступає до Українського академічного товариства «Січ», відомого своєю активною діяльністю, де переважна більшість членів складалася з учасників хору церкви св. Варвари. При цьому він організував навчання «української мови та пісні» у школі для українських дітей, створив дитячий хор і активно залучив обидва колективи до концертної діяльності. Для відповідних виконавських потреб у цей період митець написав кілька творів для дитячого хору (зокрема, приурочених до «Свята Матері») та першу масштабну композицію: в'язанку народних пісень «Гомін села» для чоловічого хору, яку у 1933 р. видало товариство львівське «Торбан», а прем'єру твору здійснили станіславівський хор «Думка» під орудою Л. Крушельницького та львівський академічний (студентський) хор «Бандурист». Це давало можливість виступати з концертами і поширювати українську культуру. Заходами віденської Рідної школи у 1932 році відбулося «Свято матері», яке доктор Остап Грицай (*Остап Грицай (*2 листопада 1881, Княжпіль, Добромильського, тепер Старосамбірського району Львівської області – †7 травня 1954, Мюнхен, Німеччина) – український поет, літературознавець, журналіст, критик, перекладач, педагог. Дійсний член Вільної Української Академії мистецтв*) причислив до «кращих імпрез, улаштованих українською колонією у Відні в біжочому році. Знаменито підготовані нашим молодим диригентом і композитором Андрієм Гнатишином, діти зі шкільки в числі двадцяти, прибрані святково в народному строї, виконали бездоганно ряд вокальних, декламаційних, музичних та хореографічних продукцій, які всі свідчили про заходи згаданого диригента»... [цит. за 17, с. 10].

Після успішного завершення навчання у консерваторії, А. Гнатишин продовжував своє вдосконалення, беручи приватні уроки вокалу та композиції у професора Люстгартена. Він усвідомлював важливість глибокої фахової бази для своєї роботи з церковними хорами.

Практична діяльність митця включала співпрацю з аматорськими та церковними хорами, що вимагало від нього вміння майстерно користуватися композиційними методами для досягнення мистецького результату. Це охоплювало вибір виразових засобів, особливості викладу, зручність голосоведення та жанрові орієнтири.

Важливою подією в особистому житті Гнатишина стало його одруження у 1936 році з Євгенією Мороз, співачкою церковного хору, яка народилася в Відні в українській родині та де завжди дбали про збереження національних традицій, мови та культури.

Від 1938 р. диригент очолює новостворений мішаний хор «Бандура», який на достатньо високому фаховому рівні виконує український репертуар: композиції В. Барвінського, С. Людкевича, М. Гайворонського, М. Лисенка, К. Стеценка, П. Ніщинського, М. Леонтовича, М. Вербицького, Г. Давидовського, а також А. Гнатишина, про що свідчать відгуки у пресі (*Грицай О. Величавий вечір української музики у Відні. Новий час. 1939. 26 червня. Грицай О. «Наталка – Полтавка» у Відні. Український вісник. 1944. травень. Грицай О. Шевченківський концерт у Відні. Краківські вісті. 1941. Ч. 79. березень*).

Колектив стає постійним учасником шевченківських святкувань, Свят Матері (щорічно організовуваних Рідною Школою), національних урочистостей – ювілейних та меморіальних академій, вечорів української музики на провідних сценах Відня (зал Й. Брамса в палаті Музичного Товариства, зал В. А. Моцарта в Konzerthaus та ін.).

З приходом німців до Австрії суспільно-економічне становище Гнатишина різко змінилося. Парох церкви св. Варвари відмовив диригентові у праці. Починається складний період пошуків тимчасової праці, однак митця виручає надзвичайна працьовитість та потреба самовиразу у музиці.

У 1939 році в Австрії з'являються біженці з Західної України, що боролися за незалежність рідного краю. Щоби підтримати їх морально й матеріально Українські віденські товариства влаштовують святкові прийоми на релігійні свята, концерти української музики, урочисті імпрези до 80-ої річни смерті Тараса Шевченка на яких незмінним учасником був хор «Бандура» під орудою Андрія Гнатишина.

Пошуки праці безробітного Гнатишина увінчуються успіхом. Він знаходить роботу у видавництві Бориса Тищенка у Відні, де композитор пише, редагує і готує до друку першу серію фольклорних обробок для мішаного та чоловічого хорів (до якого увійшла також оригінальна композиція на слова Т. Шевченка «Садок вишневий»), а також збірку з 30 пісень «Веселі акорди» для мішаного хору, яка згодом була перевидана у США (видавництво «Сурма» у Нью-Йорку) та Англії (Спілкою українців Британії), оскільки користувалася великою популярністю. Велика кількість духовних та світських композицій, обробок народних пісень було написано для потреб аматорського церковного хору при Паппель-Алее в Берліні при церкві, всякій композитор керував колективом у 1942-1943 рр., паралельно співаючи у хорі берлінського радіо.

З початком наступу на німецьку столицю, переживаючи за долю сім'ї і дітей, А. Гнатишин повертається до Відня, хоча й не був впевнений у тому, що йому вдасться знайти роботу. Однак доля була на його боці, він знову отримує можливість займатися улюбленою справою – як культурний референт при товаристві «Українське Національне Об'єднання» організовує концерти у великих музичних залах Відня, за участю відомих співаків з України Михайла Дуди, Зенона Дольницького, Мирослава Старицького, Марії де Мочані.

Протягом 1943 року А. Гнатишин при підтримці членів Українського Національного Об'єднання і Українського академічного товариства «Січ» у Відні, організовує і ставить оперу «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського (оркестровка С. Людкевича). Концертмейстерами оркестру, який складався з учнів музичної школи, були знані виконавці Мирослав Дуда, Василь Баран й Аристид Вирста; хором керував Кирило Цепенда; постановку танців підготував Михайло Остапчук, а музичним керівником постановки був Андрій Гнатишин.

Діяльність митця не обмежувалася роботою із творчими колективами Відня. Він проявляв себе як талановитий музикант і в роботі з гастрольними труппами. Показовим була його співпраця із Українським театром ім. Тобілевича із Станіслава, який об'їздив табори українських робітників в західних землях з виставами свого репертуару. У травні 1944 року театр представив на суд віденського слухача оперу «Наталка Полтавка». Як зазначав д-р Остап Грицай: «Диригент Гнатишин зумів здобути своїм зрівноваженням ущерт передуховленим проводом, що зазначався вже у прегарно виведеній увертюрі, всіх тонкостей оперети, так що коли б не енергійний темп вистави, то майже кожен пісню треба б було повторити ще раз» [14].

14 березня Червона Армія увійшла у Відень. Студентська молодь та значна частина інтелігенції виїхали на Захід, багато імігрувало до Америки. А. Гнатишин за сімейними обставинами залишається у Відні. Новостворена Віденська музична дирекція дуже скоро довідалася про талановитого музиканта і призначила його «диригентом радіо-ансамблю», який складався з малого оркестру і хору. Новостворений колектив виступав переважно перед військовими з репертуаром, що складався з російських та українських пісень.

З приходом військ союзників у Відень дещо поліпшується ситуація для мешканців з країн Східної Європи. А. Гнатишину пощастило отримати тимчасову роботу співака у хорі міського театру, а пізніше створити з українців кuartет для оперети «Бразильська кав'ярня» Карла Любе.

У 1947 році 16 квітня А. Гнатишин, після 15-річного перебування в країні, отримав австрійське громадянство. Перебуваючи у статусі вільного художника, він разом із капельмейстером Гайнсом Гауптманом, який мав свою звукостудію, створює «Нову студію співу». Мета цієї студії полягала у

тому, щоб запропонувати дорослим і дітям цикл занять для постановки голосу з подальшою можливістю перевірки отриманих навичок і здобутків у звуко студії, на концертах і радіопередачах. Уроки Гнатишина користувалися популярністю, студія працювала тривалий час, аж до 1951 року.

Активно працюючи у студії А. Гнатишин, як член Спілки авторів, композиторів та музичних видавців Австрії, декілька разів на рік організував вечори своїх творів, багато часу віддаючи підготовці програм та виконавців.

Починаючи з 1951 по 1955 рр. митець очолював керівництво хорів в сербській церкві св. Сави і Російській Православній Церкві св. Миколи. З сербським хором, який був доповнений українськими співаками, диригент неодноразово виступав по віденському радіо, включаючи до репертуару власні композиції та українські пісні.

У 1956 році Відень остаточно залишають радянські війська та війська союзників, поступово налагоджується національне і суспільне життя української громади, відновлюються українські товариства, традиції святкування релігійних свят, днів Т. Шевченка та І. Франка, пам'ятних дат української спільноти.

А. Гнатишин повертається до улюбленої справи – роботи з хором церкви св. Варвари, а також відновлює заняття співу в українській шкільці для дітей. В той час, з метою поширення української музичної культури і знайомства з традиціями греко-католицького церковного обряду, розпочинається активна концертна діяльність хору у великих церквах Австрії.

Знаменною подією у культурному відродженні традицій хору став концерт вшанування пам'яті Т. Шевченка, підготовлений Братством св. Варвари, який відбувся 15 квітня 1956 році. Для участі у цій святковій імпрезі з Мюнхена приїхала відома оперна співачка Ірина Маланюк, виступали кращі місцеві музичні виконавці-українці і «особливу увагу – як відзначає д-р Маркіян Дзерович – звернула публіка на хор під орудою композитора і диригента А. Гнатишина, що виявився дуже музикальним, енергійним організатором, та що саме важне – чутким інтерпретатором українських пісень. Його гармонізація віддає до подробиць характер української пісні, а модуляція, яку досягає в піснях у хорі, вказують на незвичайну тонку чутливість у студії рідної пісні. Хор вже доволі добре зіспіваний, має перед собою вдячне завдання популяризувати рідну та нашому серцю дорогу пісню не тільки серед своїх, але й серед чужих» [16].

Андрій Гнатишин, керуючи хором, висував перед собою й хористами значні ідейні і просвітницькі завдання, спрямовані на популяризацію української музики та культури серед широкого кола слухачів. Його завдання включали також ознайомлення аудиторії з українською народною та професійною музикою, а також організацію релігійних служб у різних церквах з метою залучення громадян до цінностей хорової музики.

Особливо важливим, у цьому відношенні, стало проведення величавої української прощі у відпустовому містечку Маріацель з нагоди його 800-річного існування, яке святкували 13 і 14 липня 1957 року. Архиєрейська Служба Божа та концерт за участю хору церкви св. Варвари справили незабутні враження на присутніх. Ця подія активно висвітлювалася в українській та австрійській пресі, а проведення подібних акцій стало традиційним для хору під керівництвом А. Гнатишина.

У вересні 1957 року А. Гнатишин взяв участь у з'їзді українських музикологів Європи у Мюнхені, де разом із колегами та друзями Євгеном Цимбалістим і Зіновієм Лисько (Німеччина), Омеляном Нижанківським (Швейцарія), Аристидом Вирстою (Франція), Мирославом Антоновичем (Голландія) активно обговорювалася проблема об'єднання спільних зусиль в галузі української музики.

Концертна діяльність хору церкви св. Варвари постійно зростала. Свідченням цього служили концерти у Віденській консерваторії на Різдво (січень 1958 р.), Шевченківська академія, День Матері у Відні (1958), вечір української пісні за участю оперної співачки Ірини Маланюк у консерваторії, концерт на честь Преосвященнішого архієпископа Кир Івана Бучка в Зальцбурзі (1958 р.), про які в захопленні писала австрійська преса, відзначаючи майстерність виконання релігійних творів Д. Бортнянського та А. Гнатишина.

Хор, поряд з пропагандою української музики, активно виступав з виконанням Служби Божої як у центральному соборі австрійської столиці так і в інших містах – кафедральному соборі Санкт-Пельтена, Санкт-Габрієль та ін.

Активна концертна діяльність хорового колективу спонукала до запису «живого виконання» класичних українських творів, народних пісень і авторських композицій А. Гнатишина. Напружена праця, організаторські здібності, одержимість виконавців і талант диригента допомогли у подоланні труднощів і здійсненні давньої мрії – першого видання звукозапису української Служби Божої, що з'явилося у музичному видавництві Миколи Денисюка в Чикаго, США («Свята Літургія», 1960). Резонанс від цих видань набув широкого розголосу, високу оцінку їм дали українські єпископи, про них писала з захопленням майже вся зарубіжна українська преса.

Діяльність церковного хору, як духовно, так і матеріально підтримувалася українським католицьким Братством св. Великомучениці Варвари у Відні (*До того ж майже всі співаки хору були його членами*).

Це Братство було першою українською організацією за межами рідної землі. З нагоди 100-річчя його заснування, до членів управи якого належав і Андрій Гнатишин, 27 травня 1962 року відбувся урочистий концерт у залі Моцарта в Концертному домі за участю церковного хору та відомого оперного виконавця, тенора королівської опери «Ля Моне» в Брюсселі Міро Скаля-Старицького (*Мирослав Скала-Старицький (справжнє прізвище Старицький, сценічний псевдонім Міро Скаля) – оперний і камерний співак (тенор), педагог, музично-громадський діяч. Народився 13 червня 1909 р. в містечку Скаланад Збручем, тепер Скала-Подільська на Тернопільщині, помер 16 лютого 1969 р. в Парижі*). Програма концерту включала українські церковні та народні пісні, а також твори Барвінського, Фоменка, Гнатишина.

Подвижницька праця українського композитора і диригента А. Гнатишина була помічена й відзначена від імені президента Австрійської Республіки присудженням йому за видатні заслуги й досягнення в галузі музичної культури 26 березня 1963 року звання професора.

Наступні роки життя Андрія Гнатишина були надзвичайно насичені музичними подіями, концертними подорожами, ювілейними концертами, які сприяли подальшому розквіту його музичної кар'єри. Це і концерт на міжнародному конгресі в Зальцбурзі до 1100-річчя приходу слов'янських апостолів св. Кирила і Мефодія; концерт-академія присвячена 50-м роковинам з дня смерті Лесі Українки (Мюнхен, 7 грудня 1963 р.); виступи на австрійському телебаченні та радіо; ювілейний концерт у Віденській консерваторії до 150-літнього ювілею Тараса Шевченка; святковий концерт на честь Кардинала Йосифа Сліпого у великому залі Італійського культурного інституту тощо.

Знаменною подією у діяльності А. Гнатишина була подорож до Америки, яка відбулася на запрошення диригента Михайла Добоша з нагоди 50-річчя хору при церкві св. Івана Хрестителя в Нью-Йорку, одного з найстаріших в Америці і відомого раніше під назвою «Боян».

На святковому ювілейному прийомі засновнику хору і диригенту професору Теодосію Каськову і гостю з Австрії професору А. Гнатишину мер Нью-Йорка вручив символічні «ключі від міста». Під час цієї подорожі А. Гнатишин мав нагоду відвідати українські осередки в Торонто; продемонструвати свою композиторську творчість і диригентську майстерність з хором-ювілянттом, хором імені митрополита А. Шептицького, «Думкою», а також відвідати українські осередки в Торонто, зустрітися із відомими виконавцями і диригентами: Осипом Гошуляком, Марією Дубляницею-Гузар, о. Володимиром Жолкевичем, Василем Кардашем, жіночим квітетом «Верховина», хором «Прометей».

Після повернення до Відня, А. Гнатишин з нетлінною енергією продовжував свою творчу діяльність. Хор св. Варвари під його орудою активно бере участь в урочистих Службах Божих у великих католицьких церквах: в Алозер-кірхеу Відні, церквах міста Кремса і містечках Ліхтерверт, Маттерсбург, Айзенштадт в Бургенланді, в Швехаті біля Відня, в Марія Тафель в Долишній Австрії та багатьох інших. Майже всі Служби, які виконувались в чужих церквах, розпочинали тижні молитов за переслідувану церкву.

1966 рік став особливо важливим у житті композитора. З великою шаною і урочистостями був відзначений 60-літній ювілей А. Гнатишина. В день народження композитора 26 грудня віденське радіо передало слова поздоровлення і музичні вітання: українські колядки у виконанні хорусв. Варвари, «Українську сюїту» ювілянта у виконанні великого оркестру радіо під орудою Макса Шенгера.

Українська громада ювілей свого маестро відзначала 15 квітня 1967 року. У великому залі Віденської консерваторії відбувся концерт з творів Андрія Гнатишина, який підготували спільними зусиллями Союз українців Австрії, Культурне товариство «Буковина», «Український жіночий союз» та Братствосв. Варвари.

Творчу наснагу митця підтримували не тільки хористи, але і його діти Люба та Ігор, які були солістами творчого колективу та перейняли від батька не тільки природний таланти, а й надзвичайну працездатність. Старша дочка А. Гнатишина Віра мала добрі музичні дані, але співала в хорі недовго. Вона вийшла заміж за священника, доктора Петра Литвина, і виїхала з сім'єю до Едмонтону. Син Ігор, крім посади радника фінансового управління, 25 років співав ще й у хорі Віденського радіо, віддаючи улюбленій справі весь свій вільний час і звичайно, помагав батькові як директор церковного хору св. Варвари, а після його смерті очолив цей колектив.

Українська спільнота у Відні інспірувала відзначення багатьох знаменних дат, навіть тих, які у зв'язку з тогочасним політичним становищем України були заборонені. Так, ювілей – 100-річчя Першої української державної академічної гімназії у Львові, що підготували визначні українські діячі, політики, вчені відзначали 10 червня 1967 року у Відні, – старій наддунайській столиці Австро-Угорської монархії, до якої довгі роки належала Галичина, Буковина, Закарпаття і майже сто п'ятдесят років Львів. Під час святкової академії в Томас-залі, що був заповнений не тільки віденцями, а й гостями з Граца й Мюнхена, український хор під орудою А. Гнатишина (також випускника львівської гімназії) виконав твори А. Веделя, М. Лисенка, Р. Купчинського, а також хорові та інструментальні твори керівника хору.

Знаменним для хорового колективу також став сторічний ювілей – канонізації св. Йосафата, архієпископа Полоцького, якого папа Пій IX проголосив святим Вселенської церкви, який найбільш

урочисто був відзначений у Відні, де його моці спочивали понад тридцять років у старовинній Українській Греко-Католицькій Церкві св. Варвари. Відгуки у пресі засвідчують, що концерти церковної музики у виконанні хору стали справжнім святом для слухачів і шанувальників духовної музики. Так Ю. Братченко на сторінках часопису «Християнський голос» акцентує: «Могутні звуки величного прокімена «Чесна перед Господем смерть» і пісні «До Йосафата» в обрібці А. Гнатишина стали неначе увертюрою до свята. І почули ми композицію в стилі київської церковної музики, яка збуджує віру в найвищого творця, а саме «Вірую» А. Гнатишина. Своїм речитативним характером і грацією від піано до фортіссімо справляє все велике вражіння на слухачів. Сольну партію виконав син композитора Ігор, приемний лірико-драматичний тенор з дуже виразною вимовою» [1].

Просвітницька діяльність хору та його керівника прослідковується і у співпраці творчого колективу з різними організаціями. Показовим у цьому відношенні слід відзначити довготривалу співпрацю українського хору під орудою А. Гнатишина з відомою організацією у Відні – Союзом українських філателістів Австрії (СУФА), яка декілька разів на рік влаштовувала свої виставки поштових марок, а на кожному святковому відкритті виступав хор св. Варвари з виконанням чудових українських пісень. Окремі святкові академії були приурочені і до випуску марок з українською тематикою. Це марка австрійської державної пошти з зображенням ікони Різдва Христового (художник Мойсей Суботич, 1775 р.), що знаходиться в Українській Греко-Католицькій Церкві у Відні, і спеціальний поштовий німецько-український штемпель з портретом професора А. Гнатишина (художник Ергард Штайнгаген). А видані СУФА були ще два офіційних німецько-українських конверти з портретами композитора, які включали ще й коротку біографію на звороті.

Творчий колектив під керівництвом А. Гнатишина активно проявив себе у підготовці і святкуванні 100-річного ювілею Українського академічного товариства «Січ» яке відбулося 7 грудня 1968 року у великому залі Віденської консерваторії. На цю урочисту академію з'їхалося багато гостей – бувших членів студентського товариства, що було створено у Відні ще за часів австрійської монархії українськими студентами, які тут навчались. А. Гнатишин став членом «Січі» від початку свого перебування в Австрії і активно працюючи на культурній ниві, заохочував молодь до поповнення церковного та світського хору новими голосами.

У цілях популяризації українських пісень, за пропозицією головного музичного референта віденського радіо, український хор записав тематичну концертну програму «Коляди слов'янських народів» (українські, польські, словацькі, чеські, болгарські, сербські та хорватські) в обробці А. Гнатишина. Ця програма, яка неодноразово звучала в ефірі, носила яскраво виражений просвітницький характер, тому що містила також пояснення німецькою мовою про обряд, жанр і зміст цих пісень.

У 1969 році А. Гнатишин створив оригінальний колектив з чотирьох молодих співаків хору – бас-баритонів Бориса Ямінського та Гайнриха Штайнгагена і низьких басів Григорія Савки та Ігоря Тарка – бас-квартет «Тарас Бульба». Нетрадиційність складу колективу потребувала створення відповідного репертуару. Композитор опрацював і написав для них тридцять п'ять пісень. Вже перший виступ незвичайного квартету під час щорічної Шевченківської академії у Віденській консерваторії (10 травня 1969 р.) приніс молодим виконавцям заслужений успіх і заохотив до подальшої праці. Колектив починають запрошувати для виступів на радіо, телебачення. Популярність квартету приносить й видання платівок «Христос родився» (1972 р.), «Українські народні пісні» (1973 р.) з творами А. Гнатишина, що були видані у Римі Українським відділом Ватиканського радіо. У подальшому, за запрошенням українського студентського товариства, бас-квартет вдало виступав у Канаді та Сполучених Штатах, прославляючи українську музичну спадщину.

У травні 1969 року українську парафію у Відні очолює молодий енергійний парох отець Олександр Остгайм-Дзерович. Він у минулому був солістом відомого хору «Sänger Knaben», а також написав методичну працю «Наспівник церковний» (Рим, 1959). Своєю активною діяльністю о. Олександр Остгайм-Дзерови сприяв пропаганді української культури та духовної музики, допомагав у виданні платівок і касет із записами українського віденського хору.

Так у 1970 році завдяки творчій співпраці А. Гнатишина та Василя Ільчишина (видавництво «Хвилі Дністра», Клівленд, США) була видана платівка Воскресної утрени, записаної під час відправи в церкві св. Варвари УГКЦ у виконанні церковного хору під орудою композитора (*Окремі пісні з утрени віденське радіо з німецьким поясненням тексту та обряду передавало це на Великдень 1967, 1969 та 1970 років*).

Концертна діяльність церковного хору з кожним роком зростала. Це вже були не тільки святкові імпрези, ювілейні концерти, але й виступи на відкритті виставок, тематичні концерти тощо. Так 24 квітня 1970 року на запрошення дирекції музею ХХ сторіччя у Відні з приводу виставки «Східно-європейське народне мистецтво», колектив виступив перед австрійською публікою із виконанням релігійних та українських народних пісень.

Віденським шанувальникам музичного мистецтва запам'ятався великий концерт «славного українського хору» у великому залі Віденської консерваторії 9 травня 1970 р. Програма включала у себе найкращі релігійні композиції (твори А. Веделя, Д. Бортнянського, А. Гнатишина) та захоплюючі обробки українських народних пісень (твори М. Леонтовича, А. Гнатишина). На сцені з глибоким мистецьким витонченням виступали молоді таланти – бас-квартет, а також відомий скрипаль Василь Баран, який відзначався своєю віртуозністю у виконанні творів А. Гнатишина.

З нагоди відвідин Відня Кардиналом Йосифом Сліпим 26 вересня 1970 відбулися урочисті Богослужіння та спеціальний концерт за участю хору при церкві св. Варвари під орудою А. Гнатишина. Урочиста академія зібрала високоповажних гостей. В концерті прозвучали духовні твори А. Веделя та А. Гнатишина («Кант в честь св. Варвари», «Богородице Діво», «Блажен муж») українські пісні в обробках В. Барвінського, С. Людкевича, М. Волошина, М. Лисенка, А. Гнатишина у виконанні оперної співачки Ірини Маланюк і солістів хору Сільвії Отмар-Штайн, Люби Гнатишин, Галини Щуровської, Бориса Ямінського. А через півтора року, 19 лютого 1972 року, віденські українські товариства організують святкову академію на честь 80-річного ювілею Кардинала Йосифа Сліпого у Томас-залі, в якій виступили хор церкви св. Варвари та бас-квартет з виконанням духовних творів та хорових композицій українських класиків і свого керівника.

Після такого бурхливого розвою концертної діяльності музичне життя осередку у Відні на короткий час припиняється із-за творчої подорожі Андрія Гнатишина до Америки, якого запросили до співучасті в святах з приводу 60-річного ювілею хору церкви св. Івана Хрестителя в Нью-Йорку. Почесному диригенту цього хору А. Гнатишину було запропоновано підготувати концертну програму із своїх творів для виконання з декількома незнайомими хоровими колективами. Святковий концерт за участю хору-ювіляра, нью-йоркськими «Бояном», «Думкою» та хором ім. Андрея Шептицького відбувся 18 жовтня в Ірвінгтоні. Заключним акордом святкової академії стало виконання псалма «Чи ти мене, Боже милий, навк забуваєш» (сл. Т. Шевченка) і «Богородице Діво». Свої враження від поїздки по Америці композитор докладно висвітлив у статті «Враження з побуту в Америці» [5], яка вперше була надрукована в газеті «Шлях перемоги».

Повернувшись до Відня, А. Гнатишин активно включається в продовження не лише просвітницької, але й педагогічної діяльності в українській шкільці, в якій всі ці роки викладав разом з Борисом Ямінським і Христіною Відгольм-Василик. Навчальний рік у шкільці традиційно завершувався мистецькою академією за участю хору й солістів в сусідньому із церквою Томас-залі. Юні музиканти, репрезентуючи свої таланти, виконували українські пісні, народні танці, читали вірші українською й німецькою мовами.

Діяльність хору під керівництвом А. Гнатишина була тісно пов'язана з духовно-просвітницькою місією. Творчий колективу вересні 1971 р. – представляв східно-церковний спів – під час першого міжнародного конгресу Товариства східно-церковного права у Зальцбурзі у присутності високого духовенства.

Релігійна творчість А. Гнатишина, а також виконавська діяльність українського хору церкви св. Варвари викликала зацікавленість представників католицько-теологічного факультету Віденського університету, де вивчалися також проблеми східних церков. Тому творчий колектив неодноразово був запрошений для проведення святкових програм в університеті та спеціальних вечорів Австрійського товариства церковного права. Під час таких акцій А. Гнатишина знайомив викладачів і студентів з перлинами української церковної музики. Це вплинуло й на вибір учасників для відзначення визначного свята – 600-річчя заснування католицько-теологічного факультету, якими стали український хор та їх незмінний керівник А. Гнатишин.

Концертна діяльність хорового колективу була надзвичайно інтенсивною. Вони брали участь у ювілейній виставці поштових марок (2 листопада 1971 р.), Листопадовому святі (27 листопада 1971 р.), виконуючі стрілецькі пісні; виступали перед хворими у клініці доктора Крауса тощо. Та особливо яскраво відзначилися на ювілейному концерті до 65-річчя з дня народження свого улюбленого керівника. Програма святкової академії представила багатогранну творчу працю композитора і диригента Андрія Гнатишина. Хор продемонстрував чудове виконання церковних творів («Вірую», «Богородице Діво»), історичних і жартівливих пісень. Шану ювіляру виказали також бас-квартету «Тарас Бульба», і тріо «Ліра» із учениць парафіяльної шкільки. Окрасою концерту були виступи віртуоза-скрипаля Василя Барана, а також відомої оперної співачки Ірини Маланюк, яка виявивши велику повагу А. Гнатишину виконала його музичні композиції.

Хор при церкві св. Варвари поширював українську духовну культуру під час численних Служб Божих у латинських церквах у межах усієї Австрії. «Від Тироллю до Бургенланду співав цей відомий хор вже більше, як 60 разів в Римо-Католицьких Церквах», – відзначалося у «Korneuburg – Stockerauer – Nachrichten» [22], оцінюючи діяльність колективу після виходу військ союзників з австрійської території включно по 1972 р.

Надзвичайно насиченою була діяльність українського хору в період Різдвяних свят. На протязі десятків років колектив окрім обов'язкових святкових Богослужінь виконував традиційні концерти українських колядок в обробці вітчизняних композиторів та авторських творів А. Гнатишина прямо в церкві, що викликало велику пошану до віденських ентузіастів та невтомного диригента. Високий рівень виконання, цікавий репертуар викликав захоплення представників різноманітних австрійських та іноземних організацій та клубів (напр. австрійське студентське товариство «Панномія», «Віденське культурне коло», репрезентативний «Ротарі-клуб» тощо), які вважали за необхідність запросити хор церкви св. Варвари з виконанням святкових програм для своїх слухачів.

Традиційними для творчого колективу були й березневі Шевченківські концерти. Слід зазначити, що з кожним роком ці святкові імпрези набували все більшого розголосу і зацікавлення не тільки зі сторони українського населення, що проживало у Відні, але й австрійських слухачів. Концертні програми включали твори українських композиторів, в тому числі й А. Гнатишина, на слова Великого Кобзаря, а також коротке пояснення або літературний переклад тексту пісень німецькою мовою у виконанні Остапа Грицяя.

У лютому 1974 року церкву св. Варвари відвідав начальник першого округу австрійської столиці інженер Генріх Гайнц, який був захоплений співом українського хору і вирішив запросити його виступити з власним концертом під час проведення Віденського фестивалю, який відбувався щорічно у травні-червні, збираючи у кращих залах відомих диригентів, солістів-інструменталістів, хори й театри з різних країн. Саме з цього року аж до 1993 український хор церкви св. Варвари щорічно виступав з концертами духовної й світської музики в рамках фестивалю. Виступи колективу завжди збирали чисельну слухачську аудиторію, представників влади міста, високоповажних гостей, що відкривало ще одну чудову можливість популяризувати українську культуру.

Особливим успіхом і тріумфом української пісні відзначилися святкові концерти хору в рамках Віденського фестивалю, які проходили 9 червня 1979 року та 28 травня 1983 року. Перший концерт був присвячений знаковій постаті великого народу Тарасові Шевченку, де звучало багато творів на вірші геніального поета написаних українськими композиторами А. Гнатишиним, Г. Топольницьким, О. Роздольським та ін. Другий – був присвячений великій даті – 300-річчю звільнення Відня від турецької облоги, в боях якої прославилися і українські козаки. Концертна програма урочистої імпрези, на якій були присутні українці з Німеччини і Великобританії, репрезентувала не тільки релігійні твори, але й козацькі пісні в обробці А. Гнатишина.

Віденські фестивалі стали знаковими для популяризації не тільки діяльності хору церкви св. Варвари, але й творчості диригента Андрія Гнатишина. Твори українського композитора неодноразово звучали на фестивалі у виконанні інших виконавців і колективів: оперного співака Франца Зегера, чоловічого хору «Нойбауер Меннергезангсферайн» тощо.

Творчий колектив для більш активної популяризації української пісні періодично готував і записував платівки з творами репертуару хору. Видатною подією у цьому напрямку став приїзд до Відня у 1974 році відомого співака Михайла Мінського (*Михайло Мінський (справжнє прізвище: Спирін (Спирідонов) Михайло Григорович, *12 серпня 1918, Тихий Пльос, – †9 жовтня 1988, Цволле, Нідерланди) – український концертно-камерний і оперний співак (баритон)*), який разом з чоловічим і жіночими ансамблями хору церкви св. Варвари у супроводі Віденського симфонічного оркестру під керуванням А. Гнатишина записав відому платівку стрілецьких пісень в обробці та оркестровці диригента «Маєва ніч». Видання цієї платівки було присвячено 60-річному ювілею вимаршу Українських Січових Стрільців.

Великою історичною подією для українців Австрії, яка відбулася 11 жовтня 1975 року, стало святкування 200-ліття заснування центральної греко-католицької духовної семінарії «Барбареумм» для українців Галичини, Закарпаття і Буковини у Відні, каплиця якої з часом була перетворена на парохіяльну церкву св. Варвари. Святкова академія на честь знаменної події під почесним патронатом віденського Архієпископа Кардинала д-ра Франца Кеніга, ординарія католиків візантійського обряду в Австрії, за участю австрійського президента д-ра Рудольфа Кіршлегера відбулася у великому залі Академії наук Австрії, а музичну програму виконував український церковний хор церкви св. Варвари під керівництвом незмінного диригента Андрія Гнатишина.

Авторитет Української греко-католицької церкви св. Варвари та її хору у Відні був надзвичайно великим. Кожна недільна Служба Божа, тиждень молитов за єдність християн, святкові служби збирали у великій церкві значну кількість віруючих і починалися саме українською Святою Літургією в обробці Андрія Гнатишина. До українського пароха і диригента хору церкви св. Варвари досить часто звертались різні австрійські товариства з проханням познайомити своїх членів з церковними обрядами та музичною творчістю віденських українців. Так, за пропозицією президента допомогової організації для хворих і інвалідів «Поїзд до сонця», український парох о. д-р О. Остгайм-Дзерович відправляв молебні з концертними виступами хору у приміщенні церкви св. Варвари, в соборі св. Стефана, у палаці Колоредо, в

Домініканській церкві та ін. Організація «Поїзд до сонця» високо відзначила благородну місію українського хору і о. парохад-ра О. Остгайм-Дзеровича, нагородивши їх золотими медалями.

Наполеглива просвітницька, педагогічна, композиторська та виконавська діяльність Андрія Гнатишина, успішні виступи та популярність українського хору під його керівництвом були відзначені на ювілейній музичній академії на честь 70-ліття митця, яка відбулася 12 березня 1977 року у великій залі Віденської консерваторії.

У привітальній промові пароха церкви св. Варвари о. доктора О. Остгайм-Дзеровичата вступному виступі німецькою мовою Бориса Ямінського (*Борис Ямінський – редактор управи Братства св. Вм. Варвари, соліст хору; надалі Президент Австрійсько-українського товариства, співзасновник Спільки українських філателістів Австрії*) була достойно відзначена довголітня солідна праця ювіляра для української церкви та її музичної культури, представлений й охарактеризований творчий шлях композитора.

Ювілейний концерт багатоаспектно репрезентував композиторську творчість А.Гнатишина. У виконанні хору УГКЦ св. Варвари під керівництвом ювіляра прозвучали релігійні твори: «Вірую» (соліст Ігор Гнатишин), псалом на слова Т. Шевченка «Чи Ти мене, Боже милий, навек забуваєш» (соліст Борис Ямінський), «Богородице Діво»; хорові та сольні композиції на слова Тараса Шевченка «Садок вишневий», «Розрита могила» у майстерному виконанні оперної співачки Ірини Маланюк; обробки народних пісень та ін. Інструментальна творчість композитора успішно була представлена у виступі відомого скрипаля професора Василя Барана, який виконав дві композиції на теми українських народних пісень.

Продовження ювілейних святкувань відбулося з ініціативи українців, проживаючих у Чикаго, куди Андрій Гнатишин приїхав на запрошення пароха отця Йосифа Шарого для виконання з'єднаними хорами «Чикагської святої Літургії» митця. Парохія св. Йосифа влаштувала 14 травня банкет на честь професора Гнатишина, а творчі колективи хор «Прометей» при парафії св. Володимира і Ольги та вокальне тріо «Незабудки» організували 19 травня творчу зустріч з ювіляром, під час якої продемонстрували чудове виконання хорових та ансамблевих творів композитора.

Ювілей композитора своєрідно й знаково відзначили члени управи Братства св. Вм. Варвари у Відні. Ними був підготовлений до друку й виданий збірник оригінальних творів та обробок українських народних пісень Андрія Гнатишина для чоловічого хору «Рідні звуки».

Значні заслуги та досягнення композитора й диригента Андрія Гнатишина у розвої музичного життя столиці були помічені й відзначені віденським крайовим урядом. 16 червня 1977 року у Віденській ратуші заступниця губернатора столиці Гертруда Фреліх-Зандер вручила митцю високу нагороду «Золотий хрест».

Отримана нагорода й визнання інспірували ще більшу творчу активність митця і хору УГКЦ св. Варвари. Так, хоровий колектив виступив під час проведення Днів української культури, влаштованих українськими організаціями Австрії в Айзенштадті, в замку Естерхазі 2 грудня 1978 р. Репертуар концертних святкувань включав церковні та народні перлини музичного мистецтва. А у вересні 1979 року диригент і хористи були запрошені до Риму на відзначення 10-ої річниці посвячення собору св. Софіїта 40-річчя єпископської хіротонії Патріарха Йосифа Сліпого. Проведення урочистостей супроводжувалося виконанням Служби Божої Андрія Гнатишина, яка прозвучала також у каплиці Папської української семінарії та на ватиканському радіо. Виступ на радіо був надзвичайно важливим, тому що надав можливість записати у студії повну українську Святу Літургію, яка була видана в комплекті двох платівок українським відділом ватиканського радіо.

Ця подорож була також відзначена можливістю для українського хору привітати Папу Івана Павла II на площі св. Петра виконанням пісні «Рече та стогне Дніпр широкий»та вручити у подарунок платівку з виконання Служби Божої та колекцію поштовий штемпелів.

У наступні роки хористи активно працюють над підготовкою й виданням наступних платівок з їх репертуару. Так шанувальники творчості композитора Андрія Гнатишина та виконавської діяльності хорутримали змогу насолоджуватися виконанням страсних та великопісних пісень після видання платівки «Претерпівший за нас страсти», та світських творів на слова Т. Шевченка після виходу у світ платівки «І мертвим, і живим, і ненародженим... посланіє». Ці видання містять на звороті обкладинок тексти пісень (українською та німецькою мовами), що сприяло більшій доступності та популяризації виконаних творів.

Творча праця хору в цьому напрямку вже невдовзі мала своє продовження. Завдяки зусиллям українського відділу ватиканського радіовідбувається видання платівок «Різдво Христове в Українських колядках» (1980 р.) і «Величаєм тя Пресвятая Богородице» (1980 р.) з піснями, що традиційно виконувались у церквах під час Богослужінь, прославляючи Матір Божу.

Хоровий колектив під орудою А. Гнатишина підтримував тісті й дружні контакти з українськими громадами сусідніх країн. Результатом цього були творчі зустрічі, спільні концерти. Показовим у цьому сенсі був виступ хору УГКЦ св. Варвари під час VI з'їзду українців Німеччини, який проходив у Мюнхені

30 серпня 1980 р. де «славний на увесь – не лише український – світ хор собору св. Варвари з Відня дав блискучий виступ..., на якому співав релігійні й світські пісні, найчастіше обробки та власні композиції професора Андрія Гнатишина, а також народні пісні. Довголітній диригент хору після довгих років праці – співпраці з хористами, зумів надати своєму хорові питому для звуку закраску...» [2].

Діяльність творчого колективу цікавила не тільки українську громаду, але й представників австрійського уряду. Так, у квітні 1980 року українських хор під керівництвом А. Гнатишина на запрошення президента Австрії доктора Рудольфа Кіршлегера виступив з концертом у його резиденції у Гофбургу. На згадку про цю мистецьку акцію парох о. д-р Остгайм-Дзерович подарував найповніший альбом платівок у виконанні хору гостинному хазяїнові.

Однак зацікавленість австрійського президента діяльністю українців цим не обмежилася. Так, 29 листопада під час проведення виставки Союзу українських філателістів Австрії (СУФА), присвяченої різдвяній темі і 200-річчю смерті цесаревої Марії Терезії, для присутнього президента після офіційних промов прозвучали колядки у виконанні хору під орудою А. Гнатишина. Після цього виступу схвильований президент звернувся з теплими словами до української спільноти Австрії, наголосивши, що вона зразково плакає свої культурні і національні традиції, якими збагачується також і австрійська держава, а її члени є добрими громадянами цієї держави, чим заслуговують собі признання і похвали також від президента.

Діяльність А. Гнатишина була поцінована не лише в Австрії. Його неодноразово запрошують, як відомого композитора й диригента до інших країн. Так, у листопаді 1981 року за ініціативи Союзу української молоді Канади митець приїздить до Едмонтону на ювілейний концерт з нагоди 50-річчя цієї організації, 90-річчя української еміграції в Канаду та 15-річчя Сумівського хору в Едмонтоні для презентації та популяризації своєї творчості.

Цим візитом скористалася українська громада Онтаріо, яка виявила бажання безпосередньо познайомитися з відомим українським композитором, твори якого склали репертуар багатьох творчих колективів Канади. Голова провінційного Комітету українців Канади д-р Петро Глібович 25 листопада 1981 року у великому залі Українського культурного центру влаштували цікаву програму для вшанування заслуженого композитора, диригента і діяча української культури, професора Андрія Гнатишина з нагоди його 75-літтям і 50-річчям його творчої діяльності. Після привітань і поздоровлень прозвучали його твори різноманітних жанрів у виконанні церковних і світських хорів, ансамблів і солістів.

«Ювілейний рік» завершився для митця святковим вечором на пошану, який підготувала українська громада Відня. Про популярність композиторської й диригентської діяльності А. Гнатишина свідчила переповнена зала українськими й австрійськими шанувальниками його мистецтва. Святкова академія містила привітальні промови, слова подяки, які виголосили парох УГКЦ о. мітрат д-р Олександр Остгайм-Дзерович, голова ювілейного комітету й Координаційної Ради Українських організацій Австрії д-р Олександр Жупник.

Концертна програма музичної імпрези багатомірно представила різножанровий творчий доробок композитора. Були виконанні найбільш відомі релігійні твори: «Вірую», «Блажен муж», «Господи помилуй», «Душе моя»; хорові композиції на слова Т. Шевченка; обробки українських народних пісень, а також інструментальні твори – «Канцонетта» та «Капріччіо» у виконанні молодих інструменталістів піаніста Володимира Ратушного і скрипаля Аркадія Гамарника.

З нагоди ювілею та 50-річчя творчої діяльності А. Гнатишин отримав привітальну телеграму від президента Австрії д-ра Рудольфа Кіршлегера, в якій зазначалося: «Оцінюючи Вашу широку музичну діяльність, яка причиняється до об'єднання народів, надсилаю мої щирі побажання. Як керівник далеко за межами Австрії відомого хору при Греко-католицькій центральній парафії св. Вм. Варвари та як композитор ефективної сакральної і народної творчості Ви зробили вартісний внесок для збагачення австрійського культурного життя» [цит. за 17, с. 82].

Ювілейною – п'ятдесятою в серії «Українські релігійні пісні» – став і випуск за ініціативою о. д-ра Софрона Мудрого платівки «Велика вечірня в українському обряді» вобробці А. Гнатишина, випущеної накладом українського відділу ватиканського радіо.

Популярність творчої й диригентської діяльності була розповсюджена не тільки на Американському континенті. Так, у жовтні 1982 року, Андрій Гнатишин, на знак особливої пошани, був запрошений Візантійським хором міста Утрехту (Голландія) для участі у концерті старовинної музики у церкві Янскерс. Цей хор, який складається з виконавців-нідерландців, виступав під керуванням диригента, українця за походженням, доцента музикознавства Утрехтського університету, відомого фахівця з проблем розвитку церковної музики, професора Мирослава Антоновича. Репертуар цього хору складався виключно з українських церковних і світських пісень, в тому числі творів Андрія Гнатишина.

Досить напруженим у житті композитора та його творчого колективу завжди були місяці грудень та січень, коли відомий український хор з чудовою програмою колядок «Різдво в Україні» запрошували різні

установи та організації Відня, коли на хвилях австрійського радіо звучали українські духовні та народні пісні. Ці тематичні концерти супроводжувалися поясненнями о. пароха О. Остгайм-Дзеровича про українські різдвяні, новорічні та йорданські звичаї, ілюстрацією записів колядок і щедрівок у виконанні хору церкви св. Варвари, ніби наближаючи улюблене свято, даруючи присутнім піднесений настрій.

Значною подією для всіх членів української громади Відня під проводом о. пароха Остгайм-Дзеровича стало святкування 200-річчя парафії святої Великомучениці Варвари. З 5 по 8 квітня 1984 року Українська греко-католицька церква була в центрі уваги численних високих гостей, представників духовенства, парафіян, преси і телебачення. На всіх урочистих відправах, під час проведення філателістичної виставки СУФА і святковій академії виступав український хор церкви св. Варвари на чолі з незмінним керівником і диригентом Андрієм Гнатишином.

Традиційними, вже на той час, були для Андрія Гнатишина запрошення від українських громад західної діаспори для участі у святкуванні різноманітних ювілеїв та пам'ятних дат. Так, у жовтні 1984 року композитора запрошують до Америки з приводу святкування 75-річчя хору Української католицької церкви святого Івана Хрестителя в Нью-Йорку. На урочистому зібранні почесному диригентові хору-ювіляра А. Гнатишину мер міста вручив «Золотий ключ» за заслуги і композиторську працю в галузі церковної музики.

Мистецькі подорожі А. Гнатишина були надзвичайно цікавими й творчо насиченими. Користуючись нагодою його присутності у Нью-Йорку диригент хору церкви св. Івана Хрестителя Михайло Добош домовився з колегами і організував творчі вечори та зустрічі з українськими громадами у Детройті, Перт-Амбої, Пармі, Філадельфії. Ці мистецькі вечори охоплювали значну кількість громадських діячів, прихильників української музики, диригентів, солістів та членів українських хорів «Ватра» (Детройт), «Думка» (Нью-Йорк), «Дніпро» (Парма) та капели бандуристів. Концертні програми у виконанні цих творчих колективів включали твори як класиків української музики (М. Леонтовича, М. Лисенка), так й сучасних композиторів (І. Шамо, О. Білаша). З особливою шаною виконувалися на цих вечорах духовні твори та обробки народних пісень гостя з Австрії, українського композитора Андрія Гнатишина.

Особливо відзначився своєю композиторською творчістю А. Гнатишин у підготовці й проведенні урочистих святкувань 1000-річчя Хрещення Руси-України. Митець, за дорученням ректора Української духовної семінарії у Римі о. д-ра Софрона Мудрого написав молебень до святого рівноапостольного князя Володимира; на замовлення диригента чикагського хору «Прометей» Романа Андрушків написав кантату «Хрещення України» на слова Євгенія Крименка; створив музику до псалмів 92, 97, 102 під назвою «Господь царює», хоріві композиції «Слава Володимирові» насл. Крушельницького, «Воздаймо славу Господеві» тощо.

Твори композитора виконувалися колективами Америки, Голландії, Великобританії, Австрії, Італії та ін. Особливою подією для Андрія Гнатишина було запрошення до Лондону від крайового комітету та одного з організаторів грандіозного урочистого концерту на честь святкування 1000-ліття Хрещення Руси-України співака-бандуриста Володимира Луціва. На цьому концерті, який був побудований таким чином «щоби проілюструвати літургійні співи та традиції від древніх часів християнства до сучасних, показати вклад українського народу у скарбницю загально-християнських вартостей та мистецтва» [18] прозвучали хоріві обробки та оригінальні духовні твори Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Лисенка, а також А. Гнатишина, які були виконанні зведеним колективом – членами хорів: «Тисячоліття Хрещення України» (Англія), «Гомін» (Манчестер), «Візантійський хор» (Утрехт), «Веснівки» (Торонто), «Думка» (Нью-Йорк).

Під час ювілейних урочистостей велика делегація віденських українців з композитором А. Гнатишином і співаками хору церкви св. Варвари відвідали у липні 1988 року Рим, де відбувалося найвеличніше святкування Тисячоліття. Український хор під керівництвом свого диригента виконав на площі перед Базилікою св. Петра, яка була заповнена тисячами віруючих, «Молебень до святого Володимира Великого», створений до цієї дати А. Гнатишином. Під час святкувань у Римі маестро було надано почесну місію – диригувати зведеним хором, який складався із співаків зі всієї української діаспори (учасників було біля 600) під час Архиерейської святої Літургії в соборі св. Петра, яку відправляв Святійший отець Іван Павло II.

У Відні 1000-літній ювілей Хрещення України святкували у вересні. Святкові урочистості – Архиерейська вечірня, Архиерейська свята Літургія у центральному соборі св. Стефана, яку відправив Блаженніший Мирослав Іван Любачівський, адвент-концерт організований віденським Архиєпископом Кардиналом Германом Гроером для співпрацівників австрійського радіо і телебачення відбувалися при активній участі хору церкви св. Варвари під орудою А. Гнатишина.

Композиторська творчість А. Гнатишина користувалася надзвичайною популярністю серед багатьох творчих колективів західної діаспори. Вони з цікавістю і захопленням виконували його хоріві та інструментальні твори, а також готували прем'єрні виконання. Так у листопаді 1989 році А. Гнатишин, був запрошений у Детройт на прем'єру його кантати «Рука Івана Дамаскіна» на сл. Івана Франка. Цей твір був

виконаний молодими американськими співаками, студентами музичного коледжу при Мічиганському університеті з надзвичайним успіхом, про що свідчили відгуки у пресі. Так Мирон Федорі відзначав: «Твір оригінальний... Він цінний здобуток для скарбниці нашої релігійно-музичної культури і дістав уже признання від слухачів та заслужив успішне майбутнє. Винятково добрий хор... Вражає велика технічна дисципліна, прозорість фактури з притаманною для такого молодечого з'єднання колоритність. Хор ... під впливом музичних думок композитора, навіяних текстом Івана Франка, виявляв душевні переживання з українським забарвленням» [21].

1990 рік став для митця найбільш пам'ятним. А. Гнатишин протягом усіх років свого перебування в Австрії завжди мріяв про зустріч з рідною Україною. І ця мрія нарешті збулася. Однак, Андрій Гнатишин не міг сподіватися на такий урочистий прийом і величні концерти зі своїх творів на Батьківщині, які організували українські ентузіасти та Львівська філармонія. Гостинне і таке рідне з юнацьких часів місто зустрічало композитора з дочкою великими афішами: «Громадськість Львова щиро вітає професора Андрія Гнатишина на рідній землі України».

Програма перебування А. Гнатишина на рідній землі включала: виступ хору «Думка» з Нью-Йорку в залі оперного театру з репертуаром з творів композитора; хвилюючу зустріч з селянами у рідному Чижикові та відправлення панахиди на могилах батьків; мистецьких зустрічей у концертному залі ім. Станіслава Людкевича Львівської філармонії.

У концертах, що відбувалися у Львівській філармонії, творчість земляка А. Гнатишина репрезентували найкращі творчі колективи й виконавці: Львівський симфонічний оркестр(диригент заслужений артист України Іван Юзюк); народна хорова капела «Дударик» під керівництвом заслуженого працівника культури України Миколи Кацала; заслужена хорова капела України «Трембіта» (художній керівник Микола Кулик); народна хорова капела «Заграва» Львівського будинку вчителя (художній керівник Юрій Антків); учні музичної школи-інтернату ім. С. Крушельницької, викладачі й студенти Львівської консерваторії ім. М. Лисенка.

Вдячна слухачка аудиторія мала змогу познайомитися з інструментальними і симфонічними творами, духовними композиціями, обробками народних пісень і солоспівачами Андрія Гнатишина. Завершенням авторських вечорів було представлення кантати «Рука Івана Дамаскіна» у майстерному виконанні заслуженої хорової капели «Трембіта» та народної хорової капели студентів Львівського політехнічного інституту під професійним керівництвом диригента Миколи Кулика.

Надзвичайно теплий прийом українською публікою, плідні творчі зустрічі зі студентами і професорами консерваторії, переговори з Митрополитом Володимиром Стернюком, позитивні відгуки у періодичній пресі, телевізійна трансляція перебігу всіх мистецьких подій – все це надихнуло творчу натуру Андрія Гнатишина до подальшої праці в ім'я України.

Андрію Гнатишину було даровано щасливе довголіття тому йому пощастило дочекатися проголошення Державної Незалежності його рідної України. Наступною хвилюючою подією для нього, яка відбулася 22 квітня 1992 року, стало визнання дипломатичних відносин між незалежною Україною і Австрійською Республікою. Українську культуру перед державними представниками обох країн було доручено представляти широко відомому на багатьох континентах українському хору церкви св. Варвари під незмінним керуванням маестро.

Не дивлячись на поважний вік Андрій Гнатишин у жовтні 1994 році вдруге і в останнє відвідав Батьківщину. На цей раз маестро був запрошений до Києва, де у залі органної і камерної музики у виконанні камерного хору імені Б. Лятошинського під орудою Віктора Іконника. проходили його творчі концерти.

В останні роки свого життя Андрій Гнатишин не обмежував свою просвітницьку діяльність Австрією. Він подорожував Сполученими Штатами Америки та Канадою, виступав в авторських концертах як диригент у Квівленді, Детройті, Чикаго, Філадельфії, Нью-Йорку, Едмонтоні і Торонто.

Далеко за межами Вітчизни мистець прославляв свій народ, українську культуру, присвятивши талант композитора, диригента, громадського діяча-просвітника улюбленій Батьківщині. «Диригенти, як церковних, так і світських хорів, сповнюють велике громадське, культурне й виховне та пропагандне значення. Співаючи в церкві, причиняються вони до піднесення нашого церковного обряду, і він збережеться, як інтегрально пов'язаний з хоровим співом. Молодь, що співає в хорі, пізнає свій рідний обряд, звичаї, свою пісню, мову та прив'язується до свого й не шукає контакту лише з чужими. Хоровими вступами на концертних естрадах, у церквах, радіо і телебаченні та наспіванням на платівки вони знайомлять чужинців з нашою піснею, культурою і з'єднують симпатії нашому народові. Я думаю, що працею наших диригентів, хорів і співаків – солістів на усіх континентах, вдалося нам широкий світ познайомити з нашою культурою», – так писав про свій обов'язок патріота-українця Андрій Гнатишин [цит. за 17, с. 142].

Помітне місце у довголітній і винятково плідній творчості Андрія Гнатишина, займала музична публіцистика, не дивлячись на те, що весь свій час митець віддав композиторській та диригентській діяльності.

Бурхливе музично-культурне життя, яке вирувало навколо нього і учасником і творцем якого він був, не могло не покликати до життя музикознавчих спроб.

Оскільки на той час у Відні діяло багато українських товариств: «Січ», «Родина», «Громада», «Єдність», українське католицьке братство святої Варвари та інші; видавались газети і журнали; щорічно святкувались Шевченківські дні; відбувались академії на честь Івана Франка, Маркіяна Шашкевича, на пошану Лесі Українки, на честь кардинала Йосипа Сліпого, митрополита Андрія Шептицького, з нагоди 100-річчя академічного товариства «Січ» у Відні, то культурно-мистецьке життя Відня цього періоду стає об'єктом музично-публіцистичної діяльності Андрія Гнатишина.

Загальна кількість статей та публікацій музикознавця за джерелами нараховує декілька десятків. Вони опубліковані в різних газетах і журналах Австрії, Америки, Німеччини, Західної України і охоплюють період з 1939 до 1982 року. Оскільки українська західна діаспора не мала фахових музичних журналів, то А. Гнатишин обмежувався періодичними виданнями, які певним чином сковували його можливості та диктували форму і зміст.

Виступи Андрія Гнатишина на шпальтах періодичної преси розкривають основні тематичні напрямки досліджень і слугують певною мірою зразками пізнавально-критичного ставлення автора до виявлення й висвітлення загальних проблем культуротворчого процесу, торкаються вагомих подій мистецько-громадського значення західної діаспори 40-80-х років ХХ ст., творчо-індивідуальної самобутності митців, неперевершеної виконавської майстерності українських артистів, характеристики творчого доробку вітчизняних композиторів.

Активна праця митця в публіцистиці, окрім просвітницько-пізнавального та пропагандистського напрямків, в деяких випадках відіграла визначну рекламно-інформативну функцію.

Значна частина публіцистичної спадщини Андрія Гнатишина становить інформаційні (хронікальні) жанри: анонси, дописи, репортажі. Його дописи під спільною назвою «Відень», що були надруковані у місячнику «Українська музика» у Львові, докладно інформують про події та факти культурно-мистецького життя. Деякі з них містять додаткову інформацію, що посилює їх просвітницько-виховну роль. Так, у своєму дописі «Відень» за березень 1939 року А. Гнатишин, у зв'язку проведенням авдіцій на віденському радіо, звертається до композиторів в Україні: «Треба нам буде допомоги з рідного краю, а особливо симфонічних творів. Як музичний референт УНО закликаю цею дорогою всіх наших композиторів допомогти нам у цій справі, бо це ж справа пропаганди нашої музичної культури перед світом» [4, с. 29].

Подіям музичного життя у Відні присвячені також інші публікації музикознавця: «Пісні України» [11] та «Блаженний первоієрарх Української католицької церкви у Відні» [3]. Однак вони, не дивлячись на присутність значної кількості додаткової довідкової інформації, репрезентують аналітичні жанри публіцистики.

Стаття «Пісні України» демонструє вміння А. Гнатишина поєднувати інформативний матеріал (репортаж) з аналітичним міркуваннями (рецензія). Автор у цьому матеріалі виділяє три питання: інформацію про проведення тематичного концерту «Пісні України» у залі «Уранії» та його мету; виступ на цьому концерті «нашої співачки» Ірини Маланюк та характеристика її виконавської майстерності; представлення видатної постаті музичного Відня, піаніста-акомпаніатора Еріка Верби та розкриття його світогляду та уподобань.

Особливої уваги заслуговує оглядова стаття «Блаженний первоієрарх Української католицької церкви у Відні». А. Гнатишин присвятив цей матеріал представленню двадцятиденного перебування найвищого Церковного Архипастира Української католицької церкви в Австрії. Інформативна докладність про перебіг подій, президентські представлення й прийняття поважних учасників урочистостей сприяють створенню панорамного погляду на цю подію, а критична характеристика мистецьких акцій на пошану достойного гостя посилює оціночний ефект.

Не оминає у своїх дописах А. Гнатишин хроніки життя релігійного і культурного осередку – церкви св. Варвари у Відні, «у якому все живим живчиком било українське життя, а одночасно була найкращим лучиком між Сходом і Заходом, між культурою і творчістю нашого народу, з одного боку, та культурою і творчістю Відня і цілого Заходу, з другого» [12]. Стаття «Церква св. Варвари у Відні – місце побуту мощів св. Йосафата колись і тепер» репрезентує Андрія Гнатишина як історика, хронолога цієї унікальної церкви. Читаючи рядки статті, немов би з екскурсоводом – автором мандруєш церквою і споглядаєш її раритети.

Інформативним доповненням про діяльність хору УГКЦ слід вважати оглядову статтю «Хор церкви св. Варвари у Відні», яка доповнює перелік аналітичних матеріалів дослідника і розкриває історію створення та етапи творчої діяльності хорового колективу. Матеріал публікації має важливе значення не

тільки для повного відтворення панорами мистецьких здобутків хору церкви св. Варвари, але служить доповненням в актуалізації відомостей про диригентську та композиторську діяльність його незмінного керівника А. Гнатишина.

Важливим і цікавим у представленні культурно-мистецького життя інших країн видається цикл нарисів «Враження з побуту в Америці», які друкувалися у восьми номерах газети «Шлях перемоги» та стаття «Подорож в Канаду у 1991 р.». Перебуваючи на запрошення української громади різних міст США та Канади, А. Гнатишин мав змогу познайомитися і поділитися враженнями про умови проживання української діаспори, довідатися про діяльність духовних і культурно-мистецьких осередків, охарактеризувати концертні виступи творчих колективів та представити найбільш активних і дієвих поборників української традиції на американському континенті.

Прагнувши донести до широкого кола читачів інформацію про ті чи інші події, Андрій Гнатишин особливу шану і повагу висловлює у своїх дописах українським композиторам: Станіславу Людкевичу, о. Йосифу Кишакевичу тощо.

Стаття «Ювілей Станіслава Людкевича» (1960) була присвячена висвітленню 80-літнього ювілею композитора в Україні [13], який відзначався колективами Київської та Львівської консерваторії 21 березня 1960 р. Оригінальність цього матеріалу полягає в тому, що автор статті сам не був присутній на святкуванні, однак отримавши інформацію про цю подію, вирішив поділитися нею з читачами, доповнивши інформативний блок теоретичним матеріалом про творчість Станіслава Людкевича, а також новинками у виданні партитури симфонічної картини митця «Наше море».

З нагоди 30-річчя смерті композитора Йосифа Кишакевича А. Гнатишин публікує статтю, яка присвячена короткому огляду життя і творчості одного з піонерів музичного життя Галичини кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

Оскільки на той час в Україні про діяльність о. Й. Кишакевича ніяких розвідок не було, то стаття музикознавця заповнювала цю прогалину і на сьогодні є цікавим джерелом до історії української музики.

Левову частку публіцистичної спадщини А. Гнатишина складають рецензії, що представляють один з основних жанрів тогочасної преси. Рецензії митця охоплюють широкий спектр виконавського мистецтва: вокальне, інструментальне, хорове. Усі рецензії А. Гнатишина відзначаються обізнаністю, обґрунтованістю та широтою у висвітленні проблематики, логічною послідовністю викладу і висловленню думок, критичною яскравістю та емоційністю оцінки.

У своїх рецензіях автор висвітлює виступи цілої плеяди світових артистів, імена яких увійшли в історію: Михайло Дуда, Василь Мельничин, Ірина Маланюк, Дарія Гординська-Каранович та інші.

Концертні рецензії виразно ілюструють схильність автора до психолого-аналітичних міркувань з кордоцентрично-чуттєвою налаштованістю. Ряд статей А. Гнатишина присвячено творчості українських співаків та інструменталістів, з якими його єднали роки спільної творчості.

З нагоди 15-річчя від дня смерті славетного співака Михайла Дуди, що народився на Калушині, А. Гнатишин публікує статтю «Героїчний тенор М. Дуда», в якій наводить його біографічні дані характеризує концертну діяльність. Однак найбільш цінними є його оцінка і міркування з приводу виконавської майстерності митців: «Голос Михайла Дуди не відзначався надзвичайною технікою, зате дзвенів надзвичайною силою, так що його чистий металічний звук виповнював найменший куток великої концертної зали. Сила його голосу виходила з резонаторів голови, з його широкого обличчя і грудної клітки. Деякі німецькі критики порівняли його великий орган зі славним Карузо. Коли наш співак М. Старицький співав силою зосередження і розвивав свій голос особливо у високих тонах темпераментом і технікою, то Дуда – природою свого організму, оперши свій голос на діафрагмі. Він був ростом невеликий, але фізично сильно збудований з широкими атлетичними грудьми і верхніми резонаторами, що майстри старої італійської школи називали «габітус» [6].

Андрій Гнатишин щиро підтримував українських виконавців. Його рецензія «Концерт Василя Мельничина у Відні» не лише подавала звіт про цю подію, але й містила оцінку молодого співака. Маєстро відзначав музикальність, доброту душі та інтелігентність В. Мельчина, закликав українську діаспору підтримувати молодих митців, що «несуть нашу культуру в широкій світ і кладуть цеглу на велику будову нашого спільного храму» [7].

Згодом, в 1974 році А. Гнатишин у статті «Грамофонна платівка В. Мельничина» повертається до оцінки співака підкреслюючи чистоту інтонації, точне виконання творів, ніжність і ліризм, який той вкладає у виконання.

У статті-некролозі «Пам'яті Богдана Бережницького» музикознавець відзначаючи особливе значення «славного незабутнього челіста» у розвої українського інструментального виконавства, наводить коротку біографічну довідку уславленого віолончеліста, подає перелік найбільш популярних творів у його виконанні, звертає увагу на творчу і особисту дружбу з В. Барвінським [10].

На сторінках періодичних видань «Християнський голос», «Українське слово» А. Гнатишин відзначав що українські виконавці: «Не лишень на українських імпрезах, але й на самостійних камерних концертах грають вони українські твори і причиняються до популяризації української музичної культури» [10].

Підтримуючи авторитет і просвітницьку діяльність талановитої піаністки Дарії Каранович, митець в статті «Враження з побуту в Америці» зазначав: «Скільки писала українська і чужинна преса про її фортепіанові концерти у Львові, Варшаві, Празі, Відні й по всій Австрії, а потім по Америці, видвигаючи майстерність її гри!... Українці шанують її ще й тому, що вона належить до тих митців, які відзначаються не тільки своєю віртуозністю, але й повною відданістю українській музиці та народові. В її концертних репертуарах все домінують твори українських композиторів, вона їх добре знає і добре виконує» [5].

З особливою любов'ю і шаною пише він про українську співачку із світовою славою Ірину Маланюк, яка в Європі, зокрема у Відні, здобула визначне місце серед діячів музичної культури.

Творчій постаті виконавиці А. Гнатишин присвятив публікацію «Наша співачка», яка репрезентує художньо-публіцистичний жанр нарису. Цей матеріал поєднує у собі біографічну довідковість, публіцистичність, музично-критичну науковість, художню образність. А. Гнатишин відзначає: «Виступаючи на великих оперних сценах, вона не забуває концертної діяльності, популяризуючи українську пісню, чим доказує свою приналежність до українського народу» [9].

Музикознавчий доробок А. Гнатишина включає й методичні матеріали. Будучи музичним педагогом, композитор-диригент друкує дві статті з проблем вокальної педагогіки: «Дитячий голос і його плекання в школі», яка вперше була надрукована в «Українській школі» (часопис українського вчителства в ген. губернаторстві, 1943-44 роки) та «В чому краса й мистецтво співу?» (1959).

Ці статті носять методичний характер і мали на меті донести до вчителів співу, педагогів з вокалу, хормейстерів деякі зауваги до регістрів, правильної вимови, мутації голосу. А. Гнатишин звертає увагу на охорону дитячого голосу, подає вправи для його вирівнювання, деякі поради для правильного складання мистецької програми.

Публіцистична спадщина Андрія Гнатишина виконували необхідну пізнавально-просвітницьку функцію, оскільки торкалися вагомих подій громадського і мистецького значення, а також достатньо широкого кола проблематики регіонального культуротворення, впливаючи на рівень суспільної свідомості та високої духовності в українському середовищі західної діаспори.

Надзвичайну цінність у тракті чіткого окреслення індивідуальних рис творчої особистості А. Гнатишина має його епістолярна спадщина, яку сучасні вчені відносять до фактологічних матеріалів особливого походження, які належать до суб'єктивної сфери діяльності митців.

Завдяки наполегливій праці музикознавців вийшли друком листування митця з Ярославом Ярославенком, Осипом Гридовим, Йосипом Гошуляком, та Володимиром Луцівим.

Творча співпраця з Я. Ярославенком виникла за ініціативи А. Гнатишина, якому у Відні випадково потрапила низка українських нотодруків і каталог музичних творів, виданих видавництвом «Торбан».

Насичена концертна й просвітницька діяльність українського хору церкви св. Варвари, яким керував А. Гнатишин, потребувала поповнення й оновлення репертуарної бібліотеки. Тому, довідавшись про діяльність Музичної Накладні «Торбан» у Львові, яке було організоване у 1905 році за ініціативи Я. Ярославенка (*Ярославенко (Вінцовський) Ярослав (1880-1958) композитор і диригент родом зі Львова, за фахом інженер шляхів. Навчався у Львівській консерваторії (1898 – 1900). Керував хорами товариства «Сокіл», «Боян», «Зоря», поль. «Ехо» і «Лютня». Ярославенко засновник видавництва «Торбан», у якому появилася понад 200 вид. творів укр. Композиторів*), композитор-диригент листовно звернувся до видавництва та його керівника з рядом пропозицій та побажань.

Добірка з двадцяти листів охоплює десятилітній період співпраці митців від 16 лютого 1933 року до 29 листопада 1943 р. (*Автографи цих листів зберігаються в ЦДДА України у Львові: ф.775. оп. 1. спр. 120*) і виконує важливу функцію документалізації, фіксування і збереження важливих фактів композиторської і диригентсько-просвітницької діяльності А. Гнатишина, а також проблем видавничої діяльності музичної накладні «Торбан».

Зміст листів доводить те, що накладі видавництва відповідали вподобанням та можливостям творчих колективів західної української діаспори. Майже у кожному своєму зверненні А. Гнатишин просить надіслати нові числа видань, що свідчить про їх актуальність і художню вартість.

Завдяки репертуарним збірникам, які видавалися Музичною Накладнею «Торбан», А. Гнатишин спричинився до популяризації творів українських композиторів-класиків, а також молодих композиторів Галичини на теренах західної діаспори (Австрії, США, Канади тощо). Так, після отримання перших двох випусків накладні, в яких були надруковані твори Я. Ярославенка, А. Гнатишин відзначає «Що до ваших творів, то я їх уживив на кожному укр. [аїнськiм] концерті... Нашій студентській Січі найбільше сподобалась

пісня «Бють литаври» а спеціально «Січ іде...!» і взяли її як свій гімн. Стрілецькі пісні в фортеп'яновім укладі теж всюди почуєте між віденськими українцями» [20, с. 52].

Андрій Гнатишин у своїй просвітницькій і диригентській діяльності постійно турбувався про збереження і розповсюдження української музичної композиторської спадщини. Цікаві деталі розкриваються у листуванні між митецем Я. Ярославенком і А. Гнатишиним. У одному з цих листів Гнатишин звертається до видавця зі своєю пропозицією: «Перш усього прошу мені переслати всі свої визначніші композиції для фортепяну і хорів – щоб зложити їх в Національному музеї де побіч світових ком [позицій] знаходиться лишень одна наша композиція [Миколи] Лисенка «Б'ють пороги». А сейже нам залежить теж на пропаганді. Се є музичний відділ де працюють найкращі сили і воно дійсно скандал, що нема там укр. [аїнської] музики хоч так довгі часи укр. [аїнці] жили під Австрією» [20, с. 53].

З листів довідуємося що композитор неодноразово звертався з проханням надрукувати його композиції у виданнях «Торбана». Однак, зазначав: «прошу нічого не огладжувати (йдеться про в'язанку народних пісень «Гомін села») бо се ж моя індивідуальність і я очевидно обробляв це зовсім свідомо так як я хотів... Зрештою за вартість твору відповідаю я сам. Може кому видається, що деякі місця були б кращі по їхній гармонії, але гармонія се дійсно індивідуальна річ кожного композитора і кожній її інакше відчуває» (*Перед впровадженням музичних творів до друку директор видавництва Я. Вінцовський (Ярославенко), керуючись власним досвідом та смаком, редагував їх*) [20, с. 49]. Завдяки активній співпраці з видавництвом, твори А. Гнатишина були відомі не тільки в західній діаспорі, але й на Батьківщині.

Листи А. Гнатишина до свого друга Осипа Гридового (*Осип Гридовий (1906) – лікар, народився у с. Соколя на Львівщині, помер у м. Коломиї. Здобув освіту у Віденському університеті. У Відні відзначався активною громадською діяльністю, очолював студентську громаду українців і співав у хорі церкви св. Варвари. Початкове знайомство з А. Гнатишиним з часом переросло у міцну дружбу, якій не завадила довголітня розлука (45 років), а також життя і праця у різних суспільно-політичних умовах*) були підготовлені до друку відомим бібліографом Петром Ба'яком за згодою автора та редакцією професора Ю. Ясіновського. Збірка листів (їх налічується 31) охоплює період в майже чверть століття, починаючи від 1966 року до 1991 року (дата останнього квітень 1991 р.).

Добірка листів до О. Гридового являє собою єдине ціле, що складається з різних, за жанровими координатами, типами листів. Серед них можна виділити листи-звіти, листи-роздуми, листи-життеписи, листи-рецензії, листи-емоційні сповіді та ін.

Листи А. Гнатишина, який на той час був вже зрілою людиною (період від 60 років до майже останніх років життя), що наклало особливий відбиток на змісті кореспонденцій, констатують цінність листування передусім у сфері історичної та біографічної інформативності. Композитор щиро ділиться у своїх дописах про участь у різноманітних фестивалях, творчих вечорах, святкових академіях; висловлює яскраві, точні, а подекуди, дотепні характеристики спільних знайомих; подає відомості про власну композиторську творчість; інформує про втрату близьких і просто знайомих українців, що жили й працювали поруч, не забуваючи про рідну батьківщину.

Інформативна сила цих епістоляріїв досить вагома для розуміння тогочасних реалій буття, життя українських митців поза межами України. Кризь призму власних уявлень, широкого спектру спостережень А. Гнатишин фіксує перебіг подій, відтворює загальну картину розвитку музичного мистецтва в західній діаспорі; узагальнює вражіння від співпраці з відомими особистостями; демонструє своє відношення до творчості колег; щиро висловлюється про високе творче призначення митця-патріота.

Листування А. Гнатишина з Йосипом Гошуляком (*Йосип (Осип) Григорович Гошуляк (7 жовтня 1922, село Паушівка (нині – Палашівка), нині Чортківського району Тернопільської області – 26 травня 2015, Торонто, Канада) – канадсько-український оперний і камерний співак (бас-баритон). Заслужений артист України*) відбулося з ініціативи співака, який у пошуках нового репертуару зав'язував знайомство з багатьма сучасними композиторами, в тому числі і з Андрієм Гнатишиним. Епістолярій митців охоплює період з 1978 по 1993 рр.

Пізнавальна цінність цих листів досить вагома: це і відомості про написання творів композитором спеціально для виконання співаком (дуєт «Богородице Діво» для Й. Гошуляка та Р. Бабак (*Рената Володимирівна Бабак (*4 лютого 1934, Харків – 31 грудня 2003, США) – українська оперна співачка (меццо-сопрано)*)), пісню «Ох, і закувала») [8, с. 242], це і хронограф творчості митця, і водночас документ, що містить фахову оцінку мистецьких досягнень обох дописувачів.

Через листи фокусується й образ адресатів. Так, А. Гнатишин відзначає: «Дякую Вам сердечно... за цінний подарунок двох платівок з Вашим м'яким, шовковим, вивіренним, можна сміливо сказати – одним на чужині висококультурним українським голосом. Тішуся, що маємо в Вашій особі такого репрезентативного співака, яким можемо похвалитися перед культурним світом» [8, с. 242]. «Ви дійсно... єдиний співак з високою культурою і добре вишколеним голосом, який гідно може репрезентувати Україну» [8, с. 243].

У своєму привітанні з нагоди 75-літнього ювілею з дня народження А. Гнатишина, Й. Гошуляк створює портрет митця-патріота, талановитого композитора, активного пропагандиста: «Вам, найдостойніший, що своїми багатьма напрочуд талановитими творами збагатили і збагачуєте скарбницю нашої музичної культури, належить пошана найбільша, подив і подяка. І спасибі Вам велике, і слава Вам велика за Ваш яскравий, Богом даний талант... Ваше ім'я блискучого пропагандиста нашої рідної пісні та музики давно записане на сторінках історії нашої культури. Таким воно залишиться назавжди» [8, с. 243]. Інформативну вартість мають епістолярії А. Гнатишина до Володимира Луціва [19] (*Володимир Гаврілович Луців (29 червня 1929, Надвірна, нині Івано-Франківська область – 7 вересня 2019, Лондон, похований у Надвірні) – український бандурист, концертний співак-тенор, виконавець дум та автор статей про бандуру*). Їх листування тривало з 1979 по 1988 рр. і містить важливі відомості біографічного характеру, оцінку творчих пошуків та здобутків митців, міркування з приводу стану діяльності хору св. Варвари УГКЦ тощо.

Окремо слід відзначити вагомість цінної інформації стосовно підготовки й проведення урочистих святкувань з нагоди 1000-ліття Хрещення Руси-України, яке було організоване крайовим комітетом Лондона, на чолі зі співако-бандуристом В. Луцивим за участю А. Гнатишина.

Епістолярна спадщина А. Гнатишина значна й багатовимірна. Її вагомість полягає в актуалізації інформації щодо життєвого і творчого шляху митця; відображенні широкої панорами культурного життя української діаспори; висвітленні етичної позиції митця-патріота; характеристиці його диригентської та просвітницької діяльності, а також творчих контактів.

Отже, Андрій Гнатишин з початку 30-х років впродовж семи десятиліть був одним з найвизначніших музично-громадських діячів української західної діаспори, діяльність якого була поцінована не лише співвітчизниками, але і урядом Австрії, ієрархами Ватикану.

Він постає в історії української музичної культури ХХ століття як:

- організатор і диригент багатьох фестивалів українських мистецьких сил зарубіжжя, ювілейних дат, імпрез, до участі яких залучав провідних українських співаків та відомі хори діаспори;
- ревний охоронець української духовної хорової спадщини, традицій УГКЦ. В умовах тоталітарного режиму в Україні, коли УГКЦ була заборонена і знаходилась в підпіллі, трансляція Служби Божої з Ватикану, участь в якій брав хор церкви св. Варвари під керівництвом А. Гнатишина, впродовж десятиліть був чинником збереження не лише віри, а й традицій хорового співу Галичини;
- інтерпретатор, першовідкривач та пропагандист багатьох хорових творів українських композиторів не лише в українському, але і іносередовищах;
- фольклорист, який багато уваги приділяв обробці української народної пісні, зберігав і пропагував стрілецьку та повстанську пісні;
- організатор циклу передач на радіо, телебаченні різних країн, записів хорових творів на платівках, дисках, що стали «золотим фондом» української вокально-хорової спадщини;
- митець-патріот, що постійно брав участь в урочистостях з нагоди святкування визначних історичних дат українського народу, ювілеїв вірних синів і дочок Батьківщини;
- музикант-педагог, що піклувався про естетичне та патріотичне виховання українських дітей.

Завдяки його наполегливому самовідданому служінню українському хоровому мистецтву хор церкви святої Варвари у Відні став центром української культури не лише Австрії, але й усього українського зарубіжжя.

Багатогранна і плідна творча діяльність професора Андрія Гнатишина неодноразово відзначалася високими нагородами: срібний хрест «La Croce pro Ecclesia et Pontifice» від Папи Івана ХХІІІ, медаль заслуги «Бенемеренті» від Папи Павла VI; титул лицаря-командора Ордену святого Сильвестра (1985) від Папи Івана Павла II; золоту медаль від ординарія католиків візантійського обряду в Австрії Кардинала Гроера, «Золотий хрест заслуги» (1977) від віденського крайового уряду та срібну медаль від бургомистра столиці.

Отже, Андрій Гнатишин постає в історії української музичної культури ХХ століття не лише як талановитий композитор і диригент, але музикант-просвітитель, публіцист і музикознавець. Свою увагу митець приділяв культурно-мистецькому життю українців західної діаспори і рідної України. Його унікальна особистість, що ввібрала в собі такі різні напрямки діяльності, являє собою тип людини-універсуму, що в ХХ столітті є радше винятком, як правилом.

Джерела

1. Братченко Ю. З діяльності хору св. Варвари. *Християнський голос*. 1968. 24 березня.
2. Виступ хору св. Варвари з Відня у Мюнхені. *Християнський голос*. 1980. 23 листопада.
3. Гнатишин А. Блаженніший першоепископ української католицької церкви у Відні *Альманах Українсько-католицького Братства св. Вм. Варвари у Відні*. 1971 / 72. С. 26-35.
4. Гнатишин А. Відень. *Українська музика* (Львів). 1939. Ч. 1 (23). С. 29-30.
5. Гнатишин А. Враження з побуту в Америці. *Шлях перемоги*. 1971. №№ 24, 26, 27, 30, 33, 35, 37, 38.
6. Гнатишин А. Героїчний тенор М. Дуда. *Шлях перемоги* 1978. 18 червня.
7. Гнатишин А. Концерт Василя Мельничина в Відні. *Свобода*. 1958. 14 березня.

8. Гнатишин А. Листи до Й. Гошуляка за 1978–1993 рр. *Й свого не цурайтесь: Спогади, листування, матеріали*. Львів: Каменяр, 1995. С. 241-244.
9. Гнатишин А. Наша співачка. *Християнський голос*. 1974. Ч. 14-15.
10. Гнатишин А. Пам'яті Богдана Бережницького. *Християнський голос*. 1966. 6 лютого. С. 131.
11. Гнатишин А. Пісні України. *Християнський голос*. 1969. 15 червня.
12. Гнатишин А. Церква св. Варвари у Відні – місце побуту мощів св. Йосафата колись і тепер. *Світло*. травень-червень 1967.
13. Гнатишин А. Ювілей Станіслава Людкевича. *Українське слово*. 1960.
14. Грицай О. «Наталка – Полтавка» у Відні / О. Грицай. *Український вісник*. 1944. – травень.
15. Дем'янець І.І. Мистецька діяльність Андрія Гнатишина в контексті музичної культури ХХ століття: автореф. дис. ...канд. мистецт.: 17.00.03. Львів, 2009. 20 с.
16. Дзерович М. Українська громада Відня шанувала пам'яті Тараса Шевченка. *Християнський голос*. 1956. 27 травня.
17. Диригент і композитор Андрій Гнатишин. Матеріали до біографії / Ред. Т.Данник. Відень: др-ня Seitenberg, 1994. 226 с.
18. Луців В. Величавий показ української церковної музики. *Українська думка*. 11 лютого 1988 р.
19. Луців В. Від Бистриці до Темзи: Спогади, документи, публікації, листи / упор. О. Жарівський. Львів: Дивосвіт, 1999. 608 с.
20. Никорак Н. Листи Андрія Гнатишина до Ярослава Ярославенка та музичного видавництва «Торбан». *Вісник Прикарпатського ун-ту. Мистецтвознавство*. 2002. Вип. IV. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 46-61.
21. Федорів М. Враження з переслуханої касетки і рефлексії. *Свобода*. 11 травня 1991 р.
22. Kirchenchor Sankt Barbara singt in der Augustinerkirche. *Korneuburg-Stockerauer-Nachrichten*. 1972. 15.06.

Гук Орест Васильович

Кандидат педагогічних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-0308-6885

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Клим Мар'яна Ігорівна

Кандидат педагогічних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-6992-6563

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

1.7. Особливості навчання та виховання дітей з розладами аутистичного спектра засобами візуального розкладу

В освітньому просторі України набирає особливої актуальності проблема навчання та виховання дітей з розладами аутистичного спектра. Значивість проблеми обумовлюється як значними досягненнями в сфері клінічного вивчення дітей з РАС, так і низьким рівнем вивченості практичних питань педагогічної корекції. Розлад аутистичного спектру став сьогодні не лише клінічною, але й психолого-педагогічною проблемою. В основі адаптації дитини до вимог соціуму та мікроколективу освітнього закладу лежить розумільність соціальних ситуацій, передбачуваність та адекватність комунікації.

Означені вище тенденції означені вищі тенденції дають змогу спонукати сучасних фахівців бути уважними до процесу здійснення психолого-педагогічного впливу, котрий уможлиблює налагодити продуктивну комунікацію з цими дітьми. У навчальному процесі перед освітньою установою постають такі завдання – навчання, виховання та розвиток особистості та вищих психічних функцій у дітей з розладами аутистичного спектру для того, щоб здійснити їхню успішну адаптацію.

Підготовка до шкільного навчання є сформованістю всіх психічних процесів дитини, котрі необхідні для адаптації, навчання та здійснення успішного переходу до систематичного організованого шкільного навчання. Дослідниця О. Усова підтримує ідею про те, що дитина дошкільного віку має володіти вміннями виокремити навчальне завдання та перетворити його на самостійну мету пізнавальної діяльності. Саме це передбачає здатність проявляти допитливість, спостережливість та шукати новизну. Важливим досягненням у розвитку особистості дитини виступає переважання почуття «Я мушу» над мотивом «Я хочу». До завершення дошкільного віку особливого значення набуває розвиток мотиваційної готовності до навчання в школі через прийняття нової соціальної ролі – школяр [4, 55].

Перш за все, у дитині потрібно сформувати бажання йти до школи тобто мотивацію до навчання. Важливо, щоб була сформована соціальна позиція школяра – уміти взаємодіяти з однолітками, виконувати завдання вчителя, контролювати свою поведінку. Основними здобутками дошкільного дитинства є вміння виконувати рольові, сюжетні ігри та ігри за правилами.

Кожна дитина потребує режиму, щоб правильно розвиватися. Шаплони дій і передбачуваність того, що має статися, вносять у життя необхідне відчуття безпеки та психологічного комфорту. Знання поведінки та подій змушує дітей краще зосереджуватися на поставленому завданні та швидше досягати успіху. Розроблений розпорядок дня та плани діяльності забезпечують дитині відчуття стабільності та організують її простір. Вони дозволяють отримати нові навички, пізнавати навколишній світ і почуватися в ньому добре [11].

Рутинна діяльність і певна послідовність допомагають дітям з аутистичним спектром організувати своє оточення та зробити його більш дружнім. Рутинна також може бути неприємною. «Особливо, коли хтось намагається їх змінити, наприклад, вибирає інший маршрут до дитячого садка, змінює поточний клас

на інший без попередження, ненавмисно пересуває чашку для чищення зубів, подає на вечерю млинці з полуничним варенням замість абрикосового варення тощо» [7, 111].

Таким чином, коли завдання, подія, соціальна ситуація чи поведінка викликають труднощі, на допомогу приходить використання наочних посібників. Вони можуть мати форму графічних інструкцій, написів, що повідомляють про призначення даного предмета, або письмових інструкцій.

Візуальна графіка може змінити поведінку. Їх використання покращує увагу, знижує рівень тривожності та розвиває комунікативні навички. Послідовне використання графіки дає людині з аутизмом спосіб перекладати та інтерпретувати навколишній світ. Візуальні підказки надзвичайно корисні людям з аутизмом через труднощі, які вони відчувають під час обробки звукових подразників і розуміння інформації, переданої усно.

План діяльності – це набір інструкцій у вигляді фотографій, малюнків або написів, які направляють людину на послідовність різноманітних завдань або дій.

Усі підказки, включені в щоденний план, покликані допомогти дитині, виконавши одне завдання, самостійно знайти наступне. Таким чином, вони навчаються виконувати низку видів діяльності, правильно проводити вільний час, починати розмову та робити вибір. Завдяки планам діяльності дитина стає самостійною – вона вчиться пересуватися по кімнатах, знаходити необхідні навчальні посібники або предмети і повертати їх на місце, а також наближатися до людей, з якими їй потрібно виконати завдання, поговорити або пограти.

Денний план має допомогти дитині. Тому його слід адаптувати до його віку та рівня функціонування. Впроваджуючи план діяльності в життя дитини, фахівці повинні враховувати не тільки її обмеження та проблеми. Важливо шукати вміння та сильні сторони дитини. Варто враховувати, які ігри йому подобаються, що він уже вміє і що його мотивує. Дитина досягне успіху швидше, якщо розділити складне завдання на етапи і перемешувати їх діяльністю, з якою вона добре впорається [12].

Аутизм – комплексне порушення розвитку, яке проявляється в особливостях функціонування дитини. Найбільш характерними є: розлади спілкування, труднощі в соціальних відносинах, стереотипні, жорсткі моделі поведінки. Крім цих розладів, можуть спостерігатися порушення інтелектуального розвитку, розлади сприйняття, розлади уваги та ін. У широкому розумінні аутизм – це спектр розладів, у яких поведінка з тріади розладів проявляється у сферах соціалізації, спілкування та поведінки. Не всі види поведінки, типові для аутизму, обов'язково мають місце у дитини з цим розладом. Причому проявлятися вони можуть по-різному. Деякі діти можуть бути особливо чутливими до звуків і бурхливо реагувати на них. Поведінка інших, яка вважається грубою, може бути єдиним способом для дитини попросити допомоги чи попросити бажаний предмет. Це означає, що необхідно адаптувати лікувально-освітню діяльність до індивідуальних психофізичних потреб учня з діагнозом аутизм. Труднощі дитини з аутизмом можуть включати:

- соціальні контакти та адаптація до правил групи – відсутність зорового контакту, труднощі у встановленні та підтримці стосунків, замкнутість;

- передбачення та розуміння власної поведінки та її наслідків, а також передбачення та розуміння поведінки інших людей та її наслідків, неправильне читання поведінки та жестів – дитина може не розуміти очікувань оточення, тому що вона не розуміє інструкцій та правил, висловлених вербально, не вгадує намірів за жестами, може бурхливо, агресивно реагувати на раптову зміну повсякденної ситуації, виходити за межі «особистого простору» інших;

- проблеми з розпізнаванням, розумінням і правильним вираженням власних емоцій і справлянням з емоціями інших – діти з аутизмом мають проблеми з розпізнаванням міміки та мови тіла інших людей, наприклад, вони реагують сміхом на плач іншої людини або криком, агресією намагаються висловити протидію або прохання;

- нездатність оволодіти навичками читання та письма;

- ехололія, тобто повторення щойно почутих або пригаданих слів або фраз із затримкою;

- гіперактивність, тобто надмірна рухливість, неорганізована, погано контрольована діяльність, проблеми з концентрацією уваги, часто зосередження уваги на деталях і нездатність бачити цілісність, відсутність наполегливості у виконанні завдань, що вимагають когнітивної участі, схильність переходити від однієї діяльності до іншої без завершення їх,

- сенсорика (знижена чутливість), тобто знижений поріг реакції або надмірна чутливість до подразників (дотику, звуків, світла тощо), тривожність;

- ритуальність, схематизм, жорсткість поведінки, відсутність гнучкості в реагуванні на нові ситуації, рутину;

- страх, небажання сприймати зміни;

- планування діяльності – визначення послідовності діяльності, розуміння мети діяльності та прагнення до кінцевого результату;

- бурхливі реакції, вибуховість, агресивна поведінка, крик, аутоагресія;
- особливі, вибіркові інтереси або таланти, одержимість.

Доцільно розуміти, що поведінка дитини з аутизмом не свідчить про її інтелектуальні здібності. Відповідно організувавши оточення та розуміючи труднощі, можна запобігти багатьом формам поведінки, які є наслідком порушень у розвитку дитини. Робота з конкретним учнем має базуватися на детальній діагностиці його індивідуальних потреб розвитку [10].

Навчання дитини з аутизмом вимагає індивідуального підходу до кожного учня з таким розладом. Індивідуалізація має бути головним принципом усіх видів діяльності через відмінності між рівнями функціонування учнів і зумовленими цим різними потребами.

Основою навчально-виховної та опікунської роботи з учнем з аутизмом є індивідуальна освітня програма. До створення та реалізації програми мають бути залучені всі вчителі та спеціалісти, які працюють з дитиною, інші працівники школи, батьки.

Потік інформації між усіма працівниками та батьками має бути ефективним, інформація має надаватися надійно та на постійній основі, наприклад, під час періодичних індивідуальних зустрічей з батьками – обговорення прогресу та труднощів, обмін інформацією, під час зустрічей команди вчителів, які викладають у школі. кафедра, педагогічні ради, зустрічі з батьками, зошит для листування, контактний телефон, сайт школи. Кожен, хто працює з дитиною, повинен послідовно виконувати домовленості щодо вимог до учня.

Ефективні стратегії навчання дітей із розладами аутистичного спектру включають використання історій у малюнках. Важливо, що це сюжети про стосунки між людьми в природних життєвих ситуаціях – менталістичні історії. Щоб їх упорядкувати, потрібна здатність до менталізації, тобто до співпереживання душевним станам героїв. Розповіді допомагають розвивати здатність розуміти наміри. Діти з розладом аутистичного спектру дуже добре вміють скласти механістичні та поведінкові історії. Для них проблема – скласти менталістичну історію [17].

Неможливо ефективно навчатися без мотивації. Однак діти з РАС мають інші джерела мотивації, ніж їхні однолітки з типовим розвитком. Дуже часто вони вважають за краще проводити час наодинці, ніж брати участь у соціальних взаємодіях. Це позбавляє їх можливості вивчати багато аспектів навколишнього середовища, збіднює їх соціальне функціонування та підтримує стереотипну та рутинну поведінку. Тому кожна дитина повинна мати індивідуальну систему мотивації.

Будь-яке втручання для дітей з РАС має включати як поведінковий, так і когнітивний компонент (як люди думають і оцінюють спілкування та взаємодію). Навчання соціальному функціонуванню передбачає більше, ніж розуміння чистого набору обставин чи навичок – це також включає оцінку того, як ефективно застосовувати цю навичку.

Найголовнішою особливістю є те, що дитина повинна мати добрий розумовий розвиток, котрий є основою успішного панування шкільних знань, умінь та навичок, підтримки оптимального темпу інтелектуальної діяльності. Вольовою готовністю дошкільника до навчання в школі наприкінці дошкільного віку є вже сформовані елементи вольової дії внутрішньо-больові зусилля, котрі необхідні для того, щоб здійснювати певну діяльність.

Ефективність здійснення навчання дитини та успішний розвиток її особистості багато в чому залежить від правильного врахування рівня підготовки її до навчання в закладі загальної середньої освіти. Загалом готовність дитини до здійснення навчання в цій установі передбачає інтелектуальну, особистісну, соціально-психологічну, емоційно-вольову складову. Інтелектуальною готовністю до шкільного навчання, котра пов'язана з розвитком розумових процесів є здатністю узагальнювати, порівнювати об'єкти, класифікувати, виокремлювати певні істотні ознаки та робити висновки [17].

Дитина має певну широту уявлень, образних та просторових, відповідний мовленнєвий розвиток та рівень пізнавальної активності. У вивченні особливостей інтелектуальної сфери можна почати з дослідження пам'яті психічного процесу, котрий нерозривно пов'язується з розумовим. Для того, щоб визначити рівень механічного запам'ятовування, наприклад подається довільний набір слів – рік, слон, меч, сіль, підлога, весна.

Дитина, прослухавши цей словесний ряд повинна повторити ті слова, котрі запам'ятала. Рівень розвитку просторового мислення виявляється різними способами. Дослідники вважають, що ефективною та зручною є методика О. Вагнера «Лабіринт». Дитина повинна знайти шлях до певного будиночка серед інших неправильних шляхів та тупиків лабіринту. У цьому процесі їй допомагають образно задані вказівки повз яких (дерева, кущі, квіти, гриби) вона повинна пройти. Важливою стороною готовності до навчання в закладі загальної середньої освіти є сфера самосвідомості дитини.

Вона виникає як активне, дієве ставлення до власних емоцій, змінюється вся самосвідомість дитини та формується її самооцінка. Рольова поведінка є соціальною, а джерело розвитку волі дитини вбачається у взаєминах дитини з навколишнім світом. При цьому провідна роль у соціальній обумовленості відводиться мовному спілкуванню дитини з дорослим. Однією із центральних питань волі є питання про мотиваційну обумовленість конкретних вольових дій та вчинків, котрі дитина здатна в різні періоди свого життя осягнути.

Протягом перебігу дошкільного дитинства ускладнюється також характер вольової сфери особистості, при цьому змінюється питома вага в загальній структурі поведінки, котра проявляється через зростання прагнення долати труднощі. Науковці зазначають, що розвиток волі в цьому віці дійсно пов'язується зі зміною мотивів поведінки. У дошкільному віці дитина може опинитися перед необхідністю подолання труднощів, котрі мають виникати та підпорядковуватися та підпорядкування своїх дій через поставлену мету.

Така ситуація призводить до того, що дитина починає свідомо контролювати себе, керувати своїми внутрішніми та зовнішніми діями через пізнавальні процеси та поведінку загалом. Отже, аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що вже в дошкільному віці виникає воля. Звичайні вольові дії дітей дошкільного віку мають специфіку, вони співіснують з діями несвідомими, імпульсивними та часто виникають під впливом ситуативних почуттів та особистісних бажань [5, 12].

Особистісна готовність дошкільного навчання є теж дуже важливою. Для успішного процесу навчання дитина перш за все має прагнути усвідомити нове шкільне життя. На появу цього бажання впливає ставлення близьких дорослих до процесу навчання. Така діяльність є важливою змістовною діяльністю, котра є набагато важливішою за гру дитини дошкільного віку. Впливає також і ставлення інших дітей, усвідомлення можливості піднятися на нову вікову сходинку в очах молодших та зрівнятися зі старшими учнями.

Дитина прагне посісти нове соціальне становище через формування своєї внутрішньої позиції. Внутрішня позиція школяра розглядається через систему потреб та прагнень дитини, котра пов'язується зі школою. Саме тому таке ставлення до школи відображає причетність до неї дитини, переживає, дитина переживає її як власну потребу.

Така позитивна та цілеспрямована активність дитини до шкільного навчання є найважливішою передумовою благополучного входження її в шкільну навчальну діяльність. Тобто, дитина сприймає відповідні шкільні вимоги для того щоб повноцінно залучитися до навчального процесу. У дослідженнях О. Кравцової виокремлені труднощі з котрими стикаються діти, котрі не готові йти до школи. Найбільш загальним показником готовності особистісно-соціальної сфери дитини є відповідальне ставлення до шкільного навчання. Надзвичайно важливим є те, що дитина знає про школу чи сформувався позитивна установка на шкільне навчання, вчителя, однолітків.

У процесі спілкування та взаємодії з дорослим, дитина намагається орієнтуватися не тільки на безпосередні відносини з ним, але й на певні завдання та норми, правила, котрі вона може свідомо прийняти. Спілкування у дитини набуває певного контексту, стає позаситуативним у своєму прояві. Прояв таких змін можна побачити в найрізноманітніших ситуаціях спілкування дітей із дорослими – як у процесі уроку, так і побуті, в іграх. Іншою, не менш важливою стороною, котра пов'язана зі спілкуванням і взаємодією з однолітками. Для виявлення здатності дитини встановлювати змістовні контакти одне з одним та здійснювати взаємодію в ситуації спільної діяльності використовуються найрізноманітніші методики та прийоми [9].

Порушення спілкування у дитини з аутизмом проявляються: затримкою або відсутністю мовленнєвого розвитку, нездатністю використовувати мову для спілкування, схематичним використанням мовних функцій і нездатністю наслідувати іншим, наприклад, у грі. У ранньому дитинстві дуже обмежена жестикуляція і відсутність спільного поля уваги, тобто здатності взаємодіяти між людьми і предметом, наприклад, дитина, яка розвивається правильно вказує пальцем на собаку, яка гуляє, щоб мати також звернула на неї увагу – у дітей з аутизмом така поведінка, однак, не зустрічається. Уміння створювати спільне поле уваги є важливим фактором для розвитку мовлення, особливо в контексті спілкування з оточуючими.

Однією з характерних ознак описаного порушення є затримка мовного розвитку. Варто підкреслити, що це дуже індивідуальне питання – одні діти не говорять взагалі, а інші говорять, але в їхньому мовленні багато порушень. Однак важливо, що мова не є засобом, за допомогою якого дитина з аутизмом може взаємодіяти з іншими людьми. Тому при відсутності мовлення дитина не намагається компенсувати мовлення, наприклад жестами. Однак агресивна поведінка або плач часто сприймаються як повідомлення, яке надсилає дитина. Крім затримки або недостатнього розвитку мовлення, також може виникнути втрата мовлення або раптова зупинка мовленнєвого розвитку.

Під час мовленнєвого розвитку помічаються відхилення як у продукуванні слів, так і в їх розумінні. Це пов'язано із затримкою інтелектуального розвитку. У фонетичній сфері можливі дефекти вимови, пов'язані із загальною затримкою мови, але це не правило. У мовленні дитини відсутні або вживаються

неправильно особисті займенники (наприклад, я, ти, вони), присвійні займенники (наприклад, його, моє) та вказівні займенники (наприклад, це, там). Ехолалія, тобто мимовільне повторення звуків (у тому числі слів і речень), також є типовим явищем, пов'язаним з розвитком мовлення у дитини [9].

Ехолалія може бути прямою (повторення звуку, який ви щойно почули) або відстроченою (повторення через тривалий час після того, як ви почули повідомлення). Ехолалія в даному випадку не обслуговує процес спілкування, це автоматичне і стереотипне явище. З точки зору труднощів спілкування дитина не здатна зрозуміти наміри інших людей. Важливим є те, що нездатність прочитати невербальні сигнали, які надсилають інші люди, наприклад, дитина з аутизмом не відповідає посмішці друга.

У працях О. Кравцової подається характеристика психологічної готовності дітей до школи. У цьому процесі основний акцент робиться на ролі спілкування в розвитку дитини. Виокремлюються три сфери: ставлення до дорослого, до однолітка й до самої себе, рівень розвитку яких визначає ступінь готовності до школи та певним чином співвідноситься з основними структурними компонентами навчальної діяльності [8].

Невербальне спілкування порушене і не служить для встановлення стосунків. Крім того, спостерігаються численні порушення в просодичній сфері мовлення, тобто дитина може говорити монотонно, без зміни тембру і висоти голосу, що означає відсутність вираження емоцій через мову. Хоча всі діти з аутизмом мають проблеми зі спілкуванням з оточуючими, у контакті з іншими спостерігаються різні установки, що є наслідком індивідуального розвитку даної дитини: від повної відсутності взаємодії до початку розмови.

Характерним і водночас дуже складним для спілкування з оточуючими є буквально розуміння висловлювань дитини-аутиста – бракує розуміння метафор чи жартів. Специфічна і незвичайна поведінка дитини з аутизмом часто є бар'єром між ним і навколишнім світом.

К. Ушинський один із перших дослідників, котрий порушив проблему готовності до школи у спектрі вітчизняної літератури. Він представив готовність до школи через наявність у дітей сукупності певних показників розвитку таких психічних функцій – уваги, пам'яті, уяви та мислення, визначивши низку протипоказань до початку навчання дитини в школі, а саме: слабкість уваги, уривчастість та незв'язність мови, поганої вимови слів [6].

Отже, можна сказати, що формування готовності до шкільного навчання є комплексним завданням, котре охоплює всі сфери життя дитини. Отже, психологічною готовністю до школи ми називаємо лише один з аспектів зазначеного завдання, у межах якого можна виділити такі підходи:

- процес формування в дітей певних навичок і вмінь, необхідних для навчання в школі;
- розвиток новоутворень та якісних змін у психіці дитини;
- дослідження окремо взятих компонентів навчальної діяльності та виявлення шляхів їх формування;
- розвиток сформованості в дитини вміння свідомо підпорядковувати свої дії словесним указівкам

дорослого та їх послідовне виконання. Це вміння пов'язано зі здатністю дитини опанувати загальний спосіб виконання словесних указівок дорослого. Отже, вважаємо, що підготовка дітей до школи має бути всебічною, при цьому забезпечувати формування системи якостей, які засвідчать їхню психологічну готовність до життя й діяльності в шкільних умовах. Дослідження останніх десятиліть свідчать про зростання розладу аутистичного спектра та подібних до нього розладів. Багато років тривають дослідження з виявлення причин розвитку синдрому та уточнення його психологічної структури (Г. Аспергер, В. Башина, Л. Каннер, І. Лукашова, К. Лебединська, О. Нікольська, С. Немирівська та інші).

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що автори по-різному трактують поняття «аутизм». Залежно від часу появи симптомів розрізняють дві форми аутизму. Якщо симптоми виникають до першого року життя, це називається ранньою формою, а після першого року життя – пізньою. Звідси те, що дитина народжується, а батьки можуть не знати, що їхня дитина не буде правильно розвиватися. На жаль, важко визначити симптоми розладу спектру аутизму (РАС), що виникають у дитини в дитячому та ранньому дитинстві. Доступна інформація, отримана за допомогою ретроспективних звітів батьків або медичних оглядів, містить багато невизначеностей.

Дослідниця К. Лорд спробувала описати дефіцити, які виникають у маленьких дітей з аутизмом. У ранньому дитинстві батьки можуть помітити, що дитина не шукає з ними контакту, окрім ситуацій, у яких їй потрібна допомога. Дитина чітко обмежує зоровий контакт і має погану міміку у спілкуванні з дорослими. Порушується розвиток гри – з'являється скутість, відсутня поперемінна гра та удавана гра. Іноді також можуть бути інші симптоми, такі як відсутність інтересу до нещодавно знайомих дітей, старших братів та сестер. У дошкільному віці симптоми РАС більш помітні. Це період динамічного розвитку соціальних навичок у здорових дітей. Тоді батьки чіткіше помічають відмінності своєї дитини від однолітків. Дитина з РАС менше цікавиться однолітками та іграми з ними. Крім того, часто спостерігаються проблеми зі сном і гіперактивність протягом дня. Зазвичай саме в дошкільний період дитини батьки починають звертатися за допомогою. Відповідно до останнього, п'ятого перегляду

Класифікації здоров'я та психічних розладів (DSM-V), для діагностики розладу спектру аутизму повинні бути якісні порушення в спілкуванні та соціальній взаємодії, а також обмежені, повторювані моделі поведінки, інтересів або діяльності.

Симптоми розладів якісного спілкування та соціальної взаємодії включають:

- дефіцит соціально-емоційної взаємності (неправильне ведення двосторонньої розмови, недостатній обмін емоціями, інтересами чи афектами; не спроможність почати контакт);
- недоліки невербальної комунікації (наприклад, відсутності пропорції між вербальною та невербальною комунікацією; розлади зорового контакту, дефіцити розуміння та використання жестів; до повної відсутності виразу обличчя та невербальної комунікації);
- недоліки у розвитку, підтримці та розумінні соціальних стосунків (труднощів у адаптації відповідної поведінки до різних соціальних контекстів; труднощів у пошуку друзів; відсутності удаваної гри до повної відсутності інтересу до однолітків).

Однак обмежені, повторювані моделі поведінки, інтересів і діяльності включають:

- стереотипні або повторювані рухи тіла, способи використання предметів або стереотипне мовлення;
- дуже обмежені інтереси, неприродні за інтенсивністю чи спрямованістю;
- знижена або надмірна реактивність на сенсорні переживання або незвичайний інтерес до сенсорних аспектів навколишнього середовища.

Аутизм – розлад, що виникає внаслідок порушення розвитку головного мозку й характеризується вираженим і всебічним дефіцитом соціальної взаємодії та спілкування, а також обмеженими інтересами й діями, що повторюються [12]. Під «розладами аутистичного спектра» розуміють стани, схожі з аутизмом, за яких відзначаються більш м'які ознаки й симптоми, або клінічна картина проявляється не повною мірою [9]. Розлади аутистичного спектра (РАС) – комплекс психологічних характеристик, що описують широке коло аномальної поведінки й ускладнень у соціальній взаємодії та комунікаціях, а також обмежених інтересів і поведінкових актів, що часто повторюються [5].

Діти з аутизмом схильні рухатися стереотипно, особливо в умовах стресу. Вони можуть гойдатися, стрибати, обертатися та рухати пальцями чи руками. У дитини виробляється розпорядок дня, під час якого вона відчуває спокій і безпеку. У разі непередбачених обставин можливі спалахи агресії, спрямовані на себе чи інших. У дошкільному та молодшому шкільному віці помічаються труднощі в навчанні. Досить часто симптомом аутизму є розумова відсталість, пов'язана з недорозвиненням функціональної кори головного мозку. Існують також симптоми високо функціонального аутизму, який характеризується нормальним або навіть вище середнього рівня інтелекту. Для такої дитини характерна хороша пам'ять, розвинене мовлення, але також труднощі в узагальненні інформації, відсутність абстрактного мислення та проблеми з емоційним спілкуванням.

Вважаємо за доцільне представити найбільш відомі та широко використовувані методи допомоги дітям з аутизмом. Кожне з них підкреслює різні аспекти роботи з дитиною.

Програма Son-Rise розроблена для батьків дитини з аутизмом. В її основі лежить переконання, що дитина сприймає світ як незрозумілий і загрозливий, і в результаті замикається і замикається в собі. Особливо молодші діти, які пізнають і відкривають світ, який здається їм ще більш чужим. Згідно з припущеннями програми, батьки є для них найкращим джерелом інформації. Під час тренінгу їх навчають конкретним методам та інструментам щодо навчання, технік впливу та роботи з дітьми-аутистами.

Найважливішими аспектами програми Son-Rise є залучення терапевта до ритуальної та повторюваної поведінки дитини, що сприяє контакту, соціальному розвитку, зоровому контакту та участі в грі. Крім того, творці методу припускають, що навчання через гру в інтерактивній формі призводить до ефективної соціалізації та прогресу в побудові та навчанні взаємодії дітей з аутизмом. Терапія Son-Rise проводиться батьками, фахівцями або волонтерами в спеціально підготовленому та пристосованому для цього приміщенні. Таке розташування допомагає забезпечити маленькому пацієнту відчуття безпеки та розвитку в дружніх, знайомих умовах.

Методика розвитку рухів Вероніки Шерборн створений у 1960-х роках, використовується в роботі з дітьми з різними вадами, включаючи розлад спектру аутизму, інтелектуальну відсталість, церебральний параліч, синдром Дауна, а також емоційні та поведінкові розлади. Основні припущення методу включають розвиток через рух усвідомлення тіла, простору та функціонування в ньому, а також спільного використання простору з іншими людьми і, таким чином, встановлення позитивних стосунків з ними.

Рух у цій формі взаємодії є джерелом кінестетичних переживань і можливістю фізичного контакту та контактів у дружній атмосфері. Під час занять «Розвиваючі рухи» діти можуть перевірити та тренувати свої соціальні навички, розвинути почуття власної ідентичності та встановити нові стосунки, що дуже важливо, особливо у випадку дітей з аутизмом на ранньому шкільному етапі. Цікавим взірцем є програма терапії та навчання дітей-аутистів і дітей з порушеннями спілкування (ТЕАССН). Метод ТЕАССН припускає, що

найкращі навички, які з'являються у людей з аутизмом – хороша пам'ять, сприйняття та замкнуті здібності. Головною метою впливу, згідно з програмою, є розвиток адаптивних умінь і навичок, а відтак адаптованості до соціального середовища. Головна мета – розвивати незалежність і самостійність на кожному етапі розвитку.

Цей метод в основному використовує припущення когнітивних і поведінкових теорій для пояснення та створення безпечного середовища для людей з аутизмом. Дії можна реалізувати шляхом структурування середовища шляхом індивідуалізації та підготовки відповідного плану роботи, організації середовища та видачі простих повідомлень, а також чіткої вказівки на очікування. Батьки створюють для дитини оптимальні умови – всі речі кімнати завжди на одних і тих же місцях. Дитина має регулярний розпорядок дня з винагородами у вигляді карток, регулярно відвідує спеціальні заняття з учителем або в групі.

Особливості інтонаційної вимови також вирізняють цих дітей. Доволі часто їм важко контролювати гучність голосу, мовлення сприймається як «нудне» та «механічне». Порушені при цьому тон та ритм мовлення. Таким чином, незалежно від рівня розвитку мовлення при аутизмі в першу чергу страждає можливість використання мови з метою спілкування. Крім того, слід підкреслити, що відхилення від нормального онтогенезу спостерігаються вже на стадії прелінгвістичного розвитку [12].

Батьки дитини з аутизмом повинні в першу чергу створити дитині емоційний і психічний комфорт, забезпечити відчуття безпеки, а вже потім поступово переходити до навчання новим навичкам і формам поведінки. Треба навчитися спостерігати за дитиною з аутизмом і тлумачити вголос кожне слово і жест. Це допоможе розширити світ і підштовхне його до необхідності висловлювати свої почуття та емоції словами. Як правило, навіть немовні діти з аутизмом із задоволенням виконують невербальні завдання, які не вимагають використання мови. Необхідно навчити їх встановлювати контакт за допомогою пазлів чи мозаїки, а також займатися індивідуальною та спільною діяльністю. У разі лікування через гру доцільно використовувати ігри з чітко встановленими правилами, виключаючи рольові ігри, в яких потрібно розмовляти.

Візуальний розклад – це графічне представлення запланованих завдань і заходів. Малюнки, символи, значки дуже корисні для завдань, які складаються з багатьох етапів, і для того, щоб змусити дітей дотримуватися правил та термінів. Візуальні розклади найчастіше мають форму дошки, на якій представлені щоденні події дня. Зазвичай використовують просте зображення-символ, що представляє кожен дію або кожен етап складних дій. Текст дії чи події зазвичай супроводжується зображенням-символом як спосіб підсилення письмової мови. Дошки найчастіше персоналізуються з урахуванням потреб і навичок конкретної дитини. Існує також багато форматів розкладу та рівнів розширення. Дошки можуть показувати лише одну або дві дії одночасно, або вони можуть надавати повний огляд дня дитини. Дані досліджень чітко підтверджують переваги використання візуальних розкладів для дітей із розладом аутистичного спектра. Окрім рекомендацій науковців, до використання цієї стратегії спонукають і батьків дітей.

Переваги використання візуальних розкладів: більше розуміння через відкриту систему спілкування, засновану на візуальних здібностях дитини; допомога в набутті нових навичок та розширенні інтересів; інструмент, який дозволяє індивіду використовувати свої навички в новому середовищі; більша гнучкість дитини; допомога зберігати спокій і зменшити неадекватну поведінку; допомога у розвитку незалежності, високої самооцінки; позитивний вплив на емоційний, когнітивний та соціальний розвиток; підвищене відчуття безпеки. Незважаючи на численні переваги, підготовка та впровадження візуального розкладу може здатися багатьом батькам складним і трудомістким завданням. Розклад не обов'язково має бути ідеальним, надрукованим та заламінованим. Діти так само охоче реагують на штрихові малюнки, намальовані на папері зошита, як і на друківані зображення.

Індивідуальний підхід до навчання учнів з розладами аутистичного спектра є вирішальним для їхнього успіху. Фахівці повинні адаптувати методи, матеріали та підтримку до унікальних потреб кожного учня, враховуючи його сильні сторони та проблеми. Шкільне середовище має бути адаптоване до потреб учнів із розладами аутистичного спектра, надаючи їм підтримку на сенсорному, емоційному та соціальному рівнях. Важливу роль у навчальному процесі дітей з розладами спектра аутизму відіграє розробка індивідуальних освітніх та лікувальних програм, моніторинг успішності та адаптація підтримки до їхніх мінливих потреб.

Підтримка учнів з розладами аутистичного спектра вимагає відданості, співчуття та співпраці з боку вчителів, батьків і спеціалістів. Співпраця між батьками та спеціалістами має важливе значення для створення середовища, яке сприяє розвитку та успіху учнів. Завдяки персоналізованому підходу, адаптації шкільного середовища, сприянню комунікації та соціальній взаємодії, співпраці між вчителями та іншими учнями, включенню додаткових форм підтримки учні з розладами аутистичного спектра мають шанс досягти успіху в навчанні та соціальному житті.

Наведемо типи розкладів, які можна використовувати з дітьми з РАС. Доволі цікавими є розклади на основі виставок. Цей тип найбільш популярний серед дітей, які погано володіють мовою або зовсім

невербальні. Найпростіший спосіб передати зміст дії – це показати дитині предмет безпосередньо перед тим, як перейти до наступної дії. Приклади об'єктів та зміст діяльності: зубна щітка – чищення зубів; мило – миття рук, рушник – ванна, гребінець – розчісування, м'яч - ігри на свіжому повітрі.

Графічні розклади на основі фотографій, малюнків, значків або піктограм. Деякі діти краще реагують на малюнки, тоді як інші краще сприймають штрихові малюнки. Тому доцільним є намалювати такі малюнки самостійно або скористатися значками, створеними на комп'ютері. Дитина видаляє першу фотографію з розкладу, а потім переходить до діяльності, представленої фотографією. Цей розклад найчастіше використовується, коли дитина швидко відволікається і перериває діяльність. У цьому типі розкладу відповідну картинку або подібну фотографію розміщують у зоні, до якої потрібно дістатися, наприклад, у холі – якщо дитина має одягнутися, щоб вийти, на вхідних дверях – якщо дитина має це зробити виходити на вулицю. Для приклеювання картинок використовується липучка, двосторонній скотч або пластилін. Якщо дитина навчиться зосереджуватися на тому, що було на фото, навіть якщо він або вона перейде до наступного заняття через коридор або будівлю, зрештою відповідне фото більше не знадобиться.

Письмові розклади для глобального читання за методом Домана. Як і у випадку графічного розкладу, слова-близнюки, що представляють певну діяльність (разом із фотографією чи малюнком), розміщуються у відповідній зоні, наприклад, «Я застеляю ліжко» над ліжком, «Я розчісую волосся» над дзеркалом, «Я взувся» на полиці з взуттям, «Я одягаю піджак» на шафі. У той же час ви можете використовувати «базовий» список, де дитина викреслює, перевертає кожен дію або видаляє зображення зі списку.

Основним критерієм вибору формату розкладу є його ефективність, коли дитина переживає стрес або відволікається. У дні, коли дитина погано справляється з труднощами повсякденного життя, розклад складається для полегшення виконання завдань. Наскільки розклад можна розширити, залежить від потреб і навичок дитини. Деяким може бути корисний щоденний розклад, тоді як інші будуть перевантажені такою кількістю інформації та вважають за краще розглядати лише один або два пункти. Найпростіший спосіб визначити довжину розкладу – це спочатку оцінити кількість елементів, які, на нашу думку, будуть працювати, а потім змінити їх кількість, якщо це необхідно.

Словесні інструкції та підказки не є найефективнішим способом навчання дітей з аутизмом. Таким чином, може бути найбільш корисним використовувати якийсь візуальний спосіб повідомити дитині, що настав час перевірити розклад. Це рішення також може бути особливо корисним, коли дитина переживає стрес. Якщо дитина використовує розклад на основі предметів, візуальна підказка полягає в тому, щоб дати дитині відповідний предмет. Для графічного розкладу можна використати графічне зображення розкладу, наприклад фотографію розкладу. Для письмових розкладів можна використовувати картки зі значками «перевірити розклад», як показано нижче, або для більш здібних – дати їм олівець або маркер, щоб викреслити пункти в списку.

Дитину з низьким або дуже низьким словесним розумінням навчаємо користуватися розкладом, кладучи предмет або картинку в її руку та фізично спонукаючи (пропонуючи) їй піти до потрібного місця. У цей момент найважливіше, щоб, ведучи дитину до цієї зони, не ходити попереду неї, оскільки це може призвести до того, що вона стане занадто залежною від інших замість того, щоб стежити за розкладом [14].

Концепцію розкладу можна усно пояснити дитині, яка володіє більшими вербальними навичками. Високофункціональні діти найкраще реагують на письмові інструкції, які є для них найбільш ефективними. Щоб збільшити мотивацію використовувати розклад, ви також можете показати їм свій розклад або зображення розкладів, які використовують інші дорослі, щоб планувати свій час. Довільним є перевірити, чи дитина самостійно користується розкладом, тобто чи самостійно підходить до розкладу, коли отримує візуальний сигнал «перевірити розклад», а потім чи перевіряє чи ні наступний елемент розкладу, щоб самостійно переходити до наступного завдання.

Якщо після кількох тижнів вивчення розкладу ми виявляємо, що прогресу в незалежності немає, це означає, що розклад потрібно змінити. Наприклад, зменшіть кількість елементів або змініть формат із фотографій на об'єкти. Послідовність у дотриманні розкладу важлива, особливо якщо трапляється щось несподіване. Характерною рисою дітей з РАС є швидкий розвиток рутини та відсутність толерантності до змін, що часто може призвести до поведінкових труднощів. З плином дня дитині слід показувати в розкладі необхідні майбутні зміни в розкладі дня. Ця стратегія навчить дитину бути гнучкою та сприймати зміни, оскільки вони відбуватимуться в рамках звичної для дитини процедури перевірки розкладу.

Візуальні розклади підтримують щоденне функціонування як людей з розладами РАС, так і їхніх родин. Дослідниця К. Фаерт припускає, що візуальні розклади можуть бути важливішими вдома, ніж у школі. Це пов'язано зі структурованим характером шкільного дня та тим фактом, що багато дітей з РАС не в змозі підтримувати інтенсивні зусилля вдома, необхідні для ефективної роботи в школі. Час, витрачений на створення розкладу, буде заощаджено на вирішення проблем поведінки та керування надмірно залежною

дитиною. Це також, швидше за все, заощадить час дитини, підвищивши її навички, незалежність, а отже, почуття безпеки та підвищення самооцінки [5].

Для режимного моменту, коли дітям потрібно було перевдягатися на заняття фізкультури, можна використовувати набір карток: «Я знімаю взуття», «Я вішаю речі», «Я одягаю футболку». Такі картки ми застосовували поетапно, промовляючи. Далі для організації поведінки на занятті картки – «Чекаю свою чергу». Мета такої картки – навчити дитину розуміти, коли вона починає виконувати свою частину роботи, коли вона має закінчити її виконувати й передати право дії іншій дитині. Для вирішення завдання організації свого навчального простору можна розробити наочні картинки «Я дістаю ручку», «Я дістаю шоденник і пенал», «Вішати рюкзак на гачок»).

Дослідження наукових джерел дає нам можливість стверджувати, що порушення формування емоційної сфери при розладі аутистичного спектру, яке проявляється в порушенні контакту, стереотипності поведінки, особливій вразливості, іноді – в агресивності й негативізмі, призводить до труднощів довільної уваги дитини із РАС, організації її поведінки. Діти з РАС потребують навчання цих навичок, роботи фахівців, в основі якої має бути спеціальна програма, яка враховуватиме можливості дитини. Визначено, що корекційне виховання дітей з розладом аутистичного спектру, має спиратися на сукупний досвід загальної та вікової психології, спеціальної педагогіки та психології, принципи спеціальної дидактики, використовувати різноманітні засоби корекції, що застосовуються у вітчизняній і світовій практиці.

Джерела

1. Биковська О. Створюємо дитині можливість набувати особистісний досвід організації своєї самостійної діяльності. *Освіта*. 2015, № 2-3. С. 40-41.
2. Бази́ма Н. В. До проблем обстеження стану мовленнєвого розвитку у дітей з аутистичними порушеннями. *Логопедія*. 2011. № 1. С. 5-10.
3. Данілавічюте Е., Литовченко С. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник. К.: А.С.К., 2012. 360 с.
4. Грабовська С. Л., Островська К. О. Проект програми комплексної допомоги дітям із спектром аутизму та їх сім'ям. *Матеріали науковопрактичної конференції «Допомога дитині з аутизмом: проблеми та шляхи вирішення»*. Львів, 2009 с. С. 54-58.
5. Ерніязова В. В. Виховання молодших школярів з нейротичними ускладненнями: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. К.: 2003. 19 с.
6. Єжова Т. Є. Альтернативна комунікація як засіб соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://ar.uu.edu.ua/article/102>. Дата звернення: січень 25, 2021.
7. Індивідуальне оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі: навч. курс та наук.метод. посіб. Т. В. Сак. К.: Плеяди, 2011. 168 с.
8. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: Монографія. К.: Самміт-Книга, 2009. 132 с.
9. Купчак О. М. Система логопедичної корекції з дітьми із розладами спектру аутизм. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2011. Вип. 2. С. 11-19.
10. Каган В. Е. Психогенні форми шкальної дезадаптації. *Питання психології*. 1984. № 4. С. 12-20.
11. Куценко Т. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра. *Освіта осіб з особливими потребами*. 2013. № 4. С. 33-36.
12. Лопатіна Г. О. Методичні основи системи спілкування за допомогою обміну картками. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 27. С. 110-113.
13. Логінова І. П. До проблем формування невербальних засобів комунікативної діяльності дітей з розладами спектру аутизму. *Логопедія*. 2012. № 2. С. 163-168.
14. Островська К. О., Химко М. Б. Гіперактивність із дефіцитом уваги у дітей з аутизмом: прояви та способи допомоги. *Методичний посібник*. Львів.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 40 с.
15. Островська К. О., Химко М. Б. Проблеми психологічної діагностики аутичних дітей. *Методичні рекомендації*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 38 с.
16. Островська К., Рибак Ю. Реабілітація дітей із спектром аутизму у центрі денного перебування. Львів, Тріада плюс. 2010. 136 с.
17. Сергєєва І. В. Індивідуальні особливості емоційної сфери особистості й емоційної регуляції діяльності педагогів. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. К., 2003. Т.5. Ч.4. С. 272-282.
18. Синьов В. Корекційна психологія. Олігофренопедагогіка: підручник. Частина І. Загальні основи корекційної психологічної педагогіки (олігофренопедагогіки). К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. 238 с.
19. Скрипник Т. Аутизм як форма девіантної поведінки. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка*, К., 1995. Т. XI, Ч. 7. С. 457-464.
20. Тарасун В., Хворова Г. Концепція розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом. *Навчальний посібник для вищих навчальних закладів*. Київ, 2004. 104 с.
21. Шеремет М. К Проблеми та перспективи спеціальної освіти: *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного університету: серія соціально-педагогічна*. Вип. 7. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2007. С. 101-103.
22. Шульженко Д. І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей. Київ, 2009. 382 с.

Толошніак Наталія Анатоліївна / Toloshniak Nataliia

Кандидат мистецтвознавства, доцент

ORCID: 0000-0003-2317-4321

*Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»***1.8 Борис Кудрик – митець універсального обдарування**

Друга половина XIX – початок XX століття – один з найважливіших періодів історії української музики, на який припадає загальне піднесення музичної культури, становлення і розквіт української національної школи. У складних умовах соціально-політичних подій того часу настає консолідація художніх сил, помітною особливістю стала професіоналізація українського музичного мистецтва, змінювалося співвідношення між фаховими і аматорськими художніми силами, все більшої ваги в цьому набували професіональні елементи.

У плеяді видатних діячів музичної культури Галичини першої третини XX ст. особлива роль належить Борису Кудрику (1897-1952). Творча постать Бориса Кудрика неординарна, яскрава та багатогранна. Він належить до непересічних діячів музичної культури Західної України 20-40-х років. Його постать особливо вирізняється серед багатьох культурно-громадських діячів визначеного періоду своїм універсалізмом, який розкриває багатогранну неповторність особистості митця в аспекті композиторської, дослідницької, науково-публіцистичної, освітньо-організаційної, педагогічної та концертно-виконавської діяльності.

Тривалий час творча постать Б. Кудрика була майже невідома більшості знавців і любителів музичного мистецтва і лише після посмертної реабілітації (6.04.1993 р.) відкрилися можливості для вивчення й популяризації його дальності, завдяки доступу до багатьох заборонених матеріалів, що зберігалися в рукописних фондах та архівах м. Івано-Франківська та м. Львова. Тому метою даної розвідки є реставрація, на основі архівних і публіцистичних матеріалів, а також спогадів його сучасників магістральних віх життєвого, творчого та науково-публіцистичного шляху Б. Кудрика в контексті мистецько-освітніх тенденцій музичного життя Галичини першої третини XX століття.

Борис Кудрик народився у м. Рогатині Станіславівської (тепер Івано-Франківської) області. У свідоцтві про народження, виданому патріархальним братством м. Рогатина 1927 року зазначається, що Борис Кудрик – син Павла Кудрика та Ірени Герасимович, народився 20 червня 1897 року. Мати майбутнього митця походила з сім'ї радника Рогатинського суду. Батько був священником греко-католицької парафії. Він навчався у Львівській духовній семінарії та у Львівському університеті на богословському та філософському факультетах. Це була людина твердого характеру, яскраво окреслених національних поглядів, йому був властивий високий рівень громадського обов'язку і людської моралі, він повністю віддавав себе служінню Богові і людям.

З приходом отця Павла Кудрика на парафію в Рогатин, по новому завирувало життя міста і повіту. Уже в 1908 році на Рогатинщині з його допомогою було відкрито 68 читалень «Просвіти». Він приймав активну участь у будівництві української приватної гімназії Українського Педагогічного Товариства ім. Володимира Великого. Спільно з провідними діячами краю о. Теодозієм Кудриком, о. Еміліаном Ваньом і о. Левом Залужним, організує збір коштів на спорудження храму науки. А коли гімназію було відкрито, отець Павло став вихователем гімназійної молоді. Він був також головою «Просвіти», засновником і управителем Русько-Української Бурси, промотором і ентузіастом організацій «Січ» у місті, а також засновником українського ощадного банку «Руської Щадної каси».

У сім'ї зростало четверо дітей: Віра (1895–1957), Борис (1897-1952) Дарія (1899-1955) та Юрко (1901-1919). Будинок Кудриків у Рогатині знаходився по вул. Галицькій 86, у якому зараз розміщується дитяча школа мистецтв, яка носить ім'я Бориса Кудрика.

Усі діти Кудриків навчалися у Рогатинській гімназії ім. Володимира Великого. Цю гімназію започаткували гімназійні курси, що були організовані товариством «Рідна школа» у 1906 році в с. Заланів. З 1909 року ці курси, що склали вже три повні гімназійні класи, були перенесені до Рогатина, де 15 вересня того ж року була відкрита Рогатинська приватна українська гімназія.

Борис Кудрик розпочинає своє навчання у гімназії з часу її відкриття у Рогатині, вступивши до третього класу. Майбутній композитор з ранніх років виявляв своє захоплення музикою. Як він сам зазначає у автобіографічному нарисі його заняття музикою розпочалися у дев'ятилітньому віці, навчанням гри на скрипці. У 1907 року, після смерті стрийка його матері радника Льва Герасимовича, великого приятеля В. Матюка і С. Воробкевича, родина Кудриків отримала всю його «музичну спадщину»: ноти і старий інструмент – фортепіано Вольфа. Саме з цього часу, з березня 1908 року, Борис розпочинає навчання гри на фортепіано під керування своєї «бабуни». Як згадує сам митець, це був спонтанний процес, тому що він грав все що йому випадково попадало в руки. Однак в цей час малого музиканта цікавило не

тільки навчання гри на інструментах, він прагнув пізнавати все про музику та її творців. «Я свідомив музично. Вже з деяким розумінням став читати старі «Музичні Календарі» Зарицького, а найбільш мене цікавили статті про всесвітню музику, головню стару. Імпонувало моїй діточий уяві, що в такій глибокій минувшині ... могла творитися музика, яка ще й нині промовляє так живо до нас, наче би яка новісінька» [18, с. 4]. Серйозне фахове навчання розпочалося 1909 року під керівництвом піаністки і співачки Октавії Роек-Прашілевої і тривало до середини 1913 року. За цей час Борис Кудрик опанував інвенції, сюїти й «Добре темперований клавір» Й. Баха, сонати В. Моцарта, Л. Ван Бетовена, фортепіанні твори Ф. Шопена, Ф. Шуберта і навіть Ф. Ліста. Як відмічає композитор, спочатку «з'являлися вже подекуди легші фортепіанові сонати Моцарта...», а згодом «концерт Моцарта D-моль, сонати Бетговена, як «Патетична», «Місячна» та навіть E-моль оп. 90, «Сцена з карнавалу» Гріга (?), а з українського репертуару – «Бурлаки» Витвицького та «Елегія» Фіс-моль Лисенка» [12, с. 4].

Усі гімназійні роки Бориса Кудрика відмічені зразковим навчанням, активною громадською діяльністю. Він постійно співав у мішаному хорі як сопраніст, грав на скрипці у студентському ансамблі, акомпанував на фортепіано хору, солістам. До початку першої світової війни він був єдиним піаністом на всю гімназію.

У гімназії весь час творчо діяли різні художні колективи: мішаний хор під орудою Івана Поташника (1909-1911pp) і проф. Дениса Познанського (1912-1914pp.), духовий оркестр під керівництвом диригента Івана Поташника, струнний оркестр (починаючи з 1911р.) диригент Д. Познанський і другий оркестр під керівництвом диригента проф. Моріца Едельмана. Окрім цього була створена також «сальонова оркестра» із викладачів гімназії і двох старшокласників: Озаркевича (контрабас) і Кудрика (фісгармонія). А наприкінці 1913 року Денис Познанський засновує струнний квартет [12]. Всі творчі колективи активно виступали на численних музичних авдиціях: Шевченківських світлинах, гімназійних вечорницях і равах, супроводжували аматорські вистави.

Знаменною подією для всіх жителів Рогатина передвоєнного періоду були вистави мандрівного трупи Йосипа Стадника, колишнього директора театру «Українська бесіда», який після зміни керівництва театру покинув сцену і разом зі своєю дружиною Софією, актором О. Залуцьким та декількома аматорами підготували невеликий репертуар і став подорожувати по Галичині. Свої вистави трупа ставила на сцені гімназії ім. Володимира Великого. Пам'ятною стала постановка вистави М. Старицького «Ой не ходи Грицю» за участю гімназійного оркестру (диригент Іван Поташника), до складу якого входили учителі Никифор Гірняк (флейта), Денис Познанський (віолончель), Володимир Занько (скрипка), Теодор Романишин (контрабас), а партію фортепіано виконував учень Борис Кудрик [4, с. 219].

У Рогатинській гімназії Борис Кудрик закінчив тільки сім класів, тому що після вакацій 6 серпня 1914 року пролунав заклик «До зброї!», розпочалася війна і навчання у гімназії до осені 1917 року було припинено.

Сім'я Кудриків з початком Першої світової війни виїхала до Відня, де Борис закінчив восьмий клас на гімназійних курсах і 26 квітня 1915 року на підставі рішення Шкільної Краєвої Ради Відня був допущений до здачі матури. Випускні екзамени майбутній композитор здав блискуче і 10 липня 1915 року отримав атестат зрілості, що давав йому право на навчання в університеті.

Упродовж 1915-1918 років Борис Кудрик навчався у Віденському університеті на філософському факультеті, де вивчав історію німецької літератури (доктор Вальтер Брехт), філософію (професор Еміль Райх), психологію (професор Адольф Гьорг), практичну педагогіку (доктор Вільгельм Єрусалем) та інші предмети. Витяги з залікової книжки № 48036 свідчать про успішне навчання та відмінні результати іспитів, які Борис здавав в університеті. Водночас Борис Кудрик навчається в Музичній академії (фортепіано, контрапункт) у професора, авторитетного вчителя-земляка Евсебія Мандичевського. Творча постать учителя, який був дослідником музичної старовини, редактором цілого ряду видань творів Й. Баха, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, Й. Брамса, який захоплювався давньою музикою та маловідомими сторінками, вплинули на формування поглядів і уподобань юного Кудрика. Е. Мандичевський зумів прищепити молодому студенту зацікавлення працею у музичних архівах, пошуками забутих творів, методами музично-історичного аналізу. Одночасно Борис Кудрик під керівництвом провідних професорів активно засвоює знання з методологічних основ історії музики та проблем симфонічної творчості (доктор Егон Веллесс), гармонії та контрапункту (професор Херман Греденер), музичної критики стилів (професор Гуида Адлер) тощо. У цей період формуються його творчі уподобання, що виявляються у служінні ідеалам класицизму.

У червні 1918 році, із завершенням війни, сім'я Кудриків повертається до Рогатина і Борис Кудрик з 1918-1919 шкільного року розпочинає свою педагогічну діяльність викладачем теорії співу та німецької мови у приватній українській гімназії «Рідної школи» та робить перші кроки у викладанні гри на фортепіано. Працюючи в гімназії, він сприяв розвиткові творчої діяльності школярів. Борис Кудрик брав активну участь у діяльності музичного гуртка, організованого вчителем Г. Заморокою. Метою цієї установи

було надати можливості учням, які індивідуально вчать грати на будь-яких інструментах, спільно навчатися музичній науці, а також, щоби вони, об'єднавшись у «гармонійну цілісність», краще могли бачити ефект своєї праці. Художнім керівником гуртка був Борис Кудрик. Перші загальні збори відбулися 7 листопада 1924 року, на яких до гуртка записалося 10 учнів та одна учениця. Заняття відбувалися 2-3 рази на тиждень, на яких учні демонстрували знання вивчених завдань.

Учасники музичного гуртка підготували ряд концертних виступів де виконували, створені Б. Кудриком, інструментальні аранжування: В'язанку народних пісень (свято «Просвіти» учнів гімназії 8 грудня 1924 р. та 3 січня 1925 р.), В'язанку стрілецьких пісень (свято Шевченка 10 березня та 5 квітня 1925 року), музичне оформлення до вистави Народної школи УПТ «Сон Івасика» (3 і 8 червня 1925 р.). Юні оркестранти виконували також і оригінальні твори свого музичного керівника. В їх репертуарі були: Пластовий марш d-moll та інструментальний супровід до комедійної п'єси І. Тобілевича «Розумний і дурень». Своїми успішними виступами самодіяльний оркестр під орудою завзятого ентузіаста-музиканта Бориса Кудрика здобув собі загальне визнання.

У гімназії на той час діяв драматичний гурток, для вистав якого Б. Кудрик готував музичне оформлення: музику до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля» (18.02.1925), драми М. Кропивницького «Невольник» (26.10.1927).

Борис Кудрик був винятковим педагогом завдяки своїй феноменальній пам'яті, унікальним енциклопедичним знанням, багатій образній уяві. Це була неординарна особистість, наділена від Бога непересічним талантом, гострим розумом, глибоким і широким світосприйняттям, вродженою інтелігентністю і добротою. Він умів цікаво, захоплюючи і доступно подавати навчальний матеріал, швидко входив у тісний контакт з учнями. Його широка обізнаність і освіченість дозволяла в разі необхідності викладати не тільки музичні дисципліни. Після звільнення професора Андрія Мельника Б. Кудрик викладав історію, при чому застосовував «блочний» метод подачі матеріалу та його опитування. Але учні дуже швидко розпізнали його найуразливішу «слабину» – захоплення музикою і досить часто використовували це під час уроків. У своїх спогадах випускниця Рогатинської гімназії Ф. Любінецька зазначає, що учні перед початком уроку «нехотючи» забували на кафедрі ноти, які спеціально для цього вишукували. За розглядом стародруку проходив час опитування домашнього завдання і викладач змушений був подавати новий. «Часом же учні запитували його, де живе Бетховен. Це впроваджувало проф. Кудрика в гнів. Тоді він, піднісши голос, закидав нам невігластво і викладав дещо із біографії того композитора, а ми знову чекали, поки промине час питання старої лекції» [20, с. 807].

У Рогатині активно розвивається і музикотворча діяльність Бориса Кудрика. Твори, які він написав, працюючи у гімназії, представляють в основному вокальний і хоровий жанри. Серед них слід відмітити солоспіви на слова І. Франка: «Чим жива пісне», «Ой, розпушу ж я мрії», «Очі чорні палки» (1918) та хори: «В садочку» на сл. О. Олеся (1926), «Зимова пісне» на сл. Б. Лепкого (1924), «Пісня пімсти» на сл. П. Карманського (1924).

Борис Кудрик вів активне громадське життя. З 1925 року він був членом Українського Національно-Демократичного Об'єднання, яке виникло в тому ж році на базі Народно-трудова партії та деяких інших дрібних політичних угруповань центриського спрямування.

Педагогічна, культурно-просвітницька, пропагандистська і мистецька діяльність Бориса Кудрика у Рогатинській приватній гімназії ім. Володимира Великого з 1918 по 1926 рр. була надзвичайно активною і різноплановою. Вона залишила слід у душах тих, з ким співпрацював, кого навчав, з ким він спілкувався. Працюючи на педагогічній та мистецькій ниві, Борис Кудрик своєю діяльністю сприяв естетичному вихованню молоді, розвитку її художніх смаків та творчих здібностей, формуванню національної самосвідомості та майбутнього української нації, разом з іншими митцями створював культурне надбання українського народу.

Перебуваючи у Рогатині, Борис Кудрик зближується з композитором М. Гайворонським, який на той час жив у Львові. В архівах останнього збереглися листи Кудрика, які розкриваються близькі приятельськи взаємини обох музик. У своїх листах до Гайворонського він цікавиться музичним життям Львова, новинками творчості львівських композиторів, ділиться своїми композиторськими і науковими планами. У листі від 24 лютого 1923 року він зізнався що своєї «національної фізіономії» не втрачає, особливо тоді, коли компанує в жанрі українських танців. Проте він ніяк не хотів стати «Штраусом від гопаків»: «Хочу кращих лаврів – лаврів українського сонатника».

Наступний період мистецької та суспільної діяльності Бориса Кудрика пов'язаний із Галицькою столицею, містом Львів, де він з головою поринає у музичне життя. Львів – один з найдавніших осередків музичної культури в Україні. Сімсот шістдесятилітня його історія розкриває складні політичні, соціальні та мистецькі процеси багатокультурного поліетнічного міста, де всі соціально-культурні й творчі процеси проходили значно інтенсивніше, ніж в інших регіонах краю.

З вересня 1926 року Кудрик продовжує своє навчання, але вже у Львівському університеті Яна Казимира на гуманістичному відділі, де вивчає філософію, етику, формальну логіку (доктор Казимір Твардовський), педагогіку, нариси експериментальної педагогіки (доцент Зігмунд Кукульський), психологію (Доктор Мечислав Крейльз), граматику германських мов, лектуру старогерманських текстів (професор Єжи Курилович), англійську мову (Карл Урвін), а також музикологію, історію музики та контрапункт у відомого польського історика музики Адольфа Хибінського.

Під час навчання в університеті Борис Кудрик спрямував свій творчий потенціал на дослідження Галицької музики. Тому він обирає темою докторської дисертації, над якою він працює впродовж 1926-1928 років: «Історія української музики в Галичині в епоху 1829-1878 рр.».

У цій науковій роботі Борис Кудрик подає всебічний аналіз середовища, в якому виникає осередок національної музичної культури, визначає та підкреслює особливу роль єпископа Івана Снігурського у ньому, розкриває специфіку розвитку церковного співу, а також подає короткий огляд подій у театральному мистецтві. Особливо цінним у докторській роботі Б. Кудрика є те, що головну увагу він приділив відомим композиторським постатям того часу – Михайлові Вербицькому та Івану Лаврівському.

Він вперше всебічно представляє життєпис митців, ретельно аналізує зміст, характер їх творчості, музичну стилістику, визначає їх роль у національному відродженні Галичини. Аналітичні студії дослідника завершуються певними узагальненнями. У висновках науковець порівнює діяльність і творчу спадщину композиторів, визначаючи, що спільним для них є не лише час роботи й творчості, але й середовище, з якого вони вийшли, представляючи так звану, перемиську школу.

Слушним є висновок Б. Кудрика згідно якого, в творчому доробку М. Вербицького та І. Лаврівського переважає хорова музика (церковна та світська) над іншими ділянками, причому перевага ця не стільки кількісна, скільки якісна. Дослідник підкреслює також, що обидва композитори перемиської школи фігурують в історії української музики в першу чергу як вокалісти, що пов'язано із загальнокультурними відносинами в краю, які, як зазначає Борис Кудрик, не сприяли фаховому розвитку інструментальної музики. Останньою спільною рисою музикознавець визнає «мішання і схрещування впливів народної музики зі впливам» західної музики першої половини XIX ст., котре виключно вокальне і оперне» [9, с. 40].

Окрім спільних рис, Б. Кудрик відзначає розбіжності творчих постатей особливо підкреслюючи яскраву індивідуальність Михайла Вербицького, більшу жанрову різноманітність його творчості, високий рівень композиторської та поліфонічної техніки, майстерність форм, а також більший вплив (у порівнянні з творчістю Івана Лаврівського) народної музики на його композиції.

Своє зацікавлення творчою особистістю Михайла Вербицького – творця гімну «Ще не вмерла Україна», який сьогодні є Державним гімном України, музикознавець продовжує у наступних наукових дослідженнях.

У львівський період (починаючи з 1926 року) Борис Кудрик працює викладачем музики в гімназії Сестер Василіянок. Він був одним із перших членів Українського Католицького союзу, який був заснований у Львові 1 січня 1931 р. У 1933 р. Кудрика запрошують на роботу до Богословської Академії, де він розпочинає читати курс історії української церковної музики. Згодом при Академії створив Інститут церковної музики, який передбачав більш широкі наукові студії на теренах української церковної музики, сформував спеціальну бібліотеку духовних музичних видань та відповідних музикознавчих праць.

Працюючи у Богословській Академії, Б. Кудрик продовжує досліджувати церковну галицьку музику, тим самим розширює свою докторську дисертацію цікавими новими матеріалами з інших історичних періодів.

Нове дослідження Бориса Кудрика «Огляд історії української церковної музики» було опубліковане 1937 р. (перевидання – Львів, 1995). Окремі розділи цієї монографії були надруковані у львівських періодичних виданнях того часу: «Доба старшого українського так званого «партесного співу»» (Богословія, 1937. Т. XV, кн. 1), «Михайло Вербицький» (Богословія, 1937.Т. XV, кн. 4). У львівському університеті рішенням Ради гуманістичного відділу йому було зараховано шість семестрів навчання у Віденському університеті і 24 жовтня 1932 р. Бориса Кудрика було допущено до здачі іспитів на ступінь доктора філософії. Отже своє навчання Борис Кудрик увінчує докторантом.

Монографія Б. Кудрика стала помітним явищем в українському музикознавстві. Різноаспектне дослідження науковця було, по суті, одним з перших ґрунтовних і систематичних викладів історії української церковної музики від часів княжої доби («княжої України») до огляду музичного доробку композиторів першого десятиліття XX ст.

Наукова розвідка Б. Кудрика має загальноісторичний характер, а також містить спеціальні музикознавчі аспекти, що безпосередньо заторкують стилістику окремих композиторських постатей, зокрема Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артема Веделя, Михайла Вербицького та Івана Лаврівського. Ця праця є цінною тим, що автор виступає в ній як глибокий знавець самої музики, зразки якої він детально аналізує, даючи їм вичерпну оцінку.

Історичний огляд української церковної музики науковець подає в еволюційному плані, демонструючи неабияку логічність своїх роздумів, виділяючи окремі періоди: українське музичне середньовіччя, добу старшого партесного співу, золоту добу, перемиську добу та музику найновіших часів. У своїй роботі Б. Кудрик вводить визначення деяких історичних періодів, таких як «золота доба», «перемиська школа», досліджує корінні зв'язки української церковної музики.

У монографії музикознавець піднімає і вирішує доволі широке коло проблем, а саме: виникнення і початковий етап розвитку церковного співу в Україні, проблему грецьких впливів та питання їх взаємодії з національною пісенною творчістю, багатоголосся в українській церковній музиці та вплив італійського співочого стилю на його формування та розвиток, намагається усвідомити контекст української церковної музики.

Своє дослідження Б. Кудрик розпочинає з огляду розвитку візантійської музики від IV до середини XV ст. Далі автор зазначає, що першим осередком, огнищем церковного співу і взагалі релігійної культури була Києво-Печерська лавра, а київський напів став для України тим, чим був григоріанський напів для латинського Заходу. Застосування такої аналогії має важливе значення для визначення єдності в стилістиці та естетиці найдавнішої професійної національної традиції в українській музиці на території усїєї Київської держави. Дослідник підкреслює, що «давніші грецькі й болгарські напиви остаються у нашій церковній практиці силою традицій аж до нині, але свій рідний київський стає, очевидно, на першому місці. З новочасних гармонізацій цього напіву (напр., з опрацювань Бортнянського) можемо збагнути бодай приблизний характер первісного напіву. Його ціхує тверда суворість печерсько-монашої аскези, а заразом містична радість оглядання Божих Правд!» [13, с.10]. Але при цьому автор не подає стильових ознак музичної мови давньокиївського розспіву, що можна пояснити відсутністю розшифрувань старих нотаций, а констатація відомих фактів дає можливість дослідникові створювати на їх основі естетичні гіпотези типу: «чи княжа Україна знала многоголосся?» [13, с. 11].

У дослідженні Б. Кудрик звертає особливу увагу насамперед на високомайстерні мистецькі твори і головню на творчість композиторів «золотої доби» – М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. Автор детально аналізує творчий доробок кожного композитора, звертаючи увагу на високоартістичні мистецькі твори. Він акцентує увагу на високу технічну майстерність у використанні засобів музичної виразності, особливостей голосоведення, ритму, тональної гармонії, мелодичного розвитку, поліфонічної техніки, «хорової інструментації», звукомаларства тощо.

М. Березовський, Д. Бортнянський і А. Ведель, на думку Бориса Кудрика, «виповнюють собою нашу музичну золоту добу як три зовсім відмінні темпераменти: лірично-драматичний (Березовський), масстатично-героїчний (Бортнянський) та елегійний (Ведель)». Він стверджує, що «вивчення їхньої творчості знаходиться [на той час – Н. Т.] в початковій стадії і новочасного наукового апарату, новочасної аналізаторської та порівняльної методи тут ще ніхто не примінював» [13, с. 71].

Заслугове на увагу й те, що автор не тільки позитивно оцінює розвиток української церковної музики, але й критично підходить до висвітлення окремих питань. Так, Б. Кудрик, подаючи аналіз творчості композиторів «Музики найновіших часів»: П. Бажанського, А. Вахнянина, В. Матюка, О. Нижанківського, Д. Січинського, М. Лисенка та інших у галузі церковної музики, слушно оцінює загальну тенденцію розвитку української музики в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. як зниження професійного рівня та посилення орієнтації на посередні зразки другорядних європейських композиторів.

Однак, не все у роботі Бориса Кудрика рівноцінне. З огляду сучасності та існуючих досліджень з історії розвитку церковної музики надто суворо і критично оцінена творчість представників старого партесного співу, зокрема, М. Ділецького, якого музикознавець називав «сфантазованим «западником», який до ірмологічного співу відноситься скептично» [13, с. 21]. Ю. Ясиновський, зазначає, що з праці Б. Кудрика зовсім випала українська гимнографія, хоча, як видно з тексту друкованої праці, він серйозно вивчав рукописні ірмологіони львівських збірок і дав їм цікаві палеографічні й стилістичні оцінки [13, с. 5].

Різномасштабне дослідження науковця було, по суті, одним з перших ґрунтовних і системних викладів історії української церковної музики від часів княжої доби («княжої України») до огляду музичного доробку композиторів першого десятиліття XX ст. Наукова розвідка Б. Кудрика має загальноісторичний характер, а також містить спеціальні музикознавчі аспекти, що безпосередньо зачіпають стилістику окремих композиторських постатей, зокрема М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Вербицького та І. Лаврівського.

Значна частина монографії продовжує наукові розвідки Б. Кудрика про творчу спадщину композиторів «перемиської школи» – М. Вербицького та І. Лаврівського, які були розпочаті у докторській дисертації автора.

Своєрідним доповненням до змісту і положень, викладених у монографії, можна вважати статтю Бориса Кудрика «Участь духовенства в галицько-українській музичній культурі», яка вийшла друком у

1938 році [17]. Цінність даної історичної розвідки полягає в тому, що автор висловлює твердження згідно якого «галицька духовна культура до 80-х років минулого століття лежить у руках духовенства», а музична культура «держиться у священничих кругах ще довше, чим інші ділянки й позістає там до кінця XIX ст., ба навіть подекуди аж по сьогодні» [17, с. 208].

Продовжуючи думки, які були викладені в монографії «Огляд історії української церковної музики», автор статті пріоритетними у розвитку галицько-української музичної культури вважає роль священників та композиторів-священників, таких, як Іван Снігурський, Михайло Вербицький, Іван Лаврівський, Порфирій Бажанський, Максим Копко, Віктор Матюк, Остап Нижанківський.

Борис Кудрик відзначає, що поза чисто «творчою і виконавчою працею зазначається наше музикальне духовенство також організуванням хорів, навіть хочби невеличких оркестрів, театральних гуртків», акцентуючи увагу на таких фактах, як те, що якщо в першій половині XIX століття «гнізда хорового співу були лише в більших містах краю, і то з дуже хиткою екзистенцією, опертою зчаста на поміч чужинців, то наприкінці століття бачимо вже численні хори при маломістичкових а навіть сільських церквах та читальнях «Просвіти»». Водночас Б. Кудрик робить слушні висновки про те, що «як терен музично-організаторської праці духовенства ширшає, композиторська праця переходить у руки світських людей» [17, с. 211]. А насамкінець стверджує, що «муравлина праця робітників в духовних ризах остане незатертою у вдячній пам'яті навіть найдальших поколінь, усе одно яким шляхом не пішла б наша дальша музична культура» [17, с. 213].

Особливістю наукових розвідок Б. Кудрика, як і інших музикознавців того часу на теренах церковної музики (П. Маценка, Ф. Стешка), є перевага в них історіографічних, культурознавчих та джерелознавчих аспектів, котрим підпорядковувалось вивчення стилістичних ознак.

Фундаментальні дослідження музикознавця в галузі української церковної музики доповнюються численними виступами у періодичних українських і польських виданнях: «Музичний фінал Свята «Українська Молодь Христові»», «У справі популярної католицько-релігійної пісні», «Духовний концерт Святоюрського хору», «Музична частина Академії в честь Митрополита Й. В. Рутського», «Доба старшого так званого «партесного співу»», «Духовний концерт у Дрогобичі й Бориславі (з нагоди 900-ліття проголошення Пр. Богородиці Покровителю Українського народу)», «Українська духовна музика у львівському радіо» тощо.

Особливу шану і повагу висловлює у своїх дописах Б. Кудрик українським композиторам: Сидору Воробкевичу, Михайлові Вербицькому, Івану Лаврівському, Віктору Матюку, Миколі Лисенку.

Так, у статті «Сидір Воробкевич – музик» дослідник зауважує, що музична творчість композитора різножанрова, але «повертається головно довкола хорової музики світської і церковної» [14], а найбільш званою галуззю його вокальної творчості безперечно є чоловічий хор. Окрім того автор, розмірковуючи над здобутками митця, відзначає, що у зв'язку з певні історичні обставини, специфікою діяльності (участь у товариствах і гуртках, учитель церковного хору) композитор багато і спішно писав, що вплинуло на мистецьку вартість музичного доробку. Однак підсумовуючи висловлене, слушно зауважує, що потрібно «зробити все, щоб виробити для нашого музикального загалу правдиво мірило оцінки Воробкевичевої творчості. За дослідною працею піде пізніш видавнича праця – одна з другою на спілку мусять дати такий духовий образ композитора, на який він заслуговує» [14].

Наукові праці Бориса Кудрика, що тривалий час були віднесені у забуття, не втратили своєї актуальності і є вагомим внеском у розвиток українського музикознавства в галузі церковної музики.

У Львівський період Борис Кудрик працював у Вищому музичному інституті (ВМІ), де він активно продовжував втілювати свої творчі та педагогічні ідеї, які яскраво проявили себе ще в Рогатині. Борис Кудрик з великою ініціативою підтримав створений елєвами ВМІ 1928 року музичний гурток «Домінанта». Учасники гуртка ставили собі за мету поглиблювати музичні знання дорогою самоосвіти. Збиралися на засідання гуртка двічі на тиждень і готували реферати про життя і творчість композиторів з використанням музичних ілюстрацій. Реферати готували не тільки учасники, на цих засіданнях неодноразово виступав і Борис Кудрик на такі теми: «100-літні роковини смерті Ф. Шуберта», «Фізгармонія стрілецьких пісень», «Перемиська школа та її значення в історії української музики» та ін.

Борис Кудрик був людиною веселої вдачі, любив пожартувати. Для нього, людини глибоко релігійної, чесною, правдолюбної, були характерні риси дещо дивної поведінки, властиві людям, фанатично захопленим якоюсь ідеєю. «Не знаю, чи про кого можна було розказувати стільки правдивих і вдуманих анекдотів, як про Буся Кудрика. Він був з тих, що то ходять по землі, ледве її торкаючись, а голова у хмарах, у небесах. Бусьові хмари були з нот та мелодій і зі звуків» [20].

У Бориса Кудрика завжди під рукою був нотний папір, на якому він постійно записував свої музичні думки, які приходили йому не раз під час розмови. «Тоді він, – як згадує В. Витвицький, – своїм розмашистим, можна сказати, декоративним письмом клав на папері нотні ключі і – писав» [2]. Композитор

навіть міг, очікуючі господарів, що запізнилися, залишити замість візитки картку нотного паперу з швидкоствореною за той час мелодією. Завдяки цьому у багатьох його знайомих зилишилися оригінальні «музичні твори».

Період 30-х – початок 40-х був найбільш плідним у науковій, музично-критичній і публіцистичній діяльності Бориса Кудрика. Він активно співпрацює з багатьма періодичними виданнями: газети «Діло», «Мета», «Наші дні», «Нова зоря», «Львівські вісті», «Краківські вісті»; журнали «Життя і знання», «Дзвони», «Богословія», «Українська музика» та ін.

Музично-публіцистичні та музично-критичні матеріали, які вміщувалися у тогочасних часописах, були написані найбільш талановитими і активними музичними діячами. До публіцистичних виступів і рецензування залучалися професійні музиканти (композитори, музикознавці, авторитетні виконавці), які не тільки оцінювали мистецький рівень рецензованого, але прагнули створювати контроль над дописами з провінцій, щоби досягти належного фахового рівня музичної критики загалом. Найактивнішими дописувачами на музичні теми були В. Барвінський, А. Рудницький, З. Лисько, В. Витвицький, Н. Нижанківський, Р. Сімович С. Людкевич, Б. Кудрик,

Музикознавча спадщина Б. Кудрика цього періоду багаточисельна і різнопланова – понад 160 статей. Вона включає як оглядові матеріали, які присвячені ювілейним датам видатних композиторів, так і глибокий аналітичні студії, що розкривають проблеми історичного розвитку музичної культури, роль визначних місць у цьому процесі, їх погляди, аналіз композиторського стилю та творчої спадщини [23].

Виступи Бориса Кудрика на шпальтах періодичної преси розкривають основні тематичні напрямки досліджень і слугують певною мірою зразками пізнавально-критичного ставлення автора до виявлення й висвітлення загальних проблем культуротворчого процесу, торкаються вагомих подій мистецько-громадського значення Галичини в першій половині ХХ ст., творчо-індивідуальної самобутності митців, неперевершеної виконавської майстерності українських артистів, жанрово-стильових характеристик творчого доробку західноєвропейських та вітчизняних композиторів, музично-виразових та естетичних засад народності й національного стилю.

Жанровий спектр дописів Б. Кудрика представляє практично усі типи музичної критики і включає інформаційні, аналітичні та художньо-публіцистичні жанри.

Певна частина музикознавчих студій Бориса Кудрика пов'язана із проблемами вивчення української народної пісні: «Українська народна пісня і всесвітня музика» (1927 р.), «Українська народна пісня в обробці наших композиторів» (1937 р.), «Про виховне значення й належне плекання народної пісні» (1930 р.), «Вечір старогалицької пісні (Враження й думки учасника музикологічного вечору старогалицької елегії з дня 22 березня 1936 р.)», «Шляхами стрілецької пісні» (1941). Ці публікації великою мірою віддзеркалюють національно-патріотичний дух, притаманний автору дописів, а також виявляють просвітницько-виховну спрямованість цієї проблемно-тематичної групи наукових розвідок, у яких також розглядаються питання характерних особливостей народної пісні, ролі народного елемента в авторській музиці, виявів впливу українського фольклору у музиці зарубіжних композиторів.

Окрему групу складають статті, в яких Б.Кудрик звертається до вирішення певного спектру синтезованих проблем: використання поетичних джерел і пріоритетність у зверненні українських композиторів до творчості вітчизняних поетів. Очевидна актуальність цієї проблематики спонукала дослідника звернутися до історико-музикознавчих, психолого-аналітичних міркувань, охоплюючи певний пласт поетично-мистецької спадщини. Це: «Іван Франко в пісні» (1936), «Поетія Шевченка в музиці» (1938 р.), «Відносини українських поетів і письменників до музики» (1938 р.).

Значна частина публіцистичної спадщини Бориса Кудрика становить жанр аналітичної статті, що є одним з найпоширеніших жанрів періодичної преси, в якому автор виявляє себе глибоким знавцем широкоохоплюючого історичного і фактологічного матеріалу, а літературний виклад характеризується концепційністю, цілеспрямованістю, логічністю, аргументованістю та яскравістю мови. Такі аналітичні студії музикознавця висвітлюють проблеми історичного розвитку музичної культури, визначають роль провідних митців у цьому і містять у собі обширні розділи узагальнююче-культурознавчого, концептуального характеру.

Серед цієї групи статей виділяються дослідження, які пропагують творчість західноєвропейських композиторів: Г.Ф. Генделя, Й.С. Баха, Й. Гайдна, Ф. Шуберта, Р. Франца, К.М. Вебера, Й. Брамса, В. Білінні та ін., що яскраво демонструють не тільки музичну ерудицію автора, логічність його думок, широкий спектр вирішення проблем, але й бажання виступити із своїми міркуваннями перед широкою читачькою аудиторією з просвітницькою метою для поширення мистецької інформації. Переважна більшість цих статей була надрукована у часописах «Мета», «Життя і знання» та «Богословія».

Стиль викладу матеріалу у цих дописах характеризується високою поетичністю вислову, великою кількістю епітетів, художніх порівнянь. Характерно-типовою рисою такого типу статей слід виділити

широту й точність фактологічних даних, схильність до аналітичних міркувань та оригінальності спостережень, що виявляють високий рівень компетентної обізнаності автора.

З великою симпатією і прихильністю оцінює Б. Кудрик діяльність і творчий доробок митців у ювілейних статтях. Стиль викладу матеріалу у цих дописах характеризується високою поетичністю вислову, великою кількістю епітетів, художніх порівнянь. Характерно-типовою рисою такого типу статей слід виділити широту й точність фактологічних даних, схильність до аналітичних міркувань та оригінальності спостережень, що виявляють високий рівень компетентної обізнаності автора.

Яскравим прикладом цього може служити стаття «Співець віри й перемоги (з приводу 150-ліття народин Карла Марії фон Вебера 1786-1936)», у якій автор зазначає: «Народився він 18 грудня 1786 у несвоєму місті, як син мандрівного актора, що аж з Відня замандрував ген над Північне Море – помер в несповна сорок літ життя 5 червня 1826 у чужому, далекому Лондоні на грудну недугу. Здавалося – жив як злидар!

А співав як лицар, як витязь! А гремів у боєву сурму й свій рідний народ, заколисаний солодкими італійськими трелями, будив до визвольного бою, – а піддавав брязкучим мечам ритм нових побідних пеанів, – а розвивав над юним, до бою згуртованим лицарством злотоканий прапор із візерунком Хреста Господнього, кличучи позавновим голосом пророка: Народе! В цьому побідиш!» [15].

Серед композиторів епохи романтизму Б. Кудрик з особливим пієтетом відносився до творчості Ф. Шуберта та Й. Брамса.

Цикл статей, присвячений 100-літнім роковинам смерті Ф. Шуберта, що був надрукований у часописі «Нова зоря», за жанром можна типологізувати як монографічний нарис, який складається з двох розділів: Життя. Творчість. У цьому нарисі Б. Кудрика простежується властива для автора тенденція до висвітлення широкого спектру досліджуваної проблеми, яка включає як пояснення історико-культурних та естетичних засад романтичної епохи, так і характеристику композиторського доробку й визначення історичного значення творчої постаті Ф. Шуберта в історії музики. Подаючи всеохоплюючу оцінку діяльності композитора, дописувач зазначає, що «Шуберт, творець новітньої пісні і zarazом один з тих, що збагативши розцвіт німецької музики новими вартостями, вказав zarazом на будучий «слов'янський вік» «історії» музики». А у визначенні стилю композитора-романтика Б. Кудрик акцентує, що «стиль Шуберта, подібно як Беєтовена, не знає манери – навпаки, при всій своїй єдності він міниться багатством відтінків. От найдемо тут раз ніжну простоту народної пісні, то знову щебетливе італійське «бель-канто», то нараз заблісне ярка Слов'янська або дика циганська нота, або знова всміхнеться менуетова грація часів ампіра, то нараз гнучкі вихилися лендлера, інколи з вірним наслідуванням народно-музикантських манер – іншим разом попадемо на монументальну церковну поліфонію, повну триумфального розмаху, або на суворий стиль хоралу, понуро-величний як катедра св. Стефана у Відні» [16].

Стаття Б. Кудрика «Йоганес Брамс (в 100-і роковини уродин)» продовжує виступи музикознавця на сторінках періодичної преси з нагоди ювілейних дат. Описуючи життєвий і творчий шлях Брамса, дослідник наголошує на тому, що до кола його приятелів входив українець Євсевій Мандичевський, учнем якого був сам Борис Кудрик. Велична постать Брамса, як зазначає автор, виділяється в колі композиторів переважно слов'янських та північних народів. На думку автора монографічного нарису, Брамс є спадкоємцем поліфонії Баха й сонатного стилю віденських класиків, в основному Л. Бетховена. А різножанрова численна творчість Й. Брамса, на переконливу думку Б. Кудрика, характеризується такими рисами, як «неперебране, розкішне багатство мелодії, гармонії та контрапункту, максимум вибагливості в помислах тематичної праці, такі сміливі, а при тім такі логічні варіанти в будові традиційних форм – а те все забарвлене якимсь дивним колоритом, в якому в гармонійній синтезі відзиваються гомони з різних світів. Раз чуємо імлюю пізньої осені сповиті звуки північної країни, то знову затужить десь заблукана циганська скрипка, або щось наче наша українська думка чи уривок старого бойового рапсоду південної Слов'янщини, то нараз засміється якийсь віденський вальс чи альпійський йодлер – а скрізь, навіть і б найвеселіших мелодіях, якась вічна, невтишена туга, що сягає в таємничі засвіти, в царство духів» [10].

Певна частина музикознавчих студій Бориса Кудрика пов'язана із проблемами вивчення української народної пісні: «Українська народна пісня і всесвітня музика» (1927 р.), «Українська народна пісня в обробці наших композиторів» (1937 р.), «Про виховне значення й належне плекання народної пісні» (1930 р.), «Вечір старогалицької пісні (Враження й думки учасника музикологічного вечору старогалицької елегії з дня 22 березня 1936 р.)», «Шляхами стрілецької пісні» (1941). Ці публікації великою мірою віддзеркалюють національно-патріотичний дух, притаманний автору дописів, а також виявляють просвітницько-виховну спрямованість цієї проблемно-тематичної групи наукових розвідок, у яких також розглядаються питання характерних особливостей народної пісні, ролі народного елемента в авторській музиці, виявів впливу українського фольклору в музиці зарубіжних композиторів.

З великою симпатією і прихильністю представляє Б. Кудрик діяльність і творчий доробок митців у ювілейних статтях. Стиль викладу матеріалу у цих дописах характеризується високою поетичністю вислову, великою кількістю епітетів, художніх порівнянь. Характерно-типовою рисою такого типу статей слід виділити широту й точність фактологічних даних, схильність до аналітичних міркувань та оригінальності спостережень, що виявляють високий рівень компетентної обізнаності автора.

Яскравим прикладом цього може служити стаття: «Анатоль Вахнянин – автор найкращого музичного твору всієї старогалицької школи», у якій автор зазначає: «Анатоль Вахнянин (*1841 в Сіняві, † 1908 у Львові) вийшов з перемиської школи, заступленої Вербицьким та Лаврівським. Ся школа опиралася майже виключно на трьох ділянках: церковній музиці (взір: Бортянський), мужеській хоровій пісні (взори: Вебер, Контрадин Кройцер, потрохи Шуберт) та народній співогрі, т.зв. «мелодрамі» (взори: віденська співогра Венцля Міллера та Польська: Стефанія, Курпінського і т.и.). Тепер приходить Вахнянин, також Перемишляк, і ломить тісні межі тої школи. Будучи у Відні, зустрічається з всесвітнім музичним рухом, а в хвилі, коли в Перемишлі вигибає музична традиція, він переносить наш музичний центр до Львова» [5].

Цікаві спостереження і неординарні судження висловлює Б. Кудрик, порівнюючи і проводячи паралелі творчої діяльності двох митців у своїй статті «Лисенко і Матюк: (На маргінесі їхніх недавніх 25-літніх роковин смерті)». Автор спочатку подає загально образну характеристику обох композиторів: «Лисенко – безперечно буйний син степу й козацького роду, повен розмаху, райдужний сотнями чарівних красок української народньої пісні, мов той вогонь, що світить і других запалює – словом постать, що вспіла таки чимсь викликати в усім українським народі епохальний фермент», і «...Матюк – типовий Галичанин своєї доби, свого священничого середовища. Доматор, тужливий мрійник, що крізь вікно приходської кімнати, повної бідермаєрівських меблів та дагеротипів по стінах, глядить на зоряне небо й зі струн прабабусиноного спінету добуває наївно – сантиментальні, ідилічні мелодії» [11].

Подаючи всеохоплюючу оцінку діяльності композиторів, дописувач наголошує і зазначає, що «оба доповнюють себе: один із них творить тезу, другий антитезу, щоби прийшла вислідня синтеза Лисенківської козацької буйности з Матюківською спокійною, дрібничковою працею пасічника».

Левову частку публіцистичної спадщини Б. Кудрика складають рецензії, що представляють один з основних жанрів музичної критики. Рецензії митця охоплюють широкий спектр виконавського мистецтва: вокальне, фортепіанне, хорове, ансамблеве та симфонічне. Усі рецензії Б. Кудрика відзначаються обізнаністю, науковістю, обґрунтованістю, широтою у висвітленні проблематики, логічною послідовністю викладу і висловленню думок, критичною яскравістю та емоційністю оцінки.

У своїх рецензіях автор висвітлив виступи цілої плеяди світових артистів, імена яких увійшли в історію: піаністи Любка Колеса, Роман Савицький, співаки Соломія Крушельницька, Іванна Синенько-Іваницька, Ірина Шмеріковсько-Приймакова, Дарка Бондрівська, Доментій Йоха, О. Лозицька, Лідія Черних, Орест Руснак, Модест Менцинський, інструменталісти Б. Бережницький, Петро Пшеничка та інші.

Рецензії Б. Кудрика на концерти виконавців різного фахового спрямування, являють широку панораму концертної діяльності українських артистів і гастролуючих музикантів, а також відзначається обізнаністю, широтою у висвітленні проблематики, науковістю, обґрунтованістю, логічною послідовністю викладу і висловленню думок, критичною яскравістю та емоційністю оцінки.

Рецензуючи виступи артистів Б. Кудрик звертає увагу не тільки на виконавську сторону, але детально характеризує концертну програму, висловлює думки щодо логічності її побудови, відзначає вартісність виконаних творів.

Жанровий спектр публіцистичного доробку Бориса Кудрика вражає широкою палітрою і розмаїттям.

Однак особливої уваги заслуговує рідкісний для музикознавців і музичних критиків жанр, до якого звертався Борис Кудрик у 30-х роках ХХ ст. Це афоризми, які у короткій і лаконічній формі містять у собі судження, що у стислому, зручному для запам'ятовування вигляді розкривають глибоку думку.

Зміст афоризмів висвітлює гостроту аналітичних міркувань автора, широту й обізнаність композитора у багатьох суспільно-громадських та мистецьких сферах, а також, що найбільш вражає, вони не втратили своєї актуальності й сьогодні:

- «Україна є Шубертом народів. Вічно бездомна (як творець «Нескінченої Симфонії»), вічно сюди-туди гнана вітром долі-недолі, вічно діточа, крайне чужа всьому, що дише брутально-залізною точністю машини (Стефанік!) – а ніколи, хочби і в найчорнішу днину не мовкне на її устах невміруча пісня! В стопромінний діямант пісні вміє Вона перетопити й найчорніший вугіль життєвого горя!» [6].

- «Україно, моя рідна Нене! Ношу в своїй убогій душі Твій ясний, світлий образ, мов широким золотом на небесно-блакитному шовку тканий! А ти, Боже, дай, щоб я цей ясний образ усе в моїй душі носив аж до самої могили! Нехай радше вмру, чим цей образ мав би приміняти за яку нужденну крамову бібулу!» [6].

• «Говориться при всяких нагодах, що ми, Українці, станемо щойно тоді справжньою європейською нацією, коли зробимо цеє й теє, тай ще що інше – а я позволю докинути від себе: коли ми самі, з власної понуки, а не хтось інший за нас, покажемо себе перед Заходом, що ми не якась отака собі екзотична наційка, що ось недавно дала світові себе пізнати своїми пікантними фольклористичними «паприками» (щось у роді яких опереткових Японців чи Негрів), лише навпаки, що ми нація з гранітним підкладом клясичної культури, що ми нація Мазепи й Снігурського, нація Бортнянського, Мартоса, Долинського!» [7].

• «Щоденні скарги в нинішню добу: без роботи, без посади, без гроша, без ще чого там! Самі «бези» й «бези!» Життя стало тонацією з багатьма бемолями б е м о л я м и! Але, на щастя, як бемолі дійдуть до числа п'ятох, можна вже їх енгармонічно замінити на х р е с т и к и, що підвищать нас – духово! Лише треба попросту – музикальності!» [8].

• «Познака малого – бажання дешевим коштом стати великим; познака великого – вміння бути малим» [8].

• «Слово «геній», ніде правди діти, часто неостаточне. Доконче треба, щоби в ньому містилося також поняття м у ч е н и к а – бо нема величі, де нема терпіння!» [8].

Борис Кудрик вів активну суспільно-громадську діяльність. Він був членом хорового товариства «Львівський Боян» (з 1928 р.), членом Спілки Професійних Музик (з 1934 р.), працював секретарем новоствореної комісії Музикознавства НТШ, був членом «Літературно-мистецького клубу» (з 1942 р.).

У Львові Борис Кудрик плідно працює і на творчій ниві. Жанровий діапазон його творчого доробку вражає своєю різноманітністю. Він пише солоспіви, світські та церковні хори для різного складу виконавців, інструментальну музику для фортепіано і скрипки, твори для духового оркестру, обробки народних і стрілецьких пісень тощо.

Окремі твори Б. Кудрика були видані у народному музичному видавництві Товариства «Просвіта», видавництві Ревізійного союзу Українських кооператорів, Підручній бібліотеці співочого товариства «Боян» та ін. Однак значна частина його творчої спадщини залишилася у рукописах і зберігається у фондах Львівського архіву, Центральної наукової бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України та особистих архівах. Деякі твори композитора, завдяки ініціативі і завзятості музикознавців і виконавців, вже в наш сучасний час знаходять свого слухача. Так, у Чернівецькій обласній філармонії імені Дмитра Гнатюка у серпні 2019 року відбувся концерт «Ціна Незалежності. Симфонія, написана в радянському концтаборі» зі світовою прем'єрою симфонії мі-бемоль мажор Бориса Кудрика у виконанні Чернівецького академічного симфонічного оркестру під орудою художнього керівника і головного диригента Йосипа Созанського.

Музичні твори Бориса Кудрика свого часу були досить знайомі в Галичині і мали успіх. Він належав до числа «репертуарних» композиторів. Його твори виконували провідні колективи Галичини: львівський та коломийський «Бояни», «Бандурист», «Трембіта», «Сурма», хор Богословської Академії та хор гімназії сестер Василянок. Хорові твори композитора «Гримить!» на слова І. Франка та «В садочку» на слова О. Олеся, які були створені у 1926 році, вперше прозвучали на концертах хорових новинок львівського «Бояна»; у програмах чоловічого хору «Сурма» досить часто звучали його хор «Часом я тужу за тобою», «Наша слава Україна». Останній твір був виконаний на концерті, присвяченому незалежності Української Народної Республіки (22 січня 1918р.).

Після виконання одного з нових хорових творів композитора у 1927 році В. Барвінський зазначив у рецензії: «...Львів одержав тепер щирого працівника на нашій убогій музичній ниві... Вже тепер можна ствердити серйозність його праці, далеку від такого частого у нас делінтантизму, бо оснований на глибокому музичному знанню» (Діло. 1927. 25 березня).

Думки про композиторську творчість і стиль мистця були і досі є в музикознавчих колах різні. Для прихильників усього новітнього мова Кудрика була мовою застарілою, а його твори, як зазначає А. Рудницький, – «справжнім анахронізмом і своерідним дивоглядом у розвиток сучасної української музики» [2, с. 98].

Зате, на думку В. Барвінського, Кудрик прагнув «поєднати український елемент з духом і формою класичної музики» [2, с. 98]. Василь Витвицький у своїх спогадах зазначає, що «давнім музичним переданням він (Кудрик) залишався вірним, незважаючи на докорінні чи навіть революційні перемини перших десятиліть ХХ сторіччя; мистецький традиціоналізм – здавалося – його вродженою рисою, яка ще більш утвердилася під впливом його перебування в давньому центрі музичного класицизму, тобто у Відні» [2, с. 95]. Однак, як підкреслює Ю. Булка, «незважаючи на традиційну музичну мову, близьку до віденських класиків, твори Б. Кудрика знаходили шлях до слухача й визнання прискіпливої музичної критики» [1, с. 571].

Роман Кухар (відомий в історії української музичної культури діаспори як поет, прозаїк, публіцист, перекладач, оперний співак, музично-громадський діяч) широкоохоплюючи характеризує стиль мистця. «Кудрик, маючи здатність органічно відчувати й оцінити характер пишної доби козацького барока,

поглибив його музичне виявлення суворими фундаментами ідеалістичного світогляду й класичних традицій, надихнувши в нього зонайкращі елементи сучасного духовного підходу, і на такій базі створив свій власний, незмірно класичний, але й суто-національний та водночас не застарілий, чи лише історично-реконструйований, а навпаки, оригінальний, життєздатний і чітко-індивідуальний стиль» [19, с. 4]

Своєрідний погляд на композиторський стиль Б. Кудрика у сучасного музикознавця Л. Кияновської. Вона характеризує манеру композитора як «вишуканий синтез пізнього романтизму, символізму та української пісенності..., позначений рисами вторинності» [3, с. 2].

Особливої уваги для концептуального осмислення багатогранності творчої постаті Бориса Кудрика заслуговує композиторський доробок митця. Жанровий діапазон його творчої спадщини досить широкий. Це духовні композиції та світські хори для різного складу виконавців, інструментальна музика, твори для духового оркестру, обробки народних пісень, солоспіви, музика до драматичних спектаклів тощо.

Значне місце у творчому доробку Б. Кудрика займають хорові композиції. Написання хорових творів припадає на 20-30-ті роки ХХ ст., період який позначений у Галицькій музичній культурі як період активного розвою хорового мистецтва.

Значна частина хорової спадщини композитора репрезентує світські хори, які він створював для різних хорових складів. За змістом світські хори Кудрика можна поділити на декілька груп. Це невеликі ліричні п'єси та патріотичні пісні-гімни, пісні-марші. Музична мова ліричних хорових мініатюр наповнена щирістю вислову, класичною рівновагою музичного мислення та тісно пов'язана з народнопісенними традиціями.

Ліричний жанровий різновид хорової мініатюри у творчості галицьких композиторів 20-30-х років налічує незначну кількість творів. Однак саме в цей час були закладені основи поділу ліричного різновиду на типи, а саме: лірико-пейзажні та лірико-психологічні.

Прикладом лірико-пейзажної хорової мініатюри у творчості Б. Кудрика є п'єса «Вечірня година» на слова Лесі Українки (1928) для жіночого хору і сопрано соло, який вперше був виконаний ученицями гімназії Василянок під керуванням М. Гайворонського. Це лірична мініатюра, яка інтонаційно близька до старогалицької пісні. Весь хор витриманий у нескладній для виконання гомофонній фактурі з плавною мелодичною лінією, розмірним ритмічним малюнком, у межах якої композитор зумів створити яскраву, образно-настрєву мініатюрну поему.

Лірико-психологічний жанр хорової п'єси у творчості Кудрика яскраво представлений хором «Поєтова доля» на слова Ю. Федьковича, який присвячений століттю уродин поета. Поезія твору, незважаючи на загальний трагічний настрій, сповнена високої мужності і поетики. Тут змальовано образ митця, котрий тільки в стражданнях може творити і який прагне до розуміння і визнання.

Окрему групу становлять хори Б. Кудрика на героїко-патріотичну тематику. Це твори здебільшого на слова поетів-аматорів та авторів стрілецької поезії. У музичній інтерпретації тексту цих творів основний акцент композитор поклав на карбований чіткий ритм та енергійний плін мелодичних мотивів. Ці хори репрезентують широко розповсюджений жанр хорової пісні-маршу і гімну, які продовжують стильову традицію старогалицьких пісень-гімнів. Хорам-гимнам притаманні колективний дух єднання, монументальність викладу, здебільшого єдиний фактурний план, чіткість музичної мови, пластичність образів. Репертуарними у хорових колективах того часу були такі твори Б. Кудрика: «Гимн пластунів, Відродження», «Кооперативний гимн», «Нагородний гимн», гимнічний хор «Вільна Україна».

Та у своїй творчості Борис Кудрик багато уваги приділяв створенню музики духовно-релігійного змісту. Цьому сприяли як соціокультурні процеси та освітньо-мистецькі тенденції часу, так й особистісно-родинні чинники. З одного боку на теренах Галичини на межі століть особливу роль осередку духовності та національної культури відігравала релігія і церква, які були не тільки світоглядно-конфесійним феноменом, але й важливою складовою у розгортанні процесу утвердження ідеї національної самоідентифікації в її духовно-мистецькому контексті. А з іншого – Б. Кудрик походив із священницької сім'ї, тому виховувався у традиціях греко-католицької церкви, де релігійності світовідчуття належала роль світоглядно-філософської та ментально-психологічної першооснови, що впливала на процес національного культуротворення.

Борис Кудрик багато уваги приділяв створенню музики духовно-релігійного змісту – богослужбової та паралітургійної. Це духовні твори: «Служба Божа» для чоловічого хору та окремі твори з Літургії («Алілуя», «Єдин свят», «Під твою милість», «Чашу спасіння прийми»), «Панахида пам'яті А. Вахнянина» (1927) для мішаного хору, «Вічная пам'ять» для жіночого хору, тощо. Твори паралітургійних жанрів поділяються на дві групи – твори малих форм (нововасильянські пісні, гимни та інші церковні пісні) які можуть виконуватися навіть під час богослужбових відправ, та твори великої форми (канти, псалми, мотети), що не можуть входити до безпосереднього канонічного богослужіння.

Вивчаючи історію української церковної музики, Б. Кудрик орієнтувався у своїх музичних уподобаннях на кращі високопрофесійні її зразки, зокрема на духовну музику Д. Бортнянського, І.

Лаврівського, М. Вербицького. Але нова доба потребувала в першу чергу творів зорієнтованих на народні маси, роль яких в історичному процесі зростала. Тому Борис Кудрик своєю творчістю прагнув безпосередньо долучитися до створення релігійно-дидактичних нововасиліанських пісень, які окрім молитовно-прославної ідеї, несли б потужний національно-виховний заряд. Релігійні пісні композитора втілили мистецько-освітню проблему часу., тому що нововасиліанська пісня, «будучи носієм традиційних релігійно-моралізаторських ідей, слугувала ще й засобом національно-патріотичного виховання», заповнивши якоюсь мірою вакуум, що утворився в царині церковної музики на межі XIX-XX ст. [21, с. 11].

Для духовно-релігійної музики композитора притаманне поєднання піднесеного, урочисто молитовного настрою з ліричністю музичного вислову. У духовних творах Борис Кудрик використовує особистісний, лірико-інтимний характер втілення високих почуттів; пісенний тип мелодики; заокруглені й плавні мелодичні фрази; поєднання гомофонно-гармонічного та поліфонічного типів викладу; синтез пісенних композиційних структур і поліфонічних форм (фуга, фугато). Композитор використовує у своїх творах класичну європейську мажоро-мінорну систему, уникаючи церковних ладів.

Серед значної частини хорових композицій виділяється хор «Псалми Русланові» (1937р.), що являє собою широко розгорнутий твір кантового типу. Він складається з п'ятьох частин, які об'єднані в єдине ціле за принципом темпового контрасту: *Allegro maestoso* – *Allegro moderato* – *poco adagio, tragico* – *Allegro vivace* – *Sempre l' stesso tempo*. Такий принцип контрастного зіставлення частин властивий духовним концертам композиторів XVIII ст.: М. Березовського та Д. Бортнянського. Об'єднуючий принцип контрасту підкреслюється й іншими засадами (фактурою, прийомами викладу музичного матеріалу). Так, швидкі, парні частини («А перед сею мудрістю» і «Великий єсть Бог») підкреслено поліфонічні, в яких автор використовує прийоми імітації та елементи фуги, а непарні, повільні частини («Великий єсть Бог» і «Гордишся, чоловіче, умом твоїм») стримані, витримані у гомофонному викладі. Цікавим є тональний план твору, який відіграє важливу роль у розкритті ідейно-образного змісту твору: I частина – Сі мажор, II частина – сі мінор, III – Сі-бемоль мажор, IV частина – Соль мажор – Сі мажор (плагальний тональний каданс). Всі частини твору об'єднуються завдяки монотематичним принципам розвитку, а також тематичному обрамленню у заключній майстерній фузі.

Звертається композитор у своїй творчості і до рідкісних жанрових типів композицій. Це «Панахида пам'яті А. Вахнянина» (1927) для мішаного хору, що являє собою своєрідне інтерпретування образної сфери духовних текстів. Це оригінальна цілісна композиція, яка повністю відтворює обряд панахиди. У «Панахиді» Б. Кудрика яскраво проявляються традиції самолівкової манери імпровізаційного розспіву, ритмічної і метричної свободи (перемінний метр) та речитації. Відтворення обряду розкиває наскрізну драматургію циклу, де зміна частин відбувається вільно, але ускладнено, завдяки перемінному метру як на межі розділів так і в середині музичної фрази, зміною темпу, а також надзвичайно складним тональним планом: «Аміль» (f); «Святий Боже» (f); «Слава Отцу і Сину» (Des); «Пресвятая Троице» (Des-f); «Господи помилуй» (As); «Слава Отцу і Сину» (Es); «Отче наш» (Es-As); «Аміль» (gis); «Со духи праведних скончавшихся» (cis-H-Cis-H-Cis); «Слава Отцу і Сину» (H); «Ти є си Бог сошедший в ад» (H-cis); «Аміль» (cis); «Єдиночистая і непорочная» (H-Cis); «Господи помилуй» (b); «Аміль» (b); «Честнійшую Херувим і славнійшую» (Es-As-b); «Слава Отцу і Сину» (Es); «Господи помилуй» (b); «Вічная пам'ять» (b); «Со святими упокой» (cis-H-Cis). Драматургія тонального плану має символічне значення яке можна розглядати як перехід з глибоких бемольних тональних сфер у світлу дієзну сферу з просвітленим завершенням у До-дієз мажорі. В стилістичному відношенні найбільше виділяється остання частина твору, яка, на відміну від імпровізаційно розспіваних попередніх, викладена у строгому хоральному викладі із широким розспівом заключних фраз.

Аналіз композиторської спадщина Бориса Кудрика, яка представлена різножанровими творами світського та духовно-релігійного змісту, розкриває своєрідність творчого стилю Б. Кудрика який характеризується відносною простотою і демократичність музичного виразу, глибиною змісту, класичною врівноваженою формою, яскравістю гармонічних барв і пісенним тематизмом, використанням класичної європейської мажоро-мінорної системи, уникаючи церковні лади, що вплинуло на гармонічну мову композитора, яка складна і яскраво представляє пізноромантичні тенденції в українській музиці.

На стильових особливостях музики Б. Кудрика наголошував Р. Кухар: «Обдарований просто феноменальними здібностями відтворювати різні музичні, в тому – й модерні, стилі, він, що із-за своєї блискучої техніки вирізнявся серед багатьох наших композиторів, свідомо повернувся духовно до великої старовини, що, здається, була вже засуджена на неминуче відмирання, на те, щоб її в оновленій формі ще раз піднести на п'єдестал. Таким чином, Кудрик свідомо зрікся популярності, що її міг досягнути, йдучи з «прогресивним духом часу», натомість упевнено ступив на тернистий шлях багатьом незрозумілого, завзятого змагання в користь вічних вартостей...» [19, с. 3].

У своїх творчих уподобаннях Б. Кудрик звертається до поезії українських письменників. Він з великою повагою і проникливістю втілює поетичне слово Лесі Українки, Іван Франка, Юрій Федьковича, Миколи Устияновича, Володимира Шашкевича, Олександра Олеся. Звертається композитор і до поезії поетів-аматорів та стрілецьких поетів: Анатолія Курдидика, Богдана Лепкого, Петра Карманського. Однак серед усіх поетів перше місце посідає Тарас Шевченко.

Борис Кудрик написав близько двадцяти творів на слова Т. Шевченка. Серед них значна частина втілює тексти із сфери ліричного та лірико побутового доробку поета. Ліричний жанровий різновид хорової мініатюри у творчості галицьких композиторів 20-30-х років налічує незначну кількість творів. Однак саме в цей час заклалися основи поділу ліричного різновиду на типи, а саме: лірико-пейзажні та лірико-психологічні.

Хорові мініатюри Б. Кудрика на слова Тараса Шевченка досить різноманітні за жанровими нахилами й охоплюють широкий образно-емоційний діапазон: життєрадісні картини («Ой маю, маю я оченята», «Ой стрічечка до стрічечки»), пісні-хори народнопобутового, ігрового типу («Якби мені черевики»), твори з елементами філософських роздумів («Ненаситець»), патріотичні пісні-марші («Похід»), а також твори сповнені трагічного настрою («Думи мої»).

Музична мова ліричних хорових мініатюр Бориса Кудрика наповнена щирістю вислову, класичною рівновагою музичного мислення і тісно пов'язана з народнопісенними традиціями.

У сфері духовної музики Б.Кудрик звертався до втілення складної поезії «Псалмів Давидових» Тараса Шевченка – твору сповненого філософської глибини, в якому поет звернувся до інтерпретації біблійних текстів Псалтиря (однієї з книг Біблії), у своїй хоровій творчості він використав псалми – № 1, №112 та № 132.

Як відомо, поетичний цикл «Псалми Давидові» Т. Шевченка був написаний 19 грудня 1845 р., а вперше надрукований значно пізніше – у 1860 р. в «Кобзарі».

Важливим також є той факт, що цикл чітко структурований композиційно та функціонально. Так, псалом № 1 виконує роль зачину і виражає основну думку циклу (так само, як і в біблейській Книзі псалмів). Наступні поезії здійснюють розвиваючу функцію: поет звертається до Бога, просячи спасіння (псалми №12, 53), та лине думкою у славетне минуле, водночас засуджуючи правлячу верхівку (псалми № 43, 52, 81, 93, 136). На цьому панорамному тлі псалом №132 постає невеликим просвітленим інтермецо, де оспівується згода і єдність в народі, а псалом № 149, в якому підкреслено ідею праведності людини у відношенні до Бога, виконує підсумовуючу функцію.

«Давидові псалми» Т. Шевченка – перший в історії і фактично єдиний зразок віршового переспіву псалмів із Біблії літературною українською мовою саме у вигляді циклу. Осмисливши та засвоївши сакральні тексти, Т. Шевченко самобутньо втілює їх віршованою мовою, використовуючи структуру народнопісенного силабічного 14-складового вірша, здавна поширеного в українських піснях та поезії.

Десять переспівів Т Шевченка, що увійшли до циклу «Давидові псалми», є ключовими у Псалтирі, точно відтворюючи зміст та довершену художньо-образну структуру першоджерела. Вони відрізняються чіткою композиційною та драматургічною єдністю, оскільки можна виділити псалми, котрі виконують роль зачину, а також розвиваючу та підсумовуючу функції.

Показовим для хорового стилю Б. Кудрика є мотет «Блажен Муж» (Псалом №1) для мішаного хору a'cappella на слова Т. Шевченка (1938р.) Цей твір складається з двох контрастних частин і завершення. Перша частина «Блажен муж» – спокійна, розповідного характеру, витримана у гомофонно-гармонічній фактурі викладу (Соль мажор). Друга частина – «А лукавих нечестивих» – це схвильована, напружена fuga, в якій композитор виступає як високий знавець поліфонічного письма (соль мінор). Заключний розділ повертає тематичний матеріал першої частини, який утверджує основну думку твору.

Псалом №132 «Чи є що краще...» для жіночого хору із сопрано соло відрізняється іншим емоційним настроєм. Це просвітлено-піднесена хорова композиція, яка розпочинається розміреним неспішним рухом голосів, які змінюється на більш активну середню частину (соло сопрано), що призводить до репризи й урочистого закінчення, де піднесено звучать останні фрази твору, що втілюють основну вистраждану ідею псалма.

Хорова Шевченкіана Б. Кудрика відзначена також твором більш розгорнутої форми. Це кантата «Вибір Гетьмана», яка була написана у 1935 році і присвячена 35-літтю «Коломийського Бояна». Цей твір піднесено-урочистого характеру за музично драматургічною побудовою декларує жанр камерної кантати, де в процесі наскрізного розвитку сюжетної фабули виокремлюються дві частини з центральними розгорнутим соло баса та заключним розділом Фінал (Matstoso allargando).

Отже, твори Кудрика, при всіх застереженнях щодо новаторства, заслуговують на увагу в першу чергу як явище, що залишило глибокий слід у музичній культурі Галичини як типові взірці так званого «перехідного періоду», які були спрямовані на духовні потреби як представників демократичних кіл аматорської публіки, так і на освічених музикантів.

Борис Кудрик відзначався невтомною енергією, творчим горінням та високим професіоналізмом. Він приймав активну участь у проведенні музичних імпрез, ювілейних концертів, творчих звітів: «Концерт в пам'ять 15-літтю бою під Крутами» (лютий 1933 р.), «35-ліття Станіславівського «Бояна» (січень 1933), «Концерт в пам'ять митрополита Рутського» (березень 1937). Слід зазначити, що у своїх виступах композитор-піаніст не забував й рідне місто. 22 грудня 1932 року в Рогатині відбулося свято з нагоди 60-річчя Б.Лепкого. «Найбільше оплесків зібрав професор доктор Бори Кудрик, який спеціально приїхав зі Львова і відіграв на фортепіано сонату ф-дур Бортнянського і варіації на тему «У сусіда хата біла» В. Витвицького» [22].

Львів був осередком музичного життя і в період Другої світової війни. За часів німецької окупації Б. Кудрик співпрацював із Львівським оперним театром і театром легкого жанру і малих форм «Веселий Львів». У 40-і роки у Львівському оперному театрі ставилися драматичні спектаклі з музикою Б. Кудрика: «Камінний господар» Лесі Українки (1942), «Облога» Ю. Косача (1943), «Ніч на Івана Купала» М. Старицького (1941), «Самодур» і «Хитра вдовичка» К. Гальдоні (1943) та ін.

Театр легкого жанру «Веселий Львів» був задуманий як театр-рев'ю, в якому можна було б відгукнутися на всі щоденні події та дати львів'янам легку музику й дотеп. Перед війною деякі театри були досить популярні в Польщі та на Заході. Цей театр був організований ще в жовтні 1941 року за ініціативою Зенона Тарнавського під назвою «Вар'єте». Цим новим театром зацікавилася публіка і Літературно-Мистецький Клуб, задумали розвинути його у театр малих форм. До праці приєдналися письменники, музиканти. Літературним керівником театру став С. Гординський. А 7 грудня 1942 року в приміщенні Інституту Народної Творчості, який очолював о. Северин Супрун, був відкритий театр «Веселий Львів». Навколо театру згуртувалися митці Львова, які зрозуміли потребу такого вар'єте-театру, що сприяв спілкуванню з львівською публікою. Кожна програма театру була нова, яка віддзеркалювала життя міста. Тексти для театру писали Зенон Тарнавський, Богдан Нежанківський, Іван Керницький, Остап Тарнавський та інші. Музику створювали Анатоль Кос-Анатольський, Едвард Козак, Юрій Косач. В театрі «Веселий Львів» Борис Кудрик працював музичним керівником театрального ансамблю, робив аранжування окремих музичних номерів та оркестрував музичний супровід. З трупною цього театру у 1944 році композитор виїхав до Відня. Основний склад трупи «Веселий Львів» виїхав до Німеччини (Берлін, Магдебург), а Борис Кудрик залишився і влаштувався органістом в костелі П'єцляйнздорфа (18-й район м. Відня).

У Відні митець активно включився у музичне-культурне життя міста. Борис Кудрик був великим приятелем студіюючої молоді, мав серед молодшого покоління своїх прихильників. Він був частим учасником академічних музичних імпрез, учасником хору церкви Святої Варвари, загально визнаним рецензентом концертів і мистецьких подій. Композитор і у Відні продовжував виступати у музичних програмах у Віденському соборі «Альтлерхенфельд», у великій залі «Музикферайнсгебойде», акомпонуючи солістам-інструменталистам і вокалістам.

З наближенням радянських військ до австрійської столиці, група студентів Віденської «Січі» у квітні 1945 року мала покидати Відень. Борис Кудрик із за хвороби не зміг виїхати з міста, а також він не хотів розлучатися із сотнями партитур своїх інструментальних і хорових творів. Ця ситуація мала трагічне завершення. 13 травня 1945 року група контррозвідки «Смерш» обходила район, в якому проживав Б. Кудрик і затримала його. Закритим судом, який відбувався у Відні 7 червня, Б. Кудрик був звинувачений у злочині на підставі ст. 19-58-2, 31 – а, б, в КК РРФСР і засуджений на 10 років, з позбавленням громадянських прав на 5 років і конфіскацією всього майна. Вирок касаціоному оскаженню не підлягав. Б. Кудрика було відправлено у табори для політичних в'язнів у Мордовську АРСР, станція Потьма, Добровлаг МВС.

За станом здоров'я він не міг виконувати важку фізичну працю, але і у таборі продовжував творчо працювати. Він організував струнний оркестр з балалайок і гітар, сприяв музичному оформленню спектаклів за участю засуджених, прагнув на будь-якому клаптику паперу записувати нові музичні твори. На жаль, у таборі композитор захворів і 29 березня 1952 року помер. І лише через десятки років, а саме 1993 року, на підставі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» громадянин Борис Кудрик був реабілітований.

Борис Кудрик належив до непересічних діячів музичної культури Західної України 20-40-х років. Його постать особливо відрізняється серед інших культурно-громадських діячів. Творчість Бориса Кудрика відіграла позитивну роль у національному музичному процесі, а суспільна та мистецька діяльність сприяла розвитку та піднесенню музичної культури як рідного краю так і всієї України.

Джерела

1. Булка Ю. П. Музична культура Західної України. *Історія української музики*. Т.4. 1917-1941. Київ: Наукова думка, 1992. С. 571.
2. Витвицький В. Життєвий шлях Бориса Кудрика. *За океаном*. Збірник статей. Львів; 1996. С. 95-99.
3. Кияновська Л. Духовна культура не знає провінції. *Музика*. 1990. №1. с. 2.

4. Кривоус Василь. «Рідна школа» в Рогатині. Рогатинська Земля. Зб. історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1996. Т.І. С. 215-222.
5. Кудрик Б. Анатоль Вахнянин. Автор найкращого музичного твору всієї старогалицької школи. *Нова Зоря*. 1928.ч.81 (183).21 жовтня. С. 6.
6. Кудрик Б. Афоризми з життя й мистецтва. *Мета*.1936.Ч.15-16. 12 квітня. С. 8.
7. Кудрик Б. З життя й мистецтва. Motto: «Nihil novi!». *Мета*.1936.Ч.1(246). 7 січня С. 14.
8. Кудрик Б. З життя і мистецтва (Афоризми). Motto: «Nihil novi». *Мета*. 1934.Ч.39 (182).7 жовтня. С. 7.
9. Кудрик Борис. Історія української музики в Галичині в епоху 1829-1873 рр. Рукопис. Державний архів Львівської області. Ф.26, оп.4, спр. 345.
10. Кудрик Б. Йоганес Брамс. *Дзвони*. 1933. № 8-9; 1933. № 10.
11. Кудрик Б. Лисенко і Матюк (На маргінесі їхніх недавніх 25-літніх роковин смерті). *Мета*. 1938. Ч.1(348). 7 січня. С. 4-5.
12. Кудрик Борис. Музичне життя в Українській гімназії в Рогатині перед війною (з приводу 25-ліття ювілею гімназії «Рідної Школи»). *Діло*. 1934. ч.259. 28 вересня. С. 4.
13. Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики. Львів, 1937; 2-е вид. 128 с Кудрик Б. Сидір Воробкевич – музик. *Життя і Знання*. 1936. №5. С. 168.
14. Кудрик Б. Сидір Воробкевич – музик. *Життя і Знання*. 1936. №5. С. 168.
15. Кудрик Б. Співець віри й перемоги (З приводу 150-ліття народин Карла Марії фон Вебера 1786-1936). *Мета*. 1936. Ч.52(297). 27 грудня. С. 4.
16. Кудрик Б. Франц Шуберт. В 100-літні роковини смерті 1828-1928. Ч.1. Життя. *Нова Зоря*. 1928.Ч. 63 (165).19 серпня.; Ч.ІІ. Творчість. 1928. Ч. 64 (166).23 серпня. Ч.ІІІ. Творчість. *Нова Зоря*. 1928.Ч. 66 (168). 30 серпня. Ч.ІІІ. Творчість. *Нова Зоря*. 1928.Ч. 67 (169). 2 вересня.
17. Кудрик Б. Участь духовенства в галицько-українській музичній культурі. *Богослов'яю*. 1938. Т.ХVІ, кн.4. С. 208-214.
18. Кудрик Борис. Як я пізнав Генделя й Баха. *Мета*. 1935. ч.12 (206). 24 березня. С. 4-6.
19. Кухар Р. Силуета музики-ідеаліста (Пам'яті Великого Вчителя, д-ра Бориса Кудрика). *Америка*. 1955. Ч. 127-132. 18-25 липня, С. 3-6.
20. Любінецька Фаліна. В полоні спогадів. *Рогатинська Земля*. Зб. історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1996. Т.І. С. 802-811.
21. Матійчин І. Українська василіянська піснетворчість кінця ХІХ- першої половини ХХ ст. (до питання дослідження). *Наукові записки*. Серія: мистецтвознавство. Тернопіль-Київ, 2004. – №1 (12). С. 9-16.
22. Свято Лепкого в Рогатині. *Діло*. 1932. Ч.289. 29 грудня.
23. Толошняк Н. А. Музично-теоретична спадщина Бориса Кудрика *Матеріали до українського мистецтвознавства*. Збірник наукових праць. Київ; 2002. Вип. І. С. 93-95.

Розділ другий
**Релігієзнавство, історія, археологія, філософія, культурологія,
 журналістика, філологія, богослов'я**

Кравчук Катерина Олегівна
Харківська державна академія культури
Кучин Павло Захарович
 Заслужений артист України
 ORCID: 0009-0008-2521-6525
Харківська державна академія культури
Кучина Валентина Федорівна
Харківська державна академія культури

2.1. Леся Українка та поетичність в українській літературі

Леся Українка відома як українська письменниця, перекладачка та культурна діячка, була однією зі співзасновників літературного гуртка «Плеяда» та групи «Українська соціал-демократія». Її включають до переліку найвідоміших жінок давньої та сучасної України.

Справжнє ім'я письменниці – Лариса Петрівна Косач, яка народилася 25 лютого 1871 року в місті Новограді-Волинському, тепер Житомирської області, в родині інтелігентної «літературної». Її батько, юрист і громадський діяч, і мати, відома письменниця Олена Пчілка, приділяли багато уваги вихованню своїх шістьох дітей. Леся, яка мала дуже теплі стосунки зі своїм старшим братом і часто отримувала прізвисько «Мишолосій», вже змалку виявила високі здібності, вивчаючи літературу та музику.

Дитинство дівчинки пройшло на Поліссі, де вона поглиблювала знання про народні звичаї та фольклор Волині, який вводив вразливу дівчинку в незвичайний, химерний світ української міфології з її мавками, перелесниками, русалками. Маленька Леся так повірила в існування лісових істот, що потаємно вночі, перемагаючи страх, бігала в ліс і там шукала мавку. В останній рік життя в поемі «Про велета» Леся Українка згадує:

«Давно, в дитячий любий вік,
 в далекім ріднім краю
 я чула казку. Чула раз,
 а й досі пам'ятаю».

Велика любов поетеси до музики була пригнічена тяжкою хворобою, яка призвела до операції та складних наслідків для її здоров'я. Незважаючи на це, Леся Українка продовжила розвивати свій талант в літературі, надихаючись навколишнім світом та народною культурою.

Мати дівчинки допомагала Лесі опанувати французьку та німецьку мови. Поетеса досягла у лінгвістиці гарного рівня. Ще до того, як їй виповнилося 20 років вона вже переклала праці Менара та інших вчених українською мовою і склала навчальну книгу для своїх молодших сестер під назвою «Стародавня історія східних народів».

З 12 років Леся Українка почала активно писати вірші. Вони публікувалися у львівському виданні «Зоря». Саме тоді вона вигадала собі псевдонім. У 1883 році вийшла перша збірка «На крилах пісень», до якої увійшли такі вірші як «Літо червоне минуло», «Конвалія», «Сафо». До цього періоду також належить її український переклад оповідань Миколи Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», який вона зробила у співавторстві зі своїм улюбленим братом Мишком.

У Києві, куди вона переїхала з родиною, Леся Українка приєдналася до літературного об'єднання «Плеяда» та стала активно діяти в культурному середовищі. Її роботи, які включають поезію, прозу та переклади, отримали широке визнання. Письменниця стала символом національного відродження та боротьби за права і свободу свого народу.

1891 року Леся Українка здійснила великий вояж Галичиною та Буковиною. За час поїздки вона познайомилася з багатьма митцями Західної України і ще більше, ніж раніше, почала цінувати спадщину української культури та боротися за її розвиток. Але головним чином соціально-політичний світогляд письменниці сформувався після того, як вона рік прожила у свого дядька в Софії і стала свідком його смерті у 1895 році. Там, у Болгарії, Леся Українка написала більшу частину ліричного циклу «Невільницькі

пісні». А вже у 1892 році на львівщині вийшла «Книга пісень» Генріха Гейне, де Лесі Українці належали понад 90 перекладів.

Хвороба письменниці змушувала її регулярно їздити на курортне лікування. У зв'язку з цим вона побувала у Німеччині, Швейцарії, Італії, Єгипті, на Кавказі та в Криму, що зайвий раз розширило світогляд жінки.

Велике горе спіткало Лесю Українку. У березні 1901р. помер Сергій Мержинський, людина, для якої вона «почала нову мрію життя, вмерла і воскресла».

«Уста говорять: він навіки згинув!
А серце каже: ні, він не покинув!», –

Так і починається одна з поезій, присвячених Мержинському. Його образ оживає у віршах «Завжди терновий вінець», «Порвалася нескінчена розмова», «Квіток, квіток, як можна більше квітів...» та в багатьох інших.

Протягом цього часу, поезія Лесі Українки стала широко відомою по всій Україні. У статті Івана Франка про Лесю Українку, порівнюється її творчість з творчістю Тараса Шевченка: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте», Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої хворої дівчини.

У 1899 році у Львові було опубліковано її другу поетичну збірку «Думи і мрії», а письменниця активно публікувалася в журналах «Народ», «Житє і слово», «Літературно-науковий вісник» та готувала нову збірку «Відгуки», яка побачила світ у Чернівцях у 1902 році.

Револьюційні події 1905 року принесли новий рух у творчість письменниці. У своїх творах вона зустріла часи народного повстання словами: «Мрій, не піддаючись... хочу дихати вогнем, хочу жити твоєю весною». У цей рік Леся Українка подорожувала багато. Вона бачила калюжі крові на тротуарах у Тбілісі та вуличні бої у Києві.

У своїх творах Леся Українка віддавала перевагу ліро-епосу, написавши багато поем, серед яких виділяються «Давня казка», «Роберт Брюс, король шотландський», «Віла посестра», «Ізоolda Білорука». Хоча ці твори більшість мають сюжетну спрямованість, це не означає, що авторка відходила від свого коріння. Незважаючи на «чужі» образи, поетеса висувала проблеми, які турбували суспільство того часу.

Продовжуючи роботу в галузі перекладу, письменниця звертається до драми Гергарта Гауптмана «Ткачі», з польської на українську мову перекладає вірші Марії Конопницької, з італійської – Ади Негрі.

Фольклор займав особливе місце у творчому житті Лесі Українки. Починаючи з її дитинства, коли вона створила «Русалку», і закінчуючи останніми творами, які увійшли до «Про велета», фольклор органічно вплетений у її образний світ. Це результат невтомної систематичної праці над збиранням народних творів. Леся Українка збирала та записувала обряди, пісні, думки виконавців, щоб вони не канули в забуття. У її спадщині зберігаються рукописи колодаженських пісень – від весільних до обжинкових, родинно-побутових, веснянок та колядок. У 1903 році була опублікована друкована збірка «Дитячі гри, пісні й казки», а також упорядкований збірник «Народні пісні до танцю» з 54 текстами. Микола Лисенко зробив 30 записів веснянок і пісень з голосу Лесі Українки, а 225 пісень увійшли до збірки «Народні мелодії з голосу Лесі Українки», яку упорядкував і видав 1917 року її чоловік Климент Квітка.

У останні роки свого життя Леся Українка боролася з хворобою, з якою вона вела «тридцятилітню війну». Вимушена покинути Україну через холодний клімат, вона оселилася на півдні. Літом вона жила на Кавказі – в Кутаїсі, Хоні, Телаві, де служив її чоловік, а взимку виїжджала в Єгипет. У листі до Бориса Грінченка вона скаржилась: «Найгірше мені те, що я тепер і писати не завжди можу, бо часто від виснаження голова не служить, і то так, як ще зроду у мене не було, хіба після операції». А в одній з поїздок до Єгипту у січні 1911 року, серед снігової бурі, на холоді, застудженою рукою, вона записала:

«Хто не жив посеред бурі
той ціни не знає силі,
той не знає, як людині
боротьба і праця милі».

Боротьба і праця. Такий був зміст усього життя Лесі Українки, життя, гідного подиву і захоплення.

1 серпня 1913 року в невеличкому грузинському містечку Сурамі відходила у вічність Леся Українка – великий поет України і жінка з трагічною долею. Тіло Лесі Українки перевезли до Києва і поховали на Байковому кладовищі. Похорон поетеси перетворився у велику народну демонстрацію. Море людей, море квітів, жандарми зрізали червоні стрічки з вінків, забороняли промови, співи, супроводжували процесію. Але людей прибувало, були й промови, співи.

Спадщина Лесі Українки належить всесвітній скарбниці художнього слова. Її найкращі твори позначені намаганням поєднати «гармонію ідеалу з життєвою правдою», що стало однією з істотних особливостей її творчого методу, визначеного самою поетесою як новоромантизм. Дуже влучно сказала про Лесю Українку Л. Старицькі-Черняхівська: «Хто хоче знати життя її серця, хай читає її твори».

Неоціненний вклад зробила письменниця в розвиток українського слова. Поетичність для Лесі Українки – це ключовий елемент в літературі, який дозволяє виражати свої думки та почуття у найглибшому та найінтенсивнішому способі. Вона створює можливість для читачів відчувати красу, глибину та складність мистецтва слова.

Леся Українка була одна з перших, хто відкрив таке поняття як «поетичність в українській літературі». Умовно, принцип написання творів Українки, можна поділити на такі головні аспекти:

1) Поетичний образ.

Письменниця майстерно вміла створювати поетичні образи, які складаються з використання метафор, порівнянь, та образності. Кожний рядок її творів був пронизаний емоціями та відданим поглядом на світ.

2) Глибина почуттів.

У творах Лесі Українки відчувається глибока людська драма, яка знайшла своє вираження через поетичну форму, яку і впровадила в українську культуру саме Леся Українка. Письменниця ділилася з читачем своїми радощами та тугами, своїм смутком та надією, створюючи таким чином, неповторну атмосферу та близькі стосунки читача і персонажа.

3) Мистецтво виразності

Леся Українка володіла виразним стилем письма, який дозволяв їй передавати найважливіші ідеї та почуття. Її поетична мова була насичена образами та символами, які робили її твори неповторними та запам'ятовуваними.

4) Стрімка глибина мислення

Письменниця відображала у своїх роботах думку, яка передавала складність людської душі та суспільних відносин. Поезія Лесі Українка була дзеркалом її часу, яке відображало сутність українського народу та його боротьбу за свободу та гідність.

Феномен поетичності можна яскраво спостерігати у драматичній поемі «Кассандра», яка складається з восьми частин та епілогу. Робота над нею була розпочата у 1901 році в італійському курортному місті Сан-Ремо, а завершена в Ялті й датована 5 травня 1907 року.

Підґрунтям для своєї роботи Леся обрала стародавній грецький міф про Трою та історію віщунки Кассандри, яка передбачила падіння Трої, але її пророцтва не були вислухані. Драматична поема «Кассандра» є одним з найбільш вражаючих творів Лесі Українки, де вона зосередилася на висвітленні актуальних питань свого часу та розкритті універсальних людських цінностей.

На момент написання п'єси, письменниця вже мала значний досвід у літературній справі та була відома своєю соціальною активністю у вирішенні проблем людства. Початок ХХ століття в Україні припав на період значних соціально-політичних трансформацій, а Леся Українка виступала як відома постать національного просвітництва та боротьби за права жінок.

«Кассандра» була написана у важливий момент життя поетеси, коли вона відчувала невіру та осуд соціуму. У цьому творі вона висловила свої сумніви у майбутньому своєї нації, свої пророцтва щодо подальшої боротьби за свободу та незалежність. Леся Українка майстерно поєднала трагічний образ Кассандри з власними переживаннями, створивши твір, який не лише звертався до давньогрецької міфології, але й актуалізував проблеми свого часу.

Ідейно-естетичні пошуки спонукали авторку зробити головною героїнею своєї драми античну «трагічну пророчицю». У поемі Лесі Українки Кассандра відображає минуле, теперішнє та майбутнє, страждаючи від своїх пророцтв. Твір побудовано на контрастах, які є характерною рисою творчості поетеси.

«Кассандра» стала великим досягненням для Лесі Українки і української літератури загалом, демонструючи її вищий рівень майстерності і здатність до розуміння людських страждань та універсальних цінностей. Твір є не лише актом творчості, але й вираженням протесту та надії на краще майбутнє. Драматична поема залишається актуальною й сьогодні, нагадуючи про важливість боротьби за ідеали та гідність.

У листі до Ольги Кобилянської, Леся Українка подає психологічну характеристику головної героїні драми – Кассандри: «...ся трагічна пророчиця, з своєю ніким не признаною правдою, з своїм даремним пророчим талантом, власне такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається,

бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи, навпаки, події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо то правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марне, бо діла без віри мертві суть, а віри в рятунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знанням філософа, тільки інтуїцією людини, що все спостерігає несвідомо і безпосередньо, не розумом, а почуттям, – тому вона ніколи не каже: «Я знаю», а тільки: «Я бачу», бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами, чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменує, але вона гірше мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра». Саме тому, багато хто вважає, що саме героїня Кассандра, стала уособленням образу самої Лесі Українки.

Мова, яку використовує Леся Українка у своїй творчості, пронизана символізмом. Ця скрита мова поетичного тексту вимагає уважного та глибокого аналізу. У своїй творчості письменниця використовує різноманітні кольори, що надає творам багатогранність та насиченість. Серед цього різноманіття переважають кольори: червоний, чорний, золотий та білий. У мистецтві кольори існують не лише для відтворення реальності, а й несуть у собі певне естетичне значення, яке вказує на сутність певного явища.

Особливо виразно відзначається поетичність Лесі у мові символів, письменниця стверджувала: «Для мене символ – то визначеність, знак долі, хоча я і не вірю в неї, бо моя доля мала намір залишити мене бездіяльною. Чи можна після цього вірити у долю?!»

Головною ідеєю створення своїх праць Лесею Українкою, є втілення жіночності та сміливості, щастя та горя, правди та чесності. Саме цього прагнула письменниця створюючи свої роботи.

Велику паралель можна провести з майже усіма творами Лесі, в них вона максимально концентрує увагу на деталях, розписує усе до дрібниць і вписує сенс у кожне слово. Феномен творчості Українки полягає у тому, що письменниця наголошує на гострих проблемах, висвітлюючи їх для маси людей, через символи, метафори та детальне описання психології героїв.

Щоб впізнати стиль написання творів Лесі Українки, треба вчитуватись в кожне слово в її творах та розуміти глибинні підтексти.

Отже, можна сміливо стверджувати, що Леся Українка – письменниця не одного століття і жінка не однієї епохи. Феномен її поетичності – чесність, щирість, боротьба за правду, яка зашифрована у рядках творах з глибинним підтекстом.

Джерела

1. Агеева В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації : монографія. – К.: Либідь, 2001. – 264 с.
2. Білецький О. Антична драма Лесі Українки («Кассандра») // Білецький О. Вибрані праці : в 2 т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 356-389.
3. Комплект «Листів» Лесі Українки видав. Комора / 2016. – 124 с.
4. Левченко Г. Міф проти історії. Семіосфера лірики Лесі Українки: монографія. 2015. – 230 с.
5. Листи (1907-1913) / ред. С. Романов; упоряд. В. Прокіп (Савчук); комент. В. Прокіп (Савчук), В. Агеева. – Львів: ВНУ ім. Л. Українки, 2021. – 616 с.
6. Поліщук Я. Відлуння античного міфу загибелі («Кассандра» Лесі Українки) // Слово і час. – 1999. – № 8. – С. 18-27.

Кудlach Віра Іванівна

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-4214-5577

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

2.2. Філософські засади науки і технонауки

Проблеми філософії наукових знань і технонауки зумовлені обранням Україною європейського вектору розвитку. Розвиток нашої держави немислимий безпосереднього, збалансованості наукових можливостей, економічного зростання та соціально-культурних потреб людей. Сучасна Україна потребує практичних втілень основ демократії, соціально зорієнтованої на глобальні трансформації науки і техніки. Дослідження даної проблеми допоможе у визначенні відповідності модернізаційних процесів новим об'єктивним потребам, інтересам та цілям сучасного суспільства; підґрунтя для інженерного розвитку та самовдосконалення; синтезу основних фактів і закономірностей фундаментальних та прикладних наук в єдину систему світоглядних знань.

Сьогодні перед Україною стоять завдання не тільки стабілізації, а всеосяжних системних інституціональних і соціокультурних перетворень. Наука і технології проникають у всі пори нашого існування, ми осмислюємо, до якої міри їх проникнення стає можливим. Матеріально-виробнича, фінансово-економічна, управлінська сфери, політичне життя демонструють не лише відкритість до впровадження наукових методів та знань, але усе більшою мірою та різнопланово потребують висококваліфікованих, озброєних філософсько-науковими знаннями та фаховими вміннями

й навиками спеціалістів, так і розроблених із використанням новітніх природничих та соціально-гуманітарних наук відкриттів технологічних і управлінських систем, оптимальних відносин у трудових колективах і т.д.

Статус сучасної науки – бути унікальним і необхідним визначальним складовим відношення людини до світу у тому розумінні, що вона наповнює сучасним змістом, обґрунтованими новітніми науковими знаннями й методом, розуміння гуманізму, як важливішого чинника буття [6, 9].

Наука сьогодення є складним і багатограним явищем, що виступає як компонент культури, система знань, особлива діяльність для одержання і застосування знань, продуктивна сила суспільства, соціальний інститут. Виникла наука в Європі, в XVI – XVII ст. в епоху становлення капіталізму і виробництва спочатку спеціалізованих природничо-наукових знань, відділених від філософії. Передумови науки створювались ще в стародавніх цивілізаціях у вигляді окремих математичних, астрономічних та етичних знань. Науковий образ світу, природи поступово позбавлявся казкових істот, духів і Бога. Природа розумілась як сукупність природних подій, взаємодій, явищ, процесів.

У філософії визначаємо особливі причини становлення науки. До внутрішніх – інтерналізму – відносимо жагу до знань, дослідницьку природу людини, допитливість. Зовнішні причини (екстерналізм) – це потреба суспільства в знаннях, які можна використати у виробництві різних речей та у зовнішніх соціально-економічних чинниках.

Науку розглядаємо як творчий діяльнісний процес отримання нових знань та їх систематизація. Основне завдання науки – відкриття нових знань, законів, формулювання понять, принципів, гіпотез, теорій і передбачення майбутнього. Знання стають науковими, якщо вони входять у певну систему. Науці потрібна постійна методологічна рефлексія, усвідомлення методів і засобів отримання знань. Вищою цінністю науки є істина.

Основними ознаками науки як системи знань є наявність таких складових: достовірного та систематизованого знання, яке можна перевірити; єдність описування, пояснення та розуміння; методологічної складової, за допомогою якої отримують нові знання, особливої мови з точним змістом понять, які презентують певний фрагмент реальності; вихідних принципів, аксіом, філософських положень.

Упродовж різних історичних епох західноєвропейські філософи розмірковували про науку не конкретно-тематично, а здебільшого у зв'язку з метафізикою, онтологією, теорією пізнання.

Знання про структуру науки – одне з головних завдань філософії науки. Наука є пізнавально-соціальною діяльністю з метою виробництва та систематизації істинних знань, які можна підтвердити або спростувати. Наука є соціальною діяльністю, бо сам суб'єкт пізнання може пізнавати в умовах різноманітних сфер суспільного життя. Вона виробляє, систематизує та перевіряє знання як форму духовного освоєння результатів пізнання, відмежовуючись від різних форм гадки, тобто суб'єктивних думок-припущень, та віри як раціонально необґрунтованої впевненості у реальному існуванні чогось чи когось.

Наукові знання мають відповідати вимогам: 1) бути об'єктивними (твердження про об'єкт); 2) дискурсивними (мовним міркуванням); 3) однозначними (за значенням і смислом термінів); 4) обґрунтованими логічно і емпірично, фактично; 5) перевіреними аналітично і досвідно; 6) загально значимими, тобто однаково зрозумілим для наукового співтовариства. Такі вимоги дають можливість розрізнати наукове знання від всіх інших видів знань – буденних, релігійних, міфологічних, художніх, практично-життєвих. Для науки пріоритетним є відкриття нових властивостей, складу, функцій тощо речей та явищ, нових законів, принципів. Цінність новизни стоїть поруч з такими науковими цінностями як точність, доказовість, практична застосовуваність [19, 86].

Сучасна наука – складна, гетерогенна за своїм змістом і структурою система. Вона має різні галузі, рівні пізнання і знання, види діяльності, а також методів, регулятивів, цінностей, просторових форм.

Кожен з цих структурних елементів аналізуються з філософської точки зору в статистиці (синхронно) і в русі (діахронно). Науку як ціле вимірюють як: особливий вид і систему знань; особливу пізнавальну діяльність, як специфічний соціальний інститут, як основа інноваційної системи, як особлива підсистема культури, як особлива форма занятості людей, їх життєдіяльності.

Наука як особлива система наукового знання орієнтована на пізнання різних об'єктів, навіть і тих, які конструюються мисленням. Такі об'єкти є елементами об'єктивної реальності, мають певну матеріальну форму (предметну, графічну, термінологічну), чуттєво сприймаються, спостережувані, відтворювані. Це відноситься і до ідеальних об'єктів. Якщо такі реальні явища свідомості як сон, галюцинації, передчуття, фантазії, переживання не мають вищеназаних ознак, то вони не є об'єктами науки, а складають внутрішній світ людини і пізнаються опосередковано, наприклад, психоаналітично, як у З. Фрейда.

Разом з тим, наука складається із різних видів і систем наукового знання: 1) різних галузей знань (природничі науки, соціальні, гуманітарні, математичні, логічні); 2) різних видів знань (аналітичні, синтетичні, дескриптивні та ін.); 3) рівні пізнання і знання; 4) комп'ютерні знання такі як бази даних.

Наука як соціальний інститут характеризується виникненням особливої соціальної страти – вчених, науковців і створенням певних соціальних організацій. Науковими, пізнавальними, навчальними організаціям, які мають відношення до створення знань, їх засвоєння і відтворення були чи ї різні школи, академії, університети, інститути, лабораторії, наукові журнали, різні міжнародні організації і об'єднання. Безпосередньо наука дана як сукупність моделей часткових фрагментів світу і як діяльність по побудові таких моделей. Для моделювання послуговуємося онтологічним, гносеологічним, епістемологічним, семіотичним, логіко-конструктивним рівнями [21, 117].

Наука має справу не тільки з емпіричною і теоретичною реальностями, але й з абстрактною та ідеалізованою. В емпіричну реальність входять знаннєві явища (дані, факти), інструментальні (прилади, установки), діяльнісні (спостереження, експерименти, вимірювання; вони ж є і емпіричними методами). Факт – установлена, відкрита подія з точки зору певної концепції, теорії, гіпотези. Для перетворення певних даних у наукові факти потрібно створити форму представлення подій, що відповідає умовам розуміння, які прийняті в даній предметній області.

Абстрагування та ідеалізація є способами введення об'єктної структури в теорію. При абстрагуванні відволікаються від деяких ознак, рис, а при ідеалізації об'єкт наділяють такими ознаками, які не існують в реальності. Абстрагування – редукція структури об'єкта до його суттєвих ознак. Ідеалізація – конструювання нової структури об'єкта; тут суб'єкт проявляє самостійну творчість. Отже, наука створює нові емпіричні, теоретичні (абстрактні, ідеалізовані) реальності. Тут реальністю є перетворена дійсність фактів.

Для філософії важливо визначити, які рівні, ступені має наукове знання. Сучасна філософія схиляється до того, що таких рівнів не два – емпіричний і теоретичний, а три, тобто ще мета теоретичний [13, 62].

Наукове знання отримується на раціональній ступені пізнання, на якому інтенсивно працює мислення у формі понятійного дискурсу. Чуттєві дані стають науковим знанням, коли вони мисленно оброблені і подані в понятійній мовній чи символічній формі (система понять, емпіричне висловлювання (речення), діаграми, графіки тощо). І емпіричне знання, і теоретичне є результатом діяльності об'єктної свідомості, яка зв'язана безпосередньо (чуттєво-емпіричний рівень), або опосередковано, ідеально (теоретичний рівень).

На емпіричному рівні активно працює розсудок шляхом таких операцій як аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення, індукція, дедукція, створення гіпотез, формулювання емпіричних законів, обґрунтування, спростування. На цьому рівні об'єкт пізнання представляється по-різному: 1) як «річ в собі», об'єкт сам по собі; 2) як річ в чуттях, чуттєво сприйнята, чуттєвий об'єкт; 3) як річ в мисленні (розсудковому), як емпіричний абстрактний об'єкт. При цьому зміст цих об'єктів залежить від цільових установок дослідника, що він хоче знати і пізнати. Такі цільові установки відіграють роль своєрідних фільтрів, механізму відбору властивостей, ознак, функцій. Суб'єкт шукає те, що йому потрібно. Пізнавальними фільтрами на емпіричному рівні є теоретичні і практичні установки, операціональні прийоми розсудку, вимоги мови, попередні емпіричні знання, науково-теоретична інтерпретація. Емпіричне знання не копія і не образ того, що бачать і спостерігають в лабораторіях, а певна інтерпретація чуттєво сприйнятого показника, на основі певного погляду чи теорії.

Чим відрізняється чуттєве знання від емпіричного? Чуттєве знання – множина чуттєвих образів, отриманих через відчуття і сприйняття. Емпіричне знання – множина висловлювань (речень, суджень). Вони близькі за змістом, але між ними немає відношення логічної вивідності. Емпіричне знання не є логічним узагальненням даних відчуттів і сприйняттіву спостереженні і експерименті, а дані спостереження і експерименту логічно не виводяться із емпіричних висловлювань. Між чуттєвими і емпіричними знаннями існують відношення репрезентації (моделювання) та інтерпретації. Емпіричне знання – понятійно-дискурсивна модель або інтерпретація чуттєвого знання. А саме чуттєве знання – форма інтерпретації емпіричного знання [20]. Логічна вивідність здійснюється всередині емпіричного знання, між його елементами. З яких же елементів складається емпіричне знання і як вони зв'язані, тобто яка структура емпіричного знання?

Першим елементом емпіричного знання є одиничні висловлювання, які позитивісти назвали протокольними реченнями. Це дискурсивний результат одиничних спостережень. Другий елемент – факти. Факти – індуктивне узагальнення протоколів, висловлювань, стверджень статистичного або універсального типу. Вони фіксують наявність певної кількості властивостей і відношень у таких символічних формах як графіки, діаграми, таблиці, класифікації, математичні формули. Третій – емпіричні закони різних видів: функціональні, причинні, структурні, динамічні, статистичні. Закони узагальнюють суттєві, повторювані відношення, події, стани, процеси з часовою і просторовою постійністю.

Емпіричні знання є понятійною структурацією чуттєвих даних і мають гіпотетичний характер. Воно не представляє собою весь зміст чуттєвого даного, а тільки його певні сторони, аспекти. Особливість людського пізнання полягає в тому, що вже на чуттєвому рівні людина відчуває і сприймає не все, а частково, оскільки її обмежують самі органи чуття, які, наприклад, не бачать мікросвіту. Емпіричне знання також у свою чергу не всі чуттєві дані узагальнює, а тільки частину з них. Піднімаючись від нижчого рівня пізнання і знання до вищого, знання «бідніше», стає менш повним і тому об'єкти залишаються річчю в собі. Повнота і точність знань збільшуються за допомогою застосування нових приладів, пристроїв, апаратів. Але вони ніколи не можуть стати абсолютно досконалими і, отже, давати абсолютно точні дані.

Отже, емпіричне пізнання – окремий, самостійний рівень пізнання, що виникає і формується в процесі безпосереднього чуттєво-предметного зв'язку з дійсністю, чуттєвого досвіду шляхом методами спостереження, вимірювання, експерименту і формами опису (реєстрації зміни явищ, показань приладів) в різному роду таблицях, графіках, протоколах, статистичних даних. Емпіричне знання – сукупність чуттєво-предметних уявлень та фактів про спостережуваний світ. Вони очевидні, наочні і не потребують спеціальних процедур доведення. Емпіричне пізнання і знання є основою для теоретичного пізнання і знання. Перебільшення ролі емпіричного пізнання і знання, твердження, що все знання виводиться із чуттєвого досвіду веде до емпіризму і сенсуалізму [14].

Вищим рівнем пізнання знання є теоретичний, який якісно переробляє емпіричне знання шляхом раціонального мислення, розуму і новими методами. Особливо важливими є такі логічні операції теоретичного мислення як ідеалізація та інтелектуальна інтуїція. Останні конструюють особливий тип предметів – ідеальні об'єкти, які є основою теоретичного пізнання і знання.

Об'єктом технічних знань, технічних наук є як окремі машини, прилади, механізми, так і розробка теоретичних основ створення машин, технічних комплексів. Чим складніші виготовляються знаряддя праці, прилади, механізми, тим необхідніше стає розчленування наукового знання на знання про властивості природних тіл і знання про способи їх уречевлення в техніці. Машинна техніка вимагає усвідомленого застосування даних природничих наук.

Ідеалізація є способом логічного моделювання ідеалізованих об'єктів, мисленнєвим переходом від спостережуваних властивостей об'єктів до гранично логічно можливих значень їх інтенсивності. Наприклад, точка є певним зменшенням протяжності речі, абсолютно чорне тіло – стовідсоткове поглинання світла. Шляхом такого кількісного мисленнєвого руху створюється новий об'єкт, який уже не є спостережуваним (актуальна безконечна множина, душа, дух, буття тощо). В математиці ідеальні об'єкти конструюються шляхом введення їх гіпотетично для рішення певних проблем. І тоді математика як наука «про абстрактні структури» (Н. Бурбакі) чи «про можливі світи» (Л. Вітгенштейн) не обов'язково змушена співвідносити свої власні об'єкти з емпіричними об'єктами.

Створення окремих ідеалізацій (чистих сутностей) і взагалі будь-яких теорій мають два обґрунтування: 1) зовнішнє, практична користь і 2) внутрішнє, логічне вдосконалення, логічна гармонія. Л. Больцман, ввівши уявлення про ідеальний газ, як хаотичний рух сукупності незалежних атомів. Пояснив закони термодинаміки і запропонував статистичне тлумачення її другого начала – закону неперервного зростання ентропії в замкнутих термодинамічних системах. Або, коли Г. Кантор ввів ідеальне уявлення про «актуальну безконечну множину», то це дозволило витлумачити основні поняття всіх головних розділів математики – арифметики, алгебри, аналізу.

Ідеальні об'єкти, теоретичні знання економлять мислення, як виражався Е. Мах. Вони ощадливо репрезентують всю наявну емпіричну інформацію про певну предметну область. Будуються такі логічні моделі емпірії, коли із невеликої кількості теоретичних допущень виводиться максимально велике число емпірично верифікованих наслідків. Логічні моделі реальності вимагають певного її спрощення. Схематизації, ідеалізації і вони мають інструментальний характер, сприяючи організації систем теоретичного знання. в такому випадку емпірична інформація захищена від втрат, зручно зберігається і транслюється в культурі, є достатньо оглядовою і легко засвоюється в процесі навчання [12, с. 91].

Відзначаємо ще методи теоретичного пізнання, як мисленнєвий експеримент, математична гіпотеза, теоретичне моделювання, аксіоматичний метод, генетично-конструктивний метод побудови наукових теорій, метод формалізації. Якою є структура теоретичного пізнання і знання? Першим рівнем їх і найбільш загальним є аксіоми, принципи, закони. Другий рівень – часткові теоретичні закони, які описують структуру, властивості і поведінку ідеальних об'єктів. В класичній механіці – це, наприклад, рух ідеального маятника. Ці закони отримують шляхом мисленнєвого експерименту над новими ідеальними об'єктами. Третій рівень – часткові, одиничні теоретичні висловлювання, які торкаються конкретних властивостей, відносин, станів ідеальних об'єктів. Одиничні теоретичні твердження дедуктивно виводяться із загальних і часткових теоретичних законів шляхом підстановки на місце змінних цих законів, деяких конкретних величин.

Таким чином, теоретичне знання є логічно організованою системою множини висловлювань про ідеальні об'єкти. Переважно тут залучена конструктивна діяльність раціонального мислення, розуму. Створене теоретичне знання стає об'єктивною реальністю з якою необхідно рахуватись і звірювати свою діяльність. Теоретичному знанню притаманний внутрішній потенціал розвитку. Контроль за зміною теоретичного знання покладається на інтелектуальну інтуїцію і логіку. Взаємозв'язок емпіричного і теоретичного знання здійснюється через емпіричну інтерпретацію теоретичних знань, вводячи визначення деяких термінів теоретичної мови в термінах емпіричної мови і навпаки. Такі визначення позитивіст Р. Карнап назвав «редукційними реченнями», або їх ще називають інтерпретаційними, правилами відповідності.

Метатеоретичний рівень є найбільш загальним рівнем пізнання і знання. Він складається із таких підрівнів: 1) загальнонаукового знання і 2) філософських основ науки. Загальнонауковий підрівень пізнання і знання складається із загальнонаукової картини світу і загальнонаукових методологічних, логічних і аксіологічних принципів. Загальнонауковими знаннями є загальнонаукові картини світу і загальнонаукові методологічні, логічні і аксіологічні принципи. В математиці метатеоретичні знання виступають у вигляді окремих математичних дисциплін – метаматематики і металогіки, в яких досліджується несуперечливість, повнота, незалежність аксіом, доказовість, конструктивність. У природничих і соціально-гуманітарних науках мета теоретичні знання існують у вигляді відповідних картин світу, загальнонаукових і філософських принципів. Ці знання не складають окремих дисциплін, а прив'язані до певних наукових теорій [18].

Життя суспільства постійно збагачується речами, явищами, процесами, виготовленими на основі науки. Наша мова насичена науковими термінами і люди намагаються жити за приписами науки. Уже з Нового часу філософи зрозуміли силу наукових знань і почали їх аналізувати, але в рамках теорії пізнання і методології як робили це Ф. Бекон, Р. Декарт. У XIX ст. О. Конт, Дж. Мілль, Е. Мах наукове пізнання визначили головним предметом всієї теорії пізнання. А. Пуанкаре, Б. Рассел піддали структуру науки та її методи спеціальному дослідженню.

У 30-х роках XIX ст. перші позитивісти О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Ст. Мілль намагалися звільнити науку, конкретно-наукове пізнання від традиційної філософії як далекої від потреб науки і суспільства. Вчені не знали як відноситись до багатьох філософських концепцій, тому природним виникло питання про необхідність та спроможність представників точних наук побудувати наукову теорію пізнання і свою філософію. Перший позитивізм зробив спробу побудувати гносеологію і філософію науки на основі емпіричного вивчення реальної науки, її змісту, структури, методів. Для цього були достатні передумови: зростала самостійність науки, європейська наука спиралась на спостереження і експеримент і здобувала факти, на ґрунті яких пояснювала світ, наукові знання стали втілюватись в практику, в технічні та технологічні винахідництва, престиж науки як фактору розвитку суспільства зростає.

Позитивістські емпіричні індуктивісти щодо моделі наукового пізнання виходили з того, що джерелом, основою і критерієм наукового знання є тільки емпіричний досвід, а інструментом – індуктивний метод. Для цього Дж. Ст. Мілль розробив різні процедури відбору гіпотез, застосовуючи метод подібності і відмінності, об'єднаний метод, метод залишків, метод супутніх змін. Такий метод назвали «методом встановлення причинно-наслідкових зв'язків». Однак згодом вчені, філософи і самі позитивісти помітили хиби цього методу. Реальне пізнання доводило, що воно може починатись не з спостереження чи експерименту, але і з теоретичних ідей (як в математиці чи теоретичному природознавстві). Відкриття наукових законів відбувається не тільки індуктивним шляхом, але й за допомогою інших методів: дедукції, аналогії, інтуїції, ідеалізації, конструктивного мислення тощо. Сама індукція ще не могла бути засобом доказу істинності знань, вона скоріше підтверджувала істинність чи ймовірність наукових знань [3].

Усі аргументи спонукали до створення нової моделі наукового пізнання. Е. Мах, А. Пуанкаре, П. Дюгем започаткували емпіріокритицизм та конвенціоналізм. Вони стверджували, що наукове пізнання не є чисто логічним процесом, а складним психологічним і творчим процесом, в якому велику роль грають продуктивна ява та інтуїція.

Уважний аналіз створення класичної механіки І. Ньютона термодинаміки, молекулярно-кінетичної теорії газів Л. Больцмана доводив, що крім індуктивного узагальнення фактів, вони утворювали ідеалізовані об'єкти такі як матеріальна точка, ідеальний газ, абсолютний час, абсолютний простір, абсолютно ізольована система, абсолютно інерційна система, абсолютне чорне тіло, абсолютне біле тіло, абсолютний хаос. Ці об'єкти не спостерігаються і не створюються в експериментах, вони не можуть бути предметом чуттєвого пізнання, емпіричного дослідження. Отже, теорії не завжди виводяться із досвіду, а створюються конструктивною діяльністю розуму. Побудова неевклідових геометрій М. Лобачевським, Б. Ріманом теж доводила, що теорії, зокрема математичні, можуть мати поза емпіричний характер. Критерієм істинності знань почали вважати також логічну несуперечливість, доказовість, корисність, ефективність.

Наприкінці XIX – на початку XX століття виник конвенціоналізм як самостійний напрям другого етапу еволюції позитивізму. Ле Руа, А. Пуанкаре, П. Дюгем усвідомили, що не можна рішити проблему істинності та об'єктивності знань ані з позицій емпіризму, ані з позицій апіоризму. Згідно їхніх учень, немає якихось завершених і безперечних основоположних знань в людському розумі як до цього вважали Р. Декарт, І. Кант, Г. Гегель. Наукові знання є результатом конструктивної діяльності мислення. Прийняття чи неприйняття наукових теорій здійснюється шляхом вільного вибору, свободи вибору, конвенціональним актом. Істина – результат погодження вчених, що в майбутньому може бути порушеним.

На початку XX ст. набув розвитку такий напрям як логічний позитивізм або логічний емпіризм. Засновниками логічного позитивізму були Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, М. Шлік, Р. Карнап, Г. Рейхенбах. Їх не влаштувало історичні та психологічні методи аналізу та рішення проблем філософії науки. Вони поставили своїм завданням обмежити предмет філософії науки тільки мовою науки і створити ідеальну так би мовити еталонну наукову мову засобами математичної логіки і логічної семантики, які на цей час мали великі успіхи в побудові строгих логічних моделей доказу. Програма філософії науки логічного позитивізму зводилась до логічного аналізу наукового знання, структури наукових теорій, їх доказовості, уточнення смислу і значення фундаментальних понять науки засобами математичної логіки і логічної семантики [9].

З розвитком наукових знань вчені виявили, що існує не два рівні наукового пізнання, а три. Третім є метатеоретичний рівень. Наукова теорія має ідеальні знання, які не можна звести до емпіричних даних. Теорії є відносно когнітивно самостійними і не повністю контролюються і управляються емпіричними фактами. Переважно тільки математичні теорії дедуктивно організовані. В інших науках вони організуються інакше. Із теорій не можна безпосередньо вивести емпіричні знання. Критерієм істинності є не тільки відповідність знань фактам, але ще і несуперечливість, внутрішня досконалість, простота, краса тощо.

Дану програму неопозитивісти так і не змогли реалізувати. Очевидно, ще і через обмеженість самих методів реконструкції наукового знання. Роботи А. Черча, К. Геделя, Б. Расселла, А. Зінов'єва та ін. показали, що реальне наукове знання не вкладається у формальні схеми математичної логіки чи якоїсь «логічної фізики». Тим більше, наукове знання соціально-гуманітарних наук далеке від формально-логічних правил. Адже тут неабияку роль грають розуміння, комунікація, неявне знання, особистісне знання. Не можна виключати, як це робили неопозитивісти, реальних суб'єктів пізнання, історичні, соціальні та психологічні контексти пізнання.

Не врятував від хиб і такий напрям неопозитивізму як лінгвістичний аналіз науки. Г. Райл і Дж. Остін вважали, що предметом філософії науки має бути мова науки. Але на відміну від логічних позитивістів вони вважали, що це має бути мова реальної науки, а не штучно сконструйована засобами математичної логіки. І цю мову науки вони розуміли як специфічний вид гри з набором певних правил, застосування яких визначається задачами спілкування суб'єктів пізнання, предметом, цілями і контекстами досліджень, мовними іграми як висловився Л. Вітгенштейн. На початку 70-х років XX ст. неопозитивізм зійшов з арени філософії науки.

На зміну неопозитивізму прийшов постпозитивізм. Його такі відомі представники як К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейєрабенд дійшли висновку, що предметом філософії науки переважно має бути розвиток наукового пізнання. К. Поппер створює концепцію критичного раціоналізму і фальсифікаціонізму, синтезуючи емпіризм і конвенціоналізм. Він змінює погляд на роль емпіричного досвіду в пізнанні. Філософсько-методологічні концепції вчених Віденського гуртка М. Шліка, Р. Карнаппа, О. Нейрата, Г. Фейгля, В. Дубіслава, логіка Б. Расселата А. Уайтхеда призвели до необхідності реформувати науку та філософію.

Процес реформування полегшив Л. Вітгенштейн, який у своєму «Логіко-філософському трактаті» почав онтологізувати структуру мови логічної системи, створеної Б. Расселом і А. Уайтхедом. Мова логіки, за Л. Вітгенштейном, складається із простих, «атомарних» речень, які за допомогою логічних зв'язків з'єднуються в складні «молекулярні» речення. Згідно його вчення, реальність складається із атомарних фактів, які теж можуть об'єднуватись в молекулярні факти. «Лінгвістичний поворот» посприяв тому, що філософію почали зводити до аналізу мови науки, логічного аналізу, розробки формалістичних інтерпретацій. В США філософія науки прийняла форму аналітичної філософії [6].

Філософія науки виникла на початку XX ст. під впливом інтенсивного і швидкого розвитку природничих наук і математики, а також у зв'язку з кризою в цих науках. Від І. Канта склалось на той час класичне розуміння науки як ясність, чіткість, непорушність знань, отриманих емпіричним шляхом, логічно доказових, несуперечливих. Це була кантівська когнітивна модель фізико-математичної науки, піднесена на рівень парадигми знання.

Наприкінці XIX ст. вчені-математики відчули втрату концептуальної ясності щодо таких фундаментальних понять, як безконечність, неперервність, функція, а в геометрії по відношенню до п'ятого

постулату Евкліда. У математиків захиталась впевненість, що математичні знання очевидні і мають безсумнівну основу. Настала криза основ математики, яка породила ряд нових гносеологічних і методологічних проблем щодо надійності знань, їх логічної строгості, онтологічних уявлень про те, яке існування притаманне математичним об'єктам. Такі плутоністи і логіцисти як Б. Рассел і Г. Фреге переконували, що математичні об'єкти існують дійсно, а антиномії виникають через мову, яку треба уточнити. Інтуїтисти, на кшталт, Л. Брауера вважали, що антиномії виникають як наслідок прийняття до розгляду актуально безконечних множин, в той час як треба розглядати тільки фінітно досліджувані операції. Р. Гільберт намагався довести можливість несуперечності хоча би в найпростіших математичних знаннях (елементарній арифметиці). Але знаменита теорема К. Геделя (1931 р.) довела неможливість позбутись суперечностей. Логіка не може гарантувати отримання нових знань в математиці. Теорема про несуперечливість обґрунтовувала неможливість доведення несуперечливості формальної системи її власними засобами. Це можливо зробити лише застосовуючи методи більш розвинутої формальної теорії. Отже, програму Р. Гільберта про формалізацію всієї математики без суперечностей не можна виконати.

Основоположну роль у фізиці відігравала механіка, так як теорія множин у математиці. У XIX ст. ряд вчених робили спроби теоретично звести всі галузі фізики до механіки, показати, що всі їх основні поняття можна визначити за допомогою механічних величин, а закони вивести із законів і принципів механіки. Це не вдалось зробити, особливо щодо пояснень другого принципу термодинаміки і електромагнітного поля. Криза основ у фізиці посилилась, коли на початку XX ст. виникла квантова механіка і теорія відносності. Вчені засумнівались у тому, чи є теорії відображенням реальності, чи представляють теоретичні конструкції знань дійсність. Е. Мах поспішив заявити, що теорії є економічно корисною схематизацією для організації емпіричного матеріалу і не дають точного знання про дійсність. У новій фізиці об'єкти стали неспостережуваними звичайними органами відчуттів і це посилювало антиреалістичні та інструменталістські концепції науки [3].

Науковцям важко було зрозуміти і пояснити поєднання перервності і неперервності у мікросвіті, двійсте представлення одного і того ж мікрооб'єкта як частинки і хвилі. Маса і простір, які вважались незмінними властивостями речей, тепер виявилось, що вони змінні і залежать від швидкості. Відкрито, що простір і час як різні сутності є взаємозалежними. Мікрофізика змусила вчених вивчати ймовірнісні закони природи. Логічний позитивізм почав давати філософське пояснення цим новим відкриттям у фізиці. Він чітко розділив наукове і буденне пізнання і запевнив, що лише наука дає істинне знання. Вивчення науки відокремлюється від теорії пізнання.

Емпіричний досвід не стільки має доказувати істинність теорій, скільки в розпізнаванні, критиці та спростуванні хибних теоретичних гіпотез. І запропонував фальсифікацію як спосіб перевірки наукових результатів (ідей, гіпотез, концепцій, теорій) шляхом спростування положень, які їм суперечать. Кожне знання є потенційно помилковим, схильне до помилок (фаллібілізм) і треба бути готовим, на думку Е. Бернштейна, дослухатись до критичних аргументів іншої позиції. К. Поппер допускав, що деякі емпіричні факти визнаються вченими за угодою. Такий конвенціоналізм припиняє безконечний пошук доказових фактів для певної теорії.

Філософ І. Лакатос створив концепцію наукових дослідницьких програм, які взаємодіють і конкурують між собою. В основі таких програм лежить «жорстке ядро» (стабільне поєднання наукових та філософських принципів, припущень) і «захисний пояс» (мінлива сукупність допоміжних знань у виді гіпотез). Процес заміни дослідницьких програм є ознакою зрілості наукових теорій. П. Фейєрбенд розробив методологічний принцип, згідно якого треба створювати теорії несумісними із загальноновизнаними в науці, породжувати «епістемологічний анархізм», за яким творчість вченого не обмежувати раціональними методологічними стандартами.

У рамках постнекласичної філософії науки виділилися такі її напрямки як соціальна епістемологія, антропологічна епістемологія, радикальний конструктивізм, культурно-історичний аналіз науки, синергетична методологія, діалектична епістемологія. Соціальна і соціально-психологічна епістемологія розроблялась в працях М. Фуко, Т. Куна, Н. Коллінза, А. Сторера, Л. Лаудана, Дж. Гілберта, М. Маклейя, М. Барберата ін. Усі вони підкреслювали суттєвий суспільний вплив на науку, інтегрованість її в більш широкі пізнавальні системи і контексти, залежність розвитку науки від різних соціальних факторів та детермінант (матеріальних, соціально-психологічних, науково-організаційних, теоретичних та методологічних стереотипів, творчого мислення, якості приладів і устаткування, ефективності науково-технічної політики держави).

Представники гуманітарної, антропологічної парадигми наукового пізнання (герменевтика, когнітивна психологія, пост структуралізм, теорія наукової творчості) акцентували увагу на ролі особистісних факторів на функціонування та динаміку наукового пізнання. Такими факторами вважали

якісні характеристики самих суб'єктів пізнання, їх пізнавальні, вольові та організаційні здібності, творчий потенціал [11, с. 219].

Коли з'ясувалось, що всі теоретичні компоненти науки не можна звести до фактів спостережень, атомарних фактів, наступила криза аналітико-емпірицистської філософії науки. Зовнішньою причиною кризи стала книга Т. Куна «Структура наукових революцій» у 1962 р., яка започаткувала перехід у філософії науки від дослідження структури науки до вивчення її динаміки, історії науки, реальних умов її розвитку. Логічні розробки аналітичної філософії не могли пояснити динаміку науки, перехід від однієї теорії до іншої, прогресивні зміни в науці. Таким чином, Т. Кун посприяв соціологічному підходу до науки.

У першій половині ХХ ст. інтерес філософів від пізнання граничних начал буття перемістився до загальних проблем пізнання і, зокрема, мови науки. Таке переміщення стимулювалось успіхами застосування математики у фізиці і фактом створення і застосування універсальної мови представлення знань, що спирається на точний і доступний математичному аналізу синтаксис як мову символічної логіки. Суть нового підходу полягала в тому, що онтологічні твердження як закони матеріального світу можна інтерпретувати як твердження, що визначають і уточнюють смисл використовуваних в науці термінів, понять – метамовний рівень. Онтологічні твердження перевели у «формальний модус» (Р. Карнап). Це стало ключовим критерієм їх осмисленості [10].

З 80-х років ХХ ст. на основі інформаційних технологій стали створювати формальні онтології предметної галузі, системи, засновані на знаннях. Почали здійснювати логічну систематизацію опису дійсності, логічну формалізацію конкретних понятійних систем. Так почали створювати концептуальні моделі предметної області, інженерні онтології або комп'ютерні онтології. Виникли різного роду «маленькі», локальні онтології. Їх легше формалізувати, але важче знайти сумісність між ними.

Разом з тим, для сучасної науки актуальною є і традиційна онтологія. Логічна рефлексія щодо онтологічних допущень, які приймаються в процесі конструювання теорії, вимагає чіткого розуміння понять і категорій. К. Поппер довів, що кожна фаза в розвитку науки проходить під впливом метафізичних ідей. Ці ідеї визначають, які пояснюючі проблеми ми вибираємо в нашому дослідженні і які можуть бути відповіді. Вчені використовують метафізичні дослідницькі програми, які складаються із загальних уявлень про структуру світу. Якщо прийняти, що будь-яке наукове дослідження починається з питань, то такі запитання впливають із певних онтологічних припущень. Запитати «чому?» означає виходити із визнання причинності, запитати «де?» і «коли?» значить визнати, що всі речі існують в просторі і часі [8, 119]. Отже, звільнитись від метафізики (філософії) неможливо.

На основі синергетики успішно застосовуються методологічні ідеї та принципи цієї науки в усіх сферах суспільного життя. Синергетика вчить про узгодженість рухів, дій, які ведуть до становлення нових упорядкованих структур у відкритих системах. Самоорганізація складних систем прямує від хаосу до порядку. У процесі такої самоорганізації система націлюється до майбутньої впорядкованості. Речовинно-енергетичні процеси системи спрямовуються її інформаційним змістом. У певних критичних точках розвитку системи, точках розгалуження, біфуркації, вона обирає один із багатьох можливих шляхів розвитку.

До синергетики наука переважно вивчала системи сталі, однорідні, лінійні, впорядковані, замкнуті. Але ми в житті стикаємося в переважній більшості з системами неоднорідними, нестабільними, нелінійними, нерівноважними. В таких системах малий сигнал на вході може викликати сильний відгук на виході, синергійний ефект. Синергетичний підхід став загальнонауковою методологією і набирає ознак філософської методології.

Ознаками синергійних систем є: *ієрархічність* (наявність певної субординації між всіма рівнями системи; більш високий рівень системи не можна описати мовою більш простого, нижчого рівня); *емерджентність* (раптове створення нового); *гемеостатичність* (підтримання внутрішніх характеристик системи власною внутрішньою енергією); *темпоральність* (зміна темпу розвитку); *не лінійність* (багатовекторна зона); *відкритість* (постійний обмін речовиною, енергією, інформацією з оточуючим); *несталість* (для розвитку системі потрібна внутрішня нерівно важність); *необоротність* (виникає із несталості системи); *релятивність* (характеристики хаосу і порядку залежать від позиції спостерігача; від погляду на систему з певного боку, з певного відношення, певних цілей); *атрактивність* (майбутній стан системи притягує, організує, змінює її наявний стан); *дисипативність* (розкидання, втрата енергії); *відповідальність* (коли в систему включена людина, то вона стає відповідальною за вибір майбутньої структури).

В синергетиці знати означає зрозуміти як відбуваються індивідуальні акти або їх кооперативні дії. Синергетика орієнтується на взаємодію, на погодженість цілого і частин, мікро- і макрорівнів.

Найбільш адекватною парадигмою філософії науки є діалектична, яка враховує структуру та динаміку наукового пізнання, а відправною точкою є емпіричний аналіз пізнання. Вона враховує реальні

суперечності структури і динаміки процесу пізнання і знання. Відомими представниками в Україні є В. Шинкарук, М. Попович, Б. Кримський, М. Булатов, В. Табачковський та ін.

Соціально-культурну парадигму динаміки наукового знання розвинув американський вчений філософії науки Т. Кун. Розвиток пізнання він пояснював перервністю і неперервністю знання, еволюційними і революційними періодами, функціонуванням внутрішніх законів розвитку наукових знань і зовнішніми впливами, зокрема соціально-культурними. Згідно його вчення, в науці завжди функціонує загальноприйнята фундаментальна теорія -парадигма загалом чи окремо взятій науці [1, 189].

Такими парадигмами в науці були геоцентрична і геліоцентрична система світу в астрономії, ньютонівська механіка, квантова механіка у фізиці, несвідоме, стимул і реакція, діяльність в психології, первинність духовного або первинність матеріального у філософії. Дані парадигми допомагали бачити певну предметну галузь в цілому і на їх основі виробляється певна методологія розв'язання проблем. У нормальний період розвитку науки парадигма дозволяє розвивати науку внутрішніми ресурсами. Згодом вона вичерпує свої пізнавальні можливості (наприклад, не може пояснити нові факти або натикається на внутрішні суперечності). Назріває революція в певній науці, виникає новаконцепція, яка пробує пояснити нові факти і розв'язати суперечності.

Вважаємо, що епістеміологічна концепція Т. Куна має ряд недоліків. Вона відкинула впливові моделі пізнання Н. Бора і К. Поппера, заперечувала наявність певного загального змісту у старій парадигмі і тривалий процес комунікації між вченими щодо утвердження нової парадигми. У сучасних філософів визначаються хаос і порядок, біфуркація, синергія у синергетиці, система – в системному підході, деконструкція і реконструкція в постмодернізмі. На основі цих концептів і підходів формуються нові різноманітні теорії.

Когнітивна соціологія науки, яка виникла в 70-роках ХХ ст., почала враховувати в розвитку пізнання об'єктивні, соціокультурні і особистісні фактори. Справжнім суб'єктом пізнання визнається наукове співтовариство. М. Малкей, С. Уолгар, К. Кнорр-Цетіна, Р. Уїтлі підкреслювали, що наукове пізнання здійснюється у певному соціокультурному середовищі. Конкретні вчені-суб'єкти суттєво впливають на вибір наукових тем і спосіб їх розв'язання. Аналіз функціонування реальної науки під впливом ціннісних факторів, соціокультурним контекстом лежить в основі такого напрямку постнекласичної епістемології, як культурно-історичний аналіз науки та її динаміки.

На початку ХХ ст. заявив про себе радикальний конструктивізм, спочатку в середовищі математиків. Л. Брауер і А. Гейтінг протиставили свою концепцію математики і емпіризму апріоризму. Емпіризм не відповідає ідеалізованому характеру математичних знань (математичні об'єкти не завжди отримують шляхом узагальнення емпіричного досвіду, а шляхом вільного конструювання їх). Апріоризм не може пояснити плюралізм в математиці, коли в ній існують альтернативні і водночас істинні концепції та теорії (евклідова і неевклідова геометрія, комутативні і некомутативні алгебри, статистичні, логічні і суб'єктні теорії ймовірності). Отже, найбільш вірогідно визнати, що всі математичні знання є результатом свободи конструктивного мислення математиків.

Математики почали вважати, що математичне конструювання тотожне предметно-матеріальному конструюванню, тобто із вихідних елементарних об'єктів шляхом простих правил будуються складні об'єкти. А. Марков, Г. Цейтін, М. Шанін обґрунтовували математичне мислення як найбільш конструктивне. На їх погляд, будь-яка реальність з'являється в процесі практичної діяльності з нею. Існувати в математиці означає бути побудованим. Конструктивне діяльнісне начало стало помітним у природничих, технічних та соціально-гуманітарних науках. Конструктивний характер мають переходи від об'єктивної реальності до чуттєвого знання, яке здійснюється автоматично в структурі органів чуття, несвідомо, далі від нього до емпіричного знання і до теорії.

У 70-х роках ХХ ст. конструктивізм стали поширювати на всі типи, види і етапи наукового пізнання. П. Вацлавік, У. Матурана, Ф. Варела, П. Бергер, Н. Лукман започаткували у філософії радикальний конструктивізм. Вони критикували теорію відображення як пасивну і апріорно раціоналістичну. Евристичний потенціал конструктивізм виявив в соціально-гуманітарних науках, інженерно-технічних, методологічних побудовах. Г. Щедровіцький вважає науку як різновид проективної діяльності. Проте і у радикального конструктивізму є такі недоліки: 1) абсолютизується продуктивна мислє тильна діяльність і недооцінюється репродуктивна; 2) порушений баланс об'єктивно-детермінованого впливу і конструктивної дії в пізнанні; 3) недостатню увагу звертають на конструювання знань на різних етапах і рівнях пізнання.

Гуманітарними парадигмами постнекласичної епістемології вважаються герменевтика і постструктуралізм. Герменевтика зародилася як спосіб тлумачення висловлювань жерців, оракулів, мудреців, а потім релігійних текстів і згодом стала загальною філософською теорією тлумачення будь-яких текстів (філософи Ф. Шлейермахер, В. Дільтей). Х. Гадамер, П. Рікер, Е. Хірш, Е. Ротхакер, К. Апель довели, що тлумачення, інтерпретація, пошук смислів понять, суджень, концепцій притаманно всім наукам

і всім рівням наукового пізнання. Всім наукам властиво, стверджують вони, і пояснення і розуміння. Але вони не дуже досліджують, яка степінь використання пояснення і розуміння в природничих, технічних та соціально-гуманітарних науках. Очевидно, що розуміння в більшій мірі використовується в гуманітарних науках, де значну роль грають ціннісно-сміслові погляди.

Постструктуралізм виник в 1970-х рр. течія лінгвістичної філософії, пов'язана з переосмисленням структуралістської парадигми у мовознавстві. Ж. Дерріда, Ж. Ліотар, Ж. Лакан, Ю. Крістева показали, що істина і смисл знаходяться не всередині тексту, як думали структуралісти, а поза ним і належать автору та інтерпретатору. Істина і смисл породжуються в результаті акту взаємодії читача з текстом. Істина тому відносна і суб'єктивно-особистісна.

Вчений постійно і напружено мислить. Мислення за своєю природою є філософським процесом пізнання. С. Кримський зазначав у філософській енциклопедії, що мислення є опосередковане, узагальнене пізнання, «яке за допомогою абстрагування, міркувань... і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку. Мислення виходить за межі емпіричного споглядання, ідеально відтворює процеси буття в їх необхідності та потенційності, що дозволяє формулювати закони. Мислення визначається низкою логічних операцій...» [5, 378].

Зміст суджень розкривається через побудову умовиводів, синтезом суджень є поняття, яке в теоретичних системах знання стає формою розвитку ідеї. Отже, теоретичний розум вченого, його мислення є філософським, використовуючи неявно формальну логіку (судження, поняття, умовиводи), такі пізнавальні процедури як абстрагування, індукція, дедукція, аналіз, синтез і т. д., які є в компетенції філософії. «Мислення визначається категоріями як засобами створення понять про поняття, щаблями освоєння думкою істотного, загального, необхідного в явищах дійсності...» [5, 378]. А категорії, як відомо, є основою філософських знань.

Якщо мислення вченого є не тільки конкретно-науковим, специфічним, але й завжди філософським, то воно і розкидане, розсіяне по певному науковому тексту, дискурсу. Такими є, наприклад, знання: «Простір і час у фізиці є окремі субстанції» (І. Ньютон); «Числа – сутність речей» (Піфагор); «Числа існують об'єктивно» (Платон); «Наукові знання – детерміністичні» (П. С. Лаплас); «Закони мікросвіту – індетерміністичні» (Н. Бор) ; «Простір і час у фізиці – не субстанціональні, а атрибутивні і відносні» (А. Ейнштейн). Не існує чіткої розмежувальної лінії між вченим і філософом, між поняттями конкретної науки і філософським поняттям. Всесвітньовідомі вчені певною мірою мислили філософськи, а їхні поняття, принципи згодом набули статусу філософських.

Філософія науки виникла в новосучасну епоху серед філософів, які практикували в емпіричному природознавстві і намагались побудувати нову, наукову філософію, розчарувавшись в умосяжно-схоластичній філософії. Філософію очищали від метафізичних та релігійних елементів. У філософію науки прихилили вчені з професіонального природознавства і математики і приносили з собою емпіричну орієнтацію і прихильність до логічної строгості. Класична філософія науки всі зусилля спрямовувала на те, щоб відбирати факти і методи з науки і критично аналізувати саму науку. Збираючи факти і методи із природничих наук, філософія науки посилила натуралістичну тенденцію, в неї стали входити багато емпіричних даних і концептуальних інструментів нових наукових підходів. Виникла загроза потонути в нерозв'язуваних філософією спеціальних проблемах.

В. Порус писав, що філософія науки, в кінцевому результаті, є філософія про людину, яка здійснює наукову пізнавальну діяльність, досліджуючи умови, смисл і форми людської свободи у сфері наукового пізнання, аналізує наукові тексти, будову наукового знання, типологію теорій і закономірності їх формування. Саме тим і займались основоположники філософії науки – Т. Кун, К. Поппер, І. Лакатос. Ще більшу свободу має людина у сфері мистецтва та літератури. Отже, аналіз «двох культур» (знання про речі і знання про дух, людину) входять в предмет філософії науки.

Метою філософії науки є виявлення ефективних норм науково-пізнавальної діяльності людини, світоглядне виправдання науки. Наука щораз більше прагматизується, суспільство підтримує прикладний характер науки. Виникає проблема співвідношення фундаментальних і прикладних наук.

Загальною тенденцією в розвитку науки є технологізація наукового мислення, його інструменталізація [1, 249]. Зростає вага технологічних розробок у складі наук, домінування методології, знання розглядається як форма дискурсивної практики. Наукове знання виступає як безперервний потік інновацій. Ядром сучасної філософії науки є аналіз процесу наукового дослідження, особливо проблемно-орієнтованого дослідження, спрямовані на соціально-значимі цілі, задачі. Будь-який акт пояснення чи розуміння пов'язаний з багатьма концептуалізаціями. Наукове знання є багаторівневою мережею взаємопов'язаних символічних концептуалізацій, де вузлами є смислові концепти. На перший план висувуються осягнення росту наукового знання, побудова концепцій і моделей розвитку наукового знання як сукупності інновацій, що стягуються в наукові дослідницькі програми.

Сучасна філософія науки виходить із мультипарадигмальності наук, множини способів пояснення досліджуваних процесів і явищ, мультіваріативності науково-раціонального дискурсу. Утверджується ймовірніше глумачення наукового знання. Знання розуміється як таке, що може бути помилковим, з елементами заблудження, має певну степінь прадоподібності.

Одиницею аналізу науки став дискурс. Наука розуміється як розмаїття дискурсів, нарративних дискурсів. Метафори, фігури мови, риторика стали засобами аналізу науки, стали умовами можливості розуміння Іншого. Вони розкривають нелінійний характер міркувань і мислення, роль парадоксів, гнучкості, динамізму, метафоричності. Нелінійна модель мислення здійснювана уявою, афектами, волею, ціннісними орієнтаціями. стрибками думки від одного образу і поняття до іншого входить в когнітивне поле. Вона пом'якшує принцип раціональності, дедуктивно-аксіоматичні докази.

Філософія науки – міждисциплінарна галузь пізнання, її предметом є філософські основи науки і філософські проблеми науки. Філософські основи і проблеми науки різноманітні: онтологічні, гносеологічні, соціальні, аксіологічні. І це не предметне знання, а інтерпретоване, зв'язок філософії і науки, створення логічного мосту між ними, взаємопосилення один одного. Філософія науки – вертикальний синтез різних рівнів знання, філософія тут займає вищу сходинку (бо її знання більш загальне). Наука як явище культури вимагає такого синтезу, бо і філософія і наука самі по собі є однобічними, неповними знаннями.

Розвиток науки і творчо-конструктивна діяльність людини принципово змінили природу і саму людину, спільносвіт. За всю історію людства людина пройшла від найпростіших знарядь праці до нанотехнологій. Техніка зробила зв'язок людини з природою опосередкованим і виступила проміжним засобом. Вона базується на розсудку, як зауважив К. Ясперс, тобто на розрахунку з передбачанням можливостей.

Що таке техніка? Техніка – це сукупність матеріальних засобів людини, система штучних органів її діяльності, створена нею шляхом матеріалізації знань, упредмечення трудових функцій. Техніка вдосконалює функцію природних органів людини, доповнює їх і перевищує в силі, швидкості, потужності. Вона складова частина продуктивних сил суспільства. Її поділяють на виробничу, наково-дослідну, транспортну, зв'язку, військову, культури, побуту, інформаційно-комунікативну тощо. Суспільна функція техніки полягає в тому, що вона полегшує працю, підвищує її продуктивність, ефективність, впливає на виробничі відносини.

Техніка виникає із системи знань про цілеспрямоване перетворення природних матеріальних речей у штучні засоби і безпосередньо із технічних знань про функціонування різноманітних технічних утворень. Для прискореного розвитку техніки необхідно, щоб ріст знань випереджував темпи технічних інновацій. Сьогодні скорочуються часові інтервали між появою нових наукових знань, інженерно-конструкторною діяльністю і промисловою реалізацією.

Техніка виступає як інструмент, знаряддя і як технічне середовище (інженерні комунікації). Вона є відносно самостійним світом і протиставляється природі і всьому живому. Її утворення ґрунтується на використанні сил природи та енергії. Для створення різноманітних знарядь, інструментів, приладів, механізмів машин необхідні технічні знання. З розвитком техніки, технічної діяльності виділився технічний аспект природничо-наукових знань. В науці стала формуватись специфічна галузь знань – технічна. Перед технічними наказами постало завдання: дати промисловості і сільському господарству теоретично обґрунтовані, економічно вигідні, технологічно здійсненні рекомендації, розрахунки, проекти щодо виготовлення різних машин і приладів.

Характер технічного знання змінювався протягом його існування і функціонування. Історично першою формою технічного знання був набір рецептів з виготовлення та використання знарядь, ремісничої діяльності. Такий вид технічних знань проіснував до мануфактурного виробництва. Друга форма технічного знання відноситься до часу промислової революції. Головна її особливість – можливість і необхідність проектування нових технічних засобів як системи, за допомогою яких розв'язуються виробничі та пізнавальні завдання. Третя форма технічних знань пов'язана з науково-технічною революцією. Виникає технологічна техніка [11, 217].

Об'єктом технічних знань, технічних наук є як окремі машини, прилади, механізми, так і розробка теоретичних основ створення машин, технічних комплексів. Чим складніші виготовляються знаряддя праці, прилади, механізми, тим необхідніше стає розчленування наукового знання на знання про властивості природних тіл і знання про способи їх уречевлення в техніці. Машинна техніка вимагає усвідомленого застосування даних природничих наук.

Технічні науки мають ту особливість, що в них наявні дослідницькі завдання, які вимагають проектно-конструкторських розробок. Технічні об'єкти-системи не можна створювати тільки зусиллями однієї науки, тут необхідний комплекс наук: природничих, технічних, соціально-гуманітарних

(здійснювати людиномірність) і екологічних. На основі їхніх даних можна визначити прогресивність технічних систем. Специфіка технічного знання вимагає враховувати такі принципи: оптимальності системності, дії, актуальності, технологічності; надійності; безпечності; нешкідливості для природи. Ці вимоги пов'язані між собою і разом з тим розкривають різні сторони технічного знання. Технічні науки формуються класичним шляхом (від природничих наук до техніки) і некласичним (від розв'язання певної інженерної проблеми). Вони переплітаються.

Технічні знання мають безпосереднє відношення до діяльності людини, тому їх особливості можна виявляти шляхом аналізу цієї діяльності. Будь-яка діяльність має дві сторони: об'єктну (сукупність предметів і їх взаємозв'язок) і суб'єктну (прийоми праці). У технічному знанні існують два різних підходи до розгляду об'єктних структур (морфологічний і функціональний). Морфологічний підхід виявляє складові частини об'єкта і зв'язки структурних елементів. Функціональний виявляє зв'язки дій між елементами структури.

Як і кожне наукове знання, технічне знання має два рівні: емпіричний і теоретичний. На емпіричному рівні зв'язок структури та функції тільки описуються, а на теоретичному рівні такий зв'язок пояснюється.

У технічних науках здійснюється онтологізація (створення інженерних конструкцій) і математизація (заміщення інженерних об'єктів математичними моделями). Це сприяє винахідництву, конструюванню, розрахункам та іншим технічним діям і процедурам. Онтологізація і математизація призвели до створення ідеальних об'єктів і теоретичних технічних знань.

Технічні науки класичного типу формувалися на основі однієї природничої науки (наприклад, електротехніка формувалась на основі теорії електротехніки), некласичні технічні науки формуються на основі декількох природничих наук (наприклад, інформатика). Виникають комплексні технічні науки, які вичають цілі техносистеми, системи людина-машина.

Сьогодні в людську діяльність втягнуті принципово нові типи об'єктів, які є складними, розвиваючими і людиномірними (біосфера, біогеоценози, соціальні об'єкти, системи сучасного технологічного проектування). Але і далі техніка використовується як засіб задоволення потреб в силі, русі, енергії, вимірюванні, захисті, а тепер ще в отриманні, збереженні, відтворенні, перетворенні і передачі інформації, створення нових видів комунікації.

Технологія – цілеспрямоване й систематичне впровадження в практику певних оригінальних, новаторських прийомів, способів і дій процесу, що забезпечує результативність інновацій, нововведень. Критеріями технологічності є концептуальність (теоретичне обґрунтування нових дій), системність, керованість, відтворення.

Технологія як сукупність прийомів, правил, методів отримання, обробки і переробки речовини, енергії, інформації відкриває нові можливості природничих і наукових знань, науково-технічного прогресу. Технологія як механізм новацій і розвитку, сфера цивілізованих зусиль забезпечує нові цивілізаційні завоювання. Технологією, як і технікою, треба управляти, гуманістично вимірювати, оцінювати. Вона означається як діяльність, спрямовану на створення та реалізацію засобів і схем (планів, проектів), зміни світу чи його окремих сфер (у такому сенсі говорять про політичну технологію).

Технологія є духовно-практичною формою освоєння світу й відіграє опосередковуючу роль між наукою і технікою. Технологія нездійсненна без техніки, а техніка без технології не може здійснювати функціонування. Зміна техніки веде до зміни технології і навпаки. З розвитком культури, цивілізації, технологія щоразу більше входить у різноманітні відносини та діяльнісні структури. Прикладне (вузьке) розуміння технології розглядаємо як сукупність правил, прийомів, методів обробки і переробки сировини, матеріалів, проміжних продуктів. Соціокультурне (широке) розуміння технології – як цілеспрямовану діяльність (політична, управлінська, інтелектуальна тощо) на зміну речей, явищ, процесів.

На думку М. Гайдегера, наша цивілізація за допомогою техніки і технології працює на «постачання». Тобто впроваджує у виробництво і побут різні машини і пристрої. Технологія, як і техніка виводить із «потаємності», за Гайдегером, природні речі, явища і процеси, тобто відкриває закони-істини, за допомогою яких ми щось видобуваємо з природи, переробляємо, накопичуємо, розподіляємо, застосовуємо. З природного світу створюємо новий світ – людський, другу природу, спільносвіт [1].

Техніка і технологія несуть з собою нове відношення до світу – перетворювальне. Водночас несуть небезпеки і ризики не тільки для життя людини, але й існування природи, бо є межа для перетворювальних процесів. Не все можна докорінно змінювати. Так, несучі конструкції природи можуть обвалитись і це може призвести до руйнації. Такі наслідки можливі після глобального потепління чи глобального похолодання, глобальної епідемії, або іншого глобального лиха, про яке ми наразі навіть не підозрюємо.

Значення технології в тому, що вона робить будь-який процес зміни керованим і контрольованим. Інноваційний характер сучасного життя постійно оновлює технології, особливо щодо інформаційно-комунікативних процесів.

Сучасний світ ми зробили технізованим і технологізованим. Використовуючи нові технології у сфері послуг вони набувають соціального значення. Поява нанотехнологій свідчить про великі таємниці, які скривають найдрібніші частинки світу – атоми і молекули. Це новий етап керування мікросвітом, мініатюризацією і ускладненням молекулярних структур при хімічному синтезі. Нанотехнології лежать в основі розвитку інформаційно-комунікативних технологій і біотехнологій (біодатчики, ДНК-чіпи, розшифрування геномів), трансформації самої людини, її тілесності. Це всенабуває дедалі більшого соціокультурного ефекту. Високі технології змінюють стиль життя людини та її діяльність.

Формування нових якісних зв'язків науки, техніки і технології виражається в становленні технауки, своєрідне поєднання трьох складових. Технаука – це онаковлена техніка і технологія і техніко-технологізована наука. Широке розповсюдження техніки і технології, їх постійне оновлення актуалізує проблему співвідношення природного і штучного. В суспільному житті має місце оштучнення життєдіяльності людини як процес витіснення природного штучним у житті людини.

Природне буття, тобто вузький діапазон температур, тиску, складу повітря, води, у якому існує життя, особливо людське життя, вступило в суперечність із штучним буттям. Технічний світ набув постлюдського виміру. Цивілізація прогресує, а людина заходить у своєрідну кризу. Штучне буття не просто нас оточує, а проникає в нас. Люди лікуються хімічними засобами, тренеруються технічними засобами, їдять модифіковані продукти, п'ють різного роду напої з вмістом барвників, стимуляторів, дезінфікуючих речовин, тощо.

Бельгійський фахівець з філософії техніки Ж. Хотт у 80-х роках ХХ ст. вжив поняття «технаука», яке означає переплетення освітньої і дослідницької діяльності з практикою створення і використання сучасних інноваційних наукоємних технологій. Наукофера – виробництво наукових знань.

Виділяємо такі етапи зближення науки, техніки і виробництва: 1) вдосконалення виробництва методом проб і помилок (епоха допромислової революції, з давніх часів до ХVІІІ ст.); 2) вдосконалення виробництва окремими винахідниками (перша промислова революція, кінець ХVІІІ ст. – початок ХІХ ст.); 3) вдосконалення виробництва вченими-винахідниками (друга промислова революція, кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст.); 4) безпосереднє поєднання науки з виробництвом (науково-технічна революція, остання третина ХХ ст. – до сьогодні). Відповідно до цих етапів виробництво розвивалось від повільного ритму до прискореного і безперервного, що характерно для нашого часу. Освіта спочатку не була орієнтована на виробництво і лише згодом, з розвитком індустріального капіталізму освіта стала орієнтуватись на машинне виробництво. Сьогодні освіта орієнтується на наукоємне виробництво.

З початком першої промислової революції (ХVІ-ХVІІ ст.) починається поєднання виробництва з наукою. Ф. Бекон формулює установку Нового часу: наука – сила. Винахідниками машин були талановиті люди, які не були вченими (Дж. Уатт, Дж. Стефенсон, Р. Фултон), але вже активно шукали знань для розв'язання технічних проблем. Та ще приходилось шукати фінанси, оскільки винахідництво було доволі ризикованою справою. Винахідництву посприяло формування патентного права («Статут про монополії» прийнятий у Великобританії у 1624 р.).

Зближення наукових знань з виробництвом спочатку ґрунтувалось на основі розвитку фізики, потім хімії, біології, психології і т. д. В останній третині ХІХ ст. винахідниками стають і самі вчені, технічні і технологічні винаходи стали можливим на основі наукового експериментування.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. нова техніка з'являється на основі наукових відкриттів. Скорочується час від наукового відкриття до часу втілення його у виробництво. Поступово поширюється колективний характер винахідництва. Успішна діяльність американця У. Тейлора свідчила, що для виробництва треба поєднувати розвиток техніки з науковою організацією праці, виробництва і управління, що ґрунтуються на знаннях психології, фізіології і соціології. До науково-технічного прогресу долучились і соціально-гуманітарні науки. Поєднання Г. Фордом принципів наукової організації праці з машинною технікою привело до формування на початку ХХ ст. конвеєрного виробництва, що здешевило собівартість товарів. Е. Мейо відкрив економічне значення і «людських відносин».

З 70-х років ХХ ст. наука остаточно стала безпосередньою продуктивною силою. В розвинутих країнах звужується матеріальне виробництво і розвивається «індустрія знань». До землі і капіталу як ведучих елементів виробництва додалися знання, інформація, людський капітал (вміння використовувати знання та інформацію в практичній діяльності). Скоротився час від наукового відкриття до втілення у виріб (близько п'яти років).

Можна припустити визначення меж технологічного втручання в людське біологічне й особистісне, а також у природу, біосферу. На думку Е. Агаці, таке обмеження не суперечить людській свободі загалом та свободі наукових досліджень, зокрема: «Ми маємо визнати, що можливе або навіть обов'язкове регулювання тієї чи тієї діяльності зовсім не суперечить тому, що ця діяльність здійснюється вільно... Ми маємо право і навіть зобов'язані виступити на захист свободи науки і техніки» [16, 592].

На рубежі XX-XXI ст. почали швидко розвиватись високі наукоємні технології (інформаційні, комунікаційні, біотехнологічні, нанотехнології), когнітивні науки. Якісну взаємодію технологій називають NBIC-конвергенцією (N – нано, B – біо, I – інфо, C – когно) або конвертуючими технологіями. Традиційна лінійна послідовність (фундаментальні науки – прикладні дослідження – дослідне виробництво – серійне виробництво) замінюється мережевою (сітьовою) [22].

Здійснюється друга університетська революція, яка орієнтована на генерування наукових і виробничих інновацій. Університети стали частиною ринкових відносин, залучилися до створення дослідницьких грантів і контрактів, сервісних контрактів, партнерства з промисловістю та урядом. Пілотним у процесі комерціалізації університетських ресурсів став Стенфордський університет. Науковий парк, або технопарк, – це масштабна організація, в якій забезпечуються умови, максимально сприятливі для науково-технічних інноваційних проектів, що реалізуються спільними зусиллями наукових центрів та промисловості. Зазвичай технопарк є територіально виділеним комплексом, який охоплює увесь процес інноваційної діяльності – від фундаментальних досліджень до впровадження у виробництво і комерціалізації.

Діяльність наукового парку є яскравим прикладом інтегрування науки у виробничу практику. Інфраструктура та ідеологія наукового парку передбачає обмін даними, інформацією, знаннями, досвідом між університетами та бізнесом, між наукою та виробничою практикою. До того ж цей обмін є двостороннім. Університети отримують інформацію про актуальні проблеми виробничого процесу, потреби споживачів, ефективність тих чи інших технологій, досвід використання певних матеріалів у виробництві. З іншого боку, виробники інноваційної продукції отримують контент, пов'язаний з передовими науковими розробками, відкриттями, новаторськими технологічними рішеннями, новими способами організації виробництва. Відтак науковий парк забезпечує можливість прямої та зворотної циркуляції контенту між наукою та бізнесом, інтеграції даних, інформації, знань та досвіду, здобутих прикладними науковими розробками та виробничою практикою [4, 164].

В сучасних умовах науково-економічні кластери є однією із рушійних сил інноваційного прогресу, джерелом появи нових технологій, бізнес-ідей, стартап-компаній. Завдяки близькому географічному розташуванню та тісній співпраці ті форми досвідного знання, які прив'язані до конкретних спеціалістів, можуть легко передаватися від однієї установи до іншої. Співробітництво між підприємствами та університетами дає можливість надавати студентам максимально актуальні знання та професійні навички, а також забезпечувати підприємства кластеру висококваліфікованими спеціалістами. Кластери ідентифіковано науковою спільнотою, описано та досліджено як феномен сучасності.

В Україні технопарки та економічні кластери теж розвиваються. Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника став осередком створення наукового парку, в межах якого діють кластери біотехнологій, енергоощадних технологій та IT-технологій [7]. Науково-економічним кластером, що об'єднує підприємницькі структури Івано-Франківська, є Urban Space. Тісна співпраця з громадськими організаціями та органами місцевої влади сприяють реалізації новітніх бізнес-ідей, стартап-компаній. Група ініціативних людей об'єдналися на громадських засадах задля розвитку IT галузі міста Івано-Франківська в Івано-Франківський IT кластер. Мета об'єднання – розвиток міста через розвиток IT, співпрацю з науково-освітніми установами та бізнес-організаціями [17]. Отже, економічні кластери, як і наукові парки є сучасними проявами інтегрального підходу до різних соціокультурних практик.

Техногенна цивілізація характеризується швидким розвитком та динамікою. Поділяємо погляди сучасного американського філософа Ф. Фукуями про те, що ми не маємо вважати себе рабами неминучого технологічного прогресу, «якщо цей прогрес не служить людським цілям». Зважаючи на такі аргументи, можна припустити визначення меж технологічного втручання в людське біологічне й особистісне, а також у природу, біосферу.

Сучасна філософія науки допомагає людству сформулювати вищі цінності людського буття. Нині у філософських наукових колах тривають суперечки стосовно сьомої стадії моральної свідомості, проблеми застосування принципу універсалізації взаємності щодо тих відносин раціональної моралі розвинених культур та етосів культур. Заслугує на увагу концепт «спільносвіту» Клауса Міхаеля Маєр-Абіха (Маєр-Абіх 2004), який вибудовує восьмищелеву концепцію відповідальності, спираючись на концепцію восьми форм етики, висунену американським філософом В. Франкеною, що доволі своєрідно «матеріалізує» Кантів принцип універсалізації [2, 7].

Таким чином, гуманітарно-моральне осмислення науково-технічної діяльності в соціальній, науково-технічній сфері залежить від трансформації людини. За кожним відкриттям науки, техніки і технології стоїть людина як творець, винахідник, споживач і оцінювач. Таким чином, життєдіяльність суспільства залежить від здатності людини обрати новий тип розвитку, у якому поєднуються науково-раціональний, комунікативно-інформаційний способи життя, ефективні засоби для самореалізації особистості.

Джерела

1. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас; пер. з нім. В. Купліна. – К.: Дух і Літера, 2011. – 280 с.
2. Єрмоленко А. М. Генеалогія моралі як габітусу розуму / Анатолій Єрмоленко // Категорії. Мораль: збірник наукових матеріалів за результатами Всеукраїнського круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка-2019. Людина. Історія. Мораль» (25 жовтня 2019 р.) / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]; Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Центр гуманітарної освіти НАН України. – Київ: Знання України, 2019. – С. 3-11.
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації [Електронний ресурс] / Г. Йонас ; пер. з нім. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко. – К., 2001. – Режим доступу: <http://www.klex.ru/h>.
4. Жуленков О. Проблема інтеграції знань у сферах науки, інженерії, економічної діяльності // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2014. – Вип. 2 (130). – С. 159-167.
5. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський ; під сигнатурою Софії. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008, 718 с. – С. 444-717.
6. Максютя М., Соколова О. Філософія науки: гуманітарно-педагогічний синтез: монографія. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2020. – 310 с.
7. Науковий парк Прикарпатський університет [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/images/naukova-robota/2015/ParkNew.pdf>
8. Патнем Г. Розум, істина й історія. - Київ: Альтернативи, 2003. – 232 с.
9. Попович М. В. Рациональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К., 1997. – 290 с.
10. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. - Київ: Основи, 1998. - 669 с. - <http://litopys.org.ua/jruss/russ.htm>
11. Сидоренко Л. І. Аксиологія постнекласичної науки / Л. І. Сидоренко // Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації : зб. наук. праць / відп. ред. А. С. Конверський, Л. О. Шашкова. – К., 2011 – С. 204-222.
12. Сидоренко Л. І. Сучасна наука в контекстах свободи та відповідальності / Л.І. Сидоренко // Софія : гуманітарно-релігійнознавчий вісник. – 2015. – №2 (4). – С. 89- 93. <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/sid-nauka.htm>.
13. Фуко М. Археологія знання; пер. з фр. В. Шовкун. - Київ: Основи, 2003. - 326 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Foucault_Michel/Arkheolohiia_znannia/.
14. Чекаль Л., Сторожук С., Горбатюк Т. Філософія науки та інноваційного розвитку. Київ, «Міленіум», 2017. 952 с.
15. Чуйко В. Рефлексія основоположень методології філософії науки. – Київ: Центр практичної філософії, 2000. – 251 с.
16. Agazzi, E. Philosophy of Science and Ethics. Axiomathes 28, 587-602 (2018). <https://doi.org/10.1007/s10516-018-9408-0>.
17. IT Cluster Академія [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://it-cluster.if.ua/>
18. Kitcher P. The Advancement of science / P. Kitcher. – Oxford, 1993.
19. Rosenberg A., McIntyre L. C. Philosophy of Science: A Contemporary Introduction. New York: Routledge, 2020. 308 p.
20. Rickles D. What is Philosophy of Science? Medford, Massachusetts: Polity Press, 2020. URL: <https://pubhtml5.com/axep/yavw/>
21. Webster F. Theories of the Information Society. London, 2014. – 416 p.
22. Whitesides G. M. Nanoscience, nanotechnology, and chemistry. Small. 2005. – Feb;1(2):172-179.

Москаленко Василь Григорович

Кандидат історичних наук, доцент

Криворізький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»

2.3. Репресії проти депутатського корпусу рад УРСР (30-ті р.)

Україна третє десятиріччя йде шляхом незалежності, виборюючи її у війні з рашистською РФСРР, будуючи громадське суспільство на демократичних засадах. В умовах військової, політичної і економічної реформ, які проходять в Україні, зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях її історії, об'єктивному аналізу репресій українського народу в період 30-тих р. 20 ст. Потребують всебічної реальної оцінки політичні процеси, в ході яких відбувались репресії.

Звертання до досліджуваної проблеми продиктовано не тільки зацікавленістю до минулого, воно життєве необхідне для сьогодення. Правдиве розкриття причин репресій є необхідною умовою для формування історичної пам'яті українського народу, вирішення ключових проблем на сучасному етапі розвитку Української держави.

Дослідження репресій, їх роль у становленні тоталітарного режиму належить до тем, актуальність яких не зменшується з плином часу, викликаючи протягом останніх десятиліть незмінну зацікавленість широких кіл української громадськості та науковців.

Багатотомна історіографія проблеми, поява новітніх наукових розвідок змінює ситуацію на краще. У дослідженні більшовицької репресивної політики сформувалась певна історіографічна традиція. Різні методологічні підходи привели до оформлення двох основних напрямків у західній історичній науці: «тоталітарна школа»-представником якої є Р. Конквест [1] та «ревізіоністська» школа, яку представляє Л. Віола [2].

В сучасній українській історіографії сформувалась певна проблемно-хронологічна спеціалізація досліджень репресивної політики радянської влади.

Вчені досліджують причини, проведення та наслідки антиселянських репресій в ході суцільної колективізації, силових методів хлібзаготівель та розкуркулення, пошук ворогів та покарання в середовищі

наукової, військової, технічної інтелігенції. Серед українських істориків, які спеціалізуються на вищезгаданій тематиці терору варто згадати С. І. Білоконя [3], В. М. Даниленка [4] Т. П. Демченка [5], С. Л. Машталера [6], Н. Р. Романець [7]. Але в усій багатотомній та різноплановій історіографії репресивної політики радянської влади не приділялась увага репресіям проти депутатського корпусу рад УРСР різних рівнів.

Виходячи з актуальності та науково-практичного значення досліджуваної проблеми, недостатнього з точки зору сучасного підходу рівня наукової розробки її окремих аспектів, автор ставив за мету шляхом системного аналізу опублікованих і архівних матеріалів проаналізувати характер, причини репресій проти депутатського корпусу рад УРСР різних рівнів, тобто-насильство з боку державних органів, яке явно протирічило законодавству та конституційним нормам радянської України.

Історичний досвід людства переконує: насильство невід’ємна сторона життя будь-якого суспільства, а його існування об’єктивно зумовлюється різноманітністю суспільних інтересів. В історії трапляються періоди, коли насильство набуває величезних розмірів, стає всеосяжним. До таких періодів можна віднести революції, тому що кожна революція (як і контрреволюція) – це насильство. І жовтневий більшовицький переворот 1917 р. в Росії у цьому відношенні не був винятком і здійснювався насильницькими методами з використанням революційного терору.

Звісно, що терор супроводжувався різного роду теоретичними обґрунтуваннями і висновками, що величезною мірою сприяло реалізації на практиці теоретичних викладок керівників більшовицької партії Росії в період окупації та насадження радянської державності в Україні. Як аксіома сприймалася теза К. Маркса про те, що насильство є повитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим [8, с. 707]. Більшовицькі лідери підтримували ідею К. Маркса, що насильство – це закономірна реакція на опір відживаючих класів [9, с. 136].

В. І. Ленін визнавав за колишніми пригнобленими класами природне право на революційне насильство щодо колишніх експлуататорів. Розвиваючи думки про насильство вождь більшовиків пояснював зміст і поняття диктатури пролетаріат: революційна диктатура пролетаріату є влада завойована і підтримана насильством пролетаріату над буржуазією, влада не зв’язана не зв’язана ніякими законами [10, с. 234].

Ідейна пропаганда насильства зустрічала широку підтримку в партії – в її керівництві (Л. Д. Троцький, М. І. Бухарін, Я. М. Свердлов та інші), і в «низах». Це зумовлювалося не тільки доктринальними викладками з якими більшість партійців була слабо ознайомена, а й великими змінами в соціально-психологічному типі «нової людини».

Масова звичка до примушування, визнання його законності, помножена на невисокий політико-культурний рівень більшості членів партії й підтримка ідейним обґрунтуванням «згори», призвели до універсалізації насильства як методу соціальної практики, виведення його на рівень повсякденного буття. В основу насильства-терору, закладались постулати В. І. Леніна про класову боротьбу [11, с. 296].

Ідея пошуку «ворогів народу» була підхоплена Й. В. Сталіним. Одним із постулатів сталінізму в досліджуваній період було визнання безперервного загострення класової боротьби в міру укріплення соціалізму (липень 1928 р. пленум ЦК ВКП(б)), що лягло в основу всієї антинародної, репресивної політики. Ці теоретико-ідеологічні формування дозволяли підтримувати політичну напругу в суспільстві, направлену проти найменших відтінків інакомислення, плюралізму поглядів, думок, самостійності суджень, які кваліфікувалися як ворожі диверсії, породжені «пережитками капіталізму» в свідомості людей.

В будь-якому випадку ці вища підлягали ретельному викоріненню, а їх носії оголошувались ворогами соціалізму, в кінцевому результаті «ворогами народу». Пошуки «ворогів» закінчувались проведенням ідеологічних і політичних кампаній, які в період 20-30 років фактично були безперервними.

Класовий підхід укупі з аналогією насильства породив один з найважливіших елементів практики сталінізму-репресії, які з початку 30-х років набули в Україні масового характеру, яким піддавались тисячі людей з різних прошарків населення. Безпосереднього і свідомою ціллю Й. В. Сталіна і його оточення, ще до початку проведення виборних кампаній, було знищення, перш за все інтелігенції, яка мала свої незалежні погляди і судження відносно влади та її політики. Це відноситься до наукової, науково-технічної, військової інтелігенції, частина якої входила до складу депутатського корпусу рад і очолювала групи, секції місцевих органів влади, займала або здатна була займати самостійну позицію в суспільстві. Ті, хто протистояв тоталітарному режиму або підозрювався в спроможності до інакомислення, піддавались репресіям.

Нарівні з інтелігентами, репресій зазнавали селяни і робітники, серед яких були депутати місцевих та сільських, селищних рад, проти яких були сфабриковані доноси про їх політичну та ідеологічну ворожість радянській владі, проведення шкідницької роботи в колгоспах і на підприємствах, антирадянських висловлювань і т.п.

Аналіз репресій, які обрушились на депутатський корпус різних рівнів, надає підстави стверджувати, що особливо інтенсивно останні відбувались перед черговими виборами місцевих рад. Репресії проти

депутатів, що підтверджується документально, були пов'язані з політикою, яка проводилася партійно-державним апаратом. У зв'язку з проведенням політики примусової колективізації у виборчу кампанію відбувалось викриття «шкідників», «ворогів», в 1932-1933 рр. – з державною політикою хлібозаготівель і т.п.

Тому репресивний апарат шляхом звинувачень, репресій прибирав з числа депутатів громадян, не згодних з офіційною політикою, ні в чому не винних, а на їх місце партійно-радянські органи кооптували (зверніть увагу – не обирали) такі кадри, які забезпечували проведення відповідною політики.

Так, в 1933 р. як класово-ворожий і антирадянський елемент в Дніпропетровській області було «вичищено» 10 % депутатів різних рівнів, в Київській області – 30,8 % від усієї кількості членів і кандидатів сільрад виявились «петлюрівцями», саботажниками і іншими «ворожими елементами» [12, с. 21, 30]. Підпадали під репресії і члени виконавчих комітетів, які були депутатами місцевих рад. В тому ж 1933 р. тільки за II півріччя за «перекручування класової лінії партії» у Київській області було знято з роботи 342 голови сільради і 5 голів районних виконавчих комітетів, в Одеській області з 666 голів сільрад – 109 виключено з членів партії, 66-засуджено [13, с. 25].

На пленумі Дніпропетровського обкому КП(б)У, в серпні 1933 р., його перший секретар М. М. Хатаєвич заявив, що «сільради були засмічені чужими кунацькими елементами, а тому 75-80 % голів сільрад довелось вигнати і ставити (не обрати – авт.) нових людей [14, А.19-22]». Так же, «очищення» місцевих структур рад відбувалось і в інших областях республіки.

В політичних умовах, коли велася безперервна боротьба з різноманітними «ворогами» на перший план висувалися каральні функції тоталітарної держави, розширювалася діяльність репресивних органів, насаджувалась загальна підозра під видом пильності, розповсюджувались доноси і т.п.

Тому розвінчування «ворогів» серед депутатів в складі місцевих рад продовжувалось і в другій половині 30-х років. За 1936 рік, як злісних порушників «закону» було знято з посади: в Ново-Ушинському районі Вінницької області – 21 голову сільради із 23. З тих же причин звільнені: в Донецькій області – 28,5 % голів і 32,5 % заступників голів сільрад, в Чернігівській відповідно – 15,6 % і 26,6 %.

В УРСР на кінець 1936 р. число голів райвиконкомів, обраних під час останніх виборів, складало – 48,9 %, їх заступників – 26,6 %, секретарів райвиконкомів – 25,5 %, голів сільрад – 39,5 %, їх заступників – 35,3 % і секретарів сільрад – 30,88 % від загальної кількості працівників, які займали вищевказані посади. В подальшому 50-75 керівних працівників місцевих рад були просто кооптовані рішеннями вищих партійних комітетів.

До чого призвела боротьба з «ворогами народу» можна судити за такими даними: на 2 січня 1937 р. із загальної кількості працівників районних і сільських виконкомів місцевої влади УРСР, обраних під час виборів рад в 1934 – 1935 рр. викриті як «петлюрівці», «націоналісти», «троцькісти» і інші – 51,14 % голів райвиконкомів, заступників голів – 73,4 % секретарів виконкомів – 74,5 %, а у складі сільрад республіки – відповідно – 60,5 %, 64,7 %, 63,2 % [15, с.23,52].

За I півріччя 1937 р. в УРСР необгрунтовано було знято з посад 105 голів райвиконкомів, що складало 22 % їх загальної кількості і 1752 голів сільрад (16,1 %) [16, А.36, 412]. Необхідно зазначити, що згідно з статтями 18, 53, 76 відповідно Конституції УСРР 1919 р., 1929 р. та УРСР 1937 р. члени виконавчих комітетів різноманітних рівнів мали обиратись радами депутатів, хоча в реальному житті часто кооптувались або наполегливо «рекомендувались» партійними комітетами.

Більшість звільнених депутатів, працівників виконкомів рад звинувачувались в різного роду «злodianнях» проти держави і партії. Ново кооптовані голови районних, місцевих, обласних виконкомів призначались вищими партійно-радянськими органами, але не за їх ділові якості, а за принципом відданості партії.

Масові, і в своїй більшості випадків необгрунтовані, репресії проти працівників місцевих рад і заміна їх шляхом кооптації, а не виборів - були одним із проявів грубого порушення конституційних принципів формування організаційних структур рад. Прикладом в цьому плані була Одеська область, де в 1937 р. були кооптовані голови виконавчих комітетів 41 районної ради [17, А. 101]. В результаті такої практики, як показав вибіркового аналізу стану керівних кадрів ряду рад УРСР, в їх континенті була значна кількість працівників, які не мали досвіду роботи і відповідних знань, що сильно послабляло діяльність місцевих органів, підривало авторитет серед широких мас трудящих та селян.

Достатньо відзначити, що станом на 1 серпня 1937 р. серед 127 голів райвиконкомів республіки зі стажем роботи в радянських органах більше року було тільки – 25 %, з вищою освітою – 6 %, середньою – 36,5 %, а з начальною – 57,5 %. Таке ж положення було і в сільських радах. Серед 10864 голів сільрад – 3(0,03 %) з вищою освітою; 254 (2,37 % – з середньою освітою, останні 10617 (97,6 %) мали початкову освіту або взагалі її не мали, а зі стажем роботи більше 1 року було лише 2648 (25,3 %) [18, А.36].

Саме ці недосвідчені, малограмотні, особисто залежні від партійних керівників, які їх кооптували і призначили на цю посаду, і невідомі виборцям кадри, використовував у своїх цілях державно-адміністративний апарат.

Аналіз суми фактів надає підстави стверджувати, що порушення процесу формування депутатського корпусу, структур місцевих рад було пов'язано зі збільшенням каральних функцій держави, яке доповнювалось фактичною ліквідацією прав особистості.

Не дивлячись на те, що в прийнятій «сталінській» Конституції СРСР 1936 р., а потім Конституції СРСР 1937 р. формально проголошувались права і свободи громадян, в країні і республіці порушувалась законність, була переключена сама можливість збереження і захисту прав людини.

Основний Закон визначав критерії захисту депутатського корпусу рад в статтях 52, 34 відповідно Конституції СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. визначалось, що депутати Верховної Ради не можуть бути притягнуті до судової відповідальності або арештовані без дозволу на те рад [19]. В реальному житті апарат НКВС абсолютно зневажав статті конституційних законів (зрозуміло з дозволу партійного керівництва), не рахуючись ні з якою депутатською недоторканістю, арештовував депутатів. Всесоюзний староста М. І. Калінін, голова ЦВК УРСР Г. І. Петровський, голови обласних виконавчих комітетів місцевих рад конвейерно підписували списки на «ворогів» – депутатів рад різних рівнів, направляли їх до прокуратури. Після, згідно списків, приймалися штаповані рішення і долі чергових «народних обранців» були визначені. Доли багатьох депутатів рад закінчувались розстрілами або тривалими поневіряннями у концтаборах і смертю з реабілітацією через декілька десятків років.

Так, секретар ЦВК УРСР П. І. Буценко був звинувачений у зв'язках з неіснуючою «українською націонал-фашистською організацією» і засуджений до 25 років позбавлення волі. Були репресовані: делегати з'їздів рад СРСР та УРСР, представники ЦВК УРСР – С. В. Косіор, П. П. Постишев, М. М. Хатаевич, В. Я. Чубар, І. С. Шелехис, І. Є. Якір; голови обласних виконавчих комітетів: Дніпропетровського – І. А. Гаврилов, Донецького – Г. І. Іванов, Київського – В. М. Василенко, Чернігівського – С. О. Загер, Харківського – П. К. Прядченко; голови міських рад: Криворізької – П. Чубукін, Сталінської – В. Я. Конотоп, Харківської – В. Г. Багуцькій, 30 членів Криворізької міськради. Тільки у 1937 р. в Криворізькому районі і міськраді були звільнено 10-12 % від загальної кількості депутатів.

Таким чином, на основі архівних даних можна зробити висновок, що репресіям в УРСР у 30-ті роки було піддано 56-60% депутатів місцевих рад і 45-50% апаратних працівників виконавчих органів влади. Шляхом масових репресій проводилась заміна депутатського корпусу різного рівня, виконавчих органів місцевих рад, яка призвела до того, що основна ланка нових, кооптованих радянських представників просто припинила самостійно приймати рішення, орієнтуючись і безпеліційно виконуючи вказівки вищестоящих державних і партійних органів.

Джерела

1. Конквест, Р. Великий терор. Сталінські чистки-тридцятих років = The Great Terror / Р. Конквест ; пер. з англ.: Н. Волошинович, З. Корабліної. – Луцьк: Терен, 2009. – 880 с.
2. Віола Л. Колективізація та історія / Л. Віола, В. Васильєв // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця:ЛОГОС, 1997. – С. 34.
3. Білокін, С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр. / С. І. Білокін. – Київ: Укр. пропілеї, 2016. – 694 с.
4. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / Віктор Даниленко, Георгій Касьянов, Станіслав Кульчицький. – К., 1991. – 341с.
5. Демченко Т. П. Великий терор на Чернігівщині (20-30-ті роки ХХ століття) / Т. П. Демченко; відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: ПАТ ПБК «Десна», Чернігів 2017 – 100с.
6. Машталер, С. Л. Без вини звинувачені. Про репресії працівників ветеринарної медицини Вінниччини в період тоталітарного режиму ХХ століття / С. Л. Машталер. – Вінниця: Вінниц. газ., 2013. – 112 с.: іл.
7. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925-1939): монографія / Наталя Радомирівна Романець. – Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. – 456 с.
8. Маркс К. Капітал: I т. Кн. I.-К., 1963 (Твори/К.Маркс, Ф.Енгельс I.23).
9. Маркс К. Дебати в рейхстазі про закон проти соціалістів // Там само. I.45.
10. Ленін В.І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне збір. творів. I.37.
11. Ленін В.І. Завдання спілок молоді // Повне збір. творів. I.41.
12. Войцехівський Ю.О. Вибори до рад другого року п'ятирічки. – К., – 1934.; Радянська Україна. – 1934. – №1.
13. Пристанков А.Б., Жеско В.И. Про подготовку советских кадров // Советская Украина. – 1934. – №2.
14. Державний архівний Дніпропетровської області (ДАДО) Ф.19, 0.1, С. 986, А. 19-22.
15. Петровський Г.І. Завдання рад на новому повороті // Радянська Україна. – 1937. – №3.
16. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО) Ф.3316, 0.42, С.353, А.36, 412.
17. Державний архів Одеської області (ДАОО) Ф.11, 0.2, С.251, А. 101.
18. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО) Ф.3316, 0:42, С.353, А.36.
19. Конституція СРСР. – М.: Партиздат, 1937.-58 с.; Конституція УРСР-К.: Партвидав, 1937, – 56 с.

Чаплигін Олександр Костянтинівич

Доктор філософських наук
ORCID: 0009-0005-6472-7254

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Сук Олена Євгенівна

ORCID: 0009-0008-7552-1499

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

2.4. Творчість і світ віртуальностей

Однією з ключових проблем, що сьогодні привертає увагу чисельних дослідників є питання, пов'язані з формуванням техногенної цивілізації. Багато уваги приділяється загальній характеристиці переходу від індустріальної до інформаційної стадії розвитку сучасного суспільства (Д. Бел, І. Валерстайн, В. Іноземцев, Й. Масуда) [1, 2, 3].

Дійсно, найбільш вадливі зміни, що відбуваються в суспільстві в останні десятиріччя, пов'язані із зростанням значущості інформації, розповсюдженням інформаційних техніки та технологій, проникненням електронних засобів вусі «пори» суспільного організму. Наслідки цих процесів настільки кардинальні, що отримали найменування революцій: інформаційної, комп'ютерної тощо.

Інформаційно-комп'ютерна революція являє собою систему взаємопов'язаних задач і проблем, що виникають у зв'язку з перенасиченням суспільства інформацією. Обробку останньої і здійснює електронно-обчислювальна техніка, яка може бути використана для виконання технологічних, конструкторських, організаційно-управлінських задач у сфері виробництва, науки, інженерії, а також за їх межами.

Використання інформаційних технологій радикально змінює не тільки матеріальне виробництво, але й продукування знань, світогляд, побут, освіту, спілкування, мистецтво, які не лише змінюються за своїми формами, але й зумовлюють переверот у внутрішніх механізмах і змісті людської діяльності. Результатом такої революції є виникнення нового типу культури (комп'ютерної, інформаційної, екранної) і кінець-кінцем це призводить до становлення інформаційного суспільства.

Щодо характеристики наслідків інформаційної революції для подальшої долі суспільства, окремої людини, культурно-цивілізаційного розвитку в цілому, то тут спостерігаються як оптимістичні прогнози, так і застереження щодо можливих ризиків і конфліктів. Так, висловлюються сподівання на те, що завдяки комп'ютерним технологіям реальністю стане поява високоефективних комунікативних систем, що забезпечать вільне циркулювання інформації між користувачами в планетарному масштабі. Навіть простір і час змінять свої характеристики, здійсниться нечувана інтенсифікація економічних і соціальних процесів на глобальному і регіональних рівнях. Але поряд з цим, реальний процес розгортання інформаційно-комп'ютерної революції породжує і песимістичні прогнози. До людства з цієї точки зору можна застосувати аналогію з караваном, голова якого вже знаходиться в інформаційному суспільстві, середина – лише втягується в нього, а хвіст знаходиться далеко позаду. Різниця між передовими державами і відстаючими з роками не тільки не зменшується, а суттєво збільшується.

Сьогоднішній етап спілкування людини і техніки виник не на порожньому місці. Радіо і грамофон, магнітофон, телевізор, гральні автомати, відеоманітофони, персональні комп'ютери, мобільні телефони, смартфони, айфони – їх можна розглядати в якості основних етапів розвитку технічних засобів передачі і зберігання аудіовізуальної інформації і фактору звикання до нової техніки на побутовому рівні. Однак в умовах інформаційної революції відбуваються якісні зміни у взаємодії інформаційної техніки і людини.

Якщо раніше кожний з вказаних видів техніки впливав через один-два канали сприйняття інформації (зір, слух), то тепер ці впливи носять комплексний характер. Те ж стосується і використання техніки на виробництві, спілкування, побуту, де також відбуваються інтеграційні процеси. Персональний комп'ютер, наприклад, може бути використаний як засіб спілкування, праці, освіти, розваг тощо. Тому сьогодні прогнозувати ті чи інші наслідки комп'ютерної революції водночас ризикована і разом з тим вельми необхідна справа як у соціальному, так і в антропологічному аспектах. Справа у тім, що інноваційність наслідків інформаційної революції може бути реалізована у певних соціальних умовах. Найбільш сприятливим тут виглядає наявність ринкової економіки, правових і політичних гарантій для індивідуальної і групової ініціативи, свободи підприємництва, як особливої форми господарської діяльності, наявність здорової конкуренції, котра би стимулювала створення продукції, що задовольняла б реальні потреби індивідуальних і групових споживачів. Але головне – свобода виробництва, доступність інформації і її необмежена циркуляція як когнітивна основа усіх форм діяльності та інтелектуального розвитку суспільства. Але ці процеси необхідно буде коригувати з точки зору попередження небезпеки нового

соціального розширення суспільства, але вже не за критерієм власності і наявності капіталу, а на основі наявності або відсутності доступу до новітніх інформаційних технологій з боку окремих груп суспільства.

З точки зору можливостей впливу на людину, її творчі здібності інформатизація і комп'ютеризація відкривають нові перспективи, але разом з тим несуть з собою нові загрози і суперечності. Недарма одна з доповідей відомого Римського клубу для ООН носила красномовну назву «Мікроелектроніка і суспільство» [5]. Таке альтернативне питання неминуче, якщо об'єктивно оцінювати зміни, що відбуваються в масштабах цивілізації. Так, дослідники проблеми кіберфобії, класифікуючі можливі позитивні наслідки інформатизації для суспільства і його культури, серед останніх називають «автоматизацію» людини, дегуманізацію життя, технологізацію мислення, зниження культурного рівня людей, їхній ізоляціонізм. Як виявляється, блага, що несе з собою нова обчислювальна техніка, новітні технології, як і все у всьому світі, мають поряд з незаперечними перевагами і свій зворотній бік. Як відзначає С. А. Храпов, з кожним новим витком технічного розвитку ускладнюється система соціоантропогенезу і в той же час змінюється життя людини» [6, с. 67]. З одного боку це призвело до небувалого комфорту, наявності вільного часу, продовженню життя, з іншого – наявні «підвищення вимог до освітнього та інтелектуального рівня людини, відбувається її функціоналізація, поглиненість системою тотального споживання». В результаті здійснюється технологізація людини, що виявляє себе в залежності людського існування від технічних засобів і результатів їх функціонування, проявлення взаємодії з ними в якості атрибутів її буття». І як висновок: «Зростання техносфери, перехід від технологічного суспільства до техногенного продукує нові модуси буття, культури, соціальності та, відповідно, людини, що укорінює техногенність як світоглядний принцип, механізм цивілізаційного розвитку» [7, с. 67].

У цьому зв'язку визначимо лише декілька проблем, що пов'язані з підпорядкуванням внутрішнього світу людини епохи інформаційної революції, яка зіштовхнулася з необхідністю ієрархізації чисельних нових форм реальностей, у тому числі тих, що виникають в інформаційному просторі. Мова йде про так звані віртуальні світи.

Поняття віртуальності (віртуальна свідомість, стани, процеси) все ширше використовується у сучасній філософії для характеристики глибинних основ духовного. Реальне існування віртуальних утворень підтверджується системною взаємодією людських органів (віртуальні утворення першого порядку), порушенням і відновленням рівноваги у цій системі (віртуальні утворення другого порядку). Віртуальні утворення немовби опосередковують відносини між тілом і психікою, тілом і душею, причому утворення першого порядку безпосередньо взаємодіють з душею, другого – діють паралельно зі свідомістю.

Вікіпедія визначає віртуальну реальність (англ. virtual reality, VR) як різновид реальності в формі тотожності матеріального й ідеального, що створюється та існує завдяки іншій реальності. У вужчому розумінні — ілюзія дійсності, створювана за допомогою комп'ютерних систем, які забезпечують зорові, звукові та інші відчуття [8]. Поняття, яке походить від латинського *virtus* (доблесть, добродійність, енергія, сила) і пізньо-латинського *realis* (речовий, дійсний, реальний), можна визначити як діяльна енергія, сила, що існує дійсно, реально. Початки філософського розуміння віртуальної реальності помітні в Платона і Аристотеля. Вказане поняття широко використовувалося в філософії, здебільшого у релігійно орієнтованих дискурсах, які визнавали існування різних рівнів реальності, які не можуть бути зведеними один до одного (схоластика, східна патристика, буддизм). З часом у європейській філософії все ширшого розповсюдження набувала моністична позиція, пов'язана з редукуванням багатоманітних форм буття до визначених єдиних форм – світу природного у матеріалістичних вченнях, світу надприродного, духовно-божественного – у ідеалістичних. І лише у 80-х – 90-х роках ХХ сторіччя у європейську філософію і науку почали активно проникати світоглядні принципи багатоманітності світу, переконання про існування різних рівнів реальності. Ідея віртуальності пропонує принципово нову для європейської культури парадигму мислення, у якій охоплюється складність устрою світу, на відміну від ньютонівської спрощеності, на яку спирається сучасна культура [9].

Сьогодні термін «віртуальне» і пов'язаний з ним підхід широко використовується у філософії, фізиці (віртуальні частки), в комп'ютерній техніці (віртуальні об'єкти, реальність тощо), у літакобудуванні (віртуальна кабіна пілота), у психології (віртуальні стани людської психіки), у телебаченні і кінематографії (віртуальні світи).

У нашому випадку мова йде про певні стани людини, пов'язані зі здійсненням творчих актів, коли тілесний, психологічний, інтелектуальний і побуджувально-мотиваційний потенціали взаємно впливають один на одного, мобілізуючи усі резерви і активізуючи перетворюючі здібності, досягаючи тим самим перегрупування енергії і інформації у потрібному напрямку. Однією з найважливіших форм такого взаємовпливу і є віртуалізація. Наприклад, віртуальна реальність психологічного характеру – це самообраз, у якому відображується і актуалізується образ, породжений діяльністю, що виконується людиною. Відчуття характеру протікання психічних процесів у самообразі і є віртуальним переживанням. Воно існує реально,

тобто, сприймається суб'єктом як об'єктивно існуюче поряд з іншими психологічними явищами, актуально доти, доки зберігається образ, що його викликав автономно маючи власні просторово-часові параметри.

Віртуальний образ, як правило, актуалізується двома шляхами – «легким», пов'язаним з відчуттям приємності, піднесення, і «важким» – неприємним. Коли вказані відчуття сягають певного рівня визначеності, людина спонтанно перемикає увагу з образів, що їх викликають, на самі ці переживання, тобто, входить у віртуал: гратуал за наявності «легкої» актуалізації, інгратуал – за «важкої». У віртуальних станах відбуваються зміни масштабів образів, що їх викликають: у гратуалі вони збільшуються, в інгратуалі – зменшуються.

І хоча вказане поняття все ширше використовується для характеристики певних станів людської індивідуальності, воно частіше визначається заперечувальними ознаками, ніж стверджувальними. Так С. С. Хорунжий вказує, що на відміну від традиційного аристотелевого розуміння дійсності, віртуальність характеризує часткове, недовтілене існування, цим словом позначають відсутність деяких сутнісних рис, притаманних явищам реальності, неповну наявність, відсутність сталості і стійкості. У віртуальній реальності ніяка сутність не досягає цілковитої реалізації, їй не притаманна стабільність, наявність, постійна присутність [10, с.71]. Переважна більшість сучасних дослідників відзначають, що віртуального стану людина досягає через так зване глибинне мислення, коли свідомість занурюється вже не в вищі по відношенню до неї рівні духовності, а у власні глибинні прошарки, сягає запорогових станів, які не в змозі опанувати здоровий глузд, повсякденний розум.

Основний шлях фіксування і усвідомлення віртуальних станів пролягає через переживання, такі, як почуття захвату перед буттям в цілому, всерозуміння, відчуття прозорості світу речей, його субстанційної близькості і спорідненості з суб'єктом переживання, а також, таке специфічне для творчості явище, як натхнення. Це й є дзеркала тих рівнів свідомості, які знаходяться за порогом актуального розпредметнення, усвідомлення здоровим глуздом, вербального оформлення.

Можливість досягнення станів віртуальності у рамках дискурсу, що розробляється нами, можна кваліфікувати як результат максимального зближення потенціалу і енергії у формулі діяльності Аристотеля: $P+E \rightarrow R$, де P – потенційність, E – енергія, R – досягнений результат.

Описуючи цей варіант співвідношення між складовими аристотелевої тріади, С. С. Хорунжий зазначає, що ентелехія – результат тут немовби ізольована від потенційності і енергії, позбавляється ведучої ролі, яку вона відігравала у попередніх станах, усувається від події. І навпаки, енергія концентрує в собі усі істотні прояви події, буття. Їх зміст звільнюється від залежності щодо ентелехії і стає домінуючим у структурі події. Енергія, таким чином, деесенціалізується. Цим самим суттєво змінюється уся ситуація в тріаді. Якщо раніше енергія була енергією використання, досягнення певної сутності, мети, форми, то тепер вона стає енергією почину, вихідного імпульсу переходу від можливості до дійсності. Енергія тут «стає чисто динамічним принципом». Подія, буття набувають особливостей енергії. Вони перестають бути самодостатніми, замкненими і завершеними, набуваючи динамізму, відкритості зовнішньому світу. Характерними для них стають якості чистої динаміки вільної актуалізації, не обмеженої попередніми цілями, причинами, формами, яка разом з тим припускає множинність сценаріїв і варіантів подальших подій [11, с. 73].

Емоційний підйом у віртуалі супроводжується зміною статусу тілесності, свідомості, особистісних і вольових проявів. Так, зростають фізичні енергетичні можливості, які цілком спрямовуються на справу, що виконується. Реальність значно розширюється, і людина здатна докласти значно більше зусиль до виконання справи, ніж у звичайному стані. З'являється відчуття легкості, єдності тіла, розуму, психіки як інструментів, за допомогою яких виконується справа. У той же час настає гранична ясність розуму, людина легко охоплює великі інформаційні масиви, здатна миттєво прогнозувати наслідки дій.

Людина у такому стані переживає підйом, окрилення, вона відчуває, що здатна подолати будь-які перешкоди. Дійсність немовби підкорюється творцеві, який оволодіває нею без будь-яких вольових зусиль.

Віртуальний стан, таким чином, є необхідною складовою творчості і творчого потенціалу і виконує в останньому дві основні функції: руйнування сталості, стереотипності, звичності, без чого неможливий перехід до нового, і створення передумов для підйому усіх фізичних і духовних сил, який передедує апогею творчого акту – озарінню, інсайту, відкриттю тощо.

«Віртуально-енергійний» дискурс, на відміну від есенціального має «дієслівну» форму, оскільки він вказує на дію, на здійснення буття, а не на очікуваний результат, мовить не про те, яким є саме буття, а яким чином воно здійснюється.

Прикладом досягнення віртуальних станів духу може служити вчення і практика дзен-будізму. Як пише дослідник життя і творчості японського майстра дзен-будізму Хакуїна Д. Главєва, стиль дзен полягає у нетрадиційних і незвичних формах прояву, які вибивають зі звичного кола логічного мислення і повертають до безпосереднього переживання, до простого відчуття. Це приводить до миттєвого охоплення суті, до інтуїтивного прозріння. «Миттєва думка» просто і прямо виражає те, що практикуючий дзен

«бачить» і відчуває у момент просвітління. Просвітління у дзен – це процес відчуття, безпосереднього внутрішнього переживання, пробудження, і стани, якими необхідно повністю оволодіти, поглибити і довести до кінцевої зрілості.

Як видно з цього прикладу, трансцендентування та занурення у віртуальні глибини індивідуального духу мають багато спільного. Обидва стани здійснюються через переживання, у обох випадках неможливе логічне осмислення та вербальне вираження цих переживань. У кінцевому підсумку вказані стани приводять до озаріння, прозріння, безпосереднього оволодіння істиною.

Як уже зазначалось, такі наслідки можливі тому, що в основі вказаних шляхів виходу за межі звичного («буттєвого») існування свідомості лежить принцип подібності: «велика» свідомість, індивідуальний дух у своїй ієрархічності і змістовності подібний до багаторівневості індивідуального духу та його віртуальних рівнів.

Але разом з тим, між подіями трансцендентування і віртуальними подіями існують суттєві розбіжності, завдяки яким вони відіграють різну роль у процесах творчості, у здійсненні буття взагалі. Віртуальні події постають як такі, що мінімально виступають з потенційності, майже злиті з нею, енергія тут цілком спрямована на активізацію самого потенціалу безвідносно до якогось певного результату. В результаті події віртуальності характеризують стан недонаявності буття, його недорід, недооформленість, недонародженість.

В той же час події трансцендентування – це події зверхнаявності буття. Якщо порівняти три можливих варіанти співвідношення потенціалу, енергії і ентелехії, то образно кажучи, ситуацію рівновіддаленості енергії від двох інших складових тріади можна порівняти зі станом рівного, спокійного світла, трансцендентування – з фокусованим, зверхінтенсивним спалахом, віртуальність – з мерехтінням світла, яке виникає і зникає миттєво, існує поза звичними часовими вимірами.

З описаного вище можна зробити висновок, що віртуальні події мають безпосереднє відношення до творчості, до здійснення творчого акту. І дійсно, необхідним моментом останнього є нецілеспрямований пошук нового, спрямованість на руйнування звичних стереотипів, сталих форм буття, що забезпечує перехід від існуючого до можливого, від старого до нового, яке не існувало до того в дійсності. Якраз такий перехід і забезпечує звертання до віртуальних станів духу, свідомості.

Разом з тим, як вже вказувалось, творчість має складний характер, цим поняттям охоплюються як внутрішні духовні якості людини, так і зовнішні прояви творчого процесу (діяльність, спілкування тощо), продуктивні і репродуктивні прояви творчої діяльності, її зміст, процес, характер і результати. Сама творчість може бути також розглянута як єдність самотворення індивіда і створення зовнішніх предметно-матеріальних і духовних форм. То ж творчий процес можна порівняти не з рівномірним горінням, а чередуванням спалахів, загоряння і затухання.

Творчість – кінцевий підсумок активності цілісної людської істоти, переробки енергії та інформації як шляхом «звичайного» досягнення певних предметних результатів, так і через звернення до більш загальних рівнів духовності поза межами індивідуального досвіду і мислення (трансцендентування), а також через мобілізацію внутрішніх ресурсів суб'єкта шляхом досягнення віртуальних станів.

За наявності певної послідовності, логіки, ритміки у здійсненні творчих актів, можна спостерігати різні варіанти співвідношення вказаних рівнів у одних і тих же сіб'єктів творчості. Особистісні якості людини, специфіка діяльності, якою вона займається, зумовлюють її схильність до переважаючого використання засобів трансцендентування, віртуалізації чи есенціального здійснення задуму в процесі творчості. В залежності від цього можна виділити різні типи творців: діячів, мислителів – споглядальників або ж творців, спрямованих на зовнішні культурно-історичні досягнення. Про наявність таких типів творців свідчить С. Л. Рубінштейн на прикладі свого вчителя Г. Когена: «бувають мислителі – великі споглядальники. Вони нехтують традиціями історичного минулого і думками філософських шкіл, живуть у напруженій атмосфері власних пошуків і прозрінь. Натури абсолютні, вони у всьому починають з початку і все своє черпають зі свого власного джерела. Інші переймані усвідомленням значущості історичного минулого, наповнені пієтетом до того, що стало культурною традицією, першим своїм рухом намагаються ввести себе у контекст якоїсь значної історичної течії. З цього вичерпують вони головні мотиви, над якими далі працює їх думка» [12, с. 247].

Вказані думки С. Л. Рубінштейна вказують, що життя творчої людини складається з переходів, протиріч, заперечень. І далі: «Інтерферація цих фраз різної глибини і тривалості, які охоплюють відповідальні за детермінацію майбутнім прориви в план емпіричного буття енергій, образів і форм з надемпіричних сфер мета еволюції, пов'язаної з актуальною безкінечністю, створюють те, що прийнято називати розвитком» [13, с. 255].

Творчий потенціал людини, як механізм здійснення творчості у всіх її різновидах у світлі сказаного вище, може розглядатися як багаторівневий феномен, який виявляє себе у всіх трьох варіантах співвідношення складових аристотелевої тріади.

Вектор творчості при цьому спрямований від віртуальної глибини суб'єктивного буття через діяльно-практичну сферу до прориву духом кордонів індивідуального буття і виходу його до «великої свідомості» до надіндивідуального буття духу.

Без духовного трансцендентування за межі наявної свідомості не можуть виникнути глибинні умови дійсно творчого процесу, який базується на входженні особистості у стан натхнення з його крапково-оформленими фразами прориву актуального об'єкту свідомості – озаріннями. Без творчого сходження від німоти допорогового суб'єктивного буття до предметного багатства і розмаїтості мислення і діяльності не виник би світ культури, а тож, для більшості людей не існувало б маяків, які вказують і кличуть за межі культурних об'єктів.

На різних стадіях творчого процесу у дію вступає та чи інша модель взаємодії потенційності, енергії і ентелехії. Творчий акт є сукупністю різних за своїм характером стадій, де творчий потенціал особистості виявляє себе то на есенціальному, то на віртуальному рівнях.

Усе вказане відноситься до ситуації, коли ми маємо справу зі здійсненням діяльності, маючи перед собою, так би мовити, моністичну ситуацію взаємодії певної потенційності, з визначеною енергією і наперед відомим результатом. Ситуація значно ускладнюється за умови перехрестного впливу різних, у тому числі віртуальних реальностей, що утворюються в результаті поринання в інформаційні світи періоду інформаційної революції.

Вже не кажучи про те, що суб'єкт повинен мати поряд з розвинутими навичками оперування з наявною інформацією, мають бути також опрацьовані механізми активізації певних рівнів ТПЛ, щоб забезпечити їх вдале функціонування. Разом з тим, характер спілкування у віртуальній реальності комп'ютерних систем дуже часто відбувається на тому рівні і в тих формах, коли комп'ютер і закладені у ньому програми затягують споживача у власну орбіту, роблячи його не хозяїном, а рабом ситуації, своєрідним додатком до машини.

Теорія віртуальної реальності виникає на перетині здатності людини у власній психіці і свідомості переживати світ думок, світ, що його бачить суб'єкт та світ об'єктивний. У період небувалого зростання інформаційних потоків, можливості обробки яких також зростають небаченими темпами завдяки використанню обчислювальної техніки. В результаті це, зокрема, призводить до відмови від моно-мислення, що постулює лише єдину реальність, і зумовлює перехід до визнання багатоманіття світів і проміжних реальностей. Це дозволяє будувати теорії унікальних об'єктів, що розвиваються, не зводячи їх до лінійного детермінізму. При цьому «первинна» віртуальна реальність здатна породжувати віртуальну реальність наступного рівня, залишаючись у відношенні до неї «контактною реальністю». Наявність віртуальної реальності у руслі лінійного детермінізму можна пояснити на прикладі засвоєння змісту прочитаних книжок або перегляду кінофільмів. Тут під час сприйняття змісту або зображення на екрані, людина немовби на певний час вживається у перипетії тексту або зображення, переживаючи життя разом з героями. Але ця втеча від дійсності у сферу уявного відбувається відбувається неквапливо, повільно і часково. І лише у деяких суб'єктів відбувається повноцінна «втеча» з реального світу у віртуальну реальність різного гатунку (ескапізм). В просторі комп'ютера з'являється можливість вибудовувати поряд з існуючою реальністю множину інших, пов'язаних з першою, породжених нею, але інших. Разом вони задовольняють потребу у проблематичності та невизначеності того, що сприймається, у осмисленні можливого і неможливого у дійсності. Ж. Бодрійар цю думку пояснює через поняття «гіперреальності», показуючи, що точність і досконалість технічного відтворення об'єкта, його знакова репрезентація конструює інший об'єкт – симулякр, у якому реальності більше, ніж у реальному. Симулякри як компоненти віртуальної реальності, за Ж. Бодрійаром, занадто видимі, занадто правдиві, занадто близькі. Гіперреальність абсорбує, поглинає, спростовує реальність [14, с. 47]. У свою чергу, Дайсон Естер співставляючи віртуальну реальність з ефектом «реального часу» у сфері сучасних телекомунікацій, зауважує, що «тут відбувається проблематизація реальності, піддається сумніву обґрунтованість, ексклюзивність та конвенційна очевидність звичайного часу, простору та ідентичності. При цьому автор фіксує конструктивність створення симуляційної культури з притаманній їй багатоманітністю реальностей [15]. І хоча комунікаційні супермагістралі і віртуальна реальність ще не стали загальнокультурними практиками, констатують автори, але вони володіють гігантським потенціалом народження інших культурних ідентичностей і моделей суб'єктивності – аж до створення постмодерного суб'єкта. На відміну від реального автономного суб'єкта епохи модерна, він не стабільний, популятивний та дифузний, народжується і існує в інтерактивному середовищі.

Звичайно, все це негативно впливає на головні параметри людського духу у його традиційному розумінні, яким він сформувався в епоху модерну. Існує велика кількість констатацій руйнівного впливу на антропосоціогенез, зокрема зміни просторово-часових характеристик соціального антропологічного розвитку, формування духовного вакууму в умовах девальвації класичних цінностей і культури та відсутність нових конструктивних метанаративів, аксіологізація змін та новоутворень, техноцентризм, мобільність, віртуалізація комунікацій. А це, усвою чергу, породжує цілу низку проблем, у всякому разі викликає вироблення нових форм і смислів буття людини техногенної епохи, переходу від бата в чому спонтанного і некерованого формування людини до її соціокультурного конструювання і моделювання.

Джерела

1. Масуда Й. Комп'ютопія / Перекл. з англ. В. Ляха // Філософська і соціологічна думка. – 1993. № 6. – С. 36-50.
2. G. Massiah, I. Wallerstein Strategy For The Alternative To Globalisation. – Black Rose Books, 2014. – 236 p.
3. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society // The Public Interest. – 1967. – №7. – С. 102-118
4. Дайсон Естер. Життя за доби Інтернету: release 2/1 / Естер Дайсон; [переклад з англійського Петро Таращук]. – К.: Видавничий дім «АЛЬТЕРНАТИВИ», 2002. – 344 с.
5. RIO: Reshaping the international Order. A Report to the Club of Rome/Tinbergen, Dolman van Ettinger (Eds.), New-York: E. P. Dutton, 1976
6. ХраповС.А. Техногенный человек:проблемы социокультурной онтологизации//Вопросы философии. – 2014. – № 9, С. 66-75
7. Там же
8. Вікіпедія: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
9. Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність.-Дніпро:СПД «Охотнік», 2019. – 528 с.
10. Хорунжий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности //Вопросы философии. – 1997. – № 9. – С. 66-75
11. Там же
12. Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Пер. з англ. О.Юдіна. – К. : «Ніка-Центр», 2015. – 304 с
13. Там же
14. Львіна А. Деріда як об'єкт історії філософії: концепт апорії в ракурсі проблеми універсальності. – Sententiae, Volume XXXVII, Issue 2, 2018.
15. Дайсон Е. Життя за доби Інтернету: release 2/1 [переклад з англійської Петро Таращук]. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – 344 с.

Войтюк Юлія Володимирівна

*Відокремлений структурний підрозділ «Фаховий коледж технологій, бізнесу та права
Волинського національного університету імені Лесі Українки»*

2. 5. Функціонування фразеологізмів у різних стилях мови

Фразеологія кожної мови – це скарбниця народу, здобуток його мудрості її культури, що містить багатий матеріал про його історію, боротьбу з гнобителями й нападниками, про звичаї, ідеали, мрії й сподівання. З давніх-давен народ із покоління в покоління передавав усталені звороти – чудові перлини народної мудрості. Фразеологія – це одна з найхарактерніших і найоригінальніших галузей мовотворчості народу. В ній найбільш виразно й повно виявляються народна мудрість і дотепність, специфіка народного мислення. Поняття «фразеологія» (від грец. «φρασις» – спосіб вираження, зворот і «λογος» – слово, вчення), отже, існує в мові з такими значеннями: 1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови у її сучасному функціонуванні і з погляду історичного розвитку; 2) сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямку, діалекту чи групі говорів; 3) сукупність фразеологізмів тієї чи іншої мови. Частіше термін «фразеологія» уживається в перших двох значеннях; для вираження третього поняття ще використовується термін «фраземіка» або «фразеологічний склад мови».

Фразеологізми, як невід'ємна частина української мови, відіграють важливу роль у вираженні ідей та виразності в мовленні. Особливий інтерес становить їх функціонування у різних стилях мови, де вони набувають різних відтінків, значень та відіграють варіативні ролі у спілкуванні. Фразеологізми в мовленні функціонують паралельно з лексичними одиницями, що служать для побудови висловлювань, але частотність та доречність їх використання різна.

Фразеологічні запаси української мови, як і її лексичний склад, стилістично диференційовані. Серед фразеологічних зворотів виділяють *міжстильові* та *обмежені вживанням у певному стилі*.

Міжстильовими називаються фразеологічні звороти, що використовуються в усіх стилях мовлення. Наприклад: *привертати увагу, із року в рік, ніти на користь, робити послугу*.

Міжстильові фразеологічні звороти являють собою загальноживані найменування певних предметів і явищ дійсності, їм не властиві додаткові відтінки значення, експресивність, емоційність.

Переважає більшість фразеологічних зворотів має стилістичні особливості і є опорою образного, емоційнонараженого мовлення. Ці усталені звороти тяжіють до певного стилю. Так, наприклад, фразеологізми *кирпу гнути, розпустити язика, зігнути в три погібелі, придушити комара, мати муху в носі, вхопити шишлою патоки, хай йому грець, ні сіло ні впало, потрібний, як свині калатало* вживаються *вразмовно-побутовому* стилі. Вони характеризуються відтінком іронії, жарту, фамільярності; яскраво вираженою образністю, емоційністю.

Серед фразеологічних зворотів книжного характеру виділяються властиві офіційно-діловому, науковому, художньому та публіцистичному стилям: *з оригіналом згідно, зняти з порядку денного, провести експеримент, прийняти рішення, біном Ньютона, питома вага, порядок денний*.

Офіційно-ділова фразеологія – це усталені звороти, що використовуються в документах, ділових паперах. Наприклад: *оголосити догану, заслухавши і обговоривши, взяти до уваги*. Вони позбавлені образності, емоційного забарвлення і поступово перетворюються в штампи, узвичаєні канцелярські звороти.

Наукова фразеологія – це усталені звороти, що використовуються в науковому стилі мовлення. Частина їх обслуговує всі галузі науки, тобто є загальнонауковими: *можна зробити висновки, сформулювати правило, наслідки експерименту, попередні висновки*. Ці фразеологічні звороти позбавлені емоційності, метафоричності, чим наближаються до усталених зворотів офіційно-ділового мовлення.

До наукової фразеології відносять також терміни-словосполучення. Це в основному спеціальні звороти, що обслуговують певну галузь науки: *дійсний спосіб, корінь квадратний, давно минулий час, плямистий олень, єнотовидний собака, прямокутний трикутник, доконаний вид, відокремлені другорядні члени речення, зрізана піраміда, звичайна полівка, прямий кут, дісприкетниковий зворот, міська ластівка, знак оклику, рівнобедрений трикутник*.

Широко використовуються фразеологічні звороти в публіцистичному й художньому стилях. Усталені звороти, вживані в публіцистичному стилі, досить неоднорідні за своїм складом і особливостями змісту. Серед них виділяються фразеологічні одиниці, які позначають поняття політичного змісту й наближаються до термінологічних зворотів, властивих науковому стилю. Наприклад: *корупційні схеми, бригада швидкого реагування*.

Чимало вживаних у публіцистичному стилі фразеологічних зворотів книжного походження має незначне емоційне забарвлення. Наприклад: *мати вплив, домогтися успіхів, широким фронтом, надавати допомогу, почесний обов'язок*. Велика частина фразеологічних зворотів, що вживаються в публіцистичному стилі, характеризується яскраво вираженою образністю, емоційністю: *арена боротьби, гонка озброєнь, сім'я єдина*.

У художньому стилі фразеологізми використовуються майстрами слова з різними стилістичними настановами.

Як бачимо, фразеологізми посилюють образність, поживляють виклад, створюють відповідний колорит, служать засобом стилізації під усну розповідь, мовної характеристики героїв тощо. Нерідко вони є виразним композиційним компонентом твору: починають твір або окремі частини його, чітко формулюють основну думку, ідею твору; закінчуючи твір, містять висновки.

Трансформація фразеологізмів

Говорячи про стилістичне використання фразеологізмів, не можна обійти питання їхньої трансформації.

Трансформація – видозміна фразеологічних одиниць з певною стилістичною метою.

Можливість видозміни фразеологізмів ґрунтується на збереженні внутрішньої форми, нарізно оформленості, відносній стійкості.

Існують різні способи трансформації:

- поєднання в тексті з метою створення каламбуру фразеологізму і вільного словосполучення або вживання слова водночас у вільному та зв'язаному значенні: *Наука в ліс не веде, – сказав випускник лісотехнічного інституту;*

- створення оказіонального значення фразеологічних одиниць або пристосування його до конкретної ситуації: *Сушив собі голову ретельно, послідовно, не впадаючи в особливий відчай;*

- контамінація. Створення антитез із двох фразеологічних одиниць: *Взяв участь у побитті байдиків, а били тут байдики зі знанням справи. Крутиться як білка в кропі;*

- додавання другої авторської частини: *Кожному своє, але іноді так хочеться чужого. Стислість – сестра таланту, але мачуха гонорару;*

- синонімічна або антонімічна заміна компонентів фразеологізму: *не бачити далі власної вишиванки. Він тримає у присадибній ділянці свого зору все, що робив сусід;*

- поширення фразеологічних одиниць додаванням до неї нових компонентів: *Це впало йому в його каре око вранці, після сніданку;*

- повна видозміна семантики фразеологічних одиниць, створення каламбуру за рахунок вживання фразеологізму і вільного словосполучення: *Війна війною, а президентські вибори за розкладом; Свині не винні... А хто винен?;*

• часткова видозміна семантики фразеологічних одиниць: залежно від контексту на перший план виступає пряме або фразеологічне значення: *На городі бузина, а в Києві Рибкін; Чи такий страшний утилізаційний процес (автомобілів) як його малюють?*

Кожен стиль мовлення послуговується значним запасом фразеологізмів. Стильове використання фразеологізму залежить насамперед від наявності чи відсутності емоційного забарвлення. Нейтральні фразеологічні звороти вживаються у всіх стилях мовлення. Наприклад, гра слів, вогнище культури, сидіти склавши руки, посіяти іскру.

Емоційно-забарвлені фразеологізми використовуються у художньому, розмовному та публіцистичному стилях. Багато хто з нас використовує фразеологізми у своєму мовленні. Це можна навіть не помічати, адже вживання так званих крилатих висловів є звичним для нас. Повсякденні фразеологізми, тобто усталені звороти та стійкі словосполучення, що використовуються у побутовому житті, притаманні розмовному стилю мовлення. Щодо авторського мовлення публіцистичного стилю, то фразеологічні звороти зустрічаються в ньому доволі часто. Це робить його різноманітнішим, яскравішим, сповненим почуттів. Наявність крилатих висловів у мовленні певного персонажа є одним із засобів його характеристики.

У текстах, складених у художньому стилі, теж використовуються фразеологізми. Їх вживають майстри художнього слова з різними стилістичними настановами, передусім з метою надання експресивно-емоційного забарвлення образам.

Фразеологізми можуть бути використані навіть у ділових документах. В офіційно-діловому спілкуванні нерідко вживають книжні фразеологізми. Наприклад: договірні сторони, політична платформа, доповідна записка та інші. Тож ділове мовлення послуговується здебільшого безобразними фразеологізмами. Хоча під впливом мови засобів масової інформації образне фразотворення проникає також в офіційно-ділову сферу, наприклад: зона бойових дій, рівень культури, фронт робіт.

У науковому стилі мовлення, як і в офіційно-діловому, використовуються загальнолітературні стійкі звороти, що виступають у номінативній функції. Це зумовлено тим, що фразеологія наукового тексту покликана виражати логічні зв'язки між частинами висловлювання: брати участь, віддавати належне, виносити ухвалу, опиратися на факти.

Стилістичні функції фразеологізмів залежать і від джерел походження. На цій підставі вони поділяються на розмовно-побутові, народнопоетичні і книжні.

Розмовно-побутові фразеологічні звороти використовуються насамперед у розмовному і художньому стилях, рідше – в публіцистичному. Вони мають емоційно-експресивне забарвлення і є засобом підсилення, увиразнення думки. Їм властивий побутовий характер, певна вільність, інтимність, яскрава позитивна чи негативна оцінка. Наприклад: голодній курці просо на думці; утерти носа; без задніх ніг.

Народнопоетичні фразеологізми – це вирази, що виникли на фольклорній основі (сталі епітети, порівняння, метафори, тавтологічні звороти, синекдохи, примовки, каламбури тощо) і поширені як в розмовному, так і в художньому стилях. Наприклад: 1. На камені на білому там стояла темная темница (Т. Шевченко). 2. Їде козак молодий, під ним кінь вороний (Нар. творчість).

Книжні фразеологізми виникли на писемній основі і використовуються в книжних стилях. Це сталі словесні формули ділових документів (договірні сторони, доповідна записка), крилаті вислови (олімпійський спокій, ахіллесова п'ята, лебедина пісня) і афоризми («Очі дружби рідко помиляються» — Вольтер), термінологічні словосполучення (адамове яблуко, північне сяйво, неповне речення, юридична особа).

Таким чином, фразеологізми відіграють важливу роль у різних стилях мови, збагачуючи мовленнєву палітру та розширюючи можливості виразного спілкування.

Розділ третій**Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії****Польова Наталія Миколаївна**

Кандидат економічних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-5140-2136

*Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»***Фімяр Світлана Володимирівна**

Кандидат економічних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-0432-2587

*Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»***Кукса Валентина Михайлівна**

Кандидат економічних наук, доцент

ORCID: 0009-0003-4776-7399

*Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»***3.1. Проблеми та перспективи управління логістичною галуззю в умовах воєнних дій в Україні**

Логістика є невід'ємною складовою сучасної економічної діяльності. Вчасна доставка продукції є запорукою успіху будь-якого підприємства. Логістика особливо важлива під час військових дій. Вчасна доставка товарів та боєприпасів є запорукою успіху на полі бою, рятує життя бійцям і цивільному населенню. З початком повномасштабного вторгнення логістична галузь потерпала від браку спеціалістів та виходу з ринку провідних компаній. В розділі монографії досліджено стан логістичної галузі під час військових дій на території України, проблеми та перспективи розвитку. Вирішення розглянутих проблем дозволить стабілізувати та покращити стан логістичної галузі.

1.1. Особливості функціонування та стан логістичної галузі в умовах військових дій на території України

В сучасних умовах важко уявити рух товарів та вантажоперевезень без логістики. В широкому розумінні під логістикою розуміють усі процеси пов'язані з транспортуванням, зберіганням та обробкою будь-яких вантажів. Цей процес охоплює планування маршруту, складів, зберігання, завантаження та вивантаження вантажів з мінімальною затримкою, обрахунок найкоротших маршрутів та найшвидших термінів доставки продукції від виробника до споживача.

Свій розвиток логістика почала з часів Римської імперії, де працівники займалися питаннями розподілу продуктів харчування. В період військових дій, логістика мала вирішальне значення, в питаннях доставки продуктів харчування та військового спорядження. Логістика стала мистецтвом швидко і вчасно доставляти все необхідне. На сьогодні, питання логістики є актуальними з огляду на необхідність швидкої доставки вантажів в зону бойових дій та нульові позиції.

В науковій літературі питанням логістики присвячені роботи вітчизняних та закордонних авторів, зокрема: Іщенко Н. М. (*Іщенко Н. М. Управління процесами логістики: [методичні рекомендації] / Н. М. Іщенко. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – 128 с. (Методична серія; Вип. 206)*), Кусий С. В. (*Кусий С. В. Розвиток логістики в Україні «Молодий вчений» № 10 (62). жовтень, 2018 р. С. 835-839*), Бедрій Я. (*Бедрій Я., Тарнавський Є. Військова логістика. URL: <https://oldiplus.ua/downloads/108.pdf> (дата звернення: 17.05.2022 р.)*), Тарнавський Є. та ін. Так, Німецький учений Пфоль (*Іщенко Н. М. Управління процесами логістики: [методичні рекомендації] / Н. М. Іщенко. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – 128 с. (Методична серія; Вип. 206)*) вважає, що логістика – це процес планування, реалізації і контролю ефективних та економічних матеріалів, напівфабрикатів і готової продукції, а також одержання інформації про постачання товарів від місця виробництва до місця споживання. Люсі Гайер та Іван Сантос: у своїй роботі «Використання інформаційних технологій у логістиці гуманітарних операцій», розглядають технології, зокрема, геоінформаційних рольових систем, у покращенні логістичних операцій під час воєнних дій. Французький військовий фахівець А. Г. Джаміні, визначив логістику, як «практичне мистецтво руху військ». Він також стверджував, що логістика стосується не тільки перевезень, а й планування, управління, постачання, визначення місць дислокації військ, будівництва мостів, шляхів тощо (*Іщенко Н. М. Управління процесами логістики: [методичні рекомендації] / Н. М. Іщенко. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – 128 с. (Методична серія; Вип. 206)*). –

С. 7). Нині питання логістики в умовах військових дій є особливо актуальними, з огляду на військові дії на території України. Вчасна доставка вантажу, підвезення пального та боєприпасів відіграє вирішальну роль та прямо впливає на збереження життя наших захисників.

В умовах цифровізації, глобалізації, мобільності вчасна і швидка доставка вантажу є запорукою успіху. Саме логістика є тим міцним ланцюжком, який повинен забезпечити швидкість та зручність доставки вантажу від виробника до споживача.

З початком війни логістика зазнала структурних змін стосовно різкого зменшення обсягів комерційних перевезень. Доставка комерційних товарів у перші тижні після російського повномасштабного вторгнення в Україну практично зупинилася. Прослідковувалась ситуація: український експорт – це здебільшого комерційні вантажі, імпорт – переважно гуманітарні. Тенденція до відновлення комерційних рейсів з’явилася тільки в кінці березня. До того часу не працювали численні підприємства, існувала повна заборона на виїзд за кордон водіїв призовного віку.

На допомогу логістам стали волонтери. В перші дні повномасштабного вторгнення і протягом двох років, вони разом з логістами забезпечували доставку вантажів, медикаментів, військового обладнання, машин, запчастин, гуманітарних вантажів та евакуацію людей. Окрім волонтерів, на допомогу ставали всі не байдужі компанії. Так, наприклад, компанія ZAMMLER за місяць здійснила понад 120 гуманітарних рейсів, враховуючи внутрішні та міжнародні. Вони завозили продовольство, ліки, одяг, засоби гігієни, амуніцію та товари для військових. Здебільшого із заходу України до Києва, та з Польщі і Нідерландів – до Львова (*Логістика в умовах війни. Як зберегти та підтримувати експортні поставки?* URL: <https://www.mikhailenko.com.ua/24-05-2023/logistyka-v-umovah-vijny-yak-zberegty-ta-pitrymuvaty-eksportni-postavky/>).

Крім того, на логістику вплинуло ще й брак спеціалістів. Співробітники компаній, які продовжили роботу, взяли зброю й пішли захищати країну, тобто водіїв почало бракувати фізично. Саме тому, на час війни, уряд дозволив сідати за кермо вантажівки, тобто транспорту категорії «С», «С1» вагою 7,5 т, навіть водіям з посвідченням категорії «В». Також дозволили водіям призовного віку перетинати кордон. Нехватка водіїв та працівників транспортної галузі існує і зараз, про це ілюструють дані рис 1.

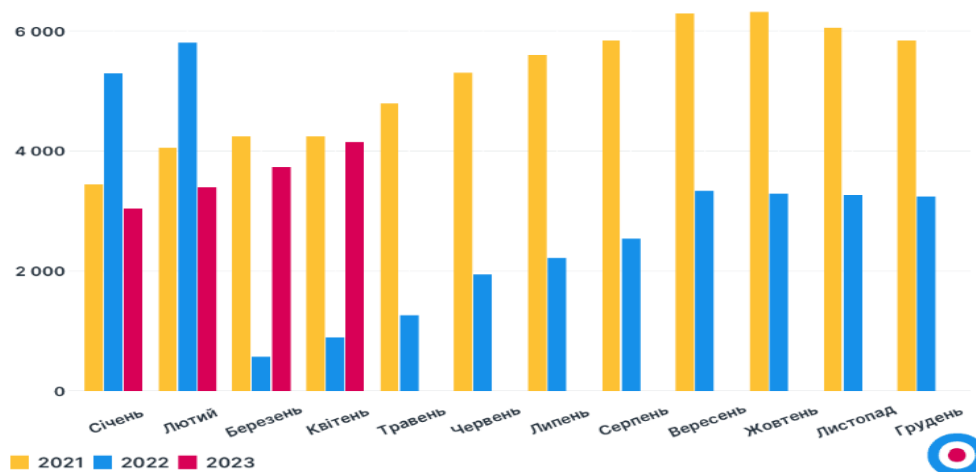

Рис. 1. Динаміка вакансій у галузі транспорту та логістики за 2021 р., 2022 р. та 2023 р. (січень квітень) (У 2023 логістика тримає курс на відновлення URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/logistyka-v-period-vijny-vyklyky-ta-rishennya>)

Згідно аналізу даних Work.ua, лідерами з пошуку працівників у логістичній сфері є Київська, Львівська, Дніпропетровська та Одеська області. Крім того, брак логістів стосується і прифронтових областей. Зокрема, Миколаївська область потребує 22% спеціалістів з логістики (У 2023 логістика тримає курс на відновлення URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/logistyka-v-period-vijny-vyklyky-ta-rishennya>).

Логістичним компаніям для роботи потрібні: водії (також водії-міжнародники), логісти; комплектувальники, менеджери з продажів, оператори контакт-центрів, спеціалісти з технічної підтримки тощо.

Наступною перешкодою на шляху логістики стали розбиті склади, окупація територій, розбиті зерносовища. Так, наприклад, один з найбільших логістичних центрів в Україні West Gate Logistic, в наслідок обстрілу загорівся, складський комплекс був площею 100 тис. квадратних метрів. Також сильно

постраждав розподільний центр АТБ у Кошилові – із загальної площі в 35 тис. кв. метрів, пошкоджено 10 тис. квадратних метрів (*Лисьонюк А. Рік війни: як конфлікт в Україні вплинув на транспортний сектор Європи? URL: <https://trans.info/ua/rik-viyny-yak-konflikt-v-ukrayini-vplynuv-na-transportnyi-sektor-eyvropy-328130>*). Тільки в Київській області пошкоджено 20 відсотків складів в наслідок наступу на Київ. За оцінками спеціалістів, в Київській області пошкоджено 400 тис. квадратних метрів складських комплексів. Логістичні центри та складські приміщення довелося передислокувати на Західну Україну. В західних регіонах сформувалися логістичні хаби, «під склади» стали використовувати виробничі, торговельні, сільськогосподарські та інші застарілі приміщення.

Через брак складських приміщень, перебої з паливом різко зросла вартість доставки вантажів порівняно з довоєнним часом. Внаслідок ударів по нафтопереробним заводам ситуація з паливом була складною. Водіям годинами доводилося простоювати за пальним, або взагалі не виїжджати з бази. В подальшому спостерігається постійне удорожчання палива, що спонукало підвищувати вартість перевезень. Цей чинник також негативно вплинув на розвиток логістики. Адже частина клієнтів виїхали, передислокували бізнес та не зможуть оплатити підвищену вартість доставки.

Головними чинниками впливу на вартість логістичних послуг є терміновість перевезення, дефіцит транспорту, довжина і небезпечність маршрутів, ліміти на паливо. Ще на логістику, в умовах війни, вплинули тривоги, ракетна небезпека, розбиті та заміновані дороги, високий рівень небезпеки. Певна кількість водіїв відмовлялися їхати в небезпечну регіони, інші водії та волонтери працюючи на виснаження, показували героїзм та відданість власній справі та українському народові.

Окрім, зазначених перепон, ще однією перешкодою стала дерусифікація вулиць і населених пунктів, що суттєво вплинуло на оптимізацію логістичних ланцюгів в Україні. Більш як 6 тис. об'єктів змінили назву. Це своєю чергою призводить до помилок, адже доставка здійснюється іноді за некоректною адресою (*У 2023 логістика тримає курс на відновлення URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/logistyka-v-period-vijny-vuklyky-ta-rishennya>*).

Робота портів Азовського та Чорного морів залишається і досі повністю заблокованою, через війну та ракетні небезпеки. Якщо раніше зерно везли до порту Одеси за 400 км., то в умовах війни доводиться його везти за 1000 км. Найближчим портом пропуску є порт Гданськ у Польщі. Також задіяні порти країн Балтії (*Лисьонюк А. Рік війни: як конфлікт в Україні вплинув на транспортний сектор Європи? URL: <https://trans.info/ua/rik-viyny-yak-konflikt-v-ukrayini-vplynuv-na-transportnyi-sektor-eyvropy-328130>*). До війни в Україні 75% вантажів перевозилися через портову інфраструктуру, залізниця та автоперевезення не в змозі впоратися з таким обсягом вантажобороту.

Авіаційний простір над Україною залишається закритим. Залізниця не може повністю взяти на себе весь обсяг логістичних перевезень. Тому, головна надія логістів – на вантажівки та автошляхи. Але й тут є перепона – страйк польських аграріїв та блокування пунктів пропуску, як наслідок тривала затримка вантажів у дорозі.

За два роки повномасштабного вторгнення, українські виробники скоротили виробництво своєї продукції до 60%. За галузями скорочення відбулося в нафтопереробній промисловості, виробництві гуми, пластмас та автомобілів. Імпорт продукції скоротився до 20-40%. Експорт скоротився на 50-60%. На 30-40% скоротився експорт продуктів харчування та виробів машинобудування. Відповідно знизилась і обсяги перевезень. Так, логістичні автомобільні перевезення впали на 19,7%, залізничний на 43,7%, річковий та авіаційний на 90%. У цілому український логістичний ринок втратив приблизно половину обсягів перевезень (*Лисьонюк А. Рік війни: як конфлікт в Україні вплинув на транспортний сектор Європи? URL: <https://trans.info/ua/rik-viyny-yak-konflikt-v-ukrayini-vplynuv-na-transportnyi-sektor-eyvropy-328130>*).

Частина міжнародних логістичних компаній вийшли з українського ринку. Так, вийшли міжнародні компанії Raben Group, CMA CGM, MSC, Hellmann Worldwide Logistics, Harpag-Lloyd і Maersk.

Наприклад, компанія RabenGroup, працювала на українському ринку 18 років та мала 24 регіональних підрозділів, зміщена була піти з українського ринку через військові дії та несприятливу безпекову ситуацію для своїх співробітників.

З українського ринку вийшла CMA CGM – французька транспортна компанія, яка займалась морськими контейнерними перевезеннями і є четвертою в світі за обсягом контейнерних перевезень. Компанії CMA CGM довелося згорнути свою діяльність на території України.

Окрім цих компаній, покинула український ринок компанія HellmannWorldwide Logistics, один з найбільших міжнародних перевізників, який займався авіа-, морськими, автомобільними, залізничними перевезеннями і контрактною логістикою.

Два світових гіганти з міжнародних морських контейнерних перевезень Harpag-Lloyd і Maersk на початку повномасштабного вторгнення також вийшли з українського ринку перевезень.

Експрес служба доставки UPS, яка має розгалужену мережу представництв та філій по всьому світу та співпрацює з 220 країнами світу, припинила доставку товарів на вітчизняний ринок після початку військових дій на території України (*Лисьонюк А. Рік війни: як конфлікт в Україні вплинув на транспортний сектор Європи? URL: <https://trans.info/ua/rik-viyny-yak-konflikt-v-ukrayini-vplynuv-na-transportnyi-sektor-yevropy-328130>*).

Отже, на початку 2022 року логістичні компанії масово покидали логістичну галузь України. Релокуючи свій бізнес в безпечні регіони та передислокуючи свої компанії закордон.

Не дивлячись на всі виклики війни та її продовження, логістичний напрямок відновився на початку (2023 року на 71% (У 2023 логістика тримає курс на відновлення URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/logistyka-v-period-viyny-vyklyky-ta-rishennya>)), що є позитивом для українського бізнесу та українських споживачів. Люди потребують продуктів, воїни – боєприпасів, військового спорядження, бізнес – швидкої реалізації продукції, а логістичні компанії – злагоджено, швидко і вчасно доставляти товари і отримувати прибуток.

На початку 2023 року продажі, а відповідно і доставку в Україну, вже відновили найбільші маркетплейси та бренди одягу: AliExpress, NOTINO, ANSWEAR, бренди групи компаній LPP та MODIVO. Meest надалі залишається їх головним логістичним партнером в країні.

Позитивним кроком в розвитку логістики є запровадження змін в індикативних картах TEN-T до яких Європейською комісією вносять українські логістичні шляхи та виключивши звітти маршрути з Росії та Білорусі.

Позитивні зміни роботи керівництва країни, допомоги країн-партнерів та робота логістичних компаній сприяли тому, що у 2022 році Україна імпортувала 30 млн тонн імпортих товарів, вартість імпорту склала понад 54,5 млрд дол. З них близько 11 млн тонн перевозилися за допомогою вантажівок. За допомогою залізниці було завезено 9,89 млн тонн, 7,16 млн тонн за допомогою морського транспорту.

Загалом за 2022 року Україна експортувала майже 99,8 млн тонн товарів, вартість експорту склала майже 44,2 млрд дол. Морським транспортом експортувала 53,86 млн тонн товарів, залізничним транспортом – 33,73 млн тонн та автомобільним – 12 млн тонн (*Лисьонюк А. Рік війни: як конфлікт в Україні вплинув на транспортний сектор Європи? URL: <https://trans.info/ua/rik-viyny-yak-konflikt-v-ukrayini-vplynuv-na-transportnyi-sektor-yevropy-328130>*).

Не всі логістичні компанії витримали нові виклики війни. Значна кількість компаній не змогли впоратися зі новими реаліями існування в галузі. Багато логістичних компаній втратили приміщення та автопарки, інші не змогли підлаштуватися під нові умови перевезень, під час суцільних повітряних тривог та ракетних обстрілів. В результаті, припинили свою діяльність та вийшли з ринку. Інші підлаштувалися і працюють і нині.

Наприклад, компанія SYNEX Logistics утворила свій бренд під час війни. В компанії розуміють, що без логістики не буде майбутнього і в період війни питання логістики стоять дуже гостро. Бренд входить до складу Eclectic Talents Group, глобального аутсорсинг-провайдера з 13-тирічним досвідом. Саме це допомогло налаштувати процеси та запропонувати галузі логістики швидкі рішення у короткі терміни та зберегти процеси у міжнародних сполученнях, збільшуючи обсяг постачання (*Логістика під час воєнного стану – досвід SynexLogistics URL: <https://trademaster.ua/articles/313567>*).

Провідними та прибутковими логістичними компаніями у 2022 році стали «Нова Пошта», FM Logistic, Kuehne+Nagel, Ekol Logistics, Raben Ukraine, Business Group Logistics, «КОРСА» (Pakline Logistics), DSV, ZAMMLER, «УБК», Quehenberger Logistics, DHL Ukraine, DB Schenker Ukraine, GEFCO Ukraine (була придбана компанією CEVA Logistics), Denka Logistics.

Перелік доходів зазначених компаній наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Доходи провідних логістичних компаній у 2022 році[9]		
Позиція в рейтингу	Назва компанії	Дохід у 2022 році, грн
1	«Нова Пошта» (палетний напрям)	2 000 000 000+*
2	FM Logistic	1 089 703 000
3	Kuehne+Nagel	932 828 000
4	EkolLogistics	851 519 000
5	RabenUkraine	602 241 000
6	BusinessGroupLogistics	501 095 000
7	«КОРСА» (PaklineLogistics)	494 750 000
8	DSV	455 535 000
9	ZAMMLER	356 915 500
10	«УБК»	326 035 900

Продовження таблиці 1

11	QuehenbergerLogistics	316 137 500
12	DHL Ukraine	307 897 500
13	DB SchenkerUkraine	303 045 000
14	GEFCO Ukraine (була придбана компанією CEVA Logistics)	288 300 700
15	DenkaLogistics	212 004 000
	Загальний дохід	9 038 007 100+

Примітка: *експертна оцінка ринку Ware Teka

Найбільше доходів отримала компанія «Нова Пошта» – найбільша кур'єрська служба України, яка отримала доходи у розмірі 2млрд. грн. Компанія організувала палетні доставки продукції та відкрила склади біля м. Києва, Дніпра, Львова, Вінниці та Кропивницького. Окрім цього, компанія змогла налагодити поставки продукції не тільки в межах України, а й закордон.

Основними видами діяльності, якими займається компанія: складування, обробка вантажів, експедирування LTL перевезення палетами, обслуговування небезпечних ADR вантажів, страхування та інше. Компанія є прикладом впровадження інноваційних рішень, цифрових технологій та маркетингу. Завдяки швидкій і вчасній доставці товарів і матеріалів «Нова Пошта» змогла не тільки втриматися на ринку під час війни, а й стати лідером за логістичними послугами.

Наступною логістичною компанією, яка не тільки не вийшла з вітчизняного ринку, а й зайняла друге місце в рейтингу найбільш прибуткових компаній є FM Logistic дохід українського філіалу склав 1,089 млрд. грн. FM Logistic має штаб квартиру у Франції та має офіси в Києві, Львові, Дніпрі та Білій Церві. Компанія надає послуги з складської логістики, перевезень, копакінгу.

Третьою в рейтингу доходів є компанія Kuehne+Nagel. Це відомий логістичний провайдер заснований в Німеччині. Компанія у 2009 році була визнана «Кращим міжнародним логістичним оператором в Україні». Головний офіс знаходиться в м. Львові, Одесі та Чопі. Логістична компанія займається автомобільними, авіаційними та морськими перевезеннями, а також надає послуги щодо контрактної діяльності та митно-брокерські послуги. Не дивлячись на стан війни, компанія не вийшла з українського ринку, а й отримала третій по величині дохід в розмірі 932 млн. грн.

Четвертою за рейтингом є компанія Ekol Logistics. Ця компанія заснована в Туреччині і є потужним гравцем на міжнародному ринку логістичних послуг. Штаб квартира компанії знаходиться в Туреччині. Філія в Україні була заснована в 2012 році. Компанія надає логістичні послуги авіа-, авто-, морських перевезень, розмитнення, складської логістики, портових операцій, проектною логістики, логістики виставкової діяльності. Дохід української філії компанії у 2022 році склав 851 млн. грн. Компанія не тільки продовжує працювати в Україні, а й входить у Топ 5 провідних компаній України.

П'ятою в рейтингу за доходами є Raben Ukraine. Компанія має нідерландське коріння. В Україні компанія заснована у 2003 році. RabenUkraine займається логістикою свіжих продуктів із повним контролем температурного режиму протягом усіх етапів перевезення. Логістична компанія спеціалізується на продовольчих та непродовольчих перевезеннях та автомобільній промисловості. Компанія має представництва у Львівській, Хмельницькій, Рівненській, Харківській, Київській, Дніпропетровській, Запорізькій та Одеській областях. Дохід української філії в 2022 році склав 602 млн. грн.

Отже, з початком повномасштабного вторгнення логістична галузь зазнала кризи та перебувала у несприятливих умовах розвитку. Логістична галузь потребувала спеціалістів, а міжнародні логістичні компанії виходили з вітчизняного ринку. З покращенням ситуації на полі бою та відтисненням ворога, логістичний бізнес на деокупованих територіях починав відновлюватись. Логістичні компанії ставали прибутковими це – «Нова Пошта», FM Logistic, Kuehne+Nagel, Ekol Logistics, Raben Ukraine, Business Group Logistics, «КОРСА» (Pakline Logistics), DSV, ZAMMLER, «УВК», Quehenberger Logistics, DHL Ukraine, DB Schenker Ukraine, GEFCO Ukraine (була придбана компанією CEVA Logistics), Denka Logistics.

В умовах військових дій, які відбуваються на території України логістичні компанії є невід'ємною складовою функціонування країни. Вчасна доставка продукції, підтримка цивільних та військових на полі бою є запорукою успішного проведення військових операцій та покращення ситуації в Україні.

1.2. Проблеми та напрями покращення стану логістичної галуззі в умовах воєнних дій в Україні

В сучасних умовах підприємства, фірми та товаровиробники не можуть ефективно функціонувати без логістики. Нині логістика охоплює всі процеси пов'язані з транспортуванням, зберіганням та обробкою будь-яких вантажів.

З початком війни логістика зазнала суттєвих змін та перебувала у кризовому стані, що було розглянуто у попередньому параграфі. Покращення стану галузі спостерігалось в кінці 2022 року та на початку 2023 року. Поступово стан справ в галузі почав покращуватися і логістична галузь відновилася на 71%. Не зважаючи на позитивні показники та поступове відновлення галузі існує ряд проблемних моментів.

Провівши дослідження стану логістичної галузі, можна виділити ряд проблем та перешкод які виникли під час військових дій (рис 1.).

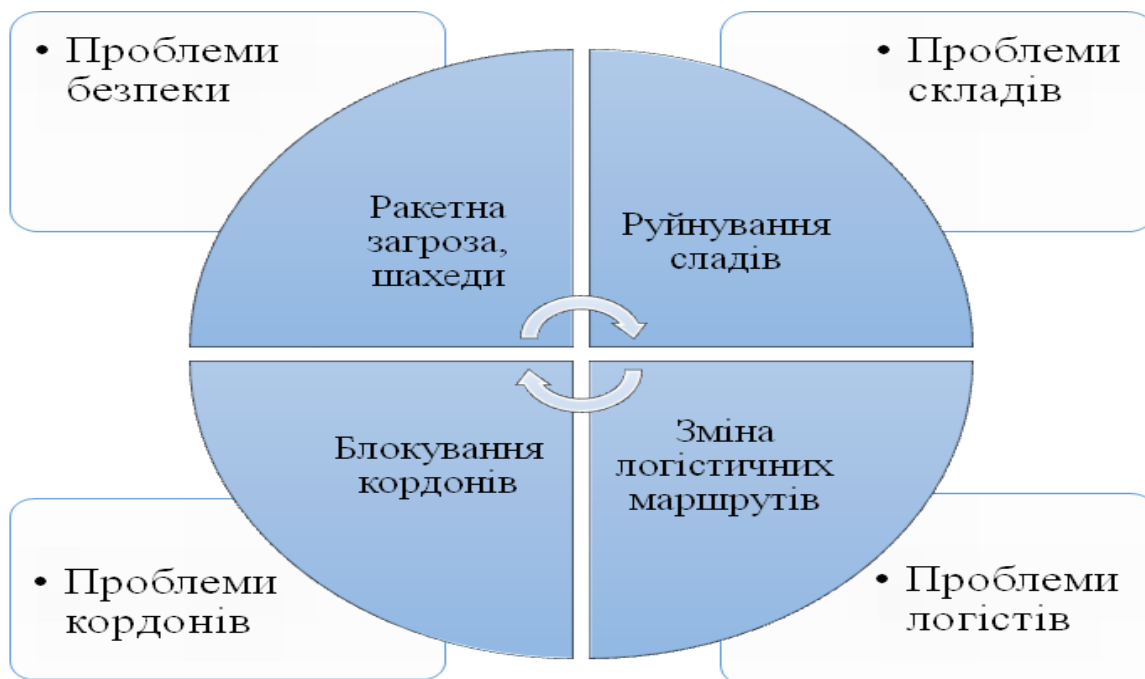

Рис. 1. Основні логістичні проблеми

Примітка: складено на основі проведеного дослідження

Отже, серед основних проблем з якими стикнулася логістична галузь можна виділити наступні.

Головною проблемою є несприятлива безпекова ситуація в країні. Країна знаходиться під постійними обстрілами, спостерігається загроза шахедів, авіа та ракетних ударів.

В результаті розбиті склади та виникає необхідність у відмові від накопичення значного обсягу запасів і зберігання їх на складах та великих логістичних хабах. Логістичним компаніям довелося змінити умови зберігання товарів та запасів на складах. Навчилися швидко і безпечно формувати інтегрований склад за 7–14 днів Розгортання хабу для зберігання займає приблизно 3 місяці.

Ще одною перешкодою для розвитку логістичної галузі є ускладнення логістичних перевезень та затримка на пунктах пропуску, блопостах та під час коменданських годин (*Логістика під час воєнного стану – досвід Synex Logistics URL: <https://trademaster.ua/articles/313567>*). Страйк польських аграріїв та простоювання на пунктах пропуску тривалий час.

Несприятлива безпекова ситуація змушує логістичні компанії змінювати маршрути та прораховувати резервні шляхи доставки товарів, при цьому необхідно враховувати нові атаки, планувати запасні маршрути та інші шляхи доставки продукції (*Логістика під час воєнного стану – досвід Synex Logistics URL: <https://trademaster.ua/articles/313567>*).

В умовах війни логістичні компанії стикнулися з блокування українських портів, зміною логістичних каналів експорту та імпорту. Також є незадовільний стан припортової інфраструктури (Миколаївська, Одеська область), постійні удари по портам та окупації територій.

Серед перешкод, які стали на шляху логістики це є неготовність вітчизняної та європейської інфраструктури до українського зерна, не виконання зернових угоди, страйки та великі черги на кордонах.

Ще одною головною проблемою є кадри – відтік людського капіталу та мобілізація. Ця проблема і досі залишається актуальною через виїзд населення закордон та мобілізацією чоловіків на війну.

Серед не менш важливих проблем, які зачепили логістичну галузь – це нестабільність на ринку енергоресурсів, удорожчання вартості палива та обслуговування автомобілів. Урядом України

прогнозується знову підвищення цін на енергоносії на літо 2024 року. Перебої в електропостачанні найбільш вплинули на складську логістику (осінь-зима 2022 року).

Ще однією з найважливіших проблем є втрата логістичних виробничих потужностей, основних засобів та складських приміщень.

Отже, логістична галузь під час повномасштабного вторгнення зазнала суттєвих проблем та кризових явищ. Далі розглянемо основні напрями вирішення зазначених проблем (рис. 2).

Рис. 2. Напрями вирішення проблем логістичної галузі

Примітка: складено на основі проведеного дослідження

Для розв'язання зазначених проблем логістичної галузі керівництву України необхідно в комплексі вирішувати їх за такими напрямами.

Першим напрямом є посилення безпеки маршрутів та складських пунктів через використання відомостей з розвідки та сучасної системи моніторингу. Підвищення військової охорони та співробітництва з військовими підрозділами для забезпечення безпеки матеріально-технічних операцій.

Другим важливим напрямом є запровадження зберігання складів держрезерву на території країн ЄС. Наприклад, доцільно було б розмістити такі склади на території Польщі, Чехії, Німеччини. Розроблення та застосування кризових планів, заходів реагування на ворожі дії.

Наступним напрямом є забезпечення ефективної координації гуманітарних операцій через співпрацю з міжнародними організаціями, волонтерами та громадянськими організаціями. Використання літаків, вертольотів та інших транспортних засобів для швидкої доставки гуманітарних ресурсів до найбільш віддалених регіонів.

Ще одним напрямом є запровадження сучасних інформаційних систем та програм для моніторингу, навігації та комунікацій під час логістичних операцій. Застосування захисту інформації від кіберзагроз та кібератак через використання шифрування тощо.

Не меш важливим напрямом ніж попередні напрямки є посилення психологічної підготовки персоналу, запровадження тренінгів зі стресостійкості працівників в умовах війни та під час відпрацювання маршрутів. Також необхідно запроваджувати оперативні плани та процедури для швидкого реагування на зміни в умовах війни. Логістичним компаніям необхідно залучати топ менеджерів, які мають досвід у різних нішах та стресостійкі. Це дасть можливість передбачати різні ситуації та обрати основний, запасний та аварійний варіанти дій в умовах військової небезпеки. Менеджерам з логістики необхідно контролювати кожний кілометр автошляху для вирішення форс-мажорних обставин. Коли у кожного рейсу є власний персональний менеджер, будь-які нестандартні ситуації вирішуються дуже швидко.

Також головним напрямом в логістичній галузі є координація та налагодження співробітництва з партнерами та постачальниками для забезпечення готовності до перегляду контрактів і змін з огляду на ситуацію в країні.

Не менш важливим є напрям політичного та економічного питання розв'язання питання блокади портів та пунктів пропусків на кордоні з Україною

Питання інтеграції до ЄС є також провідним для логістичної галузі. Застосування єдиних уніфікованих програм логістичної галузі за стандартами ЄС. Запровадження в логістичній галузі міжнародних проектів та програм логістичного спрямування країн ЄС.

Необхідність пришвидшення повної інтеграції в ЄС та вирішення питань з українським аграрним ринком (зерном та агропродукцією). Запровадження норм ЄС при вирощування аграрної продукції для підвищення її конкурентоспроможності на Європейському ринку. Також необхідно вирішувати питання поглиблення переробки аграрної продукції, адже зерно це тільки сировина, яка потребує подальшої переробки.

Ще один напрям, який потребує вирішення – всебічна підтримка гуманітарної логістики, допомога постраждалим та евакуація населення.

Необхідно вирішувати питання комбінованих перевезень (залізницею, морським транспортом, авіатранспортом). Наприклад, при неможливості відправки через порти, відправка відбувається через залізничний транспорт чи автотранспорт через кордон, а за кордоном відвантаження автоперевезенням, або морським транспортом. Звичайно такий вид логістики є дорогим, але в такому виді перевезень, не розглядають країни Африки та слабозвинені країни, які платять низку ціну за продукцію та її доставку.

Також важливим напрямком є підтримка логістичної галузі в умовах військових дій в тому числі їх реорганізації та адаптації. Компаніям, які є нестабільними, або перебувають в кризовому становищі необхідно запроваджувати аутсорс та віддавати розробку логістичних процесів досвідченим фахівцям та кризовим менеджерам. Якщо компанія має досвід, вона одразу організує роботу і людей, підбере робітників на лінійні процеси. Логістичним компаніям, які переживають кризові стани необхідно віддати нааутсорс оформлення логістичних документів. Це дозволить полегшити оформлення документообігу в середині країни, а також митно-брокерське оформлення та представлення інтересів у дозвільних органах.

Компаніям з логістики наперед необхідно подбати про додаткові локації відвантаження продукції в разі ракетної небезпеки та забезпечити лінійних працівників. Необхідність запровадження страхування логістичних ризиків та інших форс-мажорних обставин.

Отже, у контексті військових конфліктів у сучасному світі логістика успішно відіграє критично важливу роль у забезпеченні ефективності та безпеки. Зазначені проблеми і виклики логістики в умовах воєнних дій, які виокремлені в тексті, потребують негайного вирішення. Однією з ключових проблем є забезпечення безпеки в умовах авіаційних та ракетних ударів. Для цього необхідно проводити систему моніторингу та аналізувати інформацію. Гуманітарна логістика та надання допомоги потерпілим також залишаються актуальними в умовах війни. Забезпечення ефективності таких операцій вимагає координації з міжнародними організаціями, волонтерами та громадянськими організаціями.

Інформаційні технології відіграють важливу роль у покращенні логістики в умовах війни, включаючи моніторинг, навігацію та комунікацію. Захист інформації від кіберзагроз стає важливою складовою логістичних операцій. , логістика в умовах воєнних конфліктів стає ключовим чинником успіху та ефективності дій у військовій та гуманітарній сферах, і її розвиток і покращення необхідний для забезпечення безпеки та допомоги постраждалим в умовах війни та кризових ситуацій.

Джерела

1. Іщенко Н. М. Управління процесами логістики: [методичні рекомендації] / Н. М. Іщенко. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – 128 с. (Методична серія; Вип. 206).
2. Кусій С. В. Розвиток логістики в Україні «Молодий вчений» № 10 (62). жовтень, 2018 р. С. 835-839.
3. Бедрій Я., Тарнавський Є. Військова логістика. URL: <https://oldiplus.ua/downloads/108.pdf> (дата звернення: 17.05.2022 р.).
4. Шевченко В. Логістика війни. Як змінились вантажні перевезення в Україні. 7 квітня 2022 р. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/perevezennya-v-ukrajini-pid-chasviyni-gumanitarni-vantazhi-obmezheniya-na-perevezennya-50231625.html>
5. Логістика в умовах війни. Як зберегти та підтримувати експортні поставки? URL: <https://www.mikhailenko.com.ua/24-05-2023/logistyka-v-umovah-vijny-yak-zberegy-ta-pitrymuvaty-eksportni-postavky/>
6. У 2023 логістика тримає курс на відновлення URL: <https://hub.kyivstar.ua/articles/logistyka-v-period-vijny-vykylyk-ta-rishennya>
7. Логістика під час воєнного стану – досвід Synex Logistics URL: <https://trademaster.ua/articles/313567>
8. Лисьонюк А. Рік війни: як конфлікт в Україні вплинув на транспортний сектор Європи? URL: <https://trans.info/ua/rik-viyni-yak-konflikt-v-ukrayini-vplynuv-na-transportnyi-sektor-yevropy-328130>
9. ТОП-15 найбільших логістичних компаній України в 2023 році URL: <https://wareteka.com.ua/uk/blog/logistichnih-kompanij-ukrayini-rejting/>

Микитенко Наталія Миколаївна / Natalia Mykolayivna Mykytenko

Національний медичний університет

Науковий керівник: Грузева Тетяна Степанівна, доктор медичних наук, професор,
Національний медичний університет

3.2. Побудова резилієнтної системи якості акушерсько-гінекологічної допомоги

3.2. Building a resilient quality system of obstetrical and gynecological care

На сучасному етапі кризової ситуації в національній соціально-економічній системі, яка спричинена військовою агресією РФ, депопуляцією та екоцидом, що призвело до серйозної демографічної та економічної кризи, що має негативний вплив на чисельність і якість економічно активного населення [1] – є нагальна потреба у розбудові та запровадження у практику соціальної медицини сучасної системи якості акушерсько-гінекологічної допомоги. Удосконалення якої слід провадити за урахування: а) національного досвіду формування систем якості; б) стратегічних європейських програм за пріоритетами забезпечення якості життя; в) вимог, передбачених положеннями Директив *Європейського Союзу (ЄС)* та в Рекомендаціях Ради Європи щодо забезпечення контролю за медико-соціальними інноваціями, розвиваючи ключові аспекти більш дієвих організаційних механізмів підвищення якості медичних послуг в закладах охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного профілю. Враховуючи рівень напруженості в соціально-економічному середовищі державного утворення, яке характеризується: а) нестабільністю, зростанням рівня невизначеності та ризиків сталому розвитку медико-соціальної сфери; б) накопиченням деструктивних умов, за якими ситуація в системі охорони здоров'я суттєво ускладнює діяльність медичних установ – маємо визнати наступне: нейтралізацію дії негативних факторів впливу можна забезпечити лише та медична організація, яка своєчасно адаптувалася до змін у зовнішньому середовищі, має чіткі орієнтири і спрямовує зусилля на пошук довгострокових конкурентних переваг за використання принципів стратегування, ризик-менеджменту, реінжинірингу бізнес-процесів, а також [2]: пацієнтоцентричності, рівності та фінансового захисту, резилієнтності, ефективності та стабільності і підзвітності задля обґрунтування стратегічних напрямів розвитку репродуктивного здоров'я в короткостроковій і довгостроковій перспективі.

З цього, маємо засвідчити: формування стратегії розвитку медичної установи (а у її відповідності, тактики управління якістю) має враховувати можливість забезпечення ефективності процесу надання медичних послуг в частині розбудови дієвої системи якості, а також впровадження науково-обґрунтованих настанов/протоколів, покращення медичної освіти і підвищення кваліфікації, розробки інструментарію. Адже, виявлені в результаті системного аналізу й оцінювання-прогнозування можливостей, резервів, ресурсів, ризиків та загроз задля виконання завдань, покладених на медичну установу, а також об'єктивно ідентифіковані сильні та слабкі її сторони – слугуватимуть інформаційно-методичною основою при обґрунтуванні, уточненні і коригуванні стратегічних цілей розвитку закладу охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного профілю та комплексу методів їх досягнення. Тому, маємо звернутися до національного досвіду попередніх розробок із теорії та практики соціальної медицини, а також до напрацювань щодо розробки нових управлінських механізмів організації та контролю за якістю, чому присвячені мультидисциплінарні наукові праці Балуєва О. В., Бобровського А. Є., Борисенко С. С., Бірюкова В. С., Васяновича І. А., Гладуна О. М., Грузевої Т. С., Єлагіна В. В., Єрошкіна Т. В., Журавель В. І., Карамишева Д. В., Куценко В. І., Лібанової Е. М., Лісогор Л. С., Линчак О. В., Микитенка Д. О., Парфьонова І. І., Пашенка В. М., Тимченко О. І. та інших авторів [3-12]. Теоретичним і прикладним аспектам вирішення проблем щодо забезпечення результативності системи якості в медичних установах присвячено наукові праці зарубіжних дослідників: Бернштейна С., Вуорі Х., Езе А., Келланда Дж., Коллієра С., Лакоффа А., Овретвейта Дж., Розенфілда А., Сіндінга С., Стиглица Дж. Ю., Фатхалла М., Фріла С. та інших [13-19]. Тож, у науково-прикладних розробках із розбудови сучасної системи якості медичних послуг в Україні маємо враховувати вимоги Директив ЄС та Рекомендації ради Європи у площині забезпечення якості життя населення (табл. 1), скоординовані ВООЗ принципи відновлення і трансформації системи охорони здоров'я [2], усталені європейські підходи до оцінки якості медичної допомоги [20]. Тому, синхронне врахування національних напрацювань і європейського досвіду у забезпеченні якості медичних послуг – мають надважливе значення для створення відповідної системи *закладів охорони здоров'я (ЗОЗ) акушерсько-гінекологічного профілю* [21].

Таблиця 1

Основні положення Директив та стратегічні документи ЄС національного рівня і Рекомендації Ради Європи у контексті розбудови в Україні дієвої системи якості в медицині *

<i>Директиви ЄС і Рекомендації Ради Європи</i>	<i>Сутність та зміст домінуючих положень</i>
Стратегія «Європа 2020»	Стратегія містить набір цілей щодо просування сталого соціально-економічного зростання, просвіти, зменшення безробіття та боротьби з викликами в галузі охорони здоров'я та забезпечення якості життя населення. Вона є корисною для визначення пріоритетів та стратегій розвитку медичних закладів і формування дієвого концепту системи контролю якості.
Екологічна політика ЄС	Дослідження щодо оцінки впливу на довкілля, зелені технології та принципи сталого використання ресурсів сприятимуть розвитку соціо-екологічної політики на будь-якому рівні управління медичною сферою держави.
Програма «Горизонт 2020»	Програма ЄС спрямована на підтримку досліджень та інновацій у різних сферах, включаючи охорону здоров'я, розвиваючи соціальні аспекти у контексті формування дієвої системи моніторингу якості медичних послуг в Україні.
Стратегія ЄС щодо сталого розвитку територій	Стратегія покликана забезпечити стале та інклюзивне соціально-економічне зростання територій, охорону навколишнього середовища і здоров'я населення та соціальну справедливість. Вона слугуватиме основою для розробки стратегій просторової організації територій з урахуванням сталого резилієнтного розвитку системи охорони здоров'я у контексті надання високої якості медичних послуг.
Директива про медичні пристрої (Medical Devices Directive)	Директива (1993/42/ЄС) встановлює вимоги до медичних пристроїв, включаючи лабораторії та генетичні тестувальні системи. Вона регулює виробництво, маркування та реєстрацію медичних пристроїв, а також вимагає проведення оцінки відповідності та декларації про відповідність.
Директива про інформаційне супроводження медичних пристроїв (Medical Devices Information)	Директива (2007/47/ЄС) встановлює вимоги до інформаційного супроводження медичних пристроїв, включаючи інструкції щодо використання та безпеки, у тому числі і при проведенні генетичних тестів та консультування.
Директива про захист персональних даних (General Data Protection Regulation – GDPR):	Директива (2016/679) встановлює правила щодо обробки та захисту персональних даних в країнах-членах Європейського Союзу. Вона має суттєве значення для захисту конфіденційної інформації пацієнтів ЗОЗ, яка використовується у медико-соціальних і медико-генетичних дослідженнях.
ISO 15189:2012 Медичні лабораторії - Вимоги до якості та компетентності:	Міжнародний стандарт містить вимоги до якості та компетентності медичних лабораторій, включаючи і лабораторії з генетичного тестування та консультування у ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю.
ISO/IEC 17025:2017 Загальні вимоги до компетентності лабораторій калібрування та випробування	Стандарт встановлює загальні вимоги до компетентності лабораторій калібрування та випробування, які можуть бути застосовані до медичних лабораторій у закладах охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного типу, що проводять, у тому числі, і генетичне тестування та консультування.
Директива про продукти, що впливають на здоров'я та безпеку:	Директива встановлює вимоги до безпеки та якості продукції і медичних послуг, включаючи харчові продукти, медичні прилади, інструментарій та косметику, тощо. Вона є корисною для розробки та впровадження стандартів безпеки у сфері охорони репродуктивного здоров'я і розбудови системи якості медичних послуг в ЗОЗ.
Стандарти якості середовища	Європейський Союз розробляє стандарти якості повітря, води та ґрунту (тощо), які визначаються на рівні ЄС і використовуються для моніторингу та оцінки стану НПС. Зазначене забезпечує основу для формування дієвої системи якості медичних послуг у ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю.
Директива про здоров'я та безпеку на робочому місці:	Директива встановлює вимоги до забезпечення безпеки та здоров'я на робочому місці. Дослідження у цій області сприятимуть розробці та впровадженню стратегій безпеки на робочому місці в ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю.
Законодавство ЄС про охорону здоров'я	У країнах-членах ЄС існують закони, які регулюють медичну практику та забезпечення охорони здоров'я населення і надання медичних послуг. Вони містять положення про режими моніторингу й оцінювання якості медичних послуг, генетичне тестування у ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю.
Етичні норми та стандарти ЄС	Більшість медичних організацій та професійних асоціацій ЄС встановлюють етичні стандарти для оцінювання якості медичних послуг, генетичного тестування та консультування, які можуть бути враховані в національному законодавстві та суб'єктами управління закладів охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного профілю.

<i>Директиви ЄС і Рекомендації Ради Європи</i>	<i>Сутність та зміст домінуючих положень</i>
Міжнародні стандарти та рекомендації ВООЗ	Міжнародні організації, такі як ВООЗ, можуть встановлювати стандарти та Рекомендації щодо структури медичних послуг в ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю, характеристик і масштабності генетичного тестування та консультування, які використовуються в різних країнах.
Положення про Ліцензування та акредитацію лабораторій	У країнах-членах ЄС медичні (у тому числі і генетичні) лабораторії повинні мати спеціальні ліцензії або пройти акредитацію задля проведення аналізів чи генетичного тестування, щоб забезпечити високу якість та надійність результатів у контексті надання широкого переліку та забезпечення якості медичних послуг.

*Джерело *Узагальнено та систематизовано у табличному вигляді автором дослідження за результатами вивчення нормативно-правового забезпечення та Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, а також вимог Директив ЄС [22-25]*

Приведені у таблиці 1 директиви і рекомендації Ради Європи слугують основою для розробки та перебудови в Україні за більш ефективним форматом системи якості медичних послуг у репродуктивній медицині, допомагаючи забезпечити високу їх якість, доступність та безпеку для населення. Зважаючи на те, що на сьогодні загальна система управління медичними закладами в Україні має низку нерозв'язаних організаційно-економічних та структурно-функціональних проблем, які потребують негайного вирішення задля забезпечення стійкості функціонування ЗОЗ в умовах невизначеності при постійному нарощенні зовнішніх загроз і ризиків, маємо признати: розбудова нового формату системи якості акушерсько-гінекологічної допомоги (резилієнтного типу (*Резильєнтність – здатність (потенційна або проявлена) динамічної системи успішно пристосовуватися до порушень, які загрожують функціонуванню системи, життєздатності або розвитку; позитивна адаптація або розвиток в умовах невизначеності [26, 27]*)) вимагає від суб'єктів управління системно-комплексного й алармово-процесного підходу до розробки програми дій за урахування універсальних принципів управління якістю бізнес-процесів:орієнтація на клієнта; ініціативне лідерство; залучення високопрофесійних фахівців і стейкхолдерів [28]; алокаційно-процесного підходу до завдань у кризових ситуаціях [29]; системного підходу до реалізації функцій управління системою контролю якості; раціоналізації моделі прийняття стратегічних рішень [30]; ущільнення взаємодії; тощо. Отже, визнаючи систему якості медичної допомоги в ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю – комплексним видом резилієнтної діяльності по управлінню змінами, яку спрямовано на забезпечення високої якості та безпеки надання медичних послуг для жінок у галузі репродуктивного здоров'я, маємо потребу деталізувати основні її складові задля визначення й обґрунтування: а) найважливіших об'єктів локалізації зусиль суб'єктами управління ЗОЗ; б) напрямів удосконалення діяльності та формування комплексу заходів із ціле орієнтованого впливу за результатами оцінювання-прогнозування рівня якості медичних послуг (табл. 2).

Таблиця 2

Складові резилієнтної системи якості медичної допомоги в закладах охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного профілю*

<i>№ з/н</i>	<i>Елементи системи контролю якості</i>	<i>Змістовність дій та напрямів удосконалення режимів функціонування системи контролю якості</i>
<i>Перший рівень резилієнтної системи якості медичної допомоги</i>		
I	Стандартизація і нормування медичної практики:	Розробка та впровадження стандартів медичної практики для акушерства та гінекології є ключовим елементом системи контролю якості. Ці стандарти визначають оптимальні процедури діагностики, лікування та реабілітації, а також вимоги до кваліфікації медичного персоналу та умов надання медичної допомоги.
II	Моніторинг якості та результативності управління якістю медичної допомоги	Проведення систематичного моніторингу та оцінки результатів медичної практики, включаючи статистичний аналіз показників репродуктивного здоров'я, ризиків та ускладнень, допомагає виявляти та виправляти можливі недоліки в наданні медичної допомоги.
III	Забезпечення безпеки пацієнтів та їх задоволеності	Забезпечення безпеки пацієнтів та їх задоволення від отриманої медичної допомоги є важливим аспектом системи контролю якості. Це включає розробку механізмів зворотного зв'язку з пацієнтами, проведення опитувань та аудитів їхнього досвіду отримання медичної допомоги.
<i>Другий рівень резилієнтної системи якості медичної допомоги</i>		
IV	Неперервне професійне навчання та підвищення кваліфікації	Забезпечення доступу медичному персоналу до навчання та професійного розвитку є важливим аспектом системи контролю якості. Це дозволяє забезпечити актуалізацію знань та навичок у сфері акушерства та гінекології.

№ з/п	Елементи системи контролю якості	Змістовність дій та напрямів удосконалення режимів функціонування системи контролю якості
У	Управління ризиками та надзвичайними ситуаціями	Розробка та впровадження планів дій та управління ризиками і надзвичайними ситуаціями, що допомагає забезпечити готовність закладів до ефективної / адекватної реакції на непередбачувані події та максимально зменшити можливі негативні наслідки для пацієнтів.
УІ	Забезпечення ефективної комунікації	Забезпечення відкритої та ефективної комунікації між медичним персоналом та пацієнтами є ключовим для досягнення високої якості медичної допомоги. Це включає як зв'язок під час проведення медичних процедур, так і надання зрозумілої інформації про діагноз, лікування та післяопераційну реабілітацію.
<i>Третій рівень резилієнтної системи якості медичної допомоги</i>		
УІІ	Організація та раціоналізація електронної медичної документації	Впровадження сучасних систем електронної медичної документації допомагає покращити доступність, точність, об'єктивність та консистентність медичної інформації. Зазначене сприяє підвищенню ефективності надання медичної допомоги та покращенню координації між різними медичними установами.
УІІІ	Залучення пацієнтів до процесу прийняття рішень	Важливо створити організаційні механізми задля залучення пацієнтів до процесу прийняття рішень в межах системи контролю за якістю медичних послуг і щодо їхнього лікування та догляду. Це може включати проведення консультацій з пацієнтами, підтримку рішень на основі їхніх цінностей та попередження можливих конфліктів інтересів.
ІХ	Забезпечення конфіденційності даних пацієнтів	Захист особистих даних пацієнтів та забезпечення конфіденційності медичної інформації є невід'ємною частиною системи контролю якості. Це включає застосування відповідних технологій та процедур для запобігання несанкціонованому доступу до медичних даних.
Х	Доступність і рівність доступу до медичної допомоги	Важливо забезпечити рівний доступ до якісної медичної допомоги для всіх пацієнтів, незалежно від їхнього соціального статусу, етнічної приналежності чи географічного розташування. Зазначене включає в себе розвиток мережі медичних установ, а також програми забезпечення доступу до медичної допомоги для вразливих груп населення, знижки, пільгову оплату, тощо.

*Джерело *Визначено, обгрунтовано і систематизовано у табличному вигляді автором*

Запропоновані автором десять структурно-функціональних складових, розмежованих за трьома рівнями, дозволять створити/сформувані багатопрофільну резилієнтну систему якості медичної допомоги в ЗОЗ, спрямовуючи реалізацію її дій на забезпечення високих стандартів практики і покращення репродуктивного здоров'я, сприяючи покращенню якості життя населення та безпеки. Зважаючи на запропонований склад резилієнтної системи якості медичних послуг (*resilient quality system of medical services in health care institutions of the obstetric and gynecological profile – RGMS*), маємо означити основні та специфічні її функціонали задля розробки дієвого інструментарію запровадження RGMS у практику діяльності ЗОЗ (табл. 3).

Таблиця 3

Основні та специфічні функції резилієнтної системи якості медичних послуг у ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю *

Основні функції RGMS	Специфічні функції RGMS
1. Моніторинг та оцінка якості медичних послуг	1. Моніторинг якості акушерських послуг, включаючи проведення вагінальних пологів, кесаревого розтину та послуги новонароджених.
2. Виявлення та аналіз недоліків та ризиків	2. Виявлення та аналіз непередбачених ускладнень під час пологів та гінекологічних процедур.
3. Здійснення заходів щодо покращення якості	3. Впровадження програм для підвищення якості передпологового та післяпологового обслуговування.
4. Навчання та підвищення кваліфікації медичного персоналу	4. Тренінги та семінари для акушерів та гінекологів щодо сучасних методів лікування та надання медичної допомоги.
5. Забезпечення ефективної комунікації з пацієнтами	5. Збільшення доступності консультацій з акушером-гінекологом та проведення освітніх заходів для жінок щодо репродуктивного здоров'я.
6. Управління надзвичайними ситуаціями та ризиками	6. Розробка та впровадження планів дій для випадків надзвичайних ситуацій під час пологів та гінекологічних операцій.

*Джерело *Визначено, обгрунтовано та систематизовано автором дослідження*

З цього, маємо запропонувати авторське визначення поняття «резилієнтна система якості медичних послуг у ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю», розвиваючи понятійно-категоріальний апарат теорії соціальної медицини: це комплексна трирівнева ресурсно-функціональна структура, побудована за урахування положень системно-комплексного й алармово-процесного підходу до визначення її цілей та завдань, комбінаторики факторів впливу, спрямована на забезпечення стійкості та адаптивності медичних установ до змінних умов, що має у своєму складі систему моніторингу, аналізу і постійного вдосконалення процесів надання медичної допомоги задля забезпечення високої якості, безпеки і задоволення потреб пацієнтів у галузі акушерсько-гінекологічної практики (рис. 1). Резилієнтна система якості є не лише комплексною та ресурсно-функціональною, але й має будуватися з урахуванням: а) системно-комплексного підходу (включати в себе різні аспекти та елементи, які взаємодіють між собою для досягнення спільної мети – для забезпечення високої якості та безпеки медичних послуг у галузі репродуктивного здоров'я); б) алармово-процесного підходу – задля передбачення і виявлення потенційних загроз та ризиків, впровадження системи тривоги і швидкого реагування на події й умови, які виникають як у ЗОЗ, так і у зовнішньому середовищі (табл. 4).

Рис. 1. Структура резилієнтної системи якості медичних послуг у закладах охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного профілю (авторська розробка)

Таблиця 4

Специфічні алармово-процесні завдання резилієнтної системи якості медичних послуг *

Паритетність завдань	Сутність та зміст алармово-процесних завдань в межах RGMS
Ідентифікація реальних і потенційних ризиків	Аналізуються потенційні загрози та ризики, які можуть вплинути на якість медичних послуг у галузі акушерської та гінекологічної практики. Це може включати оцінку ризику ускладнень під час пологів, інфекційних захворювань, помилок у діагностиці, тощо.
Впровадження системи тривоги	Створюється і впроваджується система тривоги, яка включає в себе механізми швидкого виявлення та повідомлення про потенційні проблеми і небезпеки у ЗОЗ: система сигналізації, електронна система моніторингу, процедури тривожного повідомлення, тощо.
Розроблення планів дій та інтервенцій	Розробляються і реалізуються плани дій та інтервенцій для реагування на тривоги і небезпеки в ЗОЗ. Це може включати процедури екстреної медичної допомоги, евакуаційні плани, процедури управління кризовими ситуаціями, тощо.
Тестування та тренування	Перманентно проводиться тренування та симуляції для перевірки ефективності системи тривоги і реагування на кризові ситуації в ЗОЗ. Це допомагає підготувати медичний персонал до ефективного реагування на непередбачувані події.
Оцінка та вдосконалення	Проводиться систематична оцінка реакції на тривоги та імовірність виникнення кризових ситуацій із метою виявлення слабких місць та вдосконалення системи реагування в ЗОЗ.

Джерело *Визначено та систематизовано автором дослідження

Певним чином підсумовуючи результати науково-прикладних напрацювань, маємо визнати нагальність побудови та запровадження у практику резиліентної системи якості медичних послуг у ЗОЗ акушерсько-гінекологічного профілю. Вказане обумовлене і визначається кількома факторами: 1) акушерсько-гінекологічна практика зумовлює потребу у високій якості та безпеці медичних послуг, оскільки вона пов'язана з найбільш цінними та вразливими моментами в житті жінок; 2) складність і ризики, які пов'язані з акушерством та гінекологією, вимагають жорсткої системи контролю якості, яка була б, при цьому, гнучкою, адаптивною та готовою до швидкого реагування на непередбачувані ситуації, нестійкість функціонування та надзвичайні події; 3) впровадження резиліентної системи якості є важливим для забезпечення сталого розвитку, реалізації демографічної політики та підвищення ефективності системи охорони здоров'я. Це допомагатиме зменшенню негативних наслідків від помилок у медичній практиці, забезпечуючи високу якість і безпеку медичної допомоги пацієнтам. Отже, розбудова і введення у практику резиліентної системи якості медичних послуг у ЗОЗ – є не лише нагальною, але й необхідною задля забезпечення оптимального рівня медичної допомоги для жінок та сталого функціонування системи охорони здоров'я. Репрезентовані напрацювання дозволяють сформувати основу для розробки багаторівневої системи відносних показників оцінювання-прогнозування якості медичної допомоги за єдиним критерієм оцінки, деталізувавши їх змістовність та формалізувавши чіткі алгоритми розрахунку для доступності користування суб'єктам управління у контексті обґрунтування пріоритетів із локалізації зусиль по усуненню недоліків і реалізації стратегій із досягненню визначених цілей.

Джерела

1. Микитенко В. В., Микитенко Д. О. Соціально-економічна безпека за урахування спадкового та життєдіяльного паритету якості життя. *Удосконалення напрямів розвитку України в умовах світової кон'юнктури: монографія*. Харків, СГ НТМ «Новий курс», 2023. 182 с. С. 146-156.
2. Принципи відновлення та трансформації системи охорони здоров'я в Україні. Копенгаген, Європейське регіональне бюро ВООЗ, 2022. 62 с.
3. Балуєва О. В. Менеджмент у галузі охорони здоров'я: навч. посіб. Київ: МАУП, 2008. 354 с.
4. Ерошкіна Т. В., Татаровський О. П., Полішко Т. М., Борисенко С. С. Основи менеджменту і маркетингу в медицині: навч. посіб. Донецьк: РВВ ДНУ, 2012. 64 с.
5. Бобровський А. С. До проблем стратегічного управління закладами охорони здоров'я. *Модернізація менеджменту системи охорони здоров'я в умовах проведення медичної реформи: збірник доповідей всеукраїн. наук.-практ. конференції*. Тернопіль-Кам'янець Подільський, ТНЕУ, 12-13.12.2018 р. С. 24-28
6. Карамішев Д. В. Концепція інноваційних перетворень: міждисциплінарний підхід до реформування системи охорони здоров'я (державно-управлінські аспекти). Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2014. 304 с.
7. Микитенко Д. О. Моделі оцінювання-прогнозування вартості життя для діагностики та регулювання діяльності системи охорони здоров'я України. *Соціальні аспекти процесів глобалізації та інтеграції. Зб. матер. наук.-практ.конфер.* Херсон-Прага: ХНТУ, ПП Вишемирський В. С., 2014. Т. III. С. 121-136.
8. Кудченко В. І., Трилленберг Г. І. Сфера охорони здоров'я: соціально-економічні та регіональні аспекти. Київ, РВПС НАН України, 2005. 367 с.
9. Лібанова Е. М., Гладун О. М., Лісогор Л. С. та ін. Вимірювання якості життя в Україні: аналітична доповідь. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. 50 с.
10. Тимченко О. І., Славін В. В., Линчак О. В. та ін. Забезпечення здоров'я населення як пріоритет при формуванні заможного суспільства та конкурентоспроможної економіки в державі. *Управління розвитком трудового потенціалу України: монографія*. Херсон: ХНТУ, 2012. С. 317-346.
11. Дубовик В. Ю., Грузева Т. С., Іншаков Г. В. Методи оцінки якості життя пацієнтів з ревматоїдним артритом. *Клінічна та профілактична медицина*. 2022. № 2. С. 66-72. [https://doi.org/10.31612/2616-4868.2\(20\).2022.08](https://doi.org/10.31612/2616-4868.2(20).2022.08).
12. Васянович І. А. Розробка клінічних індикаторів процесу медичної допомоги (огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2009. № 3 (11). С. 113-116.
13. Cleland J., Bernstein S, Ezech A. et al. (2006) Family planning: the unfinished agenda. *The Lancet*. № 368. P. 1810-1827.
14. Collier S., Lakoff A. (2008) The Problem of Securing Health. *Biosecurity Interventions: Global Health and Security in Question* [ed. by A. Lakoff and S. Collier]. New York: Columbia University Press, P. 7-32.
15. Fathalla M. F., Sinding S. W., Rosenfield A. F., Fathalla M. M. (2006) Sexual and reproductive health for all: a call for action. *The Lancet*. № 368. P. 2095-2100.
16. Friela S., Marmota M., McMichael A. et al. (2008) Health Policy: Global health equity and climate stabilisation: a common agenda. *The Lancet*. № 372. P. 1677-1683.
17. Styglitz J. Yu. (1999) *Economy of the social sector*. W.W. Norton @ Company. New York/ London. 882 p.
18. Ovreteit J. (2005) What are the advantages and limitations of different quality and safety tools for health care? Copenhagen, WHO Regional Office for Europe (Health Evidence Network report). 34 p. Режим доступу: <http://www.euro.who.int/Document/E87577.pdf>.
19. Vuori H. V. (1985) Ensuring the quality of medical care. Concept and methodology. Copenhagen: WHO European Safety Council. 179 p.
20. Donabedian A. (1966) Evaluating the quality of medical care. *Mildank memorial Fund quarterly*. № 44. P. 166-206.
21. Микитенко Н. М. Медико-соціальна реабілітація в системі забезпечення якості медичної допомоги в закладах охорони здоров'я акушерсько-гінекологічного профілю. *Вища освіта-студентська наука-сучасне суспільство: напрями розвитку. Матеріали V наук.-практ.конф.* (22.04.2021). Київ: МНТУ, Каф. ЮНЕСКО «інформ.-комунік. технології в освіті», 2021. С. 191-194.
22. Угода про асоціацію між Україною та ЄС: соціально-трудова співпраця. Книга перша: збірник актів законодавства України та *acquis communautaire* [уп. З. Я. Козак]. Львів: Ресурсно-аналіт. центр «Суспільство і довкілля». 2016. 1144 с.
23. Звіт про результати проведення первинної оцінки стану імплементації актів права європейсько союзу (ACQUIS EC). Київ КМУ. 2023. 308 с.
24. Директиви ЄС та реформування законодавства України з БГП і трудових відносин Біла книга. Київ. Проект ЄС-МОП. 2019. 69 с.
25. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2019. Київ. Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України за сприяння проекту ЄС «Association4U». 2019. 72 с.
26. Кокун О. М., Мельничук Т. І. Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2023. 25 с.
27. Hollnagel E. Systemic Potentials for Resilient Performance. In: Resilience in a Digital Age: Global Challenges in Organizations and Society. *Springer International Publishing*, 2022. P. 7-17. https://doi.org/10.1007/978-3-030-85954-1_2.
28. Шемаєва Л. Г., Безгін К. С., Наумік К. Г., Ушкальов В. В. Управління якістю бізнес-процесів на підприємстві. Харків: Вид. ХНЕУ, 2009. 240 с.
29. Goldsmith A. A. (1966) *Business, Government, Society: The Global Political Economy*. Boston: IRWIN. 576 p.
30. Гончар Л. О. Стратегічне управління змінами у сфері послуг: теоретико-методологічні та практичні аспекти. Київ: Вид-во Ліра-К. 2020. 340 с.

Орлов Олексій Геннадійович / Orlov Oleksiy Gennadiyovych

ORCID: 0000-0003-1528-8150

Рівненський державний гуманітарний університет

3.3. Концепція сталого розвитку як основа гармонійного розвитку суспільства

3.3. The concept of sustainable development as a basis for the harmonious development of society

Протягом останнього десятиліття все більш вагомою в економічному середовищі стає концепція сталого розвитку суспільства (sustainable development – англ., стійкий, сталий розвиток укр.) яка передбачає розвиток суспільства з врахуванням потреб майбутніх поколінь. Сама концепція сталого розвитку передбачає відокремлення трьох основних складових даного поняття, а саме: економічного, соціального та екологічного, що відображає їх особливу значимість, демонструє одночасно наявність між ними взаємозв'язку і взаємозалежності, при цьому ігнорування хоча б однієї з них може підірвати загальну стійкість системи до ефективного розвитку у довгостроковій перспективі. Досягнення стійкості розвитку в економічній площині неможлива без реалізації збалансованості розвитку регіонів держави. Саме завдяки процесу збалансованості з'являється можливість вирівнювання рівня якості життя населення різних регіонів держави, зменшення антропогенного тиску на довкілля, забезпечення рівного доступу до соціальних ресурсів. Ключові слова: економічний розвиток, сталий розвиток, збалансованість, збалансований розвиток регіону, економічна компонента, екологічна компонента, соціальна компонента.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства завжди супроводжується виникненням протиріч між бажанням нарощувати економічне зростання, розширювати соціальну інфраструктуру з одного боку, а з іншого збереженням принаймні на допустимому рівні екологічної ситуації, як в окремому регіоні так і на рівні держави в цілому. Для України це протиріччя набуває надзвичайної ваги в зв'язку з необхідністю поступово збільшувати темпи економічного зростання, нарощувати соціальну інфраструктуру, але в той самий час на сьогоднішня держава зіткнулася з рядом складних проблем, а саме: недостатнє фінансування регіональних програм розвитку, депопуляція населення, експлуатація та виснаження природних ресурсів та деградація навколишнього середовища. Усвідомлення масштабів рівнобіжностей розвитку які існують примушують переглянути всю державну політику в соціо – еколого – економічній системі та внести суттєве корегування параметрів розвитку у «Концепцію державної регіональної політики» та в Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», які регулюють соціальні, організаційно – правові та економічні заходи що повинні здійснюватися державою у сфері регіонального розвитку. Успішне розв'язання цих проблем можливе при впровадженні концепції сталого розвитку на державному рівні, адже використання основних положень даної концепції за кордоном показало її ефективність у розвитку не лише економіки країни в цілому, але і її окремих територій, адже від успішності розвитку регіонів залежить розвиток держави у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи сучасних положень про сталий розвиток були закладені як в працях закордонних так і вітчизняних вчених, а саме: А. Печчеї, Л. Медоуз, М. Месарович і Е. Пестель, Й. Шумперт, Дж. Форрестер, А. Аتكиссон, А. Вебер, І. М. Вахович, З. В. Герасимчук, Б. М. Данилишин. І. М. Камінська та інші.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз, систематизація та узагальнення наявної у відкритому доступі інформації щодо складових концепції сталого розвитку і можливості імплементувати дану концепцію, або її основні положення в державну програму розвитку. Для досягнення цієї мети в роботі поставлені такі завдання: охарактеризувати основні соціально – еколого – економічні напрямки розвитку системи, провести аналіз понять «сталий розвиток», «збалансований розвиток», визначити головних передумови реалізації концепції сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток всієї людської цивілізації характеризується поступовим нарощуванням темпів економічного зростання. Кожна історична епоха давала певний імпульс до розвитку соціально – економічної системи, виникнення нових галузей промисловості, нових технологій, появою нових форм та методів господарювання. Середина ХХ ст. характеризувалася стрімким економічним розвитком більшості країн світу. Модель економічного розвитку, що застосовувалася країнами, що розвивалися в 50-60-ті роки ХХ ст., спиралася лише на досягнення економічної ефективності. Вважалося, що тільки ефективність економічної системи здатна прокласти шлях до загального процвітання і покінчити з нерівністю як у межах окремо взятої країни, так і в світовому масштабі. Однак неодноразово вказувалося на надзвичайно низьку ефективність економічної системи промислово розвинених країн, засновану на

непропорційно високих витратах природних ресурсів та недооцінювання екологічних факторів. Економічне зростання неможливе без врахування екологічних питань. Причому ці зв'язки носять двосторонній характер – нераціональне природокористування призводить до економічних втрат, стримує ріст виробництва, а недостатність коштів, обсяг яких залежить від рівня економічного розвитку, утруднює або взагалі унеможливує вирішення екологічних проблем [1, с. 113].

Техногенний тип розвитку цивілізації в умовах швидкого росту населення вимагає залучення до виробничих процесів все більшої кількості природних ресурсів. Так, тільки з 1958 р. до 1986 р. в світі було використано 117 млрд. тонн викопного палива, яке є невідновним ресурсом. У 1954-1956 роках американський геолог доктор М.Кінг Хабберт сформулював основні закони, що описують вичерпання будь-якого кінцевого ресурсу: видобуток збільшується до піка, який ніколи не може бути перевищений; щойно пік пройдено, відбувається падіння видобутку, поки ресурс не буде вичерпано.

У світовому масштабі пік видобутку по основним видам мінеральним ресурсам вже пройдений. Наприклад, що стосується прогнозів досягнення світового піка видобутку нафти можна зазначити: переважна більшість оцінок укладаються в межі 2005-2030 років. Відповідно до результатів досліджень, нині серед країн, які роблять значний внесок у світовий видобуток (понад 0,5 млн. бар./день), пік видобутку нафти настав у 36 країнах [2]. Для видобування викопного палива та руд здійснюються великомасштабні втручання в геосферу планети. У результаті порушуються геологічні структури масивів гірських порід, змінюється ландшафт величезних територій. Живі ресурси планети вичерпуються зі швидкістю, що перевищує швидкість їх відновлення. Нині на Землі не має жодного біогеоценозу, якого б так чи інакше не зачепила діяльність людини.

Аналізуючи темпи та якість економічного зростання як у світі так і в Україні зокрема можна прийти до висновку, що воно досягається, в основному, за рахунок експлуатації та виснаження природних ресурсів та деградації навколишнього середовища, зокрема Україна поки що залишається державою, де зберігаються екстенсивні методи розвитку економіки [3, с. 29]. Вся територія України, за винятком невеликих окремих районів Карпат, Центрального Полісся, Полтавщини та східної Вінничини, характеризується як забруднена й дуже забруднена, а 15% території належить до категорії «надзвичайно забруднені регіони з підвищеним ризиком для здоров'я людей і райони екологічної катастрофи». Як зазначають Лібанова Е. М. та Хвесик М. А., потенціал сталого розвитку держави слід оцінювати з урахуванням етапу її життєвого циклу та масштабів трансформаційних змін, які відбуваються у внутрішньому і зовнішньому середовищі [4, с. 15]. Ситуація, яка склалася у сфері економіки, вимагає докорінної зміни соціально – економічної та екологічної політики не тільки на макрорівні, але й на рівні регіонів [3, с. 73]. Дедалі більш наростаючі процеси глобалізації світової економіки призводить до того, що національні економіки найбільш індустріально розвинутих країн дедалі більше впливають на загострення глобальних соціально – еколого – економічних проблем. В науковій літературі виділяють чотири можливі напрями соціально - еколого – економічного розвитку, які спрямовані на вирішення суперечностей у взаємодії соціальної екологічної та економічної підсистем.

Характеристика основних соціально – еколого – економічних напрямів розвитку:

1. Техноцентристський. Економічний ріст забезпечується шляхом екстенсивної експлуатації природних ресурсів, а природне середовище розглядається лише з позиції корисності для людини.

2. Компромісний. Допускається компроміс між економічним ростом і збереженням природного середовища на основі менеджменту природокористування, управління процесами відтворення природних ресурсів, екологічною рівновагою.

3. Екологоспрямований. Передбачає узгодження економічного росту з процесами самовідтворення природного середовища, визнання власних прав природи незалежно від матеріальних і соціальних потреб суспільства.

4. Екологоцентристський. Заснований на гармонізації взаємин суспільства з навколишнім природним середовищем, мінімальній експлуатації природних ресурсів, невтручання в природні процеси. Якість життя визначається вищими потребами, ніж матеріальні [5, с. 162].

Розуміння масштабу руйнування світової екосистеми, безвідворотності характеру небезпеки, термінової необхідності зміни всієї соціально – економічної доктрини розвитку виявилось у процесі створення нової парадигми розвитку, а саме концепції сталого (збалансованого) розвитку.

Важливе значення для визначення суті сталого (збалансованого) розвитку відіграє термін «збалансованість розвиток». Як зазначає український науковець С. А. Лісовський збалансований розвиток – це вдосконалення територіальної організації суспільства та його взаємодії із природою [6, с. 47]. Бутирська І. М. наголошує, що екологічна збалансованість економіки – це оптимальна траєкторія руху людства, що дасть змогу гарантувати високу якість довкілля та економіки [5, с. 162]. У відповідності до цього – збалансований розвиток – це система певних управлінських рішень і системи контролю які направлені на створення відповідних умов для ефективного функціонування економічної, соціальної та

екологічної складової економіки на довгострокову перспективу, що в кінцевому підсумку призведе до покращення якості життя населення як на регіональному так і на національному рівні.

В контексті терміну «збалансований розвиток» можна виділити поняття «збалансованість». Вчені Бутко М. П. і Акименко О. Ю. пропонують розглядати збалансованість розвитку як оптимальне поєднання регулюючих важелів впливу держави на функціонування економіки, цілеспрямоване формування засад регіональної політики, досягнення постійної рівноваги між наявними ресурсами та потребами в них у просторовому розрізі [7, с. 176]. Виходячи з наведеного вище твердження ми можемо спробувати дати власне визначення терміну «збалансованість». Отже, «збалансованість – це довготривалий процес відтворення задалегідь визначених пропорцій та структури певної системи, як на певний момент часу так і на майбутнє з метою забезпечити довготривалий прогрес самої системи».

При збалансованому розвитку йдеться перш за все про глобальну ідею забезпечення сталого розвитку, при якому усуваються протиріччя між соціальним і економічним ростом і збереженням навколишнього середовища.

Головними передумовами реалізації концепції сталого розвитку можна визначити такі:

1. розуміння людьми фундаментальних основ стійкого розвитку;
2. визначення напрямів зміни сутності людини як особистості у сукупності трьох основних її виявів: як людини біологічної, людини соціальної, людини працюючої;
3. створення міжнародної нормативно – правової бази сталого розвитку;
4. формування на основі вищезазначеного глобальних, національних, регіональних, місцевих стратегій сталого розвитку за умов економічного зростання та забезпечення основних потреб людей;
5. суттєве зменшення енергоємності економіки;
6. віднайдення ресурсів для необхідних економічних, екологічних, соціальних та інших трансформацій;
7. створення та удосконалення міжнародних та національних систем моніторингу щодо ефективності реалізованих заходів та корегування програм розвитку [8, с. 26].

Попередником концепції сталого розвитку можна вважати вчених В. І. Вернадського, К. Е. Цюлковського, С. А. Подолінський, Е. Леруа, французького вченого філософа Тейяр де Шардена, економістів Л. Вальраса, А. Курно, В. Джевонса, А. Маршалла та інших. В. І. Вернадський ще в першій половині ХХ ст. констатував, що епоха стихійного розвитку людства закінчується і починається епоха керованого розвитку: біосфера переходить в новий еволюційний стан – ноосферу.

Виникненню і розробці концепції сталого розвитку у сучасному його розумінні сприяла діяльність Римського клубу (засновник А. Печчеї), що, починаючи з 1968 р. щороку збирався для обговорення питань про майбутнє нашої цивілізації. В 1972 р. цей клуб випустив першу книгу – «Межі зростання», яку написали Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс де вказувалися часові межі теперішнього індустріального процвітання, яке має завершитися до 2050 р. катастрофою. Перша доповідь на замовлення Римського клубу була підготовлена в Массачусетському технологічному інституті міжнародною групою вчених (Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс, У. Беренс) з використанням методології системної динаміки Джея Форрестера, яка вперше у світовій практиці створила комп'ютерну модель динаміки глобальних процесів і на її основі констатувала кінець «золотого століття» цивілізації і наявність у людства тільки однієї альтернативи: відмова від надії в перспективі на зростання добробуту чи неминучість екологічної катастрофи. Звіт і розглядався «не як сценарій для майбутнього, а як аналіз і проекція тенденцій та їхньої зміни в часі з метою відвернення наслідків існуючої політики щоб проєктоване майбутнє ніколи не реалізувалося» [3, с. 337].

Друга доповідь «Людство на роздоріжжі», побудована на основі (комп'ютерного моделювання світового розвитку з урахуванням регіональних аспектів, була підготовлена Е. Пестелем і М. Месаровичем. Тут також використовувалася модель світової системи «з метою аналізу майбутнього її еволюції». Глобальні моделі Римського клубу ґрунтуються на уявленні про планету як замкнуту систему і, відповідно, передбачають скінченність ресурсів, а значить, і межі зростання людства.

В сучасній науковій літературі існують різні тлумачення терміну «сталий розвиток». Переважна більшість науковців, погоджується, що основною ознакою сталого розвитку є збалансування, врівноваження потреб з ресурсними й екологічними можливостями країни. В контексті поглядів В. Вернадського сталим «є керований соціоеволюційний розвиток, тобто розвиток, узгоджений з об'єктивними законами еволюції природи і суспільства».

Член Римського клубу відомий вчений Е. Пестель ввів поняття «глобальна економічна рівновага», що по суті відповідає поняттю «сталий розвиток». Відповідно до нього «глобальна економічна рівновага означає стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс» [9, с. 31].

Основні ідеї і положення з проблеми сталого розвитку знайшли відображення в рішеннях ООН. Голова Міжнародної комісії з питань навколишнього середовища і розвитку при ООН Прем'єр міністр Норвегії Г. Х. Брундтланд у 1987 році у доповіді «Наше спільне майбутнє «яка була представлена на 42 – й сесії ООН стверджує, «що сталий розвиток передбачає задоволення потреб сьогодення без принесення у жертву здатності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». «На конференції ООН у Ріо-де-Жанейро в 1992 році був запропонований варіант визначення терміну «сталий розвиток» де «сталий розвиток визначався як розвиток, який дозволяє на довготривалій основі забезпечити стабільний економічний ріст, не допускаючи деградаційних змін навколишнього природного середовища, при цьому право на розвиток має бути реалізоване таким чином, щоб задовольнити потреби у розвитку і охороні навколишнього середовища існуючого і майбутніх поколінь» [10, с. 150]. Як бачимо існує велика кількість підходів до тлумачення суті терміну «сталий розвиток», наводяться різні ознаки які характеризують «сталий розвиток». Питання сталого (збалансованого) розвитку розглядав український вчений В. Б. Данилишин який трактує це поняття як систему відносин суспільного виробництва, при «якій досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення» [11, с. 10].

Виходячи з наведених прикладів визначення терміну «сталого розвитку» спробуємо дати своє визначення. Отже, «сталий розвиток це багаторівневий свідомо керований соціоеволюційний розвиток який передбачає побудову високоефективної економічної системи що повинна узгоджуватися із законами природи та соціальними нормами існування самого суспільства і головна мета якого – забезпечення довготривалого соціально – економічного прогресу».

В 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на рівні глав держав і урядів відбулася Всесвітня конференція «Навколишнє середовище і розвиток», де було прийнято ряд документів рекомендаційного характеру. Перший – «Декларація Ріо» – складається з преамбули і 27 принципів, що покликані спрямовувати зусилля міжнародного співтовариства на досягненні сталого розвитку.

Другий документ – «Порядок денний на 21 століття» засвідчує встановлення глобального партнерства країн світу задля досягнення сталого розвитку суспільства.

Треба відмітити той факт, що після проведення Конференції у Ріо – де – Жанейро ніяких суттєвих кроків у напрямку досягнення задекларованих цілей світовим співтовариством зроблено не було. В деяких регіонах світу, а саме в Південній Азії, Південній Америці ситуація погіршилася.

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації суспільство ототожнюється з соціо – еколого – економічною системою (СЕС). Розглядаючи СЕС як функціональну взаємодію трьох підсистем і застосовуючи відомий критерій оптимуму Парето, пропонується наступне визначення біогармонійного розвитку соціально – еколого – економічної системи – розвиток СЕС є біогармонійним, якщо поліпшення стану будь – якої підсистеми СЕС не відбувається за рахунок погіршення стану інших підсистем [1, с. 113].

Гармонійний розвиток соціальної, економічної та екологічної системи надають нам можливість створити нову стратегію розвитку суспільства на тривалу перспективу та вирішити головні соціально – економічні проблеми сучасності. Виходячи з цього положення можна погодитися про взаємозв'язок і взаємовплив соціальної, екологічної та економічної складової на соціально – економічний прогрес у глобальному масштабі.

Формування самої концепції сталого розвитку виникає відповідно до реалій соціально – економічних трансформацій що відбувалися у світі. Основні засади сталого розвитку базуються на розумінні необхідності забезпечення населення високим рівнем соціального обслуговування, економічного достатку та екологічної безпеки. Інтереси людини розглядаються з позиції реалізації її здібностей, природних талантів, виявлення, накопичення та ефективного використання людського потенціалу. Тобто протягом історичного періоду людина соціалізується, економічний розглядається невід'ємним від людського, соціального [12, с. 24].

На сьогодення стає зрозумілим, що основна увага економічного зростання буде перенесена на регіональний рівень. Світовий досвід показує, що баланс рівноваги в державі, її цілісність і поступовий розвиток можуть бути забезпечені лише за умови врахування регіональних особливостей, регіональної політики, розширення прав і обов'язки регіонів у розвитку факторів виробництва.

Проблемами сталого (збалансованого) розвитку регіону займалися такі вітчизняні вчені як Б. Буркинський, Т. Галушкіна, В. Голян, Є. Хлобистов, К. Харічков та інші. Для України питання розробки стратегії збалансованого розвитку є надзвичайно важливим. Так, Кабінет Міністрів України ще у 1997 році розробив проект Концепції сталого розвитку України з метою здійснення перебудови всієї економіко – соціальної системи. Вирішальну роль в успішному проведенні стратегії збалансованого розвитку буде відігравати регіональний фактор. Аналіз зарубіжного досвіду таких країн як Франція, Великобританія, Німеччина показує що саме регіони обирають певну концепцію розвитку та формують загальнодержавну

політику та стратегію збалансованого розвитку держави в цілому. Взаємовідносини центральних органів управління та регіонів завжди є доленосними для розвитку держави. Вони не лише визначають державний устрій, а й справляють вирішальний вплив на економічне благополуччя населення. Досягнення ж збалансованого розвитку вимагає узгодження інтересів і можливостей розвитку всієї країни, її окремих регіонів і територій з урахуванням їх ієрархічної підпорядкованості. Відсутність у минулому власної продуманої регіональної політики призвело до значних диспропорцій у територіальній структурі української економіки, неефективного використання переваг територіального поділу праці, природно – ресурсного та науково – виробничого потенціалу окремих регіонів, створює передумови для виникнення соціальної напруги у суспільстві, до надмірного забруднення навколишнього середовища.

Реалізація поставлених на державному рівні завдань, загальних для всієї країни, повинна починатися з їх конкретизації для регіонів, оскільки більшість проблем соціально – економічного та екологічного характеру спочатку виникає на рівні регіону і поступово розростається до національних, глобальних масштабів [13, с. 16]. З цією позицією можна погодитися, лише додати, що регіональна політика повинна враховувати відмінності рівнів розвитку регіонів та створювати необхідні благоприємні умови у контексті сталого (збалансованого) розвитку з метою активізації всього ресурсного потенціалу регіонів для соціально – економічного розвитку як окремо взятого регіону так і країни в цілому.

Висновок. Підводячи підсумок, можна сказати, що об'єктом сталого розвитку виступає соціо – еколого – економічна система (СЕЕ), як в межах держави так і в межах окремо взятого регіону. Існує тісний взаємозв'язок між основними складовими сталого розвитку суспільства, а саме економічною, соціальною та екологічною складовою. Порушення певної рівноваги, або неврахування можливостей хоча б однієї з них призведе до довгострокових небажаних наслідків для всієї людської цивілізації.

Джерела

1. Євген Борщук, Володимир Загорський Концепція сталого розвитку і проблеми оптимізації еколого – економічних систем. Регіональна економіка 2005 №3.
2. Hubbert M. Nuclear Energy and the Fossil Fuels Drilling and Production Practice / M. King Hubbert. // American Petroleum Institute. – 1956. – № 95.
3. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика: Монографія. – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 528 с.
4. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика. – К.: ДУ ІСПСР НАН України, 2014. – 776 с.
5. Бутирська І. В. Еколого- економічна збалансованість у контексті регіонального розвитку. Регіональна економіка 2007, № 2 с. 170 ст.
6. С. А. Лісовський Аналіз збалансованості економічного, екологічного і соціального розвитку регіонів України. Український географічний журнал. – Київ, 2008, №1.
7. Бутко М. П. Інвестиційна домінанта сталого розвитку регіону в умовах інтеграції: монографія / М. П. Бутко, О. Ю. Акименко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво»Аспект*Поліграф», 2009. – С. 176.
8. Садовенко А. П., Серета В. І., Масловська Л. П. Сталій розвиток суспільства: Навчальний посібник- Київ: Вид. Компанія ВАІТЕ, 2009.
9. Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: the sekcond report of the Club of Rome. N. Y. , 1974. – 31 p.
10. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Самміт «Планета Земля», 1992 р.): Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
11. Данилишин Б. М. Україна: проблеми сталого розвитку. – Київ: РВПС НАН України, 1997. – 196 с.
12. Вахович І. М. Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізми реалізації: Монографія. – Луцьк: Надстир'я, 2007. – 496 с.
13. Герасимчук З. В., Кондіус І. С. Теоретичні та прикладні засади прогнозування стійкого розвитку регіону: Монографія. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 412 с.

Завгородня Олена Василівна

Доктор психологічних наук

Головний науковий співробітник лабораторії психології творчості

ORCID: 0000-0001-8786-8707

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН

3.4. Вплив форм та контенту ЗМІ на суб'єктивне благополуччя людини в умовах загрозової невизначеності

Розкрито значення конструктів «медіаконтент» і «загрозова невизначеність». Розглядаються різні аспекти невизначеності в залежності від динаміки, складності, спрямованості змін. Проаналізовано відмінності між відео та аудіо формами впливу. Взаємозв'язок між часом споживання медіа в основному досліджувався за звичайних умов, а не за виняткових ситуацій повсюдної загрозової невизначеності, як війни. Тому актуальним є дослідження залежності між двома змінними та її динаміки в період дії воєнного стану. У ситуації, коли більшість телевізійних новин безпосередньо пов'язані з жахами війни, ймовірно, що збільшення телеспоживання негативно позначиться на психологічному стані людей. Щодо споживання радіо під час війни, то його вплив може бути більш заспокійливим, ніж телебачення. Важливо відзначити, що аудіоформат, зокрема, радіо, дозволяє робити ще щось під час прослуховування. Таким чином, вплив споживання аудіоконтенту на самопочуття може бути опосередкований іншими видами діяльності, які виконуються одночасно з прослуховуванням. Соціальні мережі можуть бути джерелом підтримки для людини під час війни, але ймовірно, що надмірний час, проведений онлайн, призведе до

підвищення рівня тривоги та депресії. Вплив на когнітивну сферу людей, їх емоції та поведінку шляхом розповсюдження фейкового або гібридного контенту дає значні можливості для маніпулювання громадською думкою, а етичні норми не встигають за розвитком технологій. Людина не завжди усвідомлює власну вразливість перед маніпуляціями, і їй іноді легше повірити в примітивну вигадку, особливо якщо ця вигадка піднімає її настрій і самооцінку. Багато питань, пов'язаних із ризиками під час загрозових подій, потребують дослідження, зокрема, щодо ефективного використання соціальних мереж та спеціальних сайтів для інформаційно-психологічної підтримки людей. Ключові слова: медіаконтент, споживання, вплив, психологічний стан, загрозови невизначеність.

Вступ. Споживання ЗМІ за показниками обсягу та контенту значно змінюється в умовах загрозової невизначеності, зокрема під час війни. Здатність людини долати труднощі, формувати адекватну картину світу та практикувати конструктивну життєву стратегію в складних і/або кризових умовах залежить від взаємодії багатьох соціальних та індивідуальних чинників, зокрема таких як толерантність до невизначеності, посиленість для людини викликів середовища, можливість впоратися з його загрозами. Можна виокремити такі сфери невизначеності: макросередовищна – невизначеність політичних, економічних, соціальних умов, в яких живе людина; мікросоціальна – турбулентність, невизначеність взаємин особи з близьким оточенням та його нестабільність; когнітивна – невизначеність, пов'язана із неефективністю старих патернів мислення особи в умовах стрімких змін, діяльнісно-поведінкова – невизначеність, пов'язана із зміною/втратою ресурсів та звичних можливостей особи; особиста – внутрішня невизначеність щодо того, хто «Я» є і заради чого живу, проблемність ідентичності та ціннісно-смилова невизначеність. Невизначеність може бути різною: збудливою, цікавою у сфері споживання мистецтва, розваг (в світі кіно, ігор тощо), у ситуаціях з ймовірними варіантами позитивних подій, терпимою у контрольованій обстановці, де ймовірні програші незначні, дискомфортною у ситуаціях із можливими негативними наслідками, нестерпною в загрозових умовах. В останньому випадку (загрозової невизначеності) зростає ймовірність стресових розладів та психологічних травм.

Використання інформації як знаряддя психологічного впливу в кризових умовах набуває безпрецедентної важливості. Підчас і зразу після загрозових подій спостерігаються посилені реакції на стрес, які можуть спричинювати необґрунтовані дії громадян, відволікаючи критично важливі ресурси, а також пов'язані з тривалими негативними наслідками для фізичного і психічного здоров'я. Завдяки інтернету та соціальним мережам тривожні новини легко поширюються численними каналами в середовищі, яке толерує суперечливість і сумнівність інформації. Сумнівні неперевірені повідомлення можуть бути джерелом додаткового стресу, викликати об'єктивно неадекватні емоційні реакції, почуття жаху, гніву, підозри тощо, спотворюючи мислення реципієнтів, яким важко самостійно на основі багатьох джерел аналізувати складну реальність.

Напад російської армії на Україну призвів до того, що мільйони людей опинилися під обстрілами, частина громадян вимушена була покинути рідні домівки. Багато людей страждають від тривоги, занепокоєння, депресії та порушень сну. В цих умовах особливого значення набуває доступність надійних інформаційних джерел, можливість адекватно оцінювати ризики, а також коректна інформаційно-психологічна підтримка людей.

Мета дослідження – на основі аналізу наявних досліджень окреслити ймовірний вплив споживання медіаконтенту на психологічний стан людей в умовах загрозової невизначеності.

Результати дослідження. Невизначеність розглядається як брак інформації та знань для прийняття рішень, як продукт непередбачуваності, турбулентності довкілля, динамічності змін, як результат нашарування чинників складного, нестабільного оточення особи, її внутрішніх проблем та її заплутаних взаємин з оточенням. Невизначеність є результатом неясності, непередбачуваності та/або складності ситуації, дефіциту або суперечливості необхідної інформації, а також невпевненості залучених людей в достатності та/чи достовірності інформації щодо ситуації та ходу значущих подій [6].

Дослідники виділяють три різні джерела невизначеності. Перше джерело невизначеності – ймовірність (також зазвичай називається ризиком) – виникає через непередбачуваність чи невизначеність майбутнього. Друге джерело – двозначність – виникає через обмеження надійності, достовірності або адекватності інформації про ймовірність (ризик). Третє джерело – складність – виникає через особливості доступної інформації, які ускладнюють її розуміння, наприклад, через безліч можливих чинників, причин та наслідків [12].

В кризових ситуаціях зростає час, присвячений новинам, як з позиції охоплення (на 33% більше), так і щодо інтенсивності споживання; час, відведений на цей тип контенту, збільшується більш, ніж удвічі [19].

Визначальними характеристиками медіаконтенту є орієнтованість на широку аудиторію та їх інформаційні потреби; технологічна доступність великій кількості людей; продукування фахівцями в сфері

медіа. Сировиною для медіаконтенту служить інформація. Водночас форми вираження інформації можуть бути дуже різними і мати різну спрямованість. «Медіаконтент – це змістове наповнення друкованого, аудіовізуального, електронного чи конвергентного засобу масової інформації матеріалами у формі тексту, зображення чи звукозапису з метою передачі інформативних, загальнозначимих, естетично привабливих різножанрових повідомлень, спрямованих на масову аудиторію» [3, с. 41].

Теоретичне підґрунтя концепцій суб'єктивне благополуччя історично спиралося на багато дисциплін, але психологія була найважливішою дисципліною, яка внесла свій внесок у визначення теоретично відповідних детермінант суб'єктивне благополуччя та механізмів, через які детермінанти впливають на суб'єктивне благополуччя. Поняття «суб'єктивне благополуччя» у своїх роботах ввів Е. Дінер. Дінер, один із провідних дослідників суб'єктивне благополуччя, визначає *суб'єктивне благополуччя* як людина відчуває, переживає своє життя, як думає про нього, як оцінює своє життя є порівняно з бажаним, незалежно від того, як його бачать інші. суб'єктивне благополуччя має емоційні та когнітивні виміри:

- *емоційний вимір* суб'єктивне благополуччя – перевага позитивних емоцій над негативними спричинює вищесуб'єктивне благополуччя.

- *мисленнєвий*, оціночний/когнітивний вимір суб'єктивного благополуччя – оцінка людиною власного життя у переважно позитивних термінах спричинює вищесуб'єктивне благополуччя.

На протигу гедонічного погляду на благополуччя, евдемонічний погляд наголошує на реалізації потенціалу людини. Згідно з евдемонічним поглядом, благополуччя є нормативною конструкцією, яка розглядається як наявність у суб'єкта певних бажаних якостей. Як зазначає Дінер, евдемонічне благополуччя відображає не суб'єктивне судження особи, а систему цінностей дослідника.

Суб'єктивне благополуччя, складається з трьох основних компонентів: задоволення, приємні емоції і неприємні емоції, усі ці три компоненти разом формують єдиний показник суб'єктивного благополуччя. Йдеться про когнітивну (інтелектуальна оцінку задоволеності різними сферами свого життя) і емоційну (наявність поганого або хорошого настрою) сторонах самоприйняття. Більшість людей, так або інакше оцінюють те, що з ними трапляється в термінах «добре – погано», і така інтелектуальна оцінка завжди має під собою відповідно забарвлену емоцію. Можна стверджувати, що людина має високий рівень суб'єктивного благополуччя, якщо у більшості випадків вона відчуває задоволення від життя, і тільки в окремих ситуаціях вона переживає неприємні відчуття. Е. Дінер розглядає суб'єктивне благополуччя як складову психологічного благополуччя. У евдемонічному підході психологічне благополуччя розкривається як повнота самореалізації людини в конкретних життєвих умовах і обставинах, знаходження синтезу між вимогами соціального оточення і розвитком власної індивідуальності.

Відповідно до наявних в психології теорій, будь-які фактори, які впливають на особисту орієнтацію, цілі, потреби, діяльність, оцінки чи емоції, є детермінантами суб'єктивне благополуччя. Кожний тип теорій зосереджена на різних механізмах детермінації суб'єктивне благополуччя: теорії виконання та залучення зосереджуються на поясненні впливу цілей, потреб і діяльності на суб'єктивне благополуччя; теорії особистісної орієнтації зосереджені на зв'язку суб'єктивного благополуччя якостей особи; оціночні теорії зосереджені на зв'язку власної оцінки життя та процесів задоволення та емоцій; теорії емоцій зосереджуються на тому, як переживання емоцій (тобто афективний аспект суб'єктивного благополуччя) взаємопов'язані з процесами виконання, залучення та оцінювання.

Згідно з інтегративним підходом, суб'єктивне благополуччя є динамічним утворенням, передбачає діакронію різних складових. Структуру суб'єктивного благополуччя утворюють емоційний, когнітивний та евдемонічний компоненти. Тобто, суб'єктивне благополуччя відображає емоційно-оцінне ставлення людини до власного життя, виявляється у задоволеності життям загалом й окремими його сферами, є основою для самореалізації.

Умови загрозливої середовищної невизначеності проблематизують досягнення стану суб'єктивного благополуччя. Психологічні ресурси людини виступають як засоби підтримки суб'єктивного благополуччя. Життєві труднощі і переживання можуть в певних випадках провокувати більш глибоке осмислення життя, усвідомлення власних життєвих цілей, встановлення більш гармонійних відносин з іншими людьми, набуття здатності до співпереживання, що сприятиме підвищенню суб'єктивного благополуччя.

Дослідження впливу медіаконтенту на суб'єктивне благополуччя та здоров'я аудиторії мають давню традицію. Зокрема, досліджувався вплив телебачення (Лу і Аргайл та ін.). Виявлено, що споживання телевізії в цілому пов'язане з нижчим рівнем психологічного благополуччя, хоча споживання мильних серіалів в частині випадків корелює з високими показниками психологічного благополуччя [17]. Виявлено, що інтенсивні споживачі телебачення мають більше невирішених матеріальних проблем, характеризуються нижчою задоволеністю життям загалом та вищим рівнем тривоги [9]. Показники суб'єктивного благополуччя зростають, коли люди переглядають спортивні змагання по телевізору у прямому ефірі [16].

Багато досліджень виявили негативний взаємозв'язок між часом перегляду телевізора та різними показниками самопочуття. Проте менший рівень психологічного благополуччя може бути причиною більшого перегляду телевізора, а не збільшення перегляду телевізора викликає зниження показників психологічне благополуччя. Люди намагаються відволіктися від сумних думок, нещасливий стан є причиною збільшення споживання телевізора. Надмірне захоплення телебаченням не покращує задоволеність життя, може мати шкідливий ефект.

Крім того, становлять інтерес відмінності впливу контенту телебачення, пов'язаного із художньою літературою (серіали та фільми) і впливу споживання новин. Художні серіали та фільми як культурні продукти крім можливого гедонічного ефекту можуть забезпечити інтелектуальну та емоційну стимуляцію, тобто вони можуть стати засобом задоволення евдемонічних потреб глядачів [18], [21].

Ймовірність зниження показників суб'єктивного благополуччя є високою у випадку збільшення споживання новин, незалежно від форми ЗМІ. У ситуації кризи, коли більшість новин є негативними, передбачається, що інтенсивний моніторинг новин може негативно вплинути на показники благополуччя реципієнтів. Про це свідчать дослідження в період криз [13].

Порівняно з ТБ, радіо, завдяки своїй універсальності та технологічній простоті, може бути переважним засобом інформації в умовах загроз. Радіо вважається найінтимнішим медіа, частково завдяки «особливо інтенсивному відчуттю присутності» [15, р. 97]. Окрім інформування, «шепіт» радіо має здатність втішати, заспокоювати, підтримувати.

В кризових ситуаціях аудиторія, як правило, зосереджується на традиційних медіа, особливо на телебаченні, радіо, проте також зростає використання соціальних мереж. Що стосується соціальних мереж та їх зв'язку з суб'єктивним станом особи, дослідження показали різні результати. Серед тих досліджень, які вказували на позитивний вплив соціальних мереж на психологічне благополуччя користувачів, Чан [8] виявив позитивний зв'язок між суб'єктивним благополуччям і кількістю друзів або контактів у Facebook, особливо серед молоді. Помічено деякі переваги використання Facebook з точки зору психологічного благополуччя, хоча вони були зумовлені соціальними контекстами онлайн-офлайн і особистісними характеристиками (з більш міцними стосунками між людьми-інтровертами).

Соціальна підтримка є важливим чинником суб'єктивного благополуччя. Дослідження показують, що сприймана соціальна підтримка з боку сім'ї, громади, друзів і знайомих, величина соціальної мережі, якість стосунків і частота взаємодії впливають на оцінку власного благополуччя. Крім того, відсутність соціальної підтримки та дискримінація (наприклад, за віком, статтю чи імміграційним статусом) чинить низхідний тиск на емоційну складову. Модераторами впливу, зв'язку між соціальною підтримкою та суб'єктивне благополуччя є, зокрема, самотність, самооцінка та стрес. Соціальна підтримка також може бути більш важливою для людей похилого віку або для осіб з проблемами здоров'я чи обмеженими можливостями, порівняно з населенням у цілому. Хуан та ін. [14] виявили певний позитивний вплив індивідуального саморозкриття в мережах через соціальну підтримку в Інтернеті. Gilmour та ін. [25] провели огляд досліджень у Facebook та його зв'язок із соціальною підтримкою та здоров'ям. Вони виявили, що загалом соціальна підтримка на основі Facebook сприяла кращим показникам психічного і фізичного здоров'я, хоча вони також знайшли значні винятки. Вони визнали, що дослідження стосується не загального використання Facebook, а того, чи користувачі шукають і знаходять соціальну підтримку через Facebook. Подібним чином Clark та ін. [25] стверджували, що якщо використовувати мережі для встановлення значущих соціальних зв'язків, це може бути корисним для психологічне благополуччя. Однак ці автори також попереджали про небезпеку мереж стати пасткою ізоляції та соціального порівняння, які спричинять депресію [24; 27].

Лю та Ю (2013) [33] стверджували, що хоча використання Facebook, безперечно, передбачає сприйняття більшої соціальної підтримки, це мало пов'язано з благополуччям, оскільки цей зв'язок опосередковується загальною соціальною підтримкою, отриманою поза мережами. Ліма та ін. (2017) [28] підкреслили позитивний ефект онлайн-дружби порівняно зі стосунками віч-на-віч. Крім того, Arampatzi та ін. (2018) [6] встановили, що соціальні контакти в Інтернеті ніколи не замінять роль і значущість соціальних контактів у реальному житті. Але, окрім конкретного профілю використання в якісному відношенні, кількісне збільшення часу використання мереж явно негативно впливає на психологічне благополуччя. Особисті та культурні змінні можуть опосередковувати онлайн-поведінку та її психологічні наслідки (Castellacci and Tveito, 2018) [29]. Більшість досліджень засвідчили, що значний час, проведений в мережах, пов'язаний з нижчим рівнем суб'єктивного благополуччя [6]. Лише дослідження серед учнів-підлітків у Туреччині [30] (Dogan et al., 2018), показало позитивний зв'язок між часом, проведеним за допомогою Facebook і Twitter, і підвищенням рівня суб'єктивного благополуччя. Twenge (2019) [31] дійшов висновку, що хоча помірне використання мереж може бути корисним, надмірне – дуже негативно впливає на психологічне благополуччя. Фрост і Ріквуд (2017) [32] виявили у своєму мета-аналізі, що інтенсивне використання Facebook може бути пов'язане з проблемами психічного здоров'я, такими як тривога,

депресія, залежності або розлади харчування. Андреассен та ін. [5] виявили тісний зв'язок між проблемним використанням мереж та симптомами психічних розладів, особливо серед підлітків. Встановлено, що соціальні контакти в Інтернеті ніколи не замінять роль і значущість соціальних контактів у реальному житті в контексті прагнення людини до психологічне благополуччя, а кількісне збільшення часу використання мереж явно негативно впливає на психологічне благополуччя; значний час, проведений в мережах, пов'язаний з нижчим рівнем суб'єктивного благополуччя [5; 11] (Arampatzi et al., 2018; Faelens та ін., 2021). Отже, здається малоімовірним, що збільшення часу проведеного в мережах під час загрозованих подій сприятиме підвищенню рівня благополуччя.

Після російського вторгнення в Україну життя, яке раніше було відносно спокійним і планованим, різко змінилось; люди стикаються з невизначеністю майбутнього, яке може загрожувати окупацією, передбачати небезпеку постійних обстрілів, змушувати тікати, переміщуватись в межах України або наважитись на життя біженців в інших країнах. Більшість рішень біженців залежить від того, де вони мають друзів чи родичів, їх мовних, культурних та фінансових ресурсів, на які вони можуть розраховувати, та людське ставлення незнайомих, які їх приймають і від яких вони тепер залежать. Родини часто залишають рідні місця, розлучаються зі своїми оселями, і психологічний стрес, що виникає в результаті, може утруднити догляд за маленькими дітьми та їх виховання. Крім того, проблеми з психічним здоров'ям, що впливають на здатність людей функціонувати, можуть зберігатися ще довгий час після того, як вони переїхали у відносно безпечне, але незвичне для них місце.

Згідно з останніми дослідженнями [1], у ціннісно-мотиваційних орієнтаціях українців в умовах війни у контексті суб'єктивного благополуччя спростерігаються значні відмінності. Не лишеоб'єктивні впливи та компоненти зовнішнього середовища накладають відбиток на задоволеність людиною життям в сучасних умовах, на переживання нею благополуччя, але й її власні цінності та мотивація пов'язані з тим, наскільки суб'єктивно благополучною вона сприймає себе. Емоційні та психічні розлади, тривожність, розчарування, страх, депресія, безсилля супроводжують життя українців в умовах війни, змінилась система ціннісно-мотиваційних орієнтацій. Виявлено, що цінності, мотивація, а також дієві життєві цілі суттєво покращують відчуття суб'єктивного благополуччя. Війна – це вже неблагополуччя, яке руйнує не тільки життя людини у фізичному, психічному, психологічному вимірах, її внутрішній життєвий потенціал або навпаки – надає нового сенсу її життю. Українці не тільки навчились виживати, але й значна частина населення отримала нові мотиваційні орієнтації. Важливою і найпершою є незалежність рідної землі. Рівень суб'єктивного благополуччя українців в умовах війни залежить від різноманітних аспектів саме ціннісно-мотиваційної сфери. Українці, які мають високий рівень усвідомлення життя в умовах війни є більш благополучними та щасливими, аніж ті, що в умовах війни не бачать сенсу життя та втратили мету. Із суб'єктивним благополуччям українців в умовах війни найбільш тісно пов'язана їх усвідомлена здатність керувати життям, вносити зміни у відповідності до ситуації, що склалася, власних бажань. Існує залежність від того, чи вміє людина ставити перед собою реальну та адекватну мету, які цінності впливають на їх постановку; наскільки вона бачить сенс у тому, що робить, та якими є її очікування щодо результатів дій (Мащак, С. О., & Кучвара, Х. Б., 2023).

Споживання медіа – звичка, яка значно змінюється під час війни. Вплив ЗМІ загалом посилюється. Системний аналіз впливу ЗМІ охоплює питання його атрибутів, структури, функцій, стратегій здійснення, мішеней впливу тощо. В структурі впливу виокремлюють такі складові: 1) суб'єкт (ініціатор) психологічного впливу; 2) реципієнт психологічного впливу; 3) цілі; 4) дії; 5) результати психологічного впливу. «Мішенями» впливу позначають якості, характеристики реципієнта, на які ініціатор спрямовує вплив. Вплив може бути: 1) довільний і мимовільний; 2) прямий і непрямий; 3) безпосередній і опосередкований; 4) очевидний, неприхований й неочевидний, прихований; 5) короткочасний і тривалий. Можна виокремити такі ознаки свідомого впливу: цілеспрямованість, налаштованість на досягнення планованого результату, вольові зусилля.

Інформаційно-психологічний вплив – це вплив на психічний стан, думки, почуття й дії реципієнта (цільової аудиторії) за допомогою спеціальних інформаційних засобів в різних формах (від листівок, плакатів, каналів новин до соціальних мереж, радіо та подкастів), який може розглядатися як процес, що змінює вираженість різних аспектів активності реципієнта (зовнішньої або внутрішньої), і як результат зазначених змін. Слід відзначити, що традиційна модель інформування громадян, коли невелика кількість видань укомплектована підготовленими журналістами, які беруть інтерв'ю у джерел, що заслуговують на довіру, а потім перед публікацією перевіряють інформацію, трансформована нинішнім медійним середовищем. Зростання ролі інтернету та соціальних мереж посилює проблему фейкових повідомлень маніпулювального призначення. Поява мережі відкрила новий арсенал інструментів, які можна використовувати для маніпулювання, включаючи онлайн-зламування, псевдоніми, боти, веб-сайти без вказівки авторства, заповнені сфабрикованим контентом, аватари в соціальних мережах, що публікують

фальшиві новини. Такі новини вводять в оману, спотворюють картину світу, викликають неадекватні реальності емоції (гніву, підозри, страху тощо).

Інформаційно-психологічна війна включає планомірне використання пропаганди, психологічних операцій (операцій військової інформаційної підтримки) для впливу на думки, емоції, настановлення і поведінку реципієнтів різних цільових аудиторій (зокрема різних груп населення своєї країни, а також держави-супротивника, зокрема її внутрішніх опозиційних груп). Все більше людей залучаються до мережі, а використання інформації (і дезінформації) як інструменту переконання та знаряддя впливу стає більш різноманітним, витонченим та масовим. Завдання психологічного впливу можуть зосереджуватися на набутті реципієнтами нових переконань, настановлень, формуванні та апробації нових форм поведінки, гальмуванні її небажаних форм також за рахунок змін у соціумі. Мішенню стають як зміни в когнітивній сфері реципієнтів, так і формування бажаних поведінкових патернів. Бажаних – з позиції актуальних завдань інформаційно-психологічного впливу, які можуть бути різною мірою конструктивні з позиції людяності та загальнолюдських цінностей.

Важливими питаннями є розгляд різних аспектів психологічної підтримки/руйнування в інформаційну епоху, аналіз репертуару «операцій у когнітивній галузі», вивчення чинників конструктивності та дієвості інформаційно-психологічного впливу, притаманних різним його формам. У трактуванні інформаційно-психологічного впливу продуктивним є застосування інтегративної ідеї, що витікає із внутрішньої логіки зазначеного процесу, оскільки здійснення інформаційно-психологічного впливу (залежно від типу завдань, аудиторії) хоча й фокусується переважно на певному аспекті психологічного функціонування – головній «мішені» (когнітивній, поведінковій, емоційно-ціннісній, мотиваційній сфері реципієнта), не може не враховувати інші.

Все більше людей мають безперервний доступ до новин о будь-якій годині дня та ночі з будь-якого пристрою, підключеного до Інтернету. Людина не завжди усвідомлює власну вразливість для маніпуляцій, і їй часом легше повірити у примітивну вигадку, особлива якщо ця вигадка піднімає її настрій та самооцінку. Здійснення впливу на когнітивну сферу людей, на їхні емоції та поведінку шляхом поширення фейкового або гібридного контенту дає значні можливості для маніпулювання громадською думкою, а етичні правила не встигають за розвитком технологій.

Багато питань, що стосуються ризиків під час загрозливих подій потребують вивчення, зокрема щодо ефективного використання соціальних мереж та спеціальних веб-сайтів для інформаційно-психологічної підтримки людей. Подальше опрацювання психологічної теорії впливу інформації передбачає вивчення суб'єктивних орієнтирів та критеріїв створення та сприймання інформаційного контенту, видів інформаційного контенту та переваг його реципієнтами, дослідження якісних характеристик, складових контенту та специфіки його психологічного впливу, зокрема щодо різних вікових аудиторій, а також культуральних чинників його формування.

Вплив медіа може бути руйнівним, а також може працювати як чинник підвищення стійкості, служити мережею підтримки. Як впливає споживання медіа, чи можна дотримуватися певних принципів споживання медіа, щоб зменшити вплив потенційно травматичних чинників, покращити суб'єктивне благополуччя та запобігти виникненню психічних розладів. Тому вивчення зв'язку між характером споживання медіа під час війни та його впливом на психологічне благополуччя становить значний інтерес.

Зростання ролі інтернету та соціальних мереж посилює проблему фейкових повідомлень маніпулятивного призначення [2]. Поява мережі відкрила новий арсенал інструментів, які можна використовувати для маніпулювання, включаючи онлайн-зламування, псевдоніми, боти, веб-сайти без вказівки авторства, заповнені сфабрикованим контентом, аватари в соціальних мережах, що публікують фальшиві новини. Такі новини вводять в оману, спотворюють картину світу, викликають неадекватні реальності емоції (гніву, підозри, страху тощо). Акцентується важливість дослідження психологічних механізмів протидії маніпуляціям і попередження руйнівного впливу на споживачів ЗМІ в сучасних складних умовах.

Інформаційно-психологічна війна включає планомірне використання пропаганди, психологічних операцій (операцій військової інформаційної підтримки) для впливу на думки, емоції, настановлення і поведінку реципієнтів різних цільових аудиторій (зокрема різних груп населення своєї країни, а також держави-супротивника, зокрема її внутрішніх опозиційних груп). Все більше людей залучаються до мережі, а використання інформації (і дезінформації) як інструменту переконання та знаряддя впливу стає більш різноманітним, витонченим та масовим. Завдання психологічного впливу можуть зосереджуватися на набутті реципієнтами нових переконань, настановлень, формуванні та апробації нових форм поведінки, гальмуванні її небажаних форм також за рахунок змін у соціумі. Мішенню стають як зміни в когнітивній сфері реципієнтів, так і формування бажаних поведінкових патернів. Бажаних – з позиції актуальних

завдань інформаційно-психологічного впливу, які можуть бути різною мірою конструктивні з позиції людяності та загальнолюдських цінностей.

Висновки. Отже, зв'язок між часом перегляду телевізора та психологічним благополуччям, переважно вивчався в звичайних умовах, а не в такій винятковій і безпрецедентній ситуації в умовах широко поширеної загрозливої невизначеності як війна. Коли людина отримує жахливий чи тривожний матеріал через фото чи відео, може виникнути вторинна травма, вплив тривожного контенту несе ризик негативних наслідків щодо суб'єктивного благополуччя людини. Тому актуальним є вивчення зв'язку між впливом ЗМІ на суб'єктивне благополуччя та його динаміки в період воєнного стану. У ситуації, коли більшість телевізійних новин безпосередньо пов'язаними з жахами війни, від збільшення споживання ТБ очікується зворотна залежність щодо рівня психологічного благополуччя. Що стосується споживання радіо під час війни, то його вплив, порівняно з відеоконтентом, може бути м'якший. Важливо відзначити, що аудіоформат, зокрема, радіо дає змогу під час прослуховування робити щось інше. Таким чином вплив споживання аудіоконтенту на самопочуття може бути опосередкований іншими видами діяльності, одночасними зі слуханням. Щодо мереж, то якщо використовувати їх для встановлення значущих соціальних зв'язків, вони можуть бути корисним для психологічного благополуччя. Однак існує небезпека для користувача стати жертвою внаслідок заниженої самооцінки та нав'язливого порівняння себе з іншими, що не сприяє психологічне благополуччю. Також видається малоімовірним, що надмірність часу проведеного в мережах під час війни сприятиме підвищенню рівня суб'єктивного благополуччя. Багато питань, що стосуються ризиків під час загрозливих подій потребують вивчення, зокрема щодо ефективного використання соціальних мереж та спеціальних веб-сайтів для інформаційно-психологічної підтримки людей. Важливими питаннями є розгляд різних аспектів психологічної підтримки або інформаційно-психологічної дезорієнтації людей, аналіз репертуару «операцій у когнітивній галузі», вивчення чинників конструктивності та дієвості інформаційно-психологічного впливу, притаманних різним його формам. У трактуванні інформаційно-психологічного впливу продуктивним є застосування інтегративної ідеї, що витікає із внутрішньої логіки зазначеного процесу, оскільки здійснення впливу хоча й фокусується (залежно від типу завдань, аудиторії) переважно на певному аспекті психологічного функціонування – головній «мішені» (когнітивній, поведінковій, емоційно-ціннісній, мотиваційній сфері реципієнта), не може не враховувати інші.

Джерела

1. Машак, С. О., & Кучвара, Х. Б. (2023). Особливості суб'єктивного благополуччя українців в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (6), 5-9. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.1>
2. Присяжнюк М. М. Прийоми маніпулювання свідомістю людей через засоби масової інформації. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. №1(1). 2008. С. 51-58.
3. Садівничий В. О. Типи, види та особливості подачі контенту крос медіа. *Кросмедіа: контент, технології, перспективи: колективна монографія. Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2017. 234 с.
4. Andreassen C. S., Billieux J., Griffiths M. D., Kuss D. J., Demetrovics Z., Mazzone E., et al. (2016). The relationship between addictive use of social media and video games and symptoms of psychiatric disorders: a large-scale cross-sectional study. *Psychol. Addict. Behav.* 30, 252–262. [10.1037/adb0000160](https://doi.org/10.1037/adb0000160)
5. Arampatzis E., Burger M. J., Novik N. (2018). Social network sites, individual social capital and happiness. *J. Happiness Stud.* 19, 99-122. [10.1007/s10902-016-9808-z](https://doi.org/10.1007/s10902-016-9808-z)
6. Babrow, A. S., Hines, S. C., & Kasch, C. R. (2000). Managing uncertainty in illness explanation. In B. B. Whaley (Ed.), *Explaining illness*. (pp. 41-67). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
7. Bayraktaroglu D., Gunaydin G., Selcuk E., Ong A. D. (2019). A daily diary investigation of the link between television watching and positive affect. *J. Happiness Stud.* 20, 1089-1101. [10.1007/s10902-018-9989-8](https://doi.org/10.1007/s10902-018-9989-8)
8. Chan M. (2018). Mobile-mediated multimodal communications, relationship quality and subjective well-being: an analysis of smartphone use from a life course perspective. *Comput. Hum. Behav.* 87, 254-262. [10.1016/j.chb.2018.05.027](https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.05.027)
9. Cuiñado J., Pérez de Gracia F. (2012). Does media consumption make us happy? Evidence for Spain. *J. Media Econ.* 25, 8-34. [10.1080/08997764.2012.651052](https://doi.org/10.1080/08997764.2012.651052)
10. Dictionary of media and communications / Marcel Danesi; foreword by Arthur Asa Berger. – Armonk New York, 2009. – 334 p.
11. Faelens L., Hoorelbeke K., Soenens B., Van Gaeveeren K., De Marez L., De Raedt R., et al. (2021). Social media use and well-being: a prospective experience-sampling study. *Comput. Hum. Behav.* 114:106510. [10.1016/j.chb.2020.106510](https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106510)
12. Han, P. K. J., Klein, W. M. P. P., and Arora, N. K. (2011). Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy. *Med. Decis. Mak.* 31, 828-838. [doi: 10.1177/0272989X11393976](https://doi.org/10.1177/0272989X11393976)
13. Havrylets Y. D., Tukaiev S. V., Rizun V. V., Makarchuk M. Y. (2013). "Comparative Analysis of the Effects of Negative and Neutral TV News Stories," in *World Conference on Psychology and Sociology 2012*. Vol. 82. ed. Maree K. (Amsterdam, Netherlands: Elsevier Science Bv), 421-425.]
14. Huang H. Y. (2016). Examining the beneficial effects of individual's self-disclosure on the social network site. *Comput. Hum. Behav.* 57, 122-132. [10.1016/j.chb.2015.12.030](https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.12.030)
15. Karathanasopoulou E. (2014). "Ex-static but Not Ecstatic: Digital Radio and the End of Interference," in *Radio: The Resilient Medium*. eds. Oliveira M., Stachyra G., Starkey G. (Sunderland: Centre for Research in Media and Cultural Studies; 95-100. (97).
16. Kim J., Kim Y., Kim D. (2017). Improving well-being through hedonic, eudaimonic, and social needs fulfillment in sport media consumption. *Sport Manage. Rev.* 20, 309-321. [10.1016/j.smr.2016.10.001](https://doi.org/10.1016/j.smr.2016.10.001)
17. Lu L., Argyle M. (1993). TV watching, soap opera and happiness. *Kaohsiung J. Med. Sci.* 9, 501–507.
18. Lozano Delmar J., Sánchez-Martín M., Muñoz-Velázquez J. A. (2018). To be a fan is to be happier: using the eudaimonic spectator questionnaire to measure eudaimonic motivations in Spanish fans. *J. Happiness Stud.* 19, 257-276. [10.1007/s10902-016-9819-9](https://doi.org/10.1007/s10902-016-9819-9)
19. Masip P., Aran-Ramspott S., Ruiz-Caballero C., Suau J., Almenar E., Puertas-Graell D. (2020). Consumo informativo y cobertura mediática durante el confinamiento por el Covid-19: sobreinformación, sesgo ideológico y sensacionalismo. *Prof. de la Inf.* 29:e290312. [10.3145/epi.2020.may.12](https://doi.org/10.3145/epi.2020.may.12)
20. Muñoz-Velázquez JA, Gómez-Baya D, Lozano Delmar J. Exploratory Study of the Relationship Between Happiness and the Rise of Media Consumption During COVID-19 Confinement. *Front Psychol.* 2021 Apr 29;12:566517. [doi: 10.3389/fpsyg.2021.566517](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.566517)
21. Oliver M. B., Raney A. A. (2019). "Positive Media Psychology: Emerging Scholarship and a Roadmap for Emerging Technologies," in *The Routledge Handbook of Positive Communication. Contributions of an Emerging Community of Research on Communication for Happiness and Social Change*. eds. Muñoz-Velázquez J. A., Antonio J., Pulido C. M. New York: Routledge, 111–119.

22. Rosenberg, B.D., Siegel, J.T. (2021). Threatening uncertainty and psychological reactivity. *Curr Psychol.* <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01640->
23. Yamada M., Takahashi H. (2011). Happiness is a matter of social comparison. *Psychologia* 54, 252–260. [10.2117/psysoc.2011.252](https://doi.org/10.2117/psysoc.2011.252).
24. Gilmour, J., Machin, T., Brownlow, C., and Jeffries, C. (2019). Facebook-based social support and health: a systematic review. *Psychol. Pop. Media Cult.* 9, 328–346. doi: 10.1037/ppm0000246
25. Clark, J. L., Algoe, S. B., and Green, M. C. (2018). Social network sites and well-being: the role of social connection. *Curr. Dir. Psychol. Sci.* 27, 32–37. doi: 10.1177/0963721417730833
26. Smith, R., Diener, E., and Wedell, D. (1989). Intrapersonal and social comparison determinants of happiness: a range-frequency analysis. *J. Pers. Soc. Psychol.* 56, 317–325. doi: 10.1037/0022-3514.56.3.317
27. Lima, M. L., Marques, S., Muinos, G., and Camilo, C. (2017). All you need is Facebook friends? Associations between online and face-to-face friendships and health. *Front. Psychol.* 8:68. doi: 10.3389/fpsyg.2017.00068
28. Castellacci, F., and Tveito, V. (2018). Internet use and well-being: a survey and a theoretical framework. *Res. Policy* 47, 308–325. doi: 10.1016/j.respol.2017.11.007
29. Dogan, U., Uysal, H., and Sidekli, S. (2018). Why does the use of social network site (SNS) make happy? a qualitative analysis. *Int. J. Educ. Method.* 4, 109–124. doi: 10.12973/ijem.4.3.109
30. Twenge, J. M. (2019). More time on technology, less happiness? Associations between digital-media use and psychological well-being. *Curr. Dir. Psychol. Sci.* 28, 372–379. doi: 10.1177/0963721419838244
31. Frost, R. L., and Rickwood, D. J. (2017). A systematic review of the mental health outcomes associated with Facebook use. *Comput. Hum. Behav.* 76, 576–600. doi: 10.1016/j.chb.2017.08.001
32. Biswas-Diener R. Two traditions of happiness research, not two distinct types of happiness/ R. Biswas-Diener, T. B. Kashdan, L. A. King. *The Journal of Positive Psychology*. 2009. Vol. 4, No. 3. P. 208–211.
33. Diener E. The science of well-being: the collected works. Series: Social Indicators Research Series/ E. Diener. 2009. Vol. 37. 274 p.
34. Ryff C. Know Thyself and Become what You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being/ Carol D. Ryff, Burton H. Singer. *Journal of Happiness*. 2008. No. 9. P. 13–39.

Микитенко Вікторія Володимирівна / Viktoriia Volodymyrivna Mykytenko

Доктор економічних наук, професор
Заслужений діяч науки і техніки України
Головний науковий співробітник
ORCID: 0000-0002-8212-9777

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

3.5. Теоретико-методологічне упорядкування природно-господарських відносин в Україні у контексті забезпечення якості життя

3.5. Theoretical and methodological regulation of natural and economic relations in Ukraine in the context of ensuring the quality of life

У контексті розроблення концепції системного упорядкування природно-господарських відносин в Україні з акцентом на забезпечення якості життя населення, у першу чергу, вважаємо нагальним зазначити про наступне: наразі, наша держава стоїть перед викликом обов'язкового забезпечення стійкого розвитку національної соціально-економічної системи та сталого господарювання, що вимагає збалансованого поєднання детермінант економічного зростання, соціальної справедливості та збереження природних ресурсів в умовах невизначеності. Зазначимо, що у цій площині, природно-господарські відносини стають ключовим елементом збереження державного утворення, оскільки саме вони визначають спосіб використання природних ресурсів, розподіл доходів, вплив на довкілля, забезпечення якості життя та багато інших аспектів суспільно-політичної діяльності в країні. Тож, метою дослідження є розроблення концепції системного упорядкування *природно-господарських відносин* (ПГВ) в Україні задля покращення якості життя, а його науково-прикладне напрацювання має стати стратегічним документом, який враховуватиме інтереси різних груп населення, забезпечуватиме сталість екосистем, сприятиме сталому господарюванню і соціальній справедливості.

Розроблення концепції системного упорядкування ПГВ має надавати значення для майбутнього України, а її запровадження практично дозволить забезпечити ефективне використання природних ресурсів, збалансований соціально-економічний розвиток та збереження *навколишнього природного середовища* (НПС) для майбутніх поколінь, а також сприятиме підвищенню якості життя населення, забезпечуючи доступ до якісних продуктів та послуг, розвиток інфраструктури і вирішення проблем ефективного використання наявних просторових ресурсів та забезпечення поступового зростання рівня життя населення територіальних утворень на засадах: а) організації європейської системи просторового планування з переходом до дорадчої й інтерактивної форми реалізації ПГВ, що охоплюватиме як вертикальні, так і горизонтальні взаємозв'язки; б) генерування системних умов задля системних зрушень різномірних процесів; в) упорядкування господарської системи та реконструкції оточуючого середовища в умовах невизначеності. З цього, вважаємо, що теоретичною та методологічною основою науково-прикладного дослідження має бути наукове і творче осмислення й опрацювання досягнень зарубіжних та вітчизняних вчених [1–15] у галузі теорії і практики просторового розвитку *соціо-еколого-економічних систем* (СЕЕС), полісуб'єктної організації ПГВ та її гармонізації на платформній основі, актуалізації реконструкції

господарських систем за використання бізнес-екосистемного підходу та форсай-проектування і інших загальнонаукових і спеціальних методів та підходів пізнання явищ і процесів просторової організації територіальних утворень повоєнного періоду.

За результатами авторських напрацювань, акцентуватимемо увагу на потенційних домінантах із формування концепції системного упорядкування ПГВ в Україні у контексті забезпечення якості життя (табл. 1-4) шляхом визначення об'єктів локалізації зусиль суб'єктів управління різного рівня. У цій відповідності, маємо визнати: дослідниками виокремлено п'ятнадцять об'єктів локалізації зусиль (див., табл. 1-4, стовп. 1), що потребуватиме багатомірного підходу до розбудови домінант концепту приврахованні комбінаторики принципових положень різних теоретичних підходів (див., табл. 1-4, стовп. 3). Автором згруповано і розмежовано їх за чотирма групами структурно-функціональної складності за урахування масштабів отримання ефекту за наслідками просторового упорядкування процесів ПГВ в межах СЕЕС:

I) Стратегічного управління матеріальними активами (табл. 1): Економічна стійкість та залучення інвестицій; Комерційна ефективність та стимулювання інновацій; Національні природно-ресурсні активи; Національні виробничі активи.

II) Сталості та соціетальності СЕЕС (табл. 2): Сталість екосистем; Екологічна безпека та елімінація загроз; Соціальна справедливість, стабільність та взаємодія; Управління ризиками з адаптацією до кліматичних змін; Якість життя населення.

III) Просторової перетворювальної стратегії (табл. 3): Реконструктивний просторовий розвиток природно-господарських відносин; Реконструктивна просторова організація господарських систем територіальних утворень; Форсайт прогнозування та майстер-планування реконструктивного розвитку;

IV) Системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС (табл. 4): Активізація участі громадськості, наукової спільноти і фахових експертів у процесах реконструкції; Плани реконструктивних дій задля просторового розвитку СЕЕС; Когнітивно-інформаційні процеси в межах СЕЕС.

Таблиця 1

Об'єкти локалізації зусиль застратегічним управлінням матеріальними активами*

<i>Об'єкти докладання зусиль</i>	<i>Управлінські та організаційно-економічні дії</i>	<i>Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання</i>
1	2	3
Економічна стійкість та залучення інвестицій	Суб'єкти управління повинні приділяти увагу забезпеченню економічної стійкості та залученню інвестицій у сферу ПГВ. Вказані плани реконструктивних дій мають включати створення сприятливих умов для приватних інвестицій у зелені технології, сталість екосистем та ефективне використання й раціоналізацію освоєння природних ресурсів.	- Стратегічного планування – задля розробки довгострокових стратегій розвитку, що враховують економічні, соціальні та екологічні аспекти, що дозволить створити рамки для ефективного управління ресурсами і залучення інвестицій у відповідні сектори економіки. - SWOT-аналізу – задля вивчення сильних і слабких сторін, можливостей та загроз економіки та ПГВ, що допоможе ідентифікувати потенційні напрямки розвитку і визначити стратегічні пріоритети для залучення інвестицій. - Економічного моделювання – задля використання економічних моделей для прогнозування впливу різних економічних сценаріїв на розвиток природно-господарських систем і прийняття обґрунтованих рішень щодо інвестицій. - Фінансового аналізу – задля оцінки фінансової стійкості регіонів і галузей економіки, виявлення можливостей для оптимізації фінансових ресурсів та привертання інвестицій. - Стратегічного залучення інвестицій – задля розробки ефективних стратегій залучення інвестицій, включаючи публічно-приватні партнерства, фінансові стимули й інвестиційні програми. - Сталого правового середовища – задля забезпечення сталого та прозорого правового середовища для бізнесу й інвесторів, що стимулює інвестиційну активність та сприяє економічній стійкості.
Комерційна ефективність та стимулювання інновацій	Суб'єкти управління мають стимулювати розвиток інноваційних рішень та прогресивних технологій, що сприяють сталому розвитку та покращенню якості життя. Зазначене включає стимулювання досліджень і	- Класичної теорії економіки – задля вивчення домінант ринкової економіки, теорії конкуренції та інших класичних економічних концепцій, що дозволяють розуміти принципи функціонування ринкових відносин і комерційних взаємовідносин. - Технологічних та інноваційних підходів – задля вивчення сучасних технологій та інновацій, що можуть забезпечити комерційну ефективність і стимулювати інноваційний розвиток у сфері ПГВ. - Стимулювання інновацій – задля розробки програм і механізмів

Об'єкти докладання зусиль	Управлінські та організаційно-економічні дії	Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання
1	2	3
	<p>Розробок в сфері екологічних технологій, а також сприяння переходу виробництв до циркулярної економіки.</p>	<p>стимулювання інноваційної діяльності у сфері ПГВ, таких як податкові пільги, гранти для досліджень та розробок, підтримка стартапів тощо.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Управління якістю для впровадження систем управління якістю і забезпечення комерційної ефективності та стимулювання інновацій у виробничих процесах. - Стратегічного управління маркетингом та продажами – задля розробки стратегій маркетингу та продажу для просування інноваційних продуктів і послуг на ринок і забезпечення комерційної успішності. - Стратегічного розвитку бізнесу – задля розробки стратегій розвитку бізнесу, які базуються на використанні інноваційних рішень та технологій для досягнення комерційної ефективності.
<p>Національні природно-ресурсні активи (ПРА)</p>	<p>Земельні ресурси: раціональне використання земельних ресурсів для забезпечення продуктивного сільськогосподарського виробництва, збереження родючості ґрунтів та збереження природних екосистем.</p> <p>Водні ресурси: захист водних ресурсів від забруднення та ефективне використання для господарських, питних та інших потреб населення.</p> <p>Лісові ресурси: створення стійких лісових екосистем, які забезпечують не лише деревину для промислового використання, але і екологічні послуги, такі як очищення повітря та збереження біорізноманіття.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Економічного аналізу – задля вивчення економічної цінності та потенціалу ПРА, включаючи їх внесок у ВВП, створення робочих місць та інші аспекти, що впливають на якість життя населення. - Екологічного підходу – для оцінки стану ПРА з точки зору їх екологічної важливості та збереження, розробки стратегій збереження та відновлення довкілля. - Стратегічного планування – для розробки довгострокових стратегій та планів використання ПРА, спрямованих на забезпечення сталого розвитку та збереження ресурсів для майбутніх поколінь. - Управління ризиками – для врахування потенційних і реальних ризиків, пов'язаних із експлуатацією ПРА, а також для розробки стратегій управління ризиками з метою мінімізації негативних наслідків для якості життя населення. - Активізації участі громадськості у процесах прийняття рішень щодо використання ПРА, врахування їхніх інтересів та поглядів у розробці політик та програм. - Наукових досліджень та інновацій – для розроблення інноваційних технологій з метою ефективного використання ПРА і підвищення їхньої продуктивності та сталості. - Системно-комплексного підходу, який включає принципи положення щодо: а) мультидисциплінарності для врахування різних дисциплін, таких як економіка, екологія, соціологія, географія та інші, для розуміння складних взаємозв'язків управління природно-ресурсними активами; б) системного аналізу, використання методів якого необхідне для розгляду ПРА як складної системи, включаючи струк-туру, функціонування, взаємодію; в) інтеграції різних рівнів управління для забезпечення взаємодії між ними (місцевий, регіональний і національний рівні) для забезпечення спільної координації та досягнення цілей; г) стейкхолдерського підходу - для врахування інтересів і поглядів різних зацікавлених сторін (урядові органи, громадські організації, бізнес і населення) у розробці та реалізації стратегій управління ПРА; д) циклічного підходу – при врахуванні життєвого циклу ПРА (видобуток ресурсів, використання, відновлення та збереження) для забезпечення сталого використання і їх збереження; ж) інноваційності технології для їх використання та врахування підходів у підвищенні ефективності освоєння ПРА та охорони природних ресурсів, включаючи впровадження новітніх технологій видобутку, очищення та використання альтернативних джерел енергії.
<p>Національні виробничі активи</p>	<p>Промислові комплекси: зменшення негативного впливу виробничих процесів на НПС, покращення умов праці і забезпечення екологічної безпеки.</p> <p>Енергетичний сектор: перехід до відновлюваних</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Стратегічного планування – задля розробки довгострокових стратегій розвитку виробничих активів, які враховують потреби суспільства та забезпечують стале функціонування економіки. - Інноваційного розвитку – задля залучення наукових досліджень та розробок при впровадженні новітніх технологій і підходів у виробництво з метою підвищення продуктивності, якості продукції та зменшення впливу на навколишнє середовище. - Сталості виробництва – задля розробки системи управління,

<i>Об'єкти докладання зусиль</i>	<i>Управлінські та організаційно-економічні дії</i>	<i>Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
	джерел енергії та підвищення енергоефективності для зменшення викидів та забезпечення стабільного та доступного енергопостачання. Транспортна інфраструктура: розвиток екологічно чистого й ефективного транспорту.	спрямованої на забезпечення сталого виробництва, яка враховує синхронно економічні, екологічні та соціальні аспекти. - Ефективного управління ресурсами – для підвищення ефективності управління ресурсами, таких як оптимізація виробничих процесів, зменшення відходів та раціональне використання енергії та матеріалів. - Активізації участі працівників у процесі прийняття рішень та пошуку ідей для покращення виробництва і робочих умов. - Моніторингу та оцінювання ефективності виробничих процесів та вагомості їхнього впливу на якість життя населення, що дозволяє вчасно коригувати стратегії та дії.

Таблиця 2

Об'єкти локалізації зусиль за сталістю та соціетальністю соціо-еколого-економічних систем*

<i>Об'єкти докладання зусиль</i>	<i>Управлінські та організаційно-економічні дії</i>	<i>Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Сталість екосистем	Забезпечення збалансованого використання природних ресурсів і збереження екосистем для забезпечення життєвого середовища, яке підтримує здоров'я та добробут населення.	- Екологічної економіки – задля розгляду екосистем як економічних ресурсів, які мають значення для сталого розвитку, а також врахування вартості природних ресурсів у прийнятті економічних рішень стосовно їх використання та охорони. - Екологічного планування – задля вивчення принципів екологічного планування для забезпечення сталості екосистем, що включає аналіз екологічних характеристик територій та розробку планів їх збереження та відновлення. - Розвитку біорізноманіття та екосистемних послуг – задля розгляду екосистем як складової біорізноманіття та постачальника екосистемних послуг, які мають вагоме значення для забезпечення якості життя населення. - Системної екології – задля їх використання при вивченні взаємозв'язків між компонентами екосистем та впливу господарської діяльності на їхню сталість. - Екологічного управління – задля розробки ефективних стратегій та інструментів управління екосистемами і забезпечення їх сталості та збереження природних ресурсів. - Управління ризиками – задля аналізу потенційних і реальних ризиків для екосистем та розробки заходів з їх запобігання та мінімізації, що дозволить забезпечити їх сталість і відновлення.
Екологічна безпека та елімінування загроз	Суб'єкти управління повинні активно вивчати та оцінювати реальні екологічні загрози, виклики і ризики, пов'язані з господарською діяльністю, та приймати стратегічні рішення задля їх зменшення та управління процесом елімінування загроз. Акцентування уваги на екологічній безпеці дозволить зберегти національні природні ресурси та забезпечити стабільність екосистем для майбутніх поколінь.	- Екологічної оцінки та моніторингу – що дозволяє вчасно виявляти потенційні екологічні проблеми та ризики, а також визначати шляхи їх вирішення. - Екологічного ризик-менеджменту – задля розробки стратегій та інструментів із ефективного управління екологічними ризиками, включаючи ідентифікацію, оцінку, контроль та мінімізацію цих ризиків. - Екологічного права та регулювання – задля розробки і впровадження ефективного екологічного законодавства та регулювання, яке сприятиме забезпеченню екологічної безпеки і мінімізації ризиків для довкілля та здоров'я населення. - Системного аналізу – задля оцінки взаємозв'язків між екологічними факторами та господарською діяльністю, що дозволяє виявляти потенційні негативні впливи і розробляти стратегії їх запобігання. - Інноваційних технологій – задля впровадження новітніх технологій та інноваційних рішень у контексті зменшення негативного впливу господарської діяльності на довкілля та забезпечення екологічної безпеки. - Активізації громадської участі до процесу прийняття рішень щодо екологічної безпеки та ризиків, що дозволяє враховувати потреби та думку громадськості та забезпечує більш ефективне вирішення екологічних проблем. - Бізнес-екосистемного підходу, що базується на принципових положеннях:

Об'єкти докладання зусиль	Управлінські та організаційно-економічні дії	Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання
1	2	3
		<p>а) співпраці й партнерства, залучення стейкхолдерів, включаючи урядові органи, бізнес, громадськість і академічні установи, до спільної роботи з метою забезпечення екологічної безпеки та ефективного управління ризиками; б) інноваційності та технологічного прогресу для зменшення негативного впливу господарської діяльності на довкілля та забезпечення екологічної безпеки; в) відкритості та обміну знаннями та кращими практиками між усіма учасниками екосистеми для ефективного управління ризиками та реалізації інновацій; г) системної інтеграції – задля розгляду екосистеми як єдиного цілого, в якому всі компоненти взаємодіють і впливають один на одного, і розробка стратегій, що враховують цю взаємодію; д) сталості та резиліентності – задля створення екосистеми, яка є стійкою та здатною відновлюватися в умовах змін, включаючи зміни в кліматі, соціально-економічні зміни та інші екологічні чинники; ж) забезпечення рівних умов доступу до ресурсів, резервів і можливостей усіма учасниками екосистеми, що сприяє сталому розвитку та забезпеченню екологічної безпеки.</p>
Соціальна справедливість, стабільність та взаємодія	<p>Розвиток господарських відносин, які сприяють зменшенню відмінностей у рівнях доходів, доступу до освіти, охорони здоров'я та інших ресурсів, що впливають на якість життя. В умовах невизначеності просторового переформатування ПГВ слід забезпечити соціальну стабільність та ефективну взаємодію між різними суб'єктами управління, включаючи державні органи, громадські організації та бізнес-структури.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Теорії соціальної справедливості – задля розробки механізмів із забезпечення рівних можливостей та доступу до ресурсів для всіх верств суспільства. - Соціально-економічної політики, спрямованої на зменшення соціальних нерівностей, підтримку вразливих груп населення і забезпечення стабільності соціальних відносин. - Участі громадськості до процесів управління й прийняття рішень щодо забезпечення взаємодії та врахування інтересів усіх груп населення. - Соціальної підтримки та розвитку – для розробки програм та проєктів соціальної підтримки, які сприяють нарощенню рівня якості життя населення та забезпечують стабільність соціальних відносин. - Дослідження взаємодії між різними соціальними групами і визначення шляхів сприяння взаєморозумінню, толерантності та побудови конструктивних відносин. - Сталості економічних та соціальних систем – задля розробки стратегій та політик, спрямованих на забезпечення стабільності економічних і соціальних систем при забезпеченні сталості та прогресу суспільства, загалом.
Управління ризиками з адаптацією до кліматичних змін	<p>Розробка стратегій управління ризиками, пов'язаними зі змінами клімату, з метою зменшення вразливості суспільства та забезпечення стійкості економіки.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Кліматичної галузі науки – задля розуміння кліматичних змін, їхніх можливих впливів та використання цієї інформації для прогнозування ризиків і розробки стратегій адаптації. - Ризик-орієнтованого управління - для ідентифікації, оцінки, управління та мінімізації ризиків, пов'язаних з кліматичними змінами. - Гео-просторового аналізу – для вивчення просторового розподілу кліматичних ризиків та врахування географічних особливостей при розробці специфічних стратегій адаптації. - Економічного аналізу – для оцінки економічних наслідків кліматичних змін і впровадження ефективних заходів адаптації з урахуванням вартості та користі для суспільства. - Співробітництва та розвитку інституціональної мережі, що дозволить ущільнити співпрацю між різними рівнями (урядом, громадськістю, бізнесом та науково-дослідними установами) для спільної реалізації проєктів із адаптації до кліматичних змін. - Партнерства з громадськістю, освітніх кампаній, інформаційних матеріалів та механізмів залучення громадськості до процесів прийняття рішень і впровадження заходів із адаптації.
Якість життя населення	<p>Доступ до освіти та охорони здоров'я: забезпечення якісної освіти та доступу до медичних послуг для всіх верств населення. Соціальна інфраструктура: розвиток житлової і соціальної інфраструктури</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Сталого розвитку, що передбачає забезпечення потреб сучасного покоління без позбавлення можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. - Інтегрованого підходу – для розгляду екологічних, соціетальних та економічних аспектів як взаємопов'язаних і взаємозалежних, що потребує комплексного підходу до управління. - Активізації участі громадськості до процесу прийняття рішень та визначення пріоритетів в галузі ПГВ, що сприяє забезпеченню демократичності й врахуванню потреб населення.

<i>Об'єкти докладання зусиль</i>	<i>Управлінські та організаційно-економічні дії</i>	<i>Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
для забезпечення комфортного та безпечного проживання громадян. Соціальні гарантії: забезпечення соціального захисту, мінімального доходу, доступу до соціальних послуг та інших гарантій соціальної справедливості.		<ul style="list-style-type: none"> - Стратегічного планування – для розробки довгострокових стратегій і планів дій, спрямованих на поліпшення якості життя населення через оптимальне використання ресурсів та максимізацію соціальних та економічних ефектів. - Соціальної справедливості – для забезпечення рівних можливостей та доступу до основних ресурсів і послуг для населення, незалежно від соціального статусу чи місця проживання. - Розроблення інноваційних рішень - для вирішення проблем, пов'язаних із якістю життя (забезпеченням чистою водою, енергоефективністю та покращенням умов праці, тощо). - Економічної ефективності в управлінні (раціональне використання ресурсів і активів) і стимулювання економічного зростання, сприяючи покращенню життя. - Сталого господарювання, принципів положення якого включають: а) збереження природних ресурсів, за чим убезпечується розробка стратегії та підходів, спрямованих на збереження й ефективне використання ПРА (грунти, вода, ліси, тощо), що дозволяє забезпечити їхню доступність і продуктивність; б) соціальну справедливість при рівних можливостях і доступу до соціальних й економічних ресурсів (за умовами праці, освіти, охорони здоров'я і житла); в) економічну ефективність стратегій, які сприяють економічному розвитку, зберігаючи екологічну і соціальну стійкість; г) забезпечення глобальної рівноваги при врахуванні взаємозв'язку між місцевими і глобальними еколого-економічними процесами для забезпечення сталого розвитку; д) участь громадськості та зацікавлених сторін у прийнятті рішень і реалізації стратегій, що сприяє покращенню легітимності та ефективності природоохоронних заходів; ж) довгострокове планування для розробки і впровадження довгострокових стратегій і планів дій, спрямованих на досягнення сталого розвитку й якості життя; з) адаптацію до змін із розробкою гнучких та адаптивних стратегій, які дозволяють ефективно реагувати на зміни соціальних, економічних та екологічних умов.

Таблиця 3

Об'єкти локалізації зусиль за просторовою перетворювальною стратегією*

<i>Об'єкти докладання зусиль</i>	<i>Управлінські та організаційно-економічні дії</i>	<i>Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Реконструктивний просторовий розвиток природно-господарських відносин	Запровадження сучасних технологій та інноваційних підходів до господарської діяльності для забезпечення ефективності ресурсо-використання, підвищення якості продуктів і послуг. Комплексний аналіз поточного стану території для визначення проблем і можливостей реконструкції. Стратегічне планування з розробленням довгострокових стратегій і планів реконструкції ПГВ, включаючи визначення цілей, завдань та ключових заходів. Залучення місцевих жителів, громадських організацій і стейкхол-дерів до процесу розробки та впровадження стратегій реконструкції. Використання новітніх	<ul style="list-style-type: none"> - Урбаністики та географії просторового розвитку з метою виявлення потенціалу та проблемних зон, а також розроблення стратегій для оптимального використання ПРА та розвитку території. - Сталого містобудування для забезпечення екологічної стійкості, ефективного використання ресурсів та створення комфортного середовища для проживання. - Планування та дизайну, що враховують потреби та вимоги населення, включаючи розвиток інфраструктури, зон відпочинку, озеленення й інших факторів, які впливають на якість життя. - Соціально-економічного розвитку при плануванні та реалізації реконструктивного просторового розвитку для забезпечення доступності житла, робочих місць, освіти, медичних послуг тощо. - Управління ризиками та стійкістю до змін – для розроблення стратегій управління ризиками, пов'язаними з природними катастрофами, кліматичними змінами та іншими факто-рами, які впливають на реконструктивний просторовий розвиток. - Громадської участі та партнерства у процесі прийняття рішень та реалізації проектів із реконструктивного просторового розвитку для забезпечення відповідності їх потребам та очікуванням.

Об'єкти докладання зусиль	Управлінські та організаційно-економічні дії	Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання
1	2	3
	<p>технологій та підходів для покращення управління й оптимізації використання ресурсів.</p> <p>Забезпечення екологічної сталості, розроблення та впровадження заходів збереження НПСі зменшення впливу під час реконструкції.</p> <p>Моніторинг та оцінка результатів з виконання стратегій і планів реконструкції, оцінка їх ефективності. Укладання партнерських угод із зацікавленими сторонами для спільної реалізації проектів із реконструкції.</p> <p>Фінансування проектів.</p>	<p>- Алармово-процесного підходу, що включає принципові положення: а) виявлення ризиків, пов'язаних із процесами реконструкції та розвитку, таких як екологічні аспекти, соціальні наслідки, економічні витрати тощо; б) аналізу причинно-наслідкових зв'язків між різними аспектами реконструктивного просторового розвитку та їхнього впливом на якість життя населення; в) управління ризиками – для розроблення стратегій та заходів із управління виявленими ризиками з метою мінімізації їх негативного впливу на процес реконструкції та якість життя; г) моніторингу та оцінки результатів реконструкції та розвитку з метою виявлення потенційних проблем і вчасного прийняття заходів для їх усунення; д) гнучкості та адаптивності – для забезпечення здатності системи реагувати на зміни у внутрішньому та зовнішньому середовищі шляхом зміни стратегій і тактик реконструкції з метою забезпечення оптимального результату; ж) участі громадськості до процесу виявлення ризиків, прийняття рішень і моніторингу реконструктивного просторового розвитку з метою забезпечення відкритості й врахування інтересів населення.</p>
<p>Реконструктивна просторова організація господарських систем територіальних утворень</p>	<p>Вимагається оновлювати і переформатувати локальні та регіональні господарські системи. Зазначене включає у себе розгляд, ідентифікацію та врахування регіональних особливостей і потреб, визначення ключових галузей господарства та вирішення проблем із загальним (за пріоритетами) розвитком територій.</p> <p>Реконструкція інфраструктури та місцевих ресурсів вимагає проводити аналіз існуючої та потенційної інфраструктури, а також ресурсів, доступних на місцевому рівні, з метою їх ефективного використання та підвищення конкурентоспроможності.</p>	<p>- Урбаністичного планування – задля використання методів та інструментів урбаністичного планування у створенні ефективної та сталої просторової організації території, включаючи розробку містобудівних проектів і зонування.</p> <p>- Співробітництва та партнерства для залучення різних зацікавлених сторін, таких як місцеві уряди, громадські організації, бізнес та населення, до процесу реконструкції територіальних утворень для забезпечення їхньої адаптації до потреб населення і збереження природних ресурсів.</p> <p>- Сталого розвитку – для реалізації концепції сталого розвитку у процесі реконструкції господарських систем територіальних утворень, що передбачає збалансований розвиток економіки, соціальних аспектів та охорони НПС.</p> <p>- Інтегрованого підходу – для поєднання різних аспектів, таких як транспортна інфраструктура, житлово-комунальне господарство, зелені насадження та соціальні сервіси, для створення цільових територіальних утворень, які відповідають потребам населення.</p> <p>- Гео-інформаційних технологій для аналізу та моделювання розвитку територій, що дозволяє приймати обґрунтовані рішення щодо їхньої реконструкції та оптимізації.</p> <p>- Активізації участі громадськості до процесу прийняття рішень щодо реконструкції територіальних утворень, що сприяє врахуванню їхніх потреб та інтересів.</p>
<p>Форсайт прогнозування та майстер-планування реконструктивного просторового розвитку</p>	<p>Має передбачати проведення поглибленого аналізу та прогнозування з оцінкою поточного стану і прогнозування розвитку природно-господарських відносин на макро- та мікрорівнях, враховуючи тенденції розвитку, економічні, соціальні та екологічні чинники.</p> <p>Визнається нагальним виконання майстер-планування з розробкою стратегій і конкретних планів дій задля реалізації</p>	<p>- Сценарного аналізу – для прогнозування різних можливих варіантів розвитку територій та їхнього впливу на якість життя населення.</p> <p>- Стратегічного майстер-планування – для розробки довгострокових стратегій розвитку територій, які враховують соціальні, економічні та екологічні аспекти, а також потреби та інтереси мешканців.</p> <p>- Активізації участі громадськості до процесу прогнозування та майстер-планування реконструктивного просторового розвитку, що дозволяє враховувати їх потреби та пріоритети.</p> <p>- Використання гео-інформаційних систем і технологій для аналізу територіальних утворень, прогнозування їх розвитку та визначення вагомості впливу різних сценаріїв на якість життя населення.</p> <p>- Моделювання взаємодії між різними секторами економіки, соціальними групами і природно-географічними умовами для</p>

Об'єкти докладання зусиль	Управлінські та організаційно-економічні дії	Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання
1	2	3
	<p>обчислених прогнозів, включаючи визначення пріоритетних напрямків розвитку, розробку інвестиційних проектів і відповідних механізмів управління.</p>	<p>оцінювання можливих варіантів розвитку.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Моніторингу та оцінювання результатів виконання стратегій реконструктивного розвитку та їхнього впливу на якість життя населення, що дозволяє вчасно коригувати стратегії і плани дій. - Стратегування, принципові положення якого включають: а) аналіз поточного стану природно-господарських систем, виявлення проблемних аспектів та можливостей для покращення; б) визначення мети та цілей, спрямованих на покращення якості життя населення, з урахуванням економічних, соціальних та екологічних факторів; в) розроблення стратегій і шляхів досягнення поставлених цілей, зокрема шляхом розробки інноваційних підходів до вирішення реконструктивних проблем, підвищення продуктивності, сталого використання ресурсів; г) виконання та моніторингу результативності реалізації стратегій та систематичного моніторингу їхнього виконання, з можливістю коригування за необхідності для досягнення кращих результатів; д) участі зацікавлених сторін таких як урядові органи, громадські організації, бізнес, стейкхолдери та населення, до процесу розроблення та реалізації стратегій, щоб забезпечити широку підтримку та ефективне впровадження.

Таблиця 4

Об'єкти локалізації зусиль за системним актив-орієнтованим розвитком соціо-еколого-економічних систем*

Об'єкти докладання зусиль	Управлінські та організаційно-економічні дії	Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання
1	2	3
<p>Активізація участі громадськості, наукової спільноти і фахових експертів у процесах реконструкції</p>	<p>Впровадження механізмів громадської участі в процесі прийняття рішень щодо природно-господарських відносин, а також залучення наукової спільноти - дозволить у повній враховувати потреби та інтереси різних груп населення.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Співробітництва та партнерства у співпраці між урядовими органами, громадськими організаціями, науковою спільнотою та фаховими експертами для спільного прийняття рішень та реалізації проектів реконструкції. - Відкритості даних та доступності до інформації – для широкого доступу до інформації про природно-господарські проекти, рішення та плани, що дозволить громадськості та науковій спільноті бути активними учасниками процесів прийняття рішень. - Консультаційного діалогу в організації публічних слухань, консультаційних груп та діалогів із представниками громадськості, наукової спільноти і експертами для обговорення ключових питань та знаходження оптимальних рішень. - Участі у прийнятті рішень із залученням громадськості, наукової спільноти та фахових експертів до робочих груп і комітетів із розробки стратегій, планів дій та програм реконструкції. - Оцінювання впливу на середовище – для проведення наукових досліджень і оцінок впливу на середовище, які були б доступними для публічного обговорення та врахування у процесі розроблення природно-господарських проектів. - Освітньої діяльності – у проведенні інформаційних кампаній, тренінгів та навчальних програм для громадськості та наукової спільноти для підвищення їхньої освіченості та участі в процесах реконструкції. - Розвитку платформних локальних і національних когнітивно-інформаційних мереж, принципові положення яких включають: а) відкритість та доступність до інформації і знань для всіх учасників мережі без обмежень і бар'єрів; б) взаємодію та співпрацю для взаємодії та обміну ідеями й співпраці між учасниками мережі з різних галузей та сфер діяльності;

Об'єкти докладання зусиль 1	Управлінські та організаційно- економічні дії 2	Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання 3
		<p>в) інноваційність та експерименталізацію для підтримки інноваційних ідей та можливостей у нових підходах та рішеннях; г) гнучкість та адаптивність у створенні мережі, яка може швидко адаптуватися до змін у потребах, технологіях і умовах середовища; д) різноманітність та інклюзивність учасників мережі, забезпечення їх рівної участі й представленості; ж) трастові відносини з розвитком довіри та взаємоповаги між учасниками мережі для підтримки відкритої й конструктивної співпраці; з) неперервність та сталість діяльності у мережі та її розвитку на тривалу перспективу.</p>
<p>Плани реконструктивних дій для просторового розвитку соціо-економічних систем</p>	<p>Аналіз поточного стану СЕЕС для виявлення слабких місць, проблем та можливостей для розвитку. Визначення стратегічних цілей та завдань щодо реконструктивного розвитку, які відповідають потребам суспільства і забезпечують сталість екосистем, економічний зріст та соціальну справедливість. Розробка планів дій та їх деталізація із зазначенням конкретних заходів, термінів виконання та відповідальних сторін. Залучення зацікавлених сторін при впровадженні механізмів співпраці та консультацій із громадськістю, бізнесом, місцевими органами влади і іншими зацікавленими сторонами для врахування різноманітних поглядів та інтересів у планах реконструкції. Реалізація проєктів та програм із реконструкції та розвитку СЕЕС, включаючи будівництво та інфраструктурні проєкти, реформи в охороні довкілля і здоров'я, соціального забезпечення. Моніторинг, контроль та оцінка виконання планів дій, їх ефективності та коректування. Удосконалення стратегій і планів дій із урахуванням змін в соціально-економічному й екологічному середовищі.</p>	<p>- Інтегрованого підходу – задля розвитку й поглиблення планів реконструктивних дій, що базується на інтегрованому аналізі соціетальних, екологічних та економічних факторів. Це означає врахування взаємозв'язків між різними аспектами системи та їхнього впливу на якість життя населення. - Стейкхолдерського підходу при залученні всіх зацікавлених сторін до розробки та виконання планів реконструкції, включаючи урядові органи, місцеві влади, громадські організації, бізнес, академічну спільноту і населення. - Урахування місцевих особливостей для адаптації планів дій до конкретних умов і потреб кожного регіону, враховуючи його природні ресурси, екологічні особливості, економічний потенціал та соціокультурний контекст. - Сталості та тривалості – оскільки, плани реконструктивних дій мають бути спрямовані на досягнення сталого розвитку, що передбачає збереження ресурсів для майбутніх поколінь та тривалу стійкість СЕЕС. - Моніторингу та оцінювання впливу реалізації планів дій на якість життя населення з метою коригування стратегій та заходів у майбутньому. - Інноваційності та технологічного прогресу – задля підвищення ефективності реконструкційних проєктів і палів дій, а також покращення якості життя населення. - Розбудови планів дій, рекомендованих Радою Європи та репрезентованих у Директивах ЄС, що включають, крім приведених вище, такі положення й аспекти: а) участі громадськості та зацікавлених сторін у процес розробки та впровадження планів реконструктивних дій для забезпечення широкої підтримки та легітимності; б) сталого використання ресурсів, що передбачає ефективне використання ресурсів і збереження природних середовищ; в) делегування відповідальності за виконання певних завдань і досягнення цілей, встановлених у плані дій; г) партнерства і співпраці між різними рівнями управління, приватним сектором, громадськістю та іншими зацікавленими сторонами для спільного вирішення проблем та досягнення цілей; д) ідентифікації ризиків і викликів; ж) гнучкість та адаптивність; к) міжгалузеву виробничо-господарську та міжсекторальну співпрацю; л) соціальної справедливості; ми) навчання та освіти; н) сприяння самопомозі та підтримки спільнот; тощо.</p>
<p>Когнітивно-інформаційні процеси в межах соціо-екологічних систем</p>	<p>Аналіз та оцінка когнітивно-інформаційних процесів із проведнням поглибленого комплексного аналізу сучасного стану когнітивних та інформаційних процесів в межах СЕЕС для виявлення недоліків та визначення можливостей для поліпшення. Розробка стратегії управління</p>	<p>- Когнітивної галузі науки щодо вивчення процесів сприйняття, мислення, пам'яті й прийняття рішень; застосування знань із когнітивної психології та нейронауки для розуміння й оптимізації когнітивно-інформаційних процесів. - Інформаційної економіки та соціології для дослідження структури, обробки і передачі інформації в системах, розробки методів збору, аналізу і використання інформації для підтримки рішень. - Системного аналізу для оптимізації взаємодії між когнітивними процесами і соціо-еколого-економічним середовищем.</p>

Об'єкти докладалися зусиль	Управлінські та організаційно-економічні дії	Визначальні принципи теоретичних та науково-прикладних підходів, рекомендовані для використання
1	2	3
	<p>когнітивними ресурсами із формуванням стратегій і політик управління когнітивними ресурсами, які сприятимуть підвищенню ефективності прийняття рішень та сталому розвитку.</p> <p>Створення баз даних та інформаційних платформ із розробкою і запровадженням інформаційних систем та баз даних для збору, аналізу і розповсюдження інформації про стан СЕЕС.</p> <p>Підвищення когнітивної грамотності та розвиток програм навчання й ініціатив із підвищення когнітивно-інформаційної грамотності серед населення та ключових учасників управління.</p> <p>Залучення результатів досліджень та інновацій у проекти в галузі когнітивної науки та інформаційних технологій.</p> <p>Створення механізмів зворотного зв'язку, розвиток системи збору й аналізу пропозицій від громадськості і стейкхол-дерів щодо когнітивних процесів в СЕЕС.</p> <p>Заохочення громадськості та створення механізмів для її залучення у прийнятті рішень та розвитку стратегій когні-тивно-інформаційних процесів.Моніторинг та оцінка ефективності управлінських рішень і політик.</p>	<p>- Інформаційної технології (штучний інтелект, аналітика даних, обробка природної мови та інші) - для оптимізації збору, аналізу та використання інформації.</p> <p>- Екологічної інформатики – задля розвитку інформаційних систем та методів аналізу щодо розуміння й управління складними СЕЕС.</p> <p>- Моделювання і прогнозування з використанням математичних моделей та імітаційних ігор для прогнозування когнітивно-інформаційних процесів.</p> <p>- Управління знаннями – задля розробки стратегій та методів збору, зберігання і розподілу знань у СЕЕС із метою підвищення ефективності управління та прийняття рішень.</p> <p>- Соціальної психології – задля вивчення вагомості впливу соціального середовища на когнітивні процеси та взаємодію у СЕЕС.</p> <p>- Елімінування потенційних та реальних загроз і ризиків різної природи (економічних, технологічних, воєнних, інтелектуальних, суспільно-політичних, тощо), принципові положення яких включають: а) превентивність – задля розробки та впровадження заходів із попередження загроз і ризиків до їх появи (шляхом зміцнення інфраструктури, розвитку систем раннього попередження, тощо); б) реагування та кризового менеджменту з готовністю і здатністю алармового реагування на виниклі загрози та ризики, у тому числі шляхом мобілізації ресурсів, організації евакуації, ліквідації наслідків кризових ситуацій тощо; в) мінімізацію вразливості – для зменшення потенційних збитків і наслідків від можливих загроз шляхом захисту вразливих елементів інфраструктури, розробки стратегій реагування та використання технологічних і інших заходів;г) комунікативність та інформування – для ефективного обміну інформацією та уцільнення комунікації між відповідними організаціями, урядовими структурами, громадськістю і іншими зацікавленими сторонами для оперативного реагування на загрози та ризики;д) співпрацю та партнерство між різними галузями, організаціями та суб'єктами управління для спільного реагування на загрози та ризики;ж) аналіз та оцінку ризиків та оцінка потенційних загроз, що дозволяє ефективно приймати управлінські рішення для їх запобігання чи мінімізації наслідків; з) сталість та адаптивність із розробкою стратегій і систем, що дозволяють адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі та забезпечувати сталість функціонування в умовах невизначеності;к) управління знаннями про загрози та ризики для ефективного управління.</p>

Джерело Тут і надалі – визначено, обгрунтовано та систематизовано автором*

Приведені за своєю структурно-функціональною складністю групи об'єктів локалізації зусиль (див., табл. 1-4) формалізовано у чотирьох площинах, за чим маємообгрунтувати почерговість їх забезпечення (рис. 1), сприяючи поступовомуупорядкуваннюПГВ.Вважаємо переконливим аргумент щодо того, що найперше слід переформувувати (освоїти, підкорити, удосконалити, тощо) площину системних актив-орієнтованих процесівIV рівня, а потім, почергово – за III, II та I рівнями. По-перше: за логікою розв'язання завдання – передбачається здійснити стратегічне вирішення кореневих проблем. У цій відповідності визначаємопріоритетними актив-орієнтовані процеси реформування, попередньо,в межах складної системи на рівні IV-ої площини і зайнятися кореневими проблемамиупорядкування природно-господарських відносин, які можуть мати найбільший вплив на СЕЕС. Зазначене створить певну основу для подальшого розвитку і вдосконалення на III-му, II-му та I-му рівнях.

По-друге: врахуємо можливість застосування домінант системного підходу, за яким робота з IV-им рівнем допоможе виявити і вирішити фундаментальні проблеми, які маютьсуттєвий вплив на інші рівні управління (забезпечить більш глибоке й стійке перетворення на інших рівняхупорядкування ПГВ).

Рис. 1. Послідовність та пріоритетність локалізації зусиль за площинами, розмежованими за складністю структурно-функціональних ознак(авторська розробка)

По-третє: паритетом дослідження є ефективне використання різних за природою ресурсів і, оскільки, локалізація зусиль за об'єктами на ІV-му рівні вимагатиме більших ресурсів і зусиль, їх слід розглядати пріоритетними для максимальної ефективності використання стратегічного потенціалу. По-четверте: маємо забезпечити послідовність реалізації процесу упорядкування ПГВ, а, починаючи з найвищого рівня складності, можна по чергово переходити до менш складних рівнів, використовуючи набутий досвід і ресурси для покращення системи. І, по-п'яте: вбачаємо можливість максимізації ефектів та впливу за результатами локалізації зусиль, у першу чергу, на об'єктах на ІV рівні. Зазначене матиме найбільший потенціал для позитивного впливу на СЕЕС, тому їх слід розглядати як пріоритетні для досягнення загальних цілей реконструкції.

Підкреслимо, що суб'єкти управління постійно допускають помилку, зосереджуючи зусилля на найнижчому рівні складності (на рівні «Стратегічного управління матеріальними активами»), оскільки стратегічне управління матеріальними активами стосується питань освоєння конкретних ресурсів, але це не охоплює більш широкий аспект, зокрема, забезпечення сталості та соцієтальності СЕЕС, який формалізований на рівні ІІ складності. Оскільки рівень ІІ «Сталість та соцієтальність СЕЕС» охоплює більш широкі форми, було б більш логічним спочатку приділяти увагу цим процесам, а не переформатуванню матеріальних активів. Такий підхід дозволив би забезпечити більш повне та комплексне управління СЕЕС, а потім вже розглядати конкретні матеріальні активи в рамках загальної стратегії, яка вже була визначена на ІІ і на ІІІ рівнях. Помилковий і не раціональний підхід суб'єктів управління стосовно усталеному пріоритету – освоєнню матеріальних активів, а не локалізації зусиль, у першу чергу, на переформатуванні процесів за ІV складності «Системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС» обумовлено наступним: 1) видимість і конкретність освоєння матеріальних активів, таких як техніка, на переконання суб'єктів управління, мають конкретний видимий результат (їх, можна бачити, дотикатися, оцінювати, що робить їх привабливішими

для управлінців, оскільки вони можуть бути більш конкретними у визначенні ізольованих стратегій і дій); 2) невизначеність результатів в інших аспектах локалізації зусиль, ніж на матеріальних активах: стратегічне управління вимагає аналізу, прогнозування та оцінки комплексних факторів, таких як соціальні та екологічні впливи, що для я управлінців є більш складним, оскільки вимагає аналізу багатьох невизначених факторів; 3) короткостроковий підхід та можливість отримання результатів у скорочені терміни: першочергове освоєння матеріальних активів приносить швидші результати, що більш важливо для менеджерів, які орієнтовані на короткострокові цілі та показники успішності; 4) технологічна орієнтація: окремі суб'єкти управління можуть бути лише технологічно орієнтованими, що призводить до підвищеної уваги до матеріальних активів, так як вони є конкретними предметами, що можуть бути вдосконалені чи модернізовані. Отже, хоча локалізація зусиль на освоєнні об'єктів за I-м рівнем складності є більш привабливою через свою конкретність та видимість, що призводить до упущення у вирішенні більш широких та більш стратегічно важливих аспектів управління із упорядкування ПГВ в Україні у контексті забезпечення якості життя. Певним чином підсумовуючи авторські обґрунтування, зазначимо: маємо врахувати, на перспективу, можливі ефекти першочергової локалізації зусиль на процесах переформатування об'єктів за IV рівнем складності «Системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС» для модернізації інших рівнів (табл. 5) має вагоме значення і надасть загальне уявлення про можливість взаємозв'язку між першочерговою локалізацією зусиль у розвитку СЕЕС і модернізацією об'єктів у інших сферах упорядкування ПГВ (з отриманням п'яти видів мультиплікативних ефектів). На противагу вказаному, у разі першочергової локалізації зусиль на освоєнні активів I-го рівня складності «Стратегічного управління матеріальними активами» – для модернізації «Системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС», «Сталості та соціетальності СЕЕС» та «Просторової перетворювальної стратегії» – ідентифіковано лише чотири види ефекти, які імовірно, отримують і не все об'єкти (табл. 6).

Таблиця 5

Генерація мультиплікативних ефектів переформатування за I-м, II-м та III-м рівнем площин у разі пріоритетної локалізації зусиль на процесах «Системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС» *

<i>Мультиплікативні ефекти</i>	<i>Стратегічне управління матеріальними активами</i>	<i>Сталість та соціетальність СЕЕС</i>	<i>Просторова перетворювальна стратегія</i>
Покращення ефективності використання активів	Так	Так	Ні
Збільшення рівня інноваційності	Так	Так	Ні
Зменшення екологічного навантаження на НПС	Так	Так	Так
Покращення соціальної взаємодії	Так	Так	Так
Оптимізація просторового планування	Так	Так	Так

Таблиця 6

Генерація мультиплікативних ефектів переформатування за II-м, III-м та IV-м рівнем площин у разі пріоритетної локалізації зусиль на процесах «Стратегічного управління матеріальними активами»*

<i>Мультиплікативні ефекти</i>	<i>Системний актив-орієнтований розвиток СЕЕС</i>	<i>Сталість та соціетальність СЕЕС</i>	<i>Просторова перетворювальна стратегія</i>
Покращення стратегічного планування	Так	Ні	Ні
Підвищення рівня ефективності управління	Так	Ні	Ні
Збільшення інтеграції та співпраці	Так	Так	Ні
Покращення соціальних взаємовідносин	Так	Так	Так

Джерело Тут і надалі – обґрунтовано, формалізовано та систематизовано автором.*

Отже, визначення першочерговості трансформації об'єктів за певною площиною є ключовим етапом у реалізації стратегії розвитку та досягнення поставлених цілей із упорядкування природно-господарських відносин, оскільки, ми маємо досягти: а) максимізацію впливу, оскільки локалізація зусиль дозволяє спрямовувати необхідні види ресурсів зусилля на найбільш критичні об'єкти та вирішувати саме ті

проблеми, що мають найбільший вплив на досягнення стратегічних цілей; б) ефективності використання ресурсів – зосередження зусиль на першочерговій трансформації певних об'єктів дозволяє більш ефективно використовувати обмежені ресурси, такі як час, кошти та людські активи, для досягнення максимального впливу; в) пришвидшення досягнення цілей – швидка трансформація об'єктів за певною площиною дозволяє енергійніше досягти стратегічних цілей та відповісти на зміни у зовнішньому й внутрішньому середовищі; г) суттєвого зменшення ризиків – локалізація зусиль на пріоритетній трансформації процесів дозволяє попередити та зменшити ризики, пов'язані з неефективним використанням ресурсів і недосягненням стратегічних цілей; д) стимулювання прогресу та інновацій – концентрація уваги на першочерговій трансформації процесів сприяє створенню стимулу для новаторських підходів та інновацій, що забезпечують значний прогрес. Загалом, на авторське переконання, визначення пріоритетів локалізації зусиль на певній природи процесів першочергової трансформації – є стратегічно розумним завданням, оскільки сприяє ефективному використанню ресурсів, максимізації впливу та швидкому досягненню стратегічних цілей.

Тож, визнаємо об'єктивним авторське твердження щодо доцільності локалізації зусиль саме на першочерговій трансформації об'єктів за площиною «Системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС». Оскільки, вказаний паритет дозволяє забезпечити: а) максимізацію впливу на інші процесно-об'єктні площини, спрямовуючи наявні ресурси на найбільш критичні аспекти, що визначають і впливають на розвиток СЕЕС; б) ефективне використання різних за природою ресурсів – концентрація уваги на системному розвитку дозволяє ефективно використовувати обмежені ресурси, забезпечуючи оптимально можливі результати та максимальний вплив; в) стимулювання інновацій та нововведень – розвиток системних підходів та актив-орієнтованих стратегій сприяє створенню стимулу для новаторських рішень та інновацій, що сприяють подальшому прогресу і загальному реконструктивному розвитку; г) підвищення рівня адаптивності – системний підхід дозволяє реагувати на зміни в НПС та швидко адаптуватися до нових умов, що генерує виникнення ознак стійкості та успішності у складних ситуаціях; д) мультиплікативний ефект – посилення системного актив-орієнтованого розвитку матиме мультиплікативний ефект на інші аспекти СЕЕС, сприяючи інтегрованому та гармонійному їхньому функціонуванню в умовах невизначеності. Отже, локалізація зусиль на першочерговій трансформації об'єктів за площиною «Системного актив-орієнтованого розвитку СЕЕС» є стратегічно важливою та доцільною, оскільки сприяє максимізації впливу, ефективному використанню ресурсів, стимулює інновації та підвищує рівень адаптивності.

Джерела

1. Georghiou L., Keenan M. Evaluation of national foresight activities: Assessing rationale, process and impact. *Technological Forecasting and Social Change*. 2006. No 73. P. 761-777.
2. Jałowicki B., Lukowski W. Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej. Warszawa: Wydawnictwo SWPS Academica, 2007. S. 73-86.
3. Spatial planning: key instrument for development and effective governance with special reference to countries in transition. Geneva: United Nations, 2008. 58 p.
4. Levi-Faur D. From «Big Government» to «Big Governance»? The Oxford Handbook of Governance, 2012. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199560530.013.0001>
5. Libanova, Ella, & Romaniuk, Serhii (2023). Conceptualization of Governance in Social Relations. *Demography and Social Economy*, 3 (53), 33-53. <https://doi.org/10.15407/dse2023.03.033>.
6. Assche K., Beunen R., Duineveld M. (2015). An overview of EGT's main concepts. *Evolutionary Governance Theory: Theory and Applications*. P. 19-33. https://doi.org/10.1007/978-3-319-12274-8_2
7. Hooghe L., Marks G. Community, Scale, and Regional Governance: A Postfunctionalist Theory of Governance. Vol. II. Oxford University Press, 2016. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198766971.001.0001>
8. Бистряков І. К., Драган І. В., Клиновий Д. В., Коржунова Н. В., Микитенко В. В. Формування просторової системи управління природно-ресурсними активами: монографія; за ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2020. – 464 с.
9. Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Гармонізація інтересів стейкхолдерів у системі сталих фінансів. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2021. №10 (29). С. 30-38.
10. Микитенко В. В. Організація природно-господарських відносин у реконструктивному розвитку територій. *Наука та наукознавство*. 2024. № 1 (123). С. 21-42. <https://doi.org/10.15407/sofs2024.01.021>
11. Микитенко В. В. Етапи реконструктивного просторового розвитку територій у контексті сталого господарювання. *Особливості інтеграції країн у світовий економічний та політико-правовий простір: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, 15 грудня 2023 р.*; заг. ред. д.е.н., проф. О. В Булатової. Київ: МДУ, 2023. С. 214-218.
12. Mykytenko V. V. Systematic arrangement of natural and economic relations in Ukraine in the context of ensuring the quality of life. *International scientific conference «World economy and civilizational progress amidst polystructural changes: economic-technological, resource, political-legal, security-social factors»: conference proceedings (April 16-17, 2024)*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», «Izdevniecība "Baltija Publishing"». 2024. С. 143-148.
13. Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Функціональна декомпозиція просторових бізнес-екосистем. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2019. №6. С. 6-12.
14. Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Бізнес-екосистемний концепт забезпечення сталого господарювання. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2020. № 8 (27). С. 21-27.
15. Коваль В. В., Микитенко В. В. Стале господарювання: детермінанти та технології управління. Одеса: ПНЦ НАН України і МОН України, 2021. 156 с.
16. Бистряков І. К., Клиновий Д. В., Коржунова Н. В. Форсайт-підхід до організації та фінансування сталого господарювання. *Економіка України*. 2022. №4. С. 3-27.

Савченко Володимир Федорович

ORCID: 0000-0001-7637-2124

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Маклюк Олег Володимирович / Oleh Makliuk

ORCID: 0000-0002-7429-692X

*Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

3.6. Державна підтримка процесів євроінтеграції в Україні: недалеке минуле та новітні тенденції

Більшість населення вважають, що стратегія України має бути спрямована на вступ до Європейського Союзу. Це дозволить побудувати економічно розвинену державу, а також відповідає національним інтересам та зміцненню позицій у світовому просторі. Такої ж думки дотримуються і лідери держави. Проте чи все так однозначно і одновекторно в цьому питанні? Чи абсолютно безпроблемними є функціонування самого Євросоюзу та позиція країн-членів щодо розширення його меж і надання односторонньої безкорисливої допомоги? Спробуємо у невеликому дослідженні з'ясувати деякі аспекти зазначеного питання.

Різні сторони соціально-економічної інтеграції, а також розвитку країн-членів ЄС розглядаються у роботах сучасних зарубіжних вчених Ю. Борка, Ф. Ванденбура, Д. Воган-Уайтхеда, Дж. Мейнса, Х. Меєра, М. Річчері, Дж. Рузерфорда, Т. Палмера, А. Сапіра, М. Спенса, К. Херманна, М. Таннера.

Вивченню євроінтеграційного простору приділяють значну увагу такі вітчизняні вчені-економісти як А. Бредухін, В. Вінник, Т. Глинська, І. Грибник, В. Копійка, Н. Костенко, О. Сльозко, Н. Смолінська, В. Ходикіна, А. Фіалко.

В їх працях переважає трактування переваг Європейського Союзу та преференцій, які отримає Україна в разі потрапляння до його складу:

- можливість використовувати фонди регіонального розвитку ЄС для прискореного виходу на вищий рівень економіки;
- посилення взаємообміну в галузях з підвищеними наукоємністю та інноваційністю;
- вільний доступ до новітніх технологій, капіталу, інформації;
- зростання продуктивності економіки і темпів модернізації під впливом конкуренції;
- підвищення кваліфікації робочої сили за умов вільного руху в межах ЄС;
- збільшення обсягів торгівлі;
- створення сприятливого інвестиційного середовища;
- підвищення якості державного та ринкового регулювання у бюджетній, фінансовій, банківській і бізнесовій сферах [1, с. 64].

Зазначені та багато інших декларативних переваг потребують окремого вивчення. Як колись висловлювався класик, не все так однозначно «в Датському королівстві». Є і зворотня сторона місяця. Взяти хоча б внутрішній ринок, заповнений іноземними (до речі, в більшості не європейськими) товарами, мільйони наших в основному нелегальних заробітчан на низькокваліфікованих роботах чи той омріяний населенням європейський рівень життя, від якого ми все більше віддаляємося.

Проте спершу поглянемо наскільки реальне саме бажання потрапити до складу Європейського Союзу. Згідно ст. 121 Угоди про утворення Європейського Союзу та Протоколу про критерії конвергенції було встановлено такі основні параметри входження до ЄС: рівень життя населення і рівень ВВП нижчий в межах не більше 30% від відповідного показника країн-членів (в нас вони далекі навіть від рівня 1990 р. і в 10 раз менші середньоєвропейського показника); стабільність курсу національної валюти (за 12 років впала в 12 разів); інфляція не вища ніж 1,5% за рік (у нас навіть офіційна статистика її ніколи не показувала нижче 10%, не говорячи вже про стрімке зростання цін). Перелік можна продовжувати.

Тому суто економічно ми не готові стати повноправним членом Євросоюзу, як і вони прийняти нас в такій якості. Навіть дві найбільш важливі структури мають різні точки зору: Єврокомісія утримується від обіцянок прийняти, тоді як Європарламент всіляко заохочує наші євроінтеграційні не завжди підкріплені конкретними діями потуги.

По-різному відносяться до потенційного членства України в ЄС і держави-учасники. Найбільше прихильників серед нових членів союзу, (і то не всіх – автори) що пов'язано з багаторічними економічними, культурними та історичними зв'язками країн Східної і Центральної Європи з нашою державою.

Деяко негативне ставлення до України (в кращому випадку нейтральне) розвинених країн Західної Європи, а вони там найбільш впливові, пов'язане з побоюванням подальшого розширення угруповання, проблемами з деякими тільки що прийнятими країнами, внутрішніми негараздами нашої держави, сприйняттям України як небажаного конкурента по окремих видах важливої продукції.

Крім того, навіть за наявності Угоди про асоціацію Європейський Союз не зобов'язаний фінансувати чи якимось іншим чином підтримувати Україну. Для нас важливо, щоб вітчизняна економіка була комплексною і багатогалузевою, мала тісні ділові стосунки зі всіма країнами світу. Залежність України тільки від Євросоюзу призведе до самоізоляції від світового простору [2, с. 71-75].

Євроінтеграція – це побудова економічної моделі розвитку, що відповідатиме сучасним світовим тенденціям. При цьому необхідно враховувати як позитивні, так і негативні наслідки, які можуть чекати вітчизняну економіку. Це взаємодія економічних систем учасників без дискримінації між ними і створення якісно нової структури вищого порядку через злиття економічних систем країн, що інтегруються (спрацьовує ефект синергії).

Передбачається вільне або регульоване перетікання між економічними системами країн-членів капіталів, товарів, трудових та інших ресурсів для їх використання, не порушуючи взаємоузгоджених економічних та юридичних документів [3].

Відповідно до договору про функціонування Євросоюзу, його економічна політика базується на координації дій країн-членів на внутрішніх ринках та визначенні і досягненні загальних цілей [4].

Водночас було узгоджено цілі національних економічних політик, такі як повна зайнятість працездатного населення, стабільність цін, рівновага платіжного балансу. Розробка та реалізація національних економічних політик проводяться згідно законодавчої бази держав-членів, проте з обов'язковим врахуванням інтересів Євросоюзу.

Країни, які входять до об'єднання, не зовсім рівноправні. Вони поділяються на країни центру (розвинені західноєвропейські) та периферії (всі інші). У країнах центру реалізований механізм впровадження єдиного економічного курсу згідно стратегії «Європа-2020». Кінцева мета стратегії мотивує зазначені країни до досягнення встановлених високих показників, укріплення лідируючих позицій та переходу на новий економічний рівень.

Країни периферії мають проводити економічну політику, яка в кінцевому рахунку дещо підвищить внутрішній економічний рівень відповідно до стратегії та піде на користь всьому ЄС.

Таким чином, країни периферії фактично не впливають на встановлення єдиного економічного курсу Євросоюзу, водночас останній визначає пріоритетні напрямки економіки цих країн (до них якраз і прагне потрапити Україна) в рамках єдиної стратегії [5, с. 62-63].

Вивчення досвіду реформування економік країн Східної та Центральної Європи при проведенні підготовки до вступу в Європейський Союз примушує, в числі інших заходів, акцентувати увагу на таких спрямуваннях:

- тісне співробітництво держави і приватного сектора економіки задля підвищення конкурентоспроможності продукції і послуг та посилення експортного потенціалу;
- прискорений розвиток галузей економіки з високим потенціалом – продуктів харчування (ми можемо стати головним виробником для країн-членів кінцевої продукції), сучасних телекомунікаційних послуг, меблів, текстилю, хімічної промисловості, машинобудування;
- подолання загроз демографічній безпеці – масове безробіття осіб працездатного віку, міграція, міжрегіональні переміщення, пов'язані з пошуками роботи, швидке старіння населення;
- реалізація потенціалу регіонів на шляху до формування єдиного європейського простору [6, с. 68].

Стратегічні орієнтири у розвитку Євросоюзу в «Європі-2020» склалися із чотирьох блоків:

1. Підвищення до 75% рівня зайнятості населення у віці 20-64 роки.
2. Скорочення до 10% частки учнів, які залишили школу, не закінчивши навчання.
3. Збільшення частки молоді з вищою освітою до 40%.
4. Зменшення до 20 млн. чисельності осіб, які ризикують опинитися за межею бідності та соціальної ізоляції.

Прямо скажемо, не дуже вражаючі цілі. В останні роки зростаюча неоднорідність соціального розвитку, посилення тенденцій загальноєвропейської дезінтеграції, збільшення соціальної напруженості, демографічні проблеми, нова хвиля мігрантів, гальмування соціально-економічної конвергенції, гострі кризи в окремих країнах-членах (Греція, Кіпр тощо), слабка пристосованість більшості країн до зовнішніх і внутрішніх шоків призвели до деформації та розуміння неефективності європейської соціальної моделі. Вихід Великобританії з Євросоюзу став черговим викликом збереженню інтеграції ЄС.

Враховуючи ситуацію та новітні запити європейської громадськості щодо об'єднаної Європи, на початку березня 2017 року, напередодні святкування 60-річчя підписання Римського, а потім Лісабонського, договорів, що заклали фундамент функціонування Європейського Союзу, Єврокомісія затвердила «Білу книгу про майбутнє Європи: шляхи збереження єдності в рамках Союзу 27 країн», в якій представлені сценарії розвитку ЄС на період до 2025 року, визначені з урахуванням можливостей та основних викликів, що постали перед ним.

Соціальні питання, а якраз їх основна частина нашого суспільства бачить найбільш привабливими в

Європі, є для Європейського Союзу гострими та актуальними. Посилилися соціальні конфлікти, знизився внутрішній попит через занадто повільне зростання заробітних плат, упав людський капітал у зв'язку з погіршенням стану та умов зайнятості, мінімізувалися державні виплати на соціальні потреби, зросла частка бідних і безхатченків у суспільстві, а значить скоротився середній клас як гарант стабільності і спокою.

Відхід від моделі держави загального добробуту (соціальної держави) можна розглядати як результат світової трансформації моделей державного управління на рубежі XX-XVI століть, одним із визначальних чинників чого є глобалізаційні процеси.

В сучасних умовах для подолання кризи необхідні системні перетворення, які включають у себе посилення виробничого фактора та його підпорядкування завданням розвитку людського потенціалу.

Водночас навіть за наявності зазначених проблем у країнах ЄС відстань між їх розвитком та Україною тільки збільшується. Так станом на 2017 рік наша держава отримала перше місце за рівнем корупції в бізнес-середовищі згідно світового рейтингу британської аудиторської компанії «Ernst & Young», в той час як розвинені держави займають найнижчі позиції. Існує нагальна необхідність змінювати ситуацію через державне регулювання, створення відповідного інституційного середовища, прискорення структурної перебудови та макроекономічного зростання [7, с. 69-80].

В країнах, де влада залучена в корупційні схеми, це підриває розвиток, призводить до неадекватності економічної системи, сприяє відставанню від світових інноваційних процесів. Тому боротьба з корупцією має стати першочерговим завданням держави.

Для ліквідації корупції і взагалі тіньової економіки потрібно залучити як кримінальні, так і моральні важелі відповідальності, оскільки суспільству потрібно позбавитися влади бюрократії та вульгарного підходу до різного виду хабарів і подачок, починаючи з подарунків «потрібним» людям і закінчуючи багатомільйонним відмиванням бюджетних коштів через офшорні та подібні їм схеми.

Як складову боротьби, необхідно активізувати зусилля для створення постійно діючої аналітичної бази, для чого проводити системні дослідження і опитування, спрямовані на виявлення моделей і масштабів корупції в органах державної влади, організаціях, галузях і сферах господарського комплексу, а також оприлюднення статистичних даних щодо діяльності служб, створених для боротьби з корупцією [8, с. 108-111].

Учасники інтеграційних процесів можуть розглядати кожну окремо взятую країну в якості повноцінного партнера чи сировинного придатку. При цьому одним із ключових чинників є інвестиційна привабливість, зростання якої забезпечить можливість стати учасником міжнародного ринку капіталу через залучення інвестиційних ресурсів та зменшить відтік власних коштів з країни.

Проаналізуємо стан капітальних інвестицій в Україні і наскільки він відповідає рівню техніко-технологічного забезпечення виробництва в провідних країнах Євросоюзу.

Згідно з Методикою розрахунку індексу капітальних інвестицій, затвердженою наказом Державного комітету статистики України [9], капітальні інвестиції – це вкладення у придбання чи виготовлення своїми силами для власного використання матеріальних і нематеріальних активів з терміном служби більше одного року. Систематизуємо види активів (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація об'єктів інвестування за видами активів

Джерело: [10, с.45].

Надана на рисунку структура капітальних інвестицій характеризується комплексом напрямків, які беруть участь у відтворенні. Вони мають вплив на економіку при накопиченні капіталу. Водночас зв'язок капітальних інвестицій з виробництвом уповільнює накопичення через амортизацію. Для досягнення збалансованого впливу в частині формування капіталу необхідне своєчасне і повне фінансове забезпечення модернізації виробництва, впровадження інноваційних ресурсо- й енергозберігаючих технологій.

В нашій державі інвестування стабільно знижується, що є наслідком і водночас першопричиною стагнації виробництва, фізичної зношеності основних фондів, зменшення робочих місць, вкладання коштів у неприбуткові галузі, скорочення іноземного інвестування. Бажаного ефекту від вкладених інвестицій теж не досягнуто. Позитивних змін щодо нарощування коштів та їх ефективного використання можливо досягти при вдосконаленні існуючих підходів та інвестиційного механізму [10, с. 44-51].

Для інтеграції України у європейську економічну систему необхідна стабільна і прогресуюча економіка, забезпечена постійно поступаючими фінансовими ресурсами через важелі податкової системи, недосконалість і сучасна суперечливість якої потребує кардинальних змін.

У Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» підкреслювалось, що мета податкової реформи – побудова системи, яка є простою, економічно справедливою, з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, забезпечує достатнє наповнення Державного бюджету України і місцевих бюджетів. Необхідно створити умови для економічного зростання через прискорений розвиток інтелектомістких галузей, що набуває особливого значення при наших євросоюзівських устремліннях [11].

Основними напрямками змін повинні стати: зменшення сукупних (підприємств і держави) витрат на адміністрування та інших суспільних втрат; досягнення декорумпованості в податковій сфері; зниження навантаження на добросовісних платників за допомогою більш рівномірного оподаткування; встановлення «прозорих», незалежних і рівних «правил гри» у сфері оподаткування; скасування практики планів із надходжень [12, с. 97-104].

Євроінтеграційні наміри нашої країни поставили на порядок денний розвиток фінансової системи, а особливо банківської діяльності. Суть перетворень полягає у необхідності імплементації норм банківського законодавства, чинних у Європейському Союзі, та європейських методів банківської діяльності у вітчизняну практику, а також у зростанні присутності та впливу іноземних банків в Україні.

Банківська система нашої держави відкрита для іноземного капіталу. Чинне законодавство дає змогу створювати банки з іноземним капіталом, а після вступу нашої держави до Світової організації торгівлі дозволена і діяльність філій іноземних банків. Позитивні сторони та ризики залучення іноземного банківського капіталу в економіку України наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Наслідки залучення іноземного капіталу до банківської системи України

№ п/п	Позитивні чинники	Ризики
1.	Поява додаткових обсягів ресурсів, що сприятиме прискореному розвитку економіки	Можливість відпливу прибутків до материнських банків
2.	Розширення обсягів кредитування як передумови необхідних структурних зрушень	Незацікавленість у фінансуванні конкурентоспроможної промисловості, необхідної українській економіці
3.	Прискорений розвиток фінансових ринків	Рішення щодо надання значних кредитів та інвестицій будуть прийматись за межами держави
4.	Використання сучасних банківських технологій та досвіду банківського менеджменту	У разі фінансової нестабільності іноземний капітал може бути виведений із країни впродовж незначного періоду
5.	Підвищення прозорості діяльності банків	Економічна криза в іншій країні може спричинити ланцюгову реакцію банкрутства банків

Джерело: [13, с. 141].

Проаналізувавши позитивні та негативні чинники впливу іноземних банків на банківську систему України, можна зробити висновок, що вони в цілому сприяють більш динамічному розвитку банківської системи та її адаптації до вимог Євросоюзу.

Проблема у основному в іншому – з січня 2014 року по листопад 2017 року перестали функціонувати 87 банків, що було продекларовано як очищення банківської системи, але основною першопричиною стали: девальвація гривні більш ніж у 3 рази, не спровокована ніякими світовими кризовими явищами; махінації уряду (точніше президентських структур та Національного банку України).

Вкладникам було виплачено 81 млрд. грн., проте валютні вклади, а їх більше половини, поверталися у гривнях, причому девальвованих, вкладники втратили більше двох третин коштів. Не отримали грошей і

власники депозитів понад 100 тис. грн. Перспектива повернення коштів юридичних осіб, що перебували на рахунках у банках, відсутня. В результаті:

1. Занепали підприємства господарського комплексу, і так достатньо занедбані.
2. Експортні вигоди здешевлення гривні не використані через слабкість підприємців, зате імпортери заповнили наш ринок.
3. Втратила роботу велика кількість працівників банківської сфери.
4. Знизилася життєвий рівень і чисельність середнього класу та людей похилого віку, які в основному тримали депозити у валюті.
5. Недовіра клієнтів щодо банківських установ досягла максимальної позначки, охопила всі верстви населення і не зменшується з плином часу.

Крім зазначеного, специфікою функціонування банківського сектора в Україні є слабка контрольованість процесів діяльності, значна економічна та географічна відмінність, високий рівень ризиків, низька капіталізація, вплив корупції тіньової економіки.

Удосконалюючи банківську діяльність, необхідно дотримуватися загальновідомої сентенції, що «гроші люблять тишу» і не проводити різних, викликаючих недовіру фахівців і населення, реформувань, а створювати безпечні, легітимні і транспарентні умови ведення банківської справи [13, с. 137-142].

Створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом активізувало процеси входження вітчизняної продукції на ринок ЄС. Враховуючи в основному сировинну спрямованість господарського комплексу, проблеми з чорними металами на світових ринках і агресивні дії росії, провідним експортом стала агропродовольча продукція.

Проте в 2017-2018 рр. в цьому виді товарів максимальної межі і, за підрахунком фахівців, у подальшому не існує резервів для її суттєвого нарощування, а це вимагає від держави активізації переговорів щодо збільшення розміру квот на постачання до Євросоюзу. Крім того, на державному рівні доцільно розробити та впровадити програму імпортозаміщення аграрних видів продукції, що стимулюватиме виробництво продукції, профільної на території нашої держави – свиней, великої рогатої худоби, птиці, металопродукції, овочів, фруктів та ін. [14, с. 85-89].

Дані таблиці 2 засвідчують дещо неоднозначний вплив асоційованого членства в Євросоюзі на розвиток потенціалу України.

Таблиця 2

Основні показники розвитку експортного потенціалу України до і після запровадження режиму Зони вільної торгівлі.

Період	Вартість експорту, млн. дол. США	ВВП, млн. дол. США
I півріччя 2012 р.	40328,20	75362,91
I півріччя 2013 р.	37635,30	80218,10
I півріччя 2014 р.	34625,45	54149,91
I півріччя 2015 р.	23272,22	30628,12
I півріччя 2016 р.	21133,79	33043,41
I півріччя 2017 р.	25655,58	40193,69

Джерело: [15, с. 72], доопрацьовано авторами

Разом з тим посилилася можливість впливу глобальних криз на економіку нашої держави, що є наслідком економічної інтеграції, а це матиме результатом, у тому числі, зниження експортних поставок [15, с. 72-74].

Проблема підсилюється високим рівнем відкритості вітчизняної економіки та залежністю виробників від іноземних ринків. Так, на експорт значною мірою вплинули зниження обсягів виробництва і падіння світових цін на сировину [16].

Останніми роками для торгівлі товарами та послугами характерні істотні коливання через дестабілізацію економічної ситуації. Експорт переважно представлений аграрною продукцією. Зокрема, сільськогосподарські товари, зерно та насіння олійних культур становлять близько 38% експорту.

Посилення зв'язків з Європейським Союзом, євроатлантичні прагнення нашої держави відбилися на активізації щодо її законодавчо-нормативної бази. З'явилися стратегії розвитку багатьох галузей, розроблено ще чимало подібних документів [17, с. 69-74].

Будучи прихильником планового підходу до розвитку держави навіть в часи її ринкової трансформації, а також наслідуючи досвід країн ринкової економіки, такий напрямок не може не радувати. Тільки кілька застережень:

- документи носять занадто декларативний характер;
- до них не залучається і про них мало знає громадськість;
- не існує зв'язку з попередніми розробками, аналізу стану їх виконання, взаємного впливу різних галузей і спрямувань;

- термін дії більшості з них закінчився. Результатів поки що не видно, як не відоме і відношення до розробок діючої влади (все це напрацювання «попередників»).

Дотримуючись концепції індустріально-аграрного розвитку нашої країни, проте враховуючи зазначені дещо вище тенденції виробництва і експорту, доцільно детально зупинитися на останній складовій держави – агропромислового виробництві.

Європейські орієнтири надають серйозні можливості для повного відродження та розвитку сільського господарства, спонукають до реалізації переваг на агропродовольчих ринках в умовах глобалізації.

Пріоритети нашого аграрного сектора загальновідомі: вікові традиції господарювання на селі; збережений уклад сільського життя; величезний природно-ресурсний потенціал; досвід прикладних наук і практики щодо господарської діяльності; інвестиційна привабливість галузі.

Індикатором поступової інтеграції до внутрішнього ринку ЄС у аграрному секторі є вільне переміщення продукції, що можливе тільки при її виробництві з дотриманням вимог, чинних у Євросоюзі.

Гостро стоїть питання щодо необхідності діагностики ситуації у сфері нормативного забезпечення та подальшого вдосконалення вітчизняної системи безпечності агрохарчової продукції у відповідності з вимогами ЄС. Робота повинна охопити: санітарні й фітосанітарні заходи у сфері сільського господарства; національну систему технічного регулювання.

Треба враховувати, що в Євросоюзі особливе відношення до якості агропродовольчої продукції, оскільки з нею пов'язані здоров'я і життя людей, тварин і рослин, а також стан навколишнього середовища. Тому там сформована чітка, прозора, задокументована багаторівнева система, що включає такі елементи: управління ризиком; оцінка ризику; впровадження рекомендацій. Продукція третіх країн, в тому числі України, має відповідати всім вимогам, які діють відносно членів ЄС [18, с. 77-78].

Необхідно також мати на увазі, що орієнтація на вивіз сировинних ресурсів з України є основним чинником нестабільності зовнішньоторговельних операцій, оскільки сировинні ринки багато в чому залежать від світової кон'юнктури, нестабільні як за обсягами, так і за цінами. Водночас ми імпортуємо в основному машини та обладнання, а також продукцію хімічної промисловості, передусім фармацевтичні вироби й мінеральні добрива, затребувані на ринках.

В Україні в основному відпрацьована система експорту рослинницької продукції. Щодо продукції тваринного походження є цілий ряд серйозних перешкод. Ми не можемо здійснювати її поставки через незадовільну санітарну й фітосанітарну ситуацію. Невідповідність вимогам міжнародних стандартів ISO серії 9000 в управлінні якістю на сільськогосподарських підприємствах, які займаються тваринництвом, не дозволяє експортувати вироби.

Переважає більшість тварин утримуються в особистих господарствах селян, які не мають можливостей застосовувати сучасні технології, впроваджувати системи якості, оформляти стандарти підприємств, проводити роботу із сертифікаційними центрами та ін. Тому їх продукція не може бути експортована. До того ж її об'ємні показники не задовольняють навіть внутрішніх потреб [19, с. 70-71].

Стан екології в Україні можна порівняти із ситуацією в теперішніх країнах ЄС у 60-х роках минулого століття. З тих часів вони кардинально змінили підхід до навколишнього середовища. В нашій країні сільське господарство на сучасному етапі його розвитку характеризується суттєвим негативним впливом на довкілля.

Нарощування агрохолдингами засіяних площ і застосування ними сучасних методів ведення сільського господарства підвищили ризик ерозії ґрунтів. Механізація аграрних робіт призвела до руйнування ландшафтів, осушення заболочених ділянок, розорювання пасовищ. Інтенсивне використання мінеральних добрив мало наслідком підвищення вмісту нітратів у ґрунтових водах. Внесок агропромислового комплексу у забруднення та деградацію довкілля становить до 40%, зокрема земельних ресурсів – понад 50%, поверхневих вод – 45% [20, с. 56; 21, с. 19].

Підсумовуючи, в Європейському Союзі вдосконалення аграрної політики відбувається через зростання уваги до безпеки харчових продуктів і збереження довкілля внаслідок дотримання вимог екологічних стандартів, ефективного управління природними ресурсами, розвитку сільських територій.

В Україні природоохоронні вимоги не завжди враховуються при розробці та впровадженні економічної політики держави, а особливо під дією стихійного, схильного до надприбутків, великого агрохолдингового бізнесу.

Інтеграція екологічної політики в аграрну є запорукою збалансованого розвитку сільського господарства [22, с. 79-83]. З огляду на це, на передній план подолання екологічних проблем виходять основні напрями науки агроекології.

Агроекологія в нинішніх складних екологічних та економічних умовах має визначати стратегію розвитку, що повинна бути спрямована на збереження і відтворення ґрунтових, водних та біологічних ресурсів, охорону довкілля і забезпечення населення високоякісними та в необхідній кількості продуктами харчування.

Сучасна європейська модель регіональної політики змінюється у спрямуванні посилення ефективності використання економічного потенціалу територій не через централізований розподіл ресурсів, а

забезпеченням можливостей для тривалого розвитку регіонів [23]. На регіональний розвиток поширюються принципи, визначені Цілями сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй у 2015 році [24].

Альтернативою політиці вирівнювання стало посилення конкурентних переваг регіональних економік, орієнтованих на надання сприятливих умов для залучення та ефективного використання інноваційних моделей ресурсів [25, с. 7].

Останніми роками динамічно змінюється й регіональна політика в Україні. Нарешті в реальних діях зрушила з місця адміністративна реформа, яку ми продекларували ще на самому початку створення держави. Законодавчо забезпечені і функціонують на місцях об'єднані територіальні громади. В їх роботі ще багато проблем, зокрема у взаємовідносинах з обласною і, особливо, районною ланками управління, фінансовій самодостатності слабких і малочисельних громад. Тому потрібна стабільна підтримка держави на основі законодавчо-нормативної бази, що буде вдосконалюватись.

Розв'язання стратегічних завдань регіональної політики України потребує видатків на рівні 0,22-0,24% ВВП для фінансування інвестиційних проектів підприємств інноваційного характеру на слабких територіях.

Висновки.

1. Згідно продекларованої політики керівництва держави і позиції більшості населення, стратегія України повинна бути спрямована на вступ до Європейського Союзу, що дозволить побудувати розвинену економіку, забезпечить заможне життя людей.

2. Євросоюз – найбільш потужна економічна і політична сила на континенті і співпраця з ним, а особливо входження до його складу, має багато переваг. Проте ЄС не зобов'язаний фінансувати чи якимось іншим чином підтримувати нашу країну. Для нас важливо, щоб вітчизняна економіка була комплексною і багатогалузевою, мала тісні ділові стосунки зі всіма країнами світу. Залежність України тільки від Євросоюзу призведе до самоізоляції від світового простору.

3. Соціальні питання, а якраз їх основна частина нашого суспільства бачить найбільш привабливими, є для самого Європейського Союзу гострими та актуальними. Посилилися соціальні конфлікти, знизився внутрішній попит через занадто повільне зростання заробітних плат, послабився людський капітал у зв'язку з погіршенням стану та умов зайнятості, впали державні виплати на соціальні потреби, скоротився середній клас як гарант стабільності і спокою.

4. Навіть за наявності зазначених проблем у країнах ЄС відстань між їх розвитком та Україною, особливо результаті воєнної агресії росії, тільки збільшується. Існує нагальна необхідність змінювати ситуацію через державне регулювання, створення відповідного інституційного середовища, прискорення структурної перебудови та макроекономічного зростання.

Джерела

1. Сльозко О. Європейський вибір України в контексті інтеграції в ЄС. Україна у світовому економічному просторі. Ін-т економіки упр. та госп. права. К.: Таксон, 2003. С. 63-81.
2. Боярчук А. І. Орієнтація України на євроінтеграційний курс. Актуальні проблеми економіки. 2016. № 5. С. 70-75.
3. The common economic policy of the EU. URL: http://europedia.moussis.eu/books/Book_2/3/7/3/index.tkl?all=1
4. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text
5. Резніков В. В. Економічна політика Європейського Союзу (на прикладі країн центру та периферії). Статистика України. 2018. № 3. С. 59-65.
6. Жукова Л. М. Інституційне забезпечення системи державного регулювання економіки країн Східної Європи в умовах членства в ЄС. Економіка та держава. 2017. № 12. С. 65-68.
7. Бурлай Т. Оновлення соціального виміру Євросоюзу: причини, підходи ЄС та орієнтири для України. Економічна теорія. 2017. № 2. С. 69-83.
8. Волощенко А. В. Проблема подолання корупції на євроінтеграційному шляху України. Актуальні проблеми економіки. 2016. № 2. С. 108-114.
9. Про затвердження Методики розрахунку індексу капітальних інвестицій. Наказ Державного комітету статистики України № 494 від 25.12.2009. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/metod_doc/2009/494/metod.htm.
10. Соколов М. О., Михайлов А. М. Формування інвестиційних ресурсів в економіці України в умовах глобалізації. Економіка АПК. 2017. № 12. С. 44-51.
11. Матвійчук Ю., Трегубова Я. Знищення спрощеної системи загрожує «податковим майданом». (Електронний ресурс): за даними Радіо Свобода. 15 лютого 2015 року. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27358073.html>
12. Криштоф Н. С. Модернізація податкової системи в умовах європейської інтеграції та структурних зрушень. Інвестиції: практика та досвід. 2016. №5. С. 97-105.
13. Метлушко О. Обґрунтування засад європейської інтеграції банківської системи України. Світ фінансів. 2018. № 2. С. 136-144.
14. Пугачова К. М. Зовнішньоторговельні відносини України з ЄС. Економіка АПК. 2018. № 2. С. 85-90.
15. Десятнюк О., Войцешин В. Вплив інтеграційних об'єднань на розвиток експортного потенціалу України. Світ фінансів. 2017. № 4. С. 65-76.
16. The Eurasian Wheat Belt and Food Security. Global and Regional Aspects/ S. Gomez y Paloma et al. (eds.) Springer International Publishing Switzerland. 2017. 318 p.
17. Лисак М. А. Зовнішня торгівля в умовах інтеграції України. Економіка АПК. 2017. № 12. С. 69-74.
18. Крисанов Д. Ф. Інтеграція аграрного сектору України до внутрішнього ринку Європейського Союзу. Економіка АПК. 2016. № 9. С. 68-78.
19. Кашуба Ю. П. Експортні можливості аграрних підприємств України на ринках ЄС. Економіка АПК. 2017. № 10. С. 70-74.
20. Дегодюк Є. Г. Еколого-техногенна безпека України. К.: ЕКМО. 2006. 306 с.
21. Фурдичко О. І. Сучасний стан агроландшафтів України. Екологічний вісник. 2014. № 1. С. 19-20.
22. Марушевський Г. Б. Інтеграція екологічної політики в аграрну політику в ЄС та Україні. Інвестиції: практика та досвід. 2016. № 3. С. 79-83.
23. OECD Regional Outlook 2016. Productive Regions for Inclusive Societies. Paris: OECD Publishing. 2016.
24. European Regional Policy, an aspiration for countries outside the EU? Applying the principles, sharing the lessons, exchanging experience. Luxembourg: EU-EC. 2009. 16 p. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_en.pdf
25. Грищенко А., Песоцька Є. Формування інформаційно-мережевої економіки. Економічна теорія. 2013. № 1. С. 5-19.

Юрчук Людмила Василівна
Кандидат історичних наук, доцент

Рівненський інститут університету «Україна»

3.7. Фактори корекції психоемоційного розвитку в підлітковому віці за допомогою уроків образотворчого мистецтва

Корекція психоемоційного розвитку підлітків через уроки образотворчого мистецтва може бути дуже ефективним методом. Ось декілька аспектів, які потрібно врахувати.

Емоційне вираження через мистецтво. Уроки образотворчого мистецтва надають підліткам можливість виразити свої емоції через малювання, скульптуру, або інші види творчості. Це допомагає їм виробити навички самовираження та розуміння своїх почуттів.

Самовираження та само ідентифікація. Через творчість підлітки можуть виявити свої унікальність та ідентичність. Розвиваючи власний стиль та виражаючи свої ідеї через мистецтво, вони засвоюють важливі навички самовираження.

Розвиток емоційного інтелекту. Процес творчості сприяє розвитку емоційного інтелекту підлітка. Вони вчаться розпізнавати та розуміти свої власні почуття, а також почуття інших людей через їхні мистецькі вирази.

Стресорелаксація та психологічне здоров'я. Участь у творчій діяльності може допомогти підліткам знизити рівень стресу та покращити своє психологічне здоров'я. Мистецтво може бути засобом відпочинку та релаксації, дозволяючи відволіктися від повсякденних проблем та негараздів.

Соціальна інтеракція та співпраця. Уроки образотворчого мистецтва також сприяють соціальній інтеракції та співпраці серед підлітків. Вони можуть працювати разом над проектами, обмінюватися ідеями та взаємно навчатися від один одного.

Розвиток творчого мислення та проблемного мислення. Мистецтво стимулює творче мислення, що сприяє розвитку у підлітків здатності дивуватися, розв'язувати проблеми та думати незвично.

Ці аспекти можуть бути доповнені прикладами конкретних вправ, методик, що сприяють корекції психоемоційного розвитку через уроки образотворчого мистецтва.

Поведінка та характеристики сучасних дітей, разом з їх генетичним фоном, впливають на їх ріст та розвиток, а також на їхнє фізичне, психічне та соціальне благополуччя, а також на їхні фізичні, когнітивні та навчальні показники. Технологічні досягнення сучасного суспільства призвели до менш активного способу життя, що змінило фізичний вигляд дітей порівняно з попереднім поколінням. Сьогодні діти мають більше ваги та вищий індекс маси тіла (ІМТ), ніж їхні однолітки лише 20 років тому. Більшість дітей не займаються енергійними або помірними фізичними вправами протягом рекомендованих 60 хвилин і більше щодня, і приблизно третина не займалася фізичною активністю протягом попередніх 5 днів. Це недостатнє заняття фізичною активністю призводить до поширення дитячого ожиріння, зниження фізичної форми (наприклад, гнучкості, м'язової сили, серцево-дихальної здатності) та збільшення ризику захворювання.

Зв'язок між фізичною активністю та фізичним, психосоціальним та психічним здоров'ям є важливим для загального розвитку підлітків. Емоційний розвиток, включаючи здобуття досвіду, вираження, розуміння та регулювання емоцій, є важливим аспектом розвитку дитинства, юності та дорослості. Розвиток емоцій поєднується з нервовим, когнітивним та поведінковим розвитком і відбувається в певному соціальному та культурному контексті.

Творча діяльність людини сприяє її духовному і моральному розвитку, психічному та фізичному зростанню, а також розкриттю творчого потенціалу. Вплив на розвиток художньо-естетичних здібностей та підлоги людини істотною мірою залежить від певних факторів, хоча різниця між статями в цьому аспекті не така велика, як деякі можуть гадати. У жінок зазвичай більш розвинене сприйняття гармонії та сенсорика, включаючи сприйняття кольору, форми, мовних фонем і музичних звуків.

У жінок емоційна система, відома як «емоційний мозок», зазвичай розвинена більше, ніж у чоловіків. Це створює широкий спектр почуттів і підвищений енергетизм у їхній діяльності. Через це жінки зазвичай мають великий інтерес до мистецтва, зокрема до декоративно-прикладного мистецтва. У той час як хлопчики часто цікавляться комп'ютерною графікою, це переважно пов'язано з їхнім інтересом до техніки. Врахування цих гендерних різниць може бути корисним для стимулювання захоплення образотворчою діяльністю.

У сучасних школах переважає лівопівкульний стиль навчання, який орієнтований на аналіз. Для дітей з правою півкулею така система може бути менш комфортною. Інструкції та технологічні картки, які детально описують кожен етап виконання завдання, все частіше використовуються навіть на уроках образотворчого мистецтва. Проте, емоційні переживання, естетичні враження і спонтанна творчість, що характерні для правопівкульного типу особистості, майже не враховуються. Уроки мистецтва в школі необхідні, насамперед, для гармонізації одностороннього розвитку особистості, балансування наукового логічного підходу з емоційно-образним сприйняттям, а також для розвитку не лише лівої, а й правої

півкулі. Ідеально, коли ці два підходи взаємодіють на високому рівні. В контексті проблем підліткового віку важливо працювати спочатку з домінуючою півкулею, а потім – з іншою. Головна мета полягає в тому, щоб вони не заважали один одному, а доповнювалися, взаємодіяли взаємовигідно.

Психологічна корекція емоційних порушень у дітей є системою психологічних впливів, яка має на меті полегшення емоційного дискомфорту у дітей, підвищення їхньої активності і самостійності, усунення вторинних особистісних реакцій, таких як агресивність, підвищена збудливість, тривожна недовірливість і інше. Малювання, яке є одним з улюблених видів діяльності дітей, було досліджено з різних точок зору, таких як зміни концептуальних знань, рухові навички, аспекти когнітивного розвитку, емоційні стани та риси особистості. Це дозволило висвітлити різні аспекти психологічного функціонування дітей, такі як перцептивність, руховість, когнітивність і емоційна сфера. Багато досліджень було присвячено аналізу різних аспектів малюнків, включаючи ступінь візуального реалізму, яким діти зображують реальність. Окрім зображувальних аспектів повсякденних предметів, малюнки можуть виражати психологічний настрій та основні емоції. Наприклад, малюнок плачущої людини або понівеченого дерева може відтворювати смуток. У першому випадку настрої виражається буквально через риси обличчя, в другому - метафорично через зміст та абстрактні сигнали.

Загалом, були два різні, але взаємодоповнюючі підходи до вивчення розвитку виразного малювання. Один з них розглядав художній розвиток з суб'єктивної точки зору, оцінюючи сприйняту якість виразу у естетичних малюнках; інший підхід досліджував розвиток виразного малюнка з більш об'єктивної або кількісної точки зору, використовуючи кількісну оцінку кількості виразних сигналів у естетичних малюнках або класифікацію естетичних малюнків згідно з їх виразними техніками. Наше дослідження спрямоване на другий підхід і розроблене головним чином для того, щоб надати більш точне та всебічне уявлення про здатність дітей створювати виразні малюнки, ніж те, що пропонується в даний час у дослідницькій літературі.

Сформованість емоційних процесів в цілому стає головною детермінантою емоційного життя підлітка, оскільки саме вона визначає виникнення і зміст ситуативних емоцій і афектів. У своїй сукупності емоційні процеси виступають в ролі системи координації життєдіяльності, і є одним з механізмів регуляції стану людського організму і його діяльності, як зовнішньої, так і внутрішньої.

Значний аспект роботи з такими дітьми – це корекція їхньої самооцінки, рівня самосвідомості, формування емоційної стійкості і саморегуляції.

У вітчизняній і зарубіжній психології використовуються різноманітні методи для виправлення емоційних порушень у дітей. Ці методи можна умовно розділити на дві основні групи: групові та індивідуальні.

Методи психокорекції емоційних порушень у дітей можна умовно розділити на дві категорії: основні і спеціальні. Основні методи включають в себе психодинамічні і поведінкові напрямки, такі як ігротерапія, арт-терапія, психоаналіз, метод десенсибілізації, аутогенне тренування, поведінковий тренінг.

У роботі з корекцією емоційних порушень необхідна співпраця з батьками (законними представниками) дитини. Ця співпраця починається з рекомендацій щодо психології спілкування, режиму дня і харчування. Виконання цих рекомендацій створює необхідний психофізіологічний фундамент для успішності корекційної роботи. Заохочуючи підлітка до виконання цих рекомендацій, ми допомагаємо йому усвідомити, що успіх залежить від його власної готовності допомагати самому собі і взяти на себе відповідальність за все, що з ним відбувається. Щодо того, хто відповідає за виконання цих рекомендацій, якщо сам підліток (дитина) не бере участь, багато відповідальності лягає на дорослих. Однак, чим старша дитина, тим більше ми можемо заохочувати його до активної участі в процесі та до вольових зусиль. Завжди є можливість показати не лише підлітку, а й навіть дошкільнику, що виконання певних вимог є корисним і необхідним для нього самого.

У роботі з корекцією емоційних порушень необхідна співпраця з батьками (законними представниками) дитини. Ця співпраця починається з рекомендацій щодо психології спілкування, режиму дня і харчування. Виконання цих рекомендацій створює необхідний психофізіологічний фундамент для успішності корекційної роботи. Заохочуючи підлітка до виконання цих рекомендацій, ми допомагаємо йому усвідомити, що успіх залежить від його власної готовності допомагати самому собі і взяти на себе відповідальність за все, що з ним відбувається. Щодо того, хто відповідає за виконання цих рекомендацій, якщо сам підліток (дитина) не бере участь, багато відповідальності лягає на дорослих. Однак, чим старша дитина, тим більше ми можемо заохочувати його до активної участі в процесі та до вольових зусиль. Завжди є можливість показати не лише підлітку, а й навіть дошкільнику, що виконання певних вимог є корисним і необхідним для нього самого.

Рекомендації для батьків мають включати поради щодо харчування, відпочинку дитини (зокрема, належного сну), фізичних вправ, які допомагають зняти внутрішню напругу і вивільнити накопичену

енергію, а також щодо психогігієни спілкування, тобто як будувати спілкування таким чином, щоб не спонукати дитину до накопичення і вияву агресії.

Зміст цієї частини корекційної роботи з дитиною або підлітком в значній мірі залежить від його віку. Наприклад, з дошкільнятами і молодшими школярами можна використовувати елементи навіювання та пояснювальної терапії. З молодшими підлітками роз'яснювальний підхід також може бути ефективним, проте структура бесіди повинна відрізнятися від попередніх вікових груп. Поради дорослого можуть бути сприйняті молодшим підлітком як втручання в його особисте життя. Щоб подолати цей бар'єр, можна використовувати питання типу «як ти думаєш?», «як тобі здається?», «як би тобі хотілося?». Наприклад, фрази «Можливо, спробуй, а потім вирішуй» та інші.

Для старших підлітків ефективними є емотивно-раціональні підходи, коли разом з підлітком досліджуємо причини внутрішнього дискомфорту і обговорюємо, як наші рекомендації можуть допомогти його усуненню, спираючись на його емоційні переживання, які виникають у ході бесіди. Ці самі методи використовуються в роботі з дорослими.

Кількість учасників у групі, частота і тривалість зустрічей, загальна тривалість курсу корекції залежать від віку і емоційного стану учасників групи.

Змістовний аналіз конфліктів дітей найбільш повно розкривається через ігрову та продуктивну (малювання) діяльність. Крім того, доцільно використовувати проєктні психологічні методики, такі як методика КАТ, Рене Жіля, Розенцвейг і інші.

Прийоми арт-терапії, використовувані в корекційній роботі, мають як терапевтичну, так і діагностичну функції. Малювання, ліплення дозволяють виражати агресивні почуття у соціально прийнятній манері, що сприяє розрядці напруги і прискорює процес корекції, оскільки внутрішні переживання легше виражаються за допомогою зорових образів. У цьому контексті можуть використовуватися різноманітні малюнки та розфарбовування готових зображень, що сприяють виникненню почуття внутрішнього контролю і порядку.

У дитячій психокорекції часто застосовується іграшка, зокрема, проєктивна гра в ляльки, яка базується на принципах психодрами Дж. Морено. Цей метод надає можливість не лише для проєкції та спостереження за поведінкою дитини, але й для корекційної роботи через розігрування ситуацій з подальшим обговоренням. Цей підхід широко використовується для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а також з підлітками з метою зниження емоційної напруги в психотравматичних ситуаціях.

Ефективний вплив арт-терапії на емоційний розвиток підлітка визначається трьома основними чинниками психотерапевтичного впливу: фактором художньої експресії, фактором психотерапевтичних відносин і фактором інтерпретації і вербального зворотного зв'язку. Арт-терапія може бути використана як основний або допоміжний метод терапії педагогом-психологом.

Використання арт-терапії при роботі з підлітками не вимагає від них професійних навичок у малюванні або музиці; вони можуть просто взяти ручку, олівець або музичний інструмент і спробувати виразити свої почуття. Мистецтво терапії відіграє роль природного засобу вираження емоцій. Через роботу з мистецтвом підліток може навчитися не лише висловлювати свої почуття, а й керувати ними, що є особливо важливим у підлітковому віці.

Підлітковий вік вважається складним, і хлопці не завжди готові спілкуватися з психологами, особливо якщо потрібно щось малювати або ліпити. Тому психологам важливо знайти спосіб зацікавити підлітків, не поставивши при цьому тих, хто не відчуває себе здатним до мистецтва. Одним з таких методів є «Гра в каракулі», яку запропонував англійський дитячий психіатр Д. Віннікотт. Ця техніка дозволяє виявити внутрішні проблеми і конфлікти людини будь-якого віку і допомагає їм їх подолати, привертаючи увагу навіть найбільш скептично налаштованих підлітків.

Колаж «Серце». Створіть колаж з дитячих спогадів, які залишилися у вашому серці. Також можна використовувати різні техніки та методики для роботи з підлітками.

Профорієнтаційна вправа. Попросіть підлітка візуалізувати і намалювати своє професійне майбутнє. Це допоможе визначити, які професійні напрямки цікавлять дитину і як вона сприймає різні професії.

Техніка роботи з дівчатками-підлітками, які мають проблеми з прийняттям свого тіла. Запропонуйте їм використовувати техніки, що допомагають покращити сприйняття власного тіла та збільшити самоповагу.

Дівчатам запропоновано намалювати себе «як у дзеркалі» на великому аркуші паперу, який закріплений на стіні і трохи більший за їх зріст. Потім дівчинка стає спиною до стіни, а психолог або інша дівчина, якщо заняття проходить у групі, обводить контури її тіла іншим кольором маркера. Це дозволяє побачити, як насправді дівчинка бачить і відчуває себе, і наскільки це відрізняється від реальності.

Наприклад, ноги можуть бути намальовані не на землі, а в повітрі. Дівчинка може зобразити себе набагато повніше, ніж вона є. Часто малюються непропорційно великі чи маленькі частини тіла: голова, руки, ноги, плечі і т.д. Для аналізу використовується символічне значення різних частин тіла з психології,

можна звернутися до діагностики за допомогою тілесно-орієнтованої терапії.

Підкреслюючи важливість психотерапевтичних відносин як ключового фактора досягнення позитивних результатів арт-терапії і розглядаючи спілкування з клієнтом як передумову розкриття і усвідомлення його власних почуттів і потреб, фахівці в галузі арт-терапевтичної роботи з дітьми використовують спеціальні методи вербального і невербального зворотного зв'язку з дитиною, включаючи адаптовані до особливостей дитячої психіки інтерпретації. Наприклад, під час роботи з групою ведучий може коментувати дії і творчу продукцію учасників занять, використовуючи прості пояснення щодо того, чому дитина це малює або робить, або які переживання він може відчувати. Важливо використовувати цей прийом з обережністю, щоб не нав'язувати дітям власні почуття.

Оскільки абстрактне мислення у дітей ще не на такому високому рівні, арт-терапевт коментує їхні дії і малюнки якомога простіше і конкретніше. Оскільки діти не завжди можуть адекватно висловити свої внутрішні переживання, арт-терапевт уникає використання психологічних термінів і понять, у тому числі пояснень механізмів виникнення тих чи інших емоцій та нюансів між ними. При використанні інтерпретацій арт-терапевт може використовувати метафори.

Цінність адаптованих до особливостей сприйняття дітьми інтерпретацій полягає в тому, що вони сприяють розвитку у них здатності розуміти і словесно виражати свої почуття і потреби, усвідомлення мотивів своїх дій та їх впливу на інших. Інтерпретації також відіграють важливу соціальну роль, допомагаючи дитині розвинути механізми контролю над своїми почуттями і психологічні захисні механізми.

Метод арт-терапії допомагає підлітку покращити взаємини між батьками та підлітком. Спільна участь у художній діяльності може сприяти формуванню відносин емпатії та взаємного прийняття. Зміцнити внутрішній контроль. Робота з малюнками, картинами та скульптурами передбачає управління кольорами і формами. Сконцентрувати увагу на почуттях та емоціях. Сесії арт-терапії відкривають широкі можливості для експериментів з кінестетичними і візуальними сприйняттями, а також розвитку здатності їх усвідомлення. Розвинути творчі здібності та підвищити самооцінку. Позитивним результатом роботи в арт-терапії є виявлення і розвиток прихованих талантів, що сприяє почуттю задоволення та підвищенню самооцінки.

Загальна мета уроків образотворчого мистецтва в корекції психоемоційного розвитку підлітків полягає в створенні позитивного середовища для самовираження, розвитку творчих здібностей та підтримки психічного благополуччя.

Оразотворча діяльність має значний вплив на психоемоційний розвиток підлітків, сприяючи їхньому творчому самовираженню, розумінню власних почуттів та емоцій, а також зменшенню стресу та підвищенню самооцінки.

Джерела

1. Запужляк О. З. Блок-тест акцентуацій характеру як нова авторська методика // *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. К.: , 2006. Т. 7, вип. 7. С. 110-120.
2. Жигайло Н. І. Становлення творчої особистості у контексті психології сімейного виховання Львів: Вид-во «Світ», 1999. 25 с.
3. Кепалайте А. П., Суворова В. В. Експериментальне вивчення позитивних та негативних емоцій. *«Питання психології»*. 1991, № 2.
4. Кошлянь І. Г. Акцентуовані риси у підлітків із емоційною диспозицією за типом «гнів» // *Вісник Одеського Національного Університету*. Т. 7. Вип.3. Психологія, 2002. С. 142-146.
5. Кошлянь І. Г. Психологічні особливості підлітків – представників моноmodalних типів емоційності // *Наука та освіта*, 2004. № 4 – 5 С. 36-40.
6. Кошлянь І. Г. Поєднання індивідуальних типів емоційності підлітків: спроба класифікації / *Психологія сучасності: наука та практика (тези)*. II частина. Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2004. С. 41-43.

Попова Ганна Юрївна

Кандидат економічних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8136-5834

*Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Акопов Сергій Едуардович

ORCID: 0000-0002-3953-0258

*Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»,*

3.8. Капіталізація підприємств житлово-комунального господарства як фактор економічної безпеки

Питанням розвитку житлово-комунального господарства присвячено значну кількість публікацій, в тому числі концептуальні дослідження [1-7]. Існує нормативно – правова база вирішення цих питань [8-14 та ін.]. Але проблема підвищення рівня капіталізації житлово-комунальних підприємств як фактора економічної безпеки потребує дослідження в умовах воєнного стану.

Проблематика забезпечення економічної безпеки у житлово-комунальному секторі розкрита у багатьох працях [15-18 тощо]. Тому розробка питань реформування ЖКГ в контексті модернізації локальних ринків ґрунтується на результатах відомих і змістовних розробок науковців. У той же час специфіка функціонування комунальної сфери в умовах монополістичної стагнації і фінансової кризи залишається дискусійним питанням і потребує подальшого розгляду.

Метою роботи є дослідження особливостей капіталізації підприємств житлово-комунального господарства як фактору економічної безпеки.

Нарощування капіталу є важливим фактором розвитку підприємств житлово-комунального господарства, оскільки забезпечує можливості модернізації основних фондів за рахунок накопичених власних джерел. Але внаслідок неефективного менеджменту та недосконалої регуляторної політики відбувається, навпаки, скорочення капіталу багатьох підприємств комунальної сфери, тобто їх декапіталізація. В таких умовах потрібні додаткові фінансові ресурси, щоб стабілізувати діяльність цих підприємств.

За рахунок чого забезпечуються джерела капіталізації? А. Ю. Могилова пропонує за критерієм часу введення у фінансово-господарську практику підприємства всі джерела капіталізації розділити на дві групи: джерела організації (фундаментальні) – пов'язані із організацією підприємства та мають місце на етапі започаткування його діяльності, та джерела функціонування – ті, що мають місце у процесі функціонування підприємства на ринку та складаються із власних та залучених. До першої групи авторка віднесла грошові кошти власників підприємства; основні фонди (основний капітал); робоча сила як фізична здатність людей до трудової діяльності; інтелектуальний капітал працівників; до другої – чистий прибуток підприємства, приріст робочої сили, зростання інтелектуального капіталу підприємства, залучені кошти сторонніх інвесторів, акціонерний капітал (отриманий від продажу додаткових емісій акцій підприємства); позики на фінансових ринках [19, с. 110]. Не визиває сумнівів те, що «з метою підвищення рівня капіталізації підприємств, галузей та, в кінцевому підсумку, національної економіки необхідно стимулювати приплив капіталу у розпорядження конкретного суб'єкта господарювання. При цьому додатковий капітал може надходити з внутрішніх та зовнішніх (щодо меж підприємства) джерел. Тому актуальними виявляються питання не лише нарощування капіталу, а й удосконалення його структури, яка свідчить про якість капіталу» [19, с. 111]. В структурі власного капіталу комунальних підприємств перевагу мають не резерви, накопичені за рахунок прибутку, а вкладений капітал, який регулярно надходить з місцевого бюджету. Але постає питання: як забезпечити приплив капіталу у розпорядження підприємств житлово-комунальної сфери і чому ця проблема досі не вирішена. Для того, щоб відповісти на це питання, розглянемо основні галузеві особливості та об'єктивні умови, які визначають можливості та шляхи підвищення рівня капіталізації житлово-комунальних підприємств.

Найважливіша галузева особливість – специфіка визначення критеріїв ефективності: якщо для інших галузей основними критеріями є рентабельність, продуктивність, фондовіддача, то для підприємств житлово-комунальної сфери на перше місце висуваються критерії якості обслуговування населення, комфортність, естетика, екологічні чинники, яким надається перевага. Об'єктивні умови для забезпечення зростання рівня капіталізації пов'язані зі специфікою продукції житлово-комунального господарства – його універсальних послуг, які передбачають рівномірно високу стандартизовану якість, загальну доступність, справедливу, розумну та доступну для населення ціну. Чистий прибуток підприємства, який є основним джерелом нарощування капіталу, визначається різницею витрат і виручки від реалізації продукції, тому,

розглядаючи питання стосовно житлово-комунального комплексу, ми бачимо, що підприємства мають скорочувати свої витрати та/або підвищувати тарифи. Оскільки суттєве скорочення витрат відбувається за рахунок використання нових технологій, економії ресурсів, що потребує значних капіталовкладень, виявляється замкнуте коло: нестача власного капіталу унеможливує технологічний розвиток і модернізацію, що призводить до високих витрат (рис. 1).

Тому єдиним джерелом не тільки підвищення рівня капіталізації, а й забезпечення беззбитковості підприємств залишається підвищення тарифів (без суттєвого зростання якості послуг), наслідком чого є зростання соціальної напруженості в суспільстві, необхідність субсидій для населення, а головне – проблематичність модернізації сфери житлово-комунального господарства.

Рис. 1. Галузеві особливості підприємств житлово-комунального господарства
(джерело: сформовано авторами)

Галузева специфіка полягає і в тому, що для комунальних послуг характерна колективна організація споживання у формі загальних систем обслуговування. Це підвищує значущість соціальної складової, адже діяльність таких підприємств – це питання життєзабезпечення міста.

У попередніх публікаціях ми вже відзначали такі особливості послуг ЖКГ, як безперервність виробництва, локальний характер надання послуг, залежність попиту на комунальні послуги від кліматичних умов, сезонних коливань, одночасність виробництва й споживання послуг, неможливість у більшості випадків складування і нагромадження послуг комунальних підприємств. Специфіка комунальних підприємств у порівнянні з іншими сферами бізнесу полягає у тому, що вони створюються уповноваженими органами місцевого самоврядування на основі комунальної форми власності, з метою забезпечення соціально – економічних потреб територіальної громади [20-23]. Діяльність підприємств житлово-комунального господарства, якість та своєчасність їх послуг, система взаємодії з мешканцями міста та бізнес-структурами є одним з найважливіших факторів забезпечення фундаментальних потреб людини у відповідності до ієрархії потреб А. Маслоу.

Слід погодитись з А.В. Серіковим, який розглядає капіталізацію як узагальнюючу ознаку ефективності господарчої діяльності за ринкових умов. «Історично так склалося, що два показники господарювання, а саме: ефективності та капіталізації, які за своєю змістовною суттю «генетично» пов'язані між собою і які найчастіше використовуються при діагностиці та управлінні господарською діяльністю, не мають усталених, однозначно сформульованих і визнаних всіма економістами-фахівцями дефініцій зі всіма можливими зв'язками між собою. Такий стан справ не сприяє ефективному вдосконаленню сучасних інструментів управління господарюванням. Тому вкрай актуальним зостається завдання виправлення такої ситуації через додаткові дослідження вказаних показників», – зазначає автор [24].

Еволюція трактування науковцями економічної сутності капіталу пов'язана з виникненням нових ціннісних факторів, які мали вплив на поняття «капіталізація» (рис. 2).

Проблема капіталізації підприємств житлово-комунального господарства висвітлена у монографії О. В. Димченко. «Головним джерелом доходів комунальних підприємств є оплата населенням їх послуг, – зазначає автор. Але якщо розглянути проблеми фінансування цього сектору економіки більш детально, мусимо відзначити, що значну роль відіграють адресні бюджетні субсидії населенню й цільові субсидії і дотації комунальним підприємствам які є результатом міжбюджетних відносин. Однак не дивлячись на те,

що органи місцевого самоврядування не мають досить коштів для ефективного виконання покладених на них функцій, головними з яких є підтримка достойного рівня життя населення, у деяких регіонів вилучалася частина закріплених податків у Держбюджет. Рішення проблеми бюджетних трансфертів має велике практичне значення, тому що в Україні знов розвивається тенденція збільшення кількості дотаційних бюджетів» [4, С. 206-207].

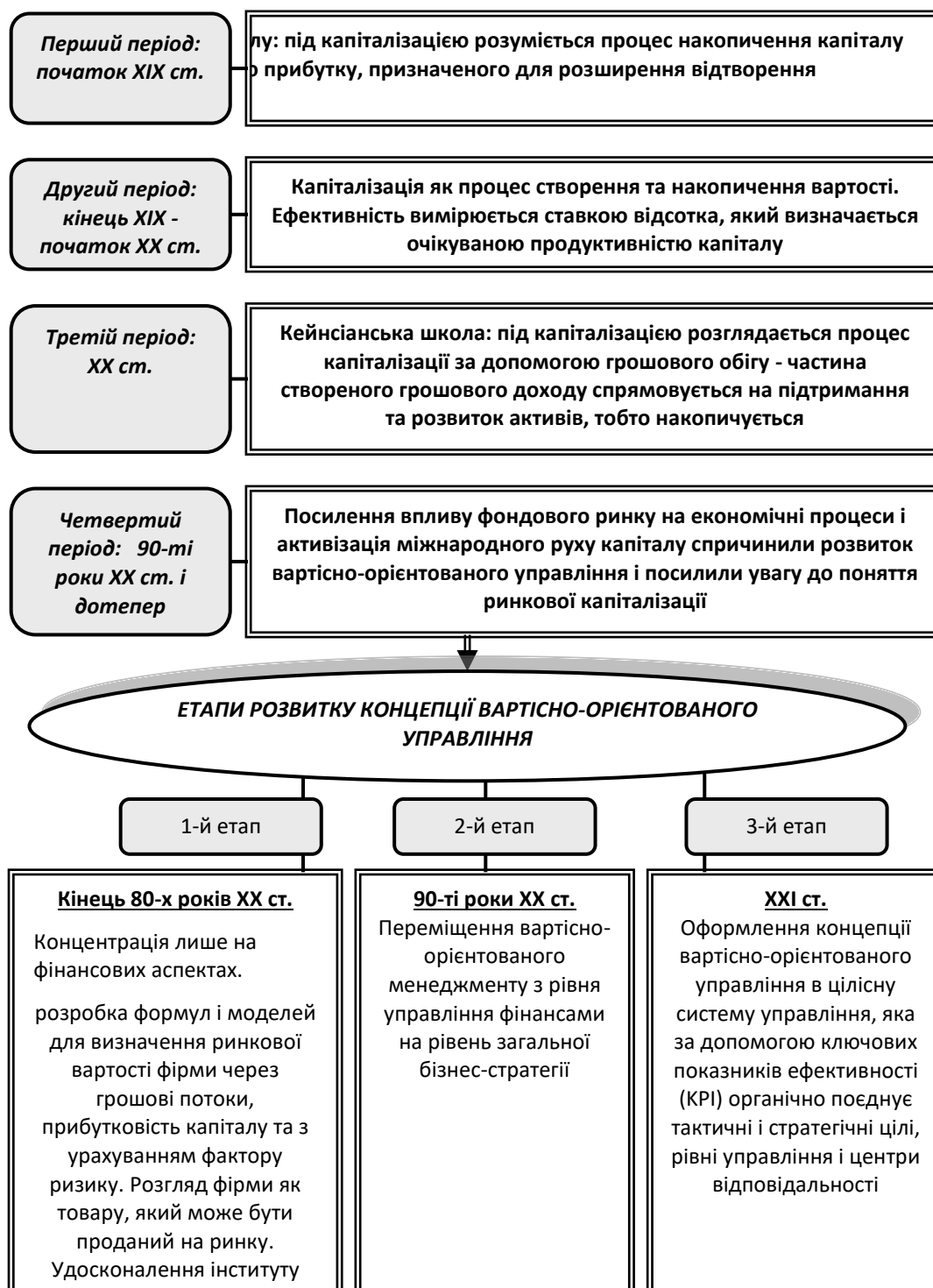

Рис. 2 – Етапи розвитку концепції вартісно-орієнтованого управління (джерело: сформовано авторами на підставі [25-26])

При цьому треба відзначити й тенденцію зростання боргів населення за житлово-комунальні послуги, особливо починаючи з лютого 2022 року, в умовах війни. Наприклад, прифронтове місто Краматорськ є лідером Донецької області за розміром боргів населення за спожиті комунальні послуги. За інформацією обласного Департаменту комунального господарства, загальна заборгованість споживачів перед комунальними підприємствами міста становить 1, 073 мільярда гривень, що складає майже 35% від загальної заборгованості споживачів області за спожиті комунальні послуги. Слід зазначити, що розмір заборгованості краматорчан дорівнює приблизно бюджету міста за 7 місяців. В цілому по Донецькій області заборгованість за спожиті комунальні послуги перевищує 3,175 мільярда гривень [27].

Дослідження фахівців підтверджують, що питання соціальної підтримки населення є важливим для місцевих влад і продовжує займати значну частину бюджету [28]. Заборгованість населення з оплати житлово-комунальних послуг свідчить про неспроможність деяких громадян виконувати свої фінансові зобов'язання. Т. І. Павлюк у своїй публікації підкреслює, що початок війни в Україні у 2022 році може бути однією з причин зменшення видатків на надання житлових субсидій і соціальну сферу загалом. Умови війни призвели до того, що бюджет змушений спрямовувати значні кошти на військову діяльність, забезпечення безпеки та допомогу переселенцям, що може призвести до скорочення видатків на соціальні програми в цілому.

Декапіталізація підприємств житлово-комунального господарства відбувається також у наслідок бойових дій. За підрахунками експертів міжнародної аудиторської компанії KPMG, прогнозується, що вартість реконструкції та відновлення об'єктів критичної інфраструктури в Україні складатиме понад 349 млрд. дол. США. Згідно з розрахунками KSE Institute із залученням фахівців міністерств і відомств України, загальна сума прямих збитків від пошкодження об'єктів інфраструктури через війну станом на 05.09.2022 р. становила 114,5 млрд дол. США. Загальні потреби на відновлення об'єктів критичної інфраструктури становлять 349 млрд дол. США, з них на короткостроковий період – 105 млрд дол. або 30,1% загальної вартості потреб на інфраструктурне забезпечення. Потреби на відновлення об'єктів критичної інфраструктури за секторами у короткостроковому періоді становлять: житло – 33,1 млрд дол. (31,5%); енергетика та водопостачання – 10,8 (10,3%); транспорт – 8,9 млрд дол. США (8,5%) [30, с. 30-36].

Узагальнимо за допомогою рис. 3 фактори декапіталізації підприємств житлово-комунального господарства в існуючих умовах.

Рис. 3. Фактори декапіталізації підприємств житлово-комунального господарства (джерело: сформовано авторами)

Декапіталізація у житлово-комунальному секторі економіки є найважливішим фактором небезпеки. Розглянемо докладніше цю проблему на рівні економічної безпеки міського господарства як комплексу заходів, спрямованих на постійний і стабільний розвиток економіки міста, що включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам. У наукових працях висвітлено питання економічної безпеки суб'єктів в умовах дії правового режиму воєнного часу, проведено аналіз поточного стану та прогнозних значень основних макроекономічних показників, які характеризують сприятливість безпекового середовища підприємництва, розроблено складові механізми забезпечення економічної безпеки: визначення характеристики зовнішніх і внутрішніх загроз як сукупності умов і чинників, що створюють небезпеку життєво важливим економічним інтересам особистості, територіальної громади та міста; визначення критеріїв і параметрів стану економіки міста, що відповідають вимогам економічної безпеки і забезпечують захист життєво важливих інтересів країни; формування механізму забезпечення економічної безпеки міського господарства, захисту її життєво важливих інтересів на основі застосування усіма інститутами державної влади правових, економічних і адміністративних заходів впливу [31–34].

При створенні системи економічної безпеки першочергове значення має визначення економічних інтересів територіальної громади, адже саме від цього залежить вироблення ефективних засобів їх реалізації та захисту. Територіальним громадам доводиться вирішувати складні проблеми воєнного часу, такі як відновлення житлового фонду, пошкодженої чи зруйнованої інфраструктури, розгортання укриттів. Також ведеться підтримка підприємницької діяльності, створення нових робочих місць, благоустрій територіального простору. Діяльність громад охоплює також організацію структур територіальної оборони, підтримку релокованого бізнесу, розміщення внутрішньо переміщених осіб, створення укриттів і пунктів незламності. При цьому ускладнюється прогнозування тенденцій соціально-економічного розвитку громад через зростання мобільності населення, закриття бізнесу, зростає залежність запланованих організаційно-економічних заходів відбудови і розвитку громад від перебігу воєнних подій.

Економічні інтереси територіальної громади відображають фундаментальні цінності та прагнення мешканців міста, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи досягнення. В ролі виразника і гаранта захисту інтересів громади повинні виступати органи державної влади міського рівня. Місцеві цінності, інтереси і цілі - основні рушійні сили системи економічної безпеки міського господарства, що визначає її зміст, характер, конфігурацію, спрямування.

Якщо розглядати доміанти безпеки, то, як бачимо з рис. 4, пріоритети забезпечення соціальної, економічної, екологічної безпеки пронизують всі пласти діяльності по формуванню і регулюванню регіонального ринкового простору.

Чи існують передумови для підвищення рівня капіталізації підприємств житлово-комунального господарства в умовах війни? Так, існують. По-перше, це організаційно-правові передумови. Державний фонд регіонального розвитку та Фонд відновлення та розвитку визнані основними фінансовими джерелами відбудови України. Передбачено створення єдиної геоінформаційної системи моніторингу процесів відновлення на рівні територіальних громад. Для відновлення та стимулювання соціально-економічного розвитку визначено чотири основні функціональні типи територій [35]:

- території відновлення, які зазнали руйнувань інфраструктури і житлового фонду; полюси економічного зростання; території з особливими умовами для розвитку;
- території сталого розвитку, що спроможні до збалансованості.

По-друге, підтримка міжнародних організацій. Наприклад, Програма з розвитку місцевого самоврядування і децентралізації влади Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), у межах якої визначено перспективні напрями фінансування.

По-третє, впровадження комунальними підприємствами практики випуску облігацій з метою залучення капіталу, а також муніципальні облігаційні займи. Зупинимось на цьому напрямку докладніше.

Капіталізація як економічна категорія зазвичай розглядається у контексті діяльності акціонерних товариств – суб'єктів фінансового ринку.

Комунальні підприємства частіше перебувають у власності місцевої або державної влади і не випускають акції для загального обігу на біржах.

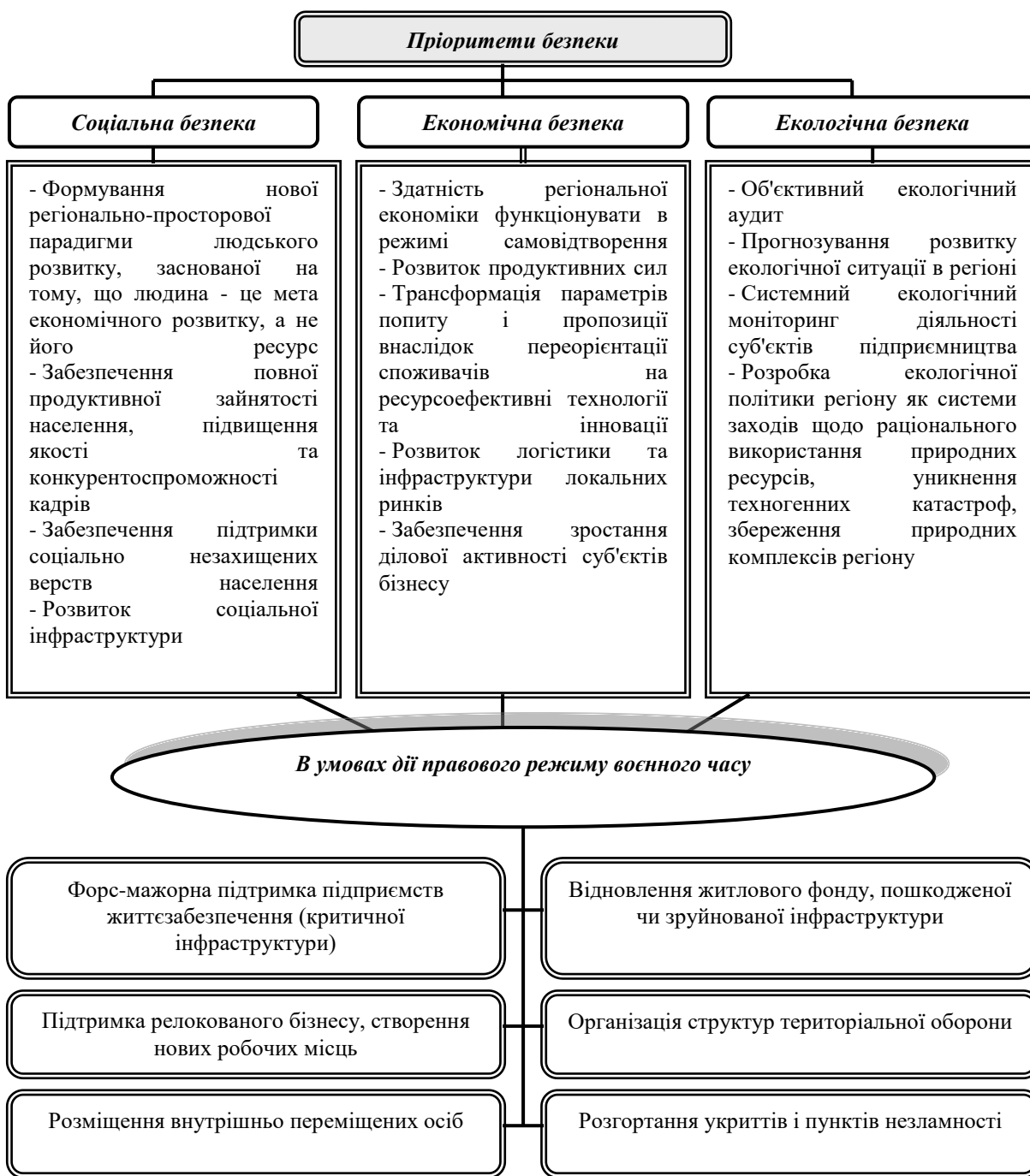

Рисунок 4 - Структурування пріоритетів безпеки міського господарства (джерело: сформовано авторами на підставі [31-34])

Проте в деяких випадках комунальні підприємства можуть випускати спеціальні види фінансових інструментів або здійснювати інші фінансові операції, які можна було б розглянути як капіталізацію. Наприклад, С. В. Качула пропонує до впровадження комунальними підприємствами практики випуску облігацій з метою залучення капіталу. Облігації можуть бути у формі корпоративних або муніципальних облігацій, залежно від типу комунального підприємства та його структури власності. Доходи від облігацій можна використовувати для інвестування в інфраструктуру, дані інвестиції повернуться з відсотками [26]. Залучення капіталу можливо також і за рахунок випуску привілейованих акцій, який дозволить залучати кошти шляхом продажу часток своєї власності інвесторам. Широкі перспективи у даному напрямку

відкриває механізм публічно-приватного партнерства як спільні угоди між секторами публічної влади та приватними інвесторами, з можливістю спільно застосувати, використати та створити об'єкти державної або комунальної власності.

У відповідності до Закону України «Про державно – приватне партнерство» публічний сектор може виступати як замовник суспільно значущих послуг, одночасно поєднуючи функції інституту виконавчої влади, який має повноваження щодо узагальнення, класифікації, створення нормативно-правового поля для взаємодії з приватним сектором. В цьому випадку виникає й можливість реалізувати суспільні потреби та інтереси для третіх сторін - громадськості, яка може бути представлена фізичними та юридичними особами, які є мешканцями або розташовані на певній території, і є одночасно замовниками та користувачами певного спектру послуг. А приватний сектор за умовами такої взаємодії буде виступає виконавцем та надавачем соціально значущих послуг в різноманітних сферах, розвиваючи їх та забезпечуючи високу якість. Публічний сектор зазвичай представлений органами виконавчої влади, місцевого самоврядування відповідних територіальних громад, компаніями державної та комунальної власності, а приватний сектор - однією компанією або об'єднанням компаній приватного права, а також агенціями місцевого та регіонального розвитку, банківськими установами, представниками міжнародних організацій, які надають технічну допомогу, інституціями громадянського суспільства.

Проблеми функціонування житлово-комунального господарства в умовах війни набувають особливого значення з огляду на специфіку цієї галузі як пріоритетної з точки зору критично важливих об'єктів інфраструктури та стосуються інтересів як населення, так і всього народного господарства України.

Галузеві особливості житлово-комунальних послуг полягають у тому, що вони відносяться до універсальних, тобто передбачають повсюдне поширення, рівномірно високу стандартизовану якість і загальну доступність, справедливу, розумну та доступну для населення ціну; житлово-комунальні послуги є залежними від розташування джерел ресурсів, оскільки місця виробництва послуг та їх споживання співпадають. Для комунальних послуг властива колективна організація споживання у формі загальних систем обслуговування. Призначенням та метою діяльності комунальних підприємств є життєзабезпечення міста. Специфічними є також критерії оцінювання їхньої ефективності: характерні для сфери виробництва економічні критерії ефективності, такі як рентабельність, продуктивність, фондовіддача досить часто виявляються недостатніми для підприємств ЖКГ. На перше місце тут висуваються критерії якості обслуговування населення, комфортність, естетика, екологічні чинники, яким надається перевага [37, с. 86].

Підкреслимо також такі галузеві особливості послуг ЖКГ, як безперервність виробництва, локальний характер надання послуг, залежність попиту на комунальні послуги від кліматичних умов, сезонних коливань, одночасність виробництва й споживання послуг, неможливість у більшості випадків складування і нагромадження послуг комунальних підприємств.

Специфіка комунальних підприємств у порівнянні з іншими сферами бізнесу полягає ще й у тому, що вони створюються уповноваженими органами місцевого самоврядування на основі комунальної форми власності, з метою забезпечення соціально - економічних потреб територіальної громади.

Виходячи з вищесказаного, можемо стверджувати, що діяльність комунальних підприємств, якість та своєчасність їх послуг, система взаємодії з мешканцями міста та бізнес-структурами є одним з найважливіших факторів забезпечення життя міста в умовах війни. Але існують проблеми, пов'язані з локальним монополізмом комунальних підприємств, монополічним становищем постачальників сировини для них. З цього випливає недосконалість та непрозорість методик формування науково обґрунтованих цін (тарифів). Наслідком монополізму на ринку ЖКГ є й обмеженість фінансування комунальних підприємств, оскільки монополіст зацікавлений не у капіталовкладеннях, а у «знятті вершків» з цього бізнесу з наступним виведенням надприбутків за кордон. Відсутність дієвого контролю та ефективного моніторингу діяльності комунальних підприємств – наслідок як монополізму, так і неефективного регіонального та місцевого менеджменту. Результатом є низька якість надання комунальних послуг, низька віддача та велика зношеність основних фондів, застарілі технології, відсутність кваліфікованих кадрів.

Звертає на себе увагу дефіцит фінансових ресурсів комунальних підприємств і неефективні процеси їх використання, зокрема корупційні схеми, які призводять до погіршення якості надання суспільних послуг і збитковості цих підприємств, залежності від дотацій, фізичного та морального зношення основних засобів. Як зазначають О. В. Жулин та Л. В. Зеленюк-Джунь, «сучасні реалії в комунальному секторі свідчать про те, що комунальні підприємства є найменш ринковими, найбільш закритими та найбільш корумпованими. Державне регулювання комунальних підприємств позбавляє їх можливості приймати самостійні фінансові рішення щодо головних питань з реформування та фінансового оздоровлення» [38, с. 174].

Зазвичай витрати на оплату праці керівників комунальних підприємств є необґрунтовано завищеними, а встановлені комунальні тарифи не відповідають якості послуг, що надаються. Розміри тарифів не враховують платоспроможності громадян, зумовлюють проблему масового отримання субсидій,

надання яких, в умовах тінізації заробітних плат, посилює нерівномірність розподілу податкового навантаження та збільшує видатки місцевих бюджетів. Велика кількість комунальних підприємств і відсутність дієвого контролю з боку держави перешкоджають ефективному моніторингу їхньої діяльності, а низький рівень прозорості створює передумови зловживання службовим становищем керівниками. Існують значні втрати енергоресурсів на тлі відсутності стимулів у виробників і споживачів комунальних послуг до зниження цих втрат за рахунок впровадження інноваційних, науково обґрунтованих енергозберігаючих технологій та обладнання.

При цьому треба відзначити й тенденцію зростання боргів населення за житлово-комунальні послуги, особливо починаючи з лютого 2022 року, в умовах війни.

Наприклад, прифронтове місто Краматорськ є лідером Донецької області за розміром боргів населення за спожиті комунальні послуги. За інформацією обласного Департаменту комунального господарства, загальна заборгованість споживачів перед комунальними підприємствами міста становить 1,073 мільярда гривень, що складає майже 35% від загальної заборгованості споживачів області за спожиті комунальні послуги. Слід зазначити, що розмір заборгованості краматорчан дорівнює приблизно бюджету міста за 7 місяців. В цілому по Донецькій області заборгованість за спожиті комунальні послуги перевищує 3,175 мільярда гривень [39].

Дослідження фахівців підтверджують, що питання соціальної підтримки населення є важливим для місцевих влад і продовжує займати значну частину бюджету [40]. Заборгованість населення з оплати житлово-комунальних послуг свідчить про неспроможність деяких громадян виконувати свої фінансові зобов'язання. Т. І. Павлюк у своїй публікації підкреслює, що початок війни в Україні у 2022 році може бути однією з причин зменшення видатків на надання житлових субсидій і соціальну сферу загалом. Умови війни призвели до того, що бюджет змушений спрямовувати значні кошти на військову діяльність, забезпечення безпеки та допомогу переселенцям, що може призвести до скорочення видатків на соціальні програми в цілому.

Територіальним громадам доводиться вирішувати складні проблеми воєнного часу, такі як відновлення житлового фонду, пошкодженої чи зруйнованої інфраструктури, розгортання укриттів. Також ведеться підтримка підприємницької діяльності, створення нових робочих місць, благоустрій територіального простору. Діяльність громад охоплює також організацію структур територіальної оборони, підтримку релокованого бізнесу, розміщення внутрішньо переміщених осіб, створення укриттів і пунктів незламності. При цьому ускладнюється прогнозування тенденцій соціально-економічного розвитку громад через зростання мобільності населення, закриття бізнесу, зростає залежність запланованих організаційно-економічних заходів відбудови і розвитку громад від перебігу воєнних подій.

Існують передумови для підвищення ефективності функціонування підприємств ЖКГ в умовах війни: створення єдиної геоінформаційної системи моніторингу процесів відновлення на рівні територіальних громад; активне залучення фінансової підтримки міжнародних організацій. Ці питання потребують подальших досліджень.

Також рівень капіталізації в значній мірі залежить від рівня витрат підприємства. Визначенню можливостей і завдань скорочення витрат підприємств житлово-комунального комплексу присвячено значну кількість публікацій, в тому числі ґрунтовні теоретичні дослідження [41-46]. Існують нормативно – правові та організаційні передумови удосконалення роботи комунальних підприємств [47-50]. Але питання оптимізації витрат комунальних підприємств залишається актуальним. Проблематика ефективного управління витратами підприємств житлово-комунального господарства (ЖКГ) розкрита у багатьох працях [51-56 тощо]. У той же час кожне підприємство має свою специфіку і потребує окремого розгляду.

Комунальне виробниче підприємство «Краматорський водоканал» (КВП «КВ») Краматорської міської ради надає послуги у вигляді подачі питної і технічної води і відведення стоків, обслуговує міські водопровідні і каналізаційні мережі, водонапірні і перекачуючі станції. Підрозділами підприємства є фільтрувальна станція, що займається очисткою технічної води до стану питної, і очисні споруди, що займаються очисткою міських стоків з наступним скидом очищеної води в місцеве водосховище. Фільтрувальна станція забезпечує місто питною водою, що відповідає стандарту «Вода питна». Діяльність підприємства здійснюється на території міста Краматорська і ближчих населених пунктів. Підприємство є монополістом у цій області діяльності. Постачальниками КВП «КВ» являються Комунальне підприємство «Компанія «Вода Донбасу» – постачальник води технічної; районна електромережа; інші матеріали набуваються у різноманітних постачальників як в Україні так і за її межами. Витрати операційної діяльності підприємства групуються за такими економічними елементами, як: матеріальні витрати; витрати на оплату праці; відрахування на соціальні доходи; амортизація; інші операційні витрати.

Структура собівартості реалізованої продукції у 2021 р. (який взятий за базу розрахунків у зв'язку з некоректністю аналізу в умовах воєнного стану) представлено у вигляді діаграми на рис. 5.

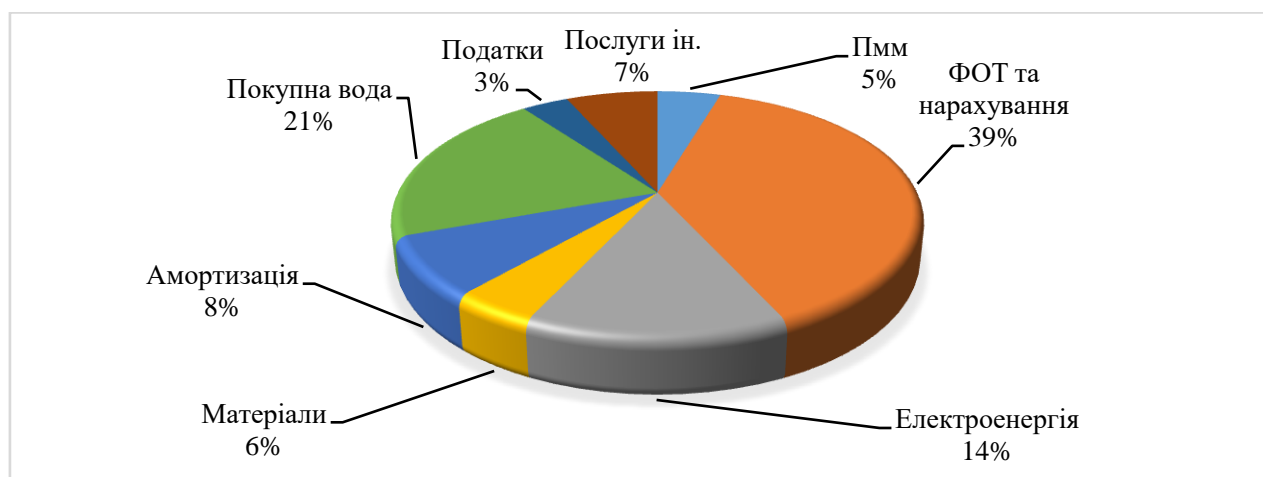

Рис. 5. Структура собівартості реалізованої продукції у 2021 р.
(складено авторами на підставі бухгалтерської звітності підприємства)

Використавши загальновідому методику факторного аналізу, зведемо дані для розрахунку впливу факторів на загальну суму витрат для загального обсягу виробництва (табл. 1).

Таблиця 1
Вплив факторів на загальну суму витрат для загального обсягу виробництва (складено авторами на підставі бухгалтерської звітності підприємства)

Витрати, тис. грн.	Сума, тис. грн.	Фактори зміни витрат			
		Обсяг випуску продукції	Структура продукції	Перемінні витрати	Постійні витрати
Згідно з планом на плановий випуск продукції: $\Sigma (VB\Pi_{i\text{пл}} \cdot B_{i\text{пл}}) + A_{\text{пл}}$ $52488,8/11899,8=4,4$ $11899,8 \cdot 4,4 + 13808,1 = 66167,2$	66167,2	П	П	П	П
За планом, перерахованим на фактичний обсяг виробництва продукції при плановій структурі: $\Sigma (VB\Pi_{i\text{пл}} \cdot B_{i\text{пл}}) \cdot K_{\text{тп}} + A_{\text{пл}} K_{\text{тп}} =$ $12445,2/11899,8=1,045$ $11899,8 \cdot 4,4 \cdot 1,045 + 13808,1 = 68523,38$	68523,38	Ф	П	П	П
За плановим рівнем на фактичний випуск продукції при її фактичній структурі: $\Sigma (VB\Pi_{i\text{ф}} \cdot B_{i\text{пл}}) + A_{\text{пл}}$ $12445,2 \cdot 4,4 + 13808,1 = 68566,98$	68566,98	Ф	Ф	П	П
Фактично при плановому рівні постійних витрат: $\Sigma (VB\Pi_{i\text{ф}} \cdot B_{i\text{ф}}) + A_{\text{пл}}$ $58163,7/12445,2 = 4,67$ $12445,2 \cdot 4,67 + 13808,1 = 71927,18$	71927,18	Ф	Ф	Ф	П
Фактичні: $\Sigma (VB\Pi_{i\text{ф}} \cdot B_{i\text{ф}}) + A_{\text{ф}}$ $12445,2 \cdot 4,67 + 14821,0 = 72940$	72940	Ф	Ф	Ф	Ф

З наведених розрахунків можна зробити висновки, що у зв'язку з перевиконанням плану по випуску продукції в натуральному виявленні на 4,58 % сума витрат зросла на 2356,18 тис. грн. За рахунок зміни структури випуску продукції сума витрат зменшилася на 43,6 тис. грн. Через підвищення рівня питомих

перемінних витрат перевитрата на виробництво продукції склала 3370,2 тис. грн. Постійні витрати зросли в порівнянні з планом на 1012,82 тис. грн., що також стало однією з причин збільшення загальної суми витрат. Таким чином, загальна сума витрат вище планової на 6772,8 тис. грн. чи на 10,2 %, у тому числі за рахунок перевиконання плану по обсягу виробництва продукції і зміни її структури вона зросла на 2399,8 грн., а за рахунок росту собівартості продукції на 4373,02 тис. грн. (72940-68566,98), чи на 6,4 %.

Собівартість продукції – один з найважливіших економічних показників діяльності промислових підприємств і об'єднань, що виражає в грошовій формі усі витрати підприємства, пов'язані з виробництвом і реалізацією продукції. Собівартість показує, в що обходиться підприємству продукція, що випускається ним. У собівартість включаються перенесені на продукцію витрати минулої праці (амортизація основних фондів, вартість сировини, матеріалів, палива і інших матеріальних ресурсів) і витрати на оплату праці працівників підприємства (заробітна плата).

В табл. 2 наведено розрахунок впливу факторів (обсягу виробництва, структури виробництва, рівню перемінних витрат на одиницю продукції, суми постійних витрат, зміни рівню відпускних цін на вироби) на зміну суми витрат на гривню продукції на весь обсяг виробництва.

Таблиця 2

Розрахунок впливу факторів на зміну суми витрат на гривню продукції на весь обсяг виробництва

Витрати на гривню продукції, коп.	Фактори зміни витрат				
	Обсяг виробництва	Структура виробництва	Рівень перемінних витрат на одиницю продукції	Сума постійних витрат	Відпускна ціна на продукцію
План: $66167,2 / 51520 = 128,43$	П	П	П	П	П
Умова 1: $68523,38 / 54188 = 126,45$	Ф	П	П	П	П
Умова 2: $68566,98 / 53642,7 = 127,82$	Ф	Ф	П	П	П
Умова 3: $71927,18 / 53642,7 = 134,08$	Ф	Ф	Ф	П	П
Умова 4: $72940 / 53642,7 = 135,97$	Ф	Ф	Ф	Ф	П
Факт: $72940 / 51465,35 = 141,72$	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф
Δ загал. = $141,72 - 128,43 = 13,29$ грн.	-1,9	+1,4	+6,3	+1,9	+5,7

Аналітичні розрахунки табл. 2 доводять, що підприємство збільшило витрати на гривню продукції на 0,133 грн., також відбулося збільшення обсягу виробництва на 0,019 грн.; відбулися зміни структури виробництва на 0,014 грн.; відбулося збільшення оптових цін на продукцію на 0,057 грн., також вагомий вплив має збільшення рівня перемінних витрат на 0,063 грн.

Напрямки зниження витрат на виробництво та реалізацію продукції розглядаються з погляду способів досягнення оптимального сполучення зменшення витрат та підвищення якості. Цього можна досягти технічними, організаційними та економічними заходами. Зміст такого розподілу полягає в наступному: технічні способи реалізуються в більш продуктивних засобах праці; організаційні – припускають найбільш вдале сполучення в часі та у просторі з'єднання засобів праці, предметів праці та робочої сили; економічні – втілюються у створенні мотиваційних механізмів, які забезпечують досягнення найкращих результатів при найменших витратах, в альтернативних варіантах рішення виробничих задач.

На сьогоднішній день незараження води на фільтрувальній станції проводиться рідким хлором. Експлуатація хлораторної потребує її капітального ремонту, пов'язана з великими об'ємами перевезення та зберігання рідкого хлору. Виконання вимог ПБХ-93 потребує витрат електроенергії на опалення та вентиляцію. Окрім цього, експлуатація хлораторної створює постійну загрозу виникнення екологічних та техногенних аварій в центрі міста Краматорська.

Спеціалістами запропоновано проектне рішення по організації на фільтрувальній станції незараження води гіпохлоритом натрію. Виробництво гіпохлориту передбачається організувати на місті із повареної солі електролізним устаткуванням. Проектне рішення передбачає наявність механізованих цехів сухого зберігання солі та сольових розчинів, автоматизованого цеху виробництва та дозування гіпохлориту натрію. Реалізація проекту дозволить забезпечити споживачів водою, яка відповідає вимогам Державного санітарного стандарту 2.2.4-171-10 «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною». Додатково, під час електролізу для виробництва гіпохлориту натрію, буде скорочено витрати на

опалення площі складу хлору (432 м²), так як під час виробництва існує тепловий ефект, який буде спрямовано на обігрів приміщення. Вартість проекту «Реконструкція системи знезараження води на фільтрувальній станції з впровадженням електролізних установок по виробництву гіпохлориту натрію» складає – 271,000 тис. грн.

Для впровадження зазначених проектів на даний час, підприємство не має вільних коштів, тому аби поступово модернізувати систему водопостачання та водовідведення необхідно залучати сторонні кошти. Тобто ефективність придбання нового обладнання для модернізації та покращення послуг, для підвищення прибутку підприємства, не викликає сумнівів, але проблемним є питання фінансування цих технічних інновацій. Отже стає питання пошуку альтернативних джерел фінансування технічних інновацій.

Найбільш поширенішими на сьогодні видами фінансування є довгострокове банківське кредитування та лізинг. Для придбання станції водопідготовки розглянемо два варіанти залучення коштів. В табл. 3 надано порівняльну характеристику цих двох видів фінансування придбання майна. Порівнюючи банківське та лізингове фінансування придбання виробничого устаткування, можна побачити багато переваг на боці лізингового кредиту. При оформленні кредиту необхідним є оформлення застави майна в сумі, що значно перевищує суму кредиту, що часто приводить до додаткових витрат підприємства на реєстрацію застави і при настанні неблагоприятних умов, можна втратити не тільки придбане майно, а і заставне майно.

Крім того, на боці лізингу виступають декілька інших переваг порівняно з банківським кредитуванням, котрі не можливо вирахувати за допомогою математики, але які є досить важливими, а інколи вирішальними для підприємства, особливо в умовах світової фінансової кризи та небажанням багатьох банків кредитувати малі підприємства, особливо на довгий термін часу.

Таблиця 3

Порівняльна характеристика параметрів придбання майна у лізинг та кредит

Параметри	Кредит	Лізинг
1	2	3
Строк розгляду документів	від 1 дня до декількох тижнів	при фінансуванні до 300 тис. грн. – 2-3 робочих дні, вище 300 тис. грн. – в межах 1 робочого тижня.
Авансовий платіж	від 30%	від 15%
Розстрочка платежу	на погашення вартості майна	на погашення вартості майна, додаткового обладнання, страхування, інше
Додатковий заклад майна	так	ні
Кількість документів необхідних для оцінки	18-20	8-10
Необхідність нотаріального завірення договору	так	ні
Необхідні договори для підписання	мінімум 4 (договір кредиту, застави, купівлі-продажу, страхування)	максимум 2 (договір лізингу, страхування)
Платежі при складанні угоди фінансування	10-15 (авансовий платіж, страховий платіж, комісія банку за надання кредиту, послуги нотаріуса та ін.)	2 (авансовий платіж, адміністративна комісія)
Щомісячні платежі	погашення тіла кредиту, кредитні платежі, комісія банку за конвертацію валюти, та інші	лізинговий платіж
Мінімальний період діяльності клієнта	від 1 року	від 3-х місяців
Можливість накладання штрафних санкцій	майно може бути предметом податкового арешту, відчуження третіми особами і т.д.	майно не може бути предметом податкового арешту, відчуження третіми особами і т.д.
Можливість отримання майна на заміну	Неможливо	на період лізингу компанія надає можливість отримати підмінне майно

Найголовнішою з таких переваг є велика доступність лізингу для підприємств порівняно з банківським кредитуванням. Для багатьох компаній таке джерело фінансування, як банківське кредитування, недоступне. Основна причина - наявність жорстких нормативів діяльності комерційних банків. Українські банки вважають за краще працювати з крупними підприємствами, здатними надати достатнє забезпечення і що мають стабільну кредитну історію. Оскільки діяльність лізингових компаній, на відміну від банків, не підлягає жорсткому регулюванню, процедура надання устаткування в лізинг

простіша, ніж залучення кредиту. Тому часто для таких підприємств лізинг є єдиною можливістю джерелом придбання основних засобів.

У тому випадку, коли підприємство використовує кредит банку для придбання основних засобів, воно стикається з масою проблем, пов'язаних з придбанням, доставкою, розмитненням, монтажем, страхуванням устаткування і інших непередбачених проблем. Підприємство вимушене вирішувати ці проблеми самостійно і, на жаль, часто, непрофесійно, оскільки придбання основних засобів для будь-якого підприємства є досить рідкісною операцією і не входить в коло професійної діяльності.

Таблиця 4

Ефективність лізингової угоди порівняно з банківським кредитуванням

Найменування показника	Кредит	Лізинг
Вартість майна, грн.	271360	271360
Авансовий платіж, %	30	15
Ставка кредиту, % річних	20	
Строк угоди, років	3	3
Період здійснення платежів	щоквартально	щоквартально
Коефіцієнт дисконтування, % річних	16	16
Держмитто за оформлення застави, % від вартості майна	0,1	-
Нотаріальні послуги за оформлення договору купівлі-продажу, грн.	500	-
Комісія за відкриття рахунку, грн.	95	-
Комісія за касово-розрахункове обслуговування, % від кожного платежу	1	-
Спосіб нарахування амортизації	-	лінійний
Комісія лізингової компанії, %	-	7
Викупна вартість за лізингом, %	-	5

Переваги для підприємства в співробітництві з лізинговою компанією полягають в тому, що лізингова компанія є професійним покупцем основних засобів, а також посередником серед усіх суб'єктів - учасників лізингової угоди: банком, продавцем предмету лізингу, перевізником, митними органами, страховими компаніями, а також є професійним експертом в стосунках з податковими органами.

На утримання обладнання, яке знаходиться на виробничих дільницях та працює тривалий час, на сьогоднішній день підприємство витрачає немалі кошти. Придбання нового сучасного обладнання знизить витрати на його ремонт та утримання. Також знизяться втрати питної води при виникненні аварійних ситуацій за рахунок оперативного виконання аварійно-відновлювальних робіт на мережах, ефективність яких збільшиться на 15%.

В табл. 5 наведено розрахунок реальної вартості проекту фінансування придбання нового обладнання за рахунок кредиту та лізингу.

Таблиця 5

Розрахунок реальної вартості проекту на момент складання угоди

Назва платежів		Кредит, грн.	Лізинг, грн.
Єди�оразові початкові платежі	авансовий платіж	81410	40705,5
	держмитто за оформлення застави	271,4	
	нотаріальні послуги	500	
	комісія за відкриття рахунку	95	
	разом	82276,4	
Загальна сума регулярних платежів		202371,88	181729,88
Платежі при закінченні строку угоди	викупна вартість майна номінальна	0	18995,9
	викупна вартість майна дисконтована		11872,4
Реальна вартість угоди на момент складання угоди		284648,28	193602,28

Таким чином, економічна ефективність від лізингової угоди складає:

$193602,28 - 284648,28 = - 91046$ грн.

Отже, якщо підприємство скористається лізингом для придбання станції водопідготовки, то економія дорівнюватиме 91046 грн.

В процесі даного дослідження сформульовано основні принципи та ряд комплексних дій, направлених на зниження собівартості послуг КВП «КВ». Аргументовано вплив таких показників як: зміна обсягу виробництва, зменшення витрат на енергоносії та зменшення ФОП на собівартість та збільшення прибутку.

Проведено порівняльний аналіз двох варіантів залучення коштів для впровадження запропонованих заходів, та розрахунками доведено перевагу одного з них.

Проаналізувавши перелічені заходи, бачимо, що практично всі вони носять підтримуючий характер. Суттєвих інноваційних заходів у 2022 році не було передбачено. Особливу увагу звертає на себе відсутність серйозних змін у сферах теплового та водопровідно-каналізаційного господарств, які перебувають у дуже складному стані. Тобто у міста поки що нема можливостей реконструкції та модернізації інфраструктури. В умовах війни у прифронтовому місті поки що нема можливостей впровадження суттєвих інновацій, але проблема потребує подальших досліджень.

У непростих умовах сьогодення надважливим питанням з точки зору можливостей капіталізації є забезпечення стабільного функціонування комунальних підприємств. Для цього першочерговим моментом є аналіз фінансового стану. Результати аналізу фінансового стану на прикладі КВП «Краматорська тепलोмережа» стануть підґрунтям для розробки заходів, що спрямовані на підвищення ліквідності, платоспроможності, ділової активності та рентабельності підприємства, що сприятиме його стабільній роботі та підвищенню рівня капіталізації.

Фінансовий стан підприємства є містким поняттям та характеризує різні сфери діяльності підприємства. Трактують терміну «фінансовий стан підприємства» має важливе науково-практичне значення, оскільки вірне його тлумачення призводить до підвищення ефективності оцінювання реального стану підприємства, з врахуванням факторів впливу на нього. Таким чином, обґрунтоване пояснення змісту поняття є першим кроком до успішного проведення дослідження фінансового стану певного підприємства [57].

Фінансовий стан підприємства відображає його фінансову ситуацію та динаміку, і включає до себе такі аспекти: рентабельність підприємства, фінансову стійкість, ділову активність, ліквідність. Результатом аналізу фінансового стану стає система показників, що характеризують фінансовий стан підприємства, визначають здатність до самофінансування своєї діяльності, відображають ефективність використання вкладених коштів.

Аналіз фінансового стану відбувається на основі аналізу фінансової звітності відповідно до НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [57]. Основними джерелами інформації для проведення аналізу є Бухгалтерські баланси КВП «Краматорська тепलोмережа», а також Звіти про фінансові результати за 2020-2022 роки.

Маємо на меті проаналізувати групи показників:

- ліквідності;
- фінансової стійкості;
- ділової активності;
- рентабельності.

Варто зазначити те, що усі показники необхідно розглядати в сукупності та динаміці, бо жоден критерій окремо не зможе дати узагальнюючу картину фінансового стану підприємства. Наприклад, коефіцієнт поточної ліквідності може показати здатність підприємства подолати короткострокові проблеми, рентабельність показує здатність підприємства конвертувати наявні ресурси у чистий дохід, коефіцієнт фінансової незалежності визначить частку активів, що фінансуються за рахунок власного капіталу підприємства тощо. Усі показники разом дозволяють отримати повне уявлення про фінансовий стан підприємства.

Ліквідність підприємства являє собою здатність підприємства швидко продати активи й одержати гроші для оплати своїх зобов'язань. Ліквідність характеризується співвідношенням величини високоліквідних активів (грошові кошти та їх еквіваленти, ринкові цінні папери, дебіторська заборгованість) і короткострокової заборгованості. Перейдемо до оцінки основних показників ліквідності КВП «Краматорська тепलोмережа» (табл. 6).

Таблиця 6

Аналіз ліквідності КВП «Краматорська тепломережа» за 2020-2022 рр.

№	Показник	2020 р.	2021 р.	2022 р.	Відхилення +/- 2021 р. від 2020р.	Відхилення +/- 2022 р. від 2021р.	Нормативне значення
1	2	3	4	5	6	7	
1.	Коефіцієнт поточної ліквідності (Кпл)	0,86	0,85	0,84	-0,01	-0,01	>1
2.	Коефіцієнт швидкої ліквідності (Кшл)	0,85	0,84	0,82	-0,01	-0,02	0,6-0,8
3.	Коефіцієнт абсолютної ліквідності (Кал)	0,07	0,11	0,08	0,04	-0,03	>0; збільшення

Коефіцієнт поточної ліквідності не відповідає нормативному значенню, отже у підприємства недостатньо ресурсів, які можуть бути використані для погашення його поточних зобов'язань.

Коефіцієнт швидкої ліквідності трохи вище нормативного. Це означає те, що підприємство має можливість щодо сплати поточних зобов'язань за умови своєчасного проведення розрахунків з дебіторами. Проте цей показник має негативну динаміку.

Коефіцієнт абсолютної ліквідності показує, яку частину боргів підприємство може сплатити негайно. Даний показник додатний і збільшився у 2021 році, порівняно зі значенням 2020 року, проте знизився у 2022 році майже до базового значення.

Проведені розрахунки вказали на погіршення ліквідності у 2022 році, загальну негативну динаміку показників.

Наступним етапом аналізу фінансових показників є аналіз платоспроможності (фінансової стійкості) підприємства. Аналіз фінансової стійкості передбачає оцінку структури капіталу та встановлення співвідношень між майном організації та зобов'язаннями.

Платоспроможність не слід плутати з ліквідністю. Платоспроможність вимірює здатність компанії виконувати свої фінансові зобов'язання. Коефіцієнти платоспроможності включають фінансові зобов'язання як у довгостроковій, так і в короткостроковій перспективі, тоді як коефіцієнти ліквідності більшою мірою стосуються короткострокових боргових зобов'язань і поточних активів компанії. Аналіз платоспроможності (фінансової стійкості) підприємства зроблено у таблицях 7-9.

Таблиця 7

Динаміка абсолютних показників фінансової стійкості КВП «Краматорська тепломережа» у 2020 - 2022 рр.

Показник	Джерело інформації (форма № 1)	2020 рік, тис.грн	2021 рік, тис.грн	2022 рік, тис.грн.	Відхилення (+, -) показника 2021 р. порівняно з 2020 р.		Відхилення (+, -) показника 2022 р. порівняно з 2021 р.	
					абсолютне, тис.грн.	відносне, проценти	абсолютне, тис.грн.	відносне, проценти
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Постійні пасиви (ПП)	р. 1495	9229,1	4848,7	1018	-4380,4	-47,46	-3830,7	-79,00
2. Активи, що важно реалізуються (Авр)	р. 1095	23528,5	24456,1	26056,6	927,6	3,94	1600,5	6,54
3. Власні обігові кошти (ВОК)	ПП - Авр	-	-19607	-	-5308	37,12	-5431,2	27,70
4. Довгострокові зобов'язання (ДЗ)	р.1595	0	1641,8	1440,2	1641,8		-201,6	-12,28
5. Наявність постійних та довгострокових пасивів для фінансування запасів	ВОК + ДЗ	-	-17966	-	-3666,2	25,64	-5632,8	31,35
6. Короткострокові кредити банків (КК)	р. 1600	0	0	0	0		0	

Продовження таблиці 7

7. Загальна сума основних джерел фінансування запасів	ВОК + ДЗ + КК	- 14299,4	- 17966	- 23598,4	- 3666,2	25,64	- 5632,8	31,35
8 Запаси (3)	р. (1100 + 1110)	921,9	1506,7	2329	584,8	63,43	822,3	54,58
9. Надлишок (нестача) власних обігових коштів	ВОК - 3	- 15221,3	- 21114	- 27367,6	- 5892,8	38,71	- 6253,5	29,62
10. Надлишок (нестача) довгострокових зобов'язань	ВОК + ДЗ-3	- 15221,3	- 19472	- 25927,4	-4251	27,93	- 6455,1	33,15
11. Надлишок (нестача) основних джерел фінансування запасів	ВОК + ДЗ + КК - 3	- 15221,3	- 19472	- 25927,4	-4251	27,93	- 6455,1	33,15

Тепер визначимо тип фінансової стійкості КВП «Краматорська тепломережа», побудувавши таблицю 8.

Отже, підприємство в 2020 році знаходилося в кризовому фінансовому стані. У 2021 році ситуація погіршилась і підприємство залишається в кризовому фінансовому стані. У 2022 році фінансова стійкість продовжує погіршуватись. Це пов'язано з величезним розміром активів, що важко реалізуються та майже відсутніми постійними пасивами.

Таблиця 8

Типи фінансової стійкості підприємства

Абсолютна фінансова стійкість	Нормальна фінансова стійкість	Нестійкий фінансовий стан	Кризовий фінансовий стан
$ВОК - 3 \geq 0$	$ВОК - 3 < 0$	$ВОК - 3 < 0$	$ВОК - 3 < 0$
$ВОК + ДЗ - 3 \geq 0$	$ВОК + ДЗ - 3 \geq 0$	$ВОК + ДЗ - 3 < 0$	$ВОК + ДЗ - 3 < 0$
$ВОК + ДЗ + КК - 3 \geq 0$	$ВОК + ДЗ + КК - 3 \geq 0$	$ВОК + ДЗ + КК - 3 \geq 0$	$ВОК + ДЗ + КК - 3 < 0$
{1, 1, 1}	{0, 1, 1}	{0, 0, 1}	{0, 0, 0}

Відносні показники фінансової стійкості підприємства КВП «Краматорська тепломережа» за 2020-2022 рр. зазначено у табл. 9. Таким чином, проведене дослідження КВП «Краматорська тепломережа» виявило, що у підприємства є великі проблеми з фінансовою стійкістю через великий розмір активів, що важко реалізуються. Підприємство не має достатньо власного капіталу, він не забезпечує його платоспроможність. Необхідним є збільшення розміру грошових коштів та їх еквівалентів для підтримки ліквідності. Показники фінансової стійкості підприємства мають негативну динаміку і не відповідають нормативними значеннями. Необхідно терміново вжити заходів щодо покращення ситуації.

Аналіз ділової активності дозволяє проаналізувати ефективність основної діяльності підприємства, що характеризується швидкістю обертання фінансових ресурсів підприємства. Аналіз здійснюється за допомогою коефіцієнтів оборотності, які є відносними показниками фінансових результатів діяльності підприємства. Загальна оборотність усіх засобів підприємства складається з часткових показників оборотності окремих їх елементів.

Таблиця 9

Відносні показники фінансової стійкості підприємства КВП «Краматорська тепломережа» за 2020-2022 рр.

№	Назва показника	Нормативне значення	2020 рік	2021 рік	2022 рік	Відхилення (+, -) показника 2021 р. порівняно з 2020 р.		Відхилення (+, -) показника 2022 р. порівняно з 2021 р.	
						абсолютне	відносне	абсолютне	відносне
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Коефіцієнт автономії	більше 0,5	0,083	0,037	0,007	-0,046	-55,106	-0,030	-81,620
2.	Коефіцієнт фінансової залежності	менше 0,2	12,030	26,796	145,791	14,766	122,749	118,995	444,077
3.	Коефіцієнт фінансового ризику	менше 0,5	11,030	25,796	144,791	14,766	133,878	118,995	461,291
4.	Коефіцієнт маневреності власного капіталу	більше 0	-1,549	-4,044	-24,596	-2,494	160,997	-20,552	508,230

Продовження таблиці 9

5.	Коефіцієнт структури покриття довгострокових вкладень	-	0,000	0,067	0,055	0,067	-	-0,012	-17,667
6.	Коефіцієнт довгострокового залучення коштів	0,4	0,000	0,253	0,586	0,253	-	0,333	131,613
7.	Коефіцієнт фінансової незалежності капіталізованих джерел	0,6	1,000	0,747	0,414	-0,253	-25,295	-0,333	-44,565

Показники ділової активності також слід розглядати у динаміці. У загальному вигляді, чим більше показник (коефіцієнт) оборотності (швидкість обороту коштів), і чим менше показник тривалості оборотів (час обороту коштів), тим вище ділова активність підприємства.

У таблицях 10-11 проведемо аналіз ділової активності КВП «Краматорська тепломережа» за 2020-2022 рр.

Таблиця 10

Аналіз ділової активності КВП «Краматорська тепломережа» за 2020-2022 рр.

№	Показники	2020 р.	2021 р.	2022 р.	Відхилення +/- 2021 р. від 2020р.	Відхилення +/- 2022 р. від 2021р.
1	2	3	4	5	6	7
1.	Коефіцієнт оборотності активів (Ка)	0,796	0,700	0,538	-0,096	-0,162
2.	Коефіцієнт оборотності основних фондів (Коф)	3,758	3,515	2,965	-0,243	-0,550
3.	Коефіцієнт оборотності оборотних активів (Коа)	1,010	0,874	0,657	-0,137	-0,217
4.	Коефіцієнт оборотності запасів (Кз)	95,892	69,431	39,038	-26,461	-30,394
5.	Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості (Кдз)	1,330	1,205	0,923	-0,125	-0,282
6.	Коефіцієнт оборотності власного капіталу (Квк)	9,579	11,978	25,523	2,399	13,546
7.	Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості (Ккз)	1,014	0,855	0,626	-0,159	-0,230

Таблиця 11

Періоди оборотності фінансових ресурсів КВП «Краматорська тепломережа» за 2020-2022 рр.

№	Показник	Формула для розрахунку	Напрямок позитивних змін	2020, дні	2021, дні	2022, дні
1	2	3	4	5	6	7
1.	Період оборотності активів	$\frac{360}{K_A}$	>0, зменшення	452,12	514,42	669,19
2.	Період оборотності основних фондів	$\frac{360}{K_{Of}}$	>0, зменшення	95,79	102,42	121,42
3.	Період оборотності оборотних активів	$\frac{360}{K_{Oa}}$	>0, зменшення	356,3	411,97	547,75
4.	Період оборотності запасів	$\frac{360}{K_z}$	>0, зменшення	3,75	5,18	9,22
5.	Період оборотності дебіторської заборгованості	$\frac{360}{K_{Dz}}$	>0, зменшення	270,61	298,78	389,91

Продовження таблиці 11

6.	Період оборотності власного капіталу	$\frac{360}{K_{VK}}$	>0, зменшення	37,58	30,06	14,10
7.	Період обороту кредиторської заборгованості	$\frac{360}{K_{KЗ}}$	>0, збільшення	354,93	420,96	575,40

За результатами аналізу ділової активності виявлено негативну динаміку як показників оборотності (зниження), так і тривалості оборотів (збільшення). Можемо підсумувати: ділова активність КВП «Краматорська тепломережа» погіршується все сильніше впродовж років, необхідно терміново вжити заходів, які посприяють пришвидшенню обертання фінансових ресурсів підприємства.

Аналіз рентабельності діяльності підприємства показує ефективність використання капіталу підприємства, наскільки прибуткова діяльність підприємства. Слід відмітити, що загальноприйнятих значень рентабельності, на які можна орієнтуватися при аналізі, не існує. Тому зростання усіх показників рентабельності в динаміці за звітні періоди розглядають як позитивну тенденцію.

Тепер перейдемо до розрахунків показників рентабельності в табл. 12.

У результаті того, що підприємство протягом 2020 року має чисті прибутки показники рентабельності мають позитивне значення. У 2021 році підприємство отримало чисті збитки, в результаті чого погіршилися всі коефіцієнти. Позитивним є збільшення рентабельності продаж на 0,88 та основної діяльності на 0,93.

У 2022 році завдяки отриманню 3570 тис. грн. чистих збитків, що на 516,7 тис. грн. менше за збитки 2021 року, показники рентабельності дещо покращилися, але все одно майже всі мають від'ємне значення.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що фінансовий стан КВП «Краматорська тепломережа» незадовільний і з роками погіршується, необхідно вжити заходів щодо запобігання цьому. Аналіз фінансового стану містить у собі розрахунок та інтерпретацію показників ліквідності, рентабельності, ділової активності та фінансової стійкості підприємства. Проведений аналіз свідчить про погіршення фінансового стану КВП «Краматорська тепломережа».

Одним з аспектів діяльності підприємств ЖКГ є функціонування в умовах монополістичної стагнації галузі. Розглянемо докладніше це коло питань.

Таблиця 12

Показники рентабельності КВП «Краматорська тепломережа» за 2020-2022 рр.

№	Показник	2020р., %	2021р., %	2022р., %	Відхилення +/- 2021 р. від 2020р.	Відхилення +/- 2022 р. від 2021р.
1	2	3	4	5	6	7
1.	Коефіцієнт рентабельності майна	0,73	-3,39	-2,57	-4,12	0,83
2.	Коефіцієнт рентабельності капіталу	0,73	-3,39	-2,57	-4,12	0,83
3.	Коефіцієнт рентабельності власного капіталу	8,79	-58,06	-121,70	-66,85	-63,65
4.	Коефіцієнт рентабельності продаж	2,03	2,91	2,29	0,88	-0,62
5.	Коефіцієнт валової рентабельності основної діяльності	2,07	3,00	2,34	0,93	-0,66
6.	Коефіцієнт рентабельності операційної діяльності	-0,07	-7,13	-6,04	-7,06	1,09
7.	Коефіцієнт чистої рентабельності реалізованої продукції	0,92	-4,85	-4,77	-5,76	0,08
8.	Коефіцієнт рентабельності необоротних активів	3,45	-17,03	-14,14	-20,48	2,90
9.	Коефіцієнт рентабельності оборотних активів	0,93	-4,24	-3,13	-5,16	1,10

Таким чином, підвищення рівня капіталізації є важливим фактором розвитку підприємств житлово-комунального господарства, оскільки забезпечує можливості модернізації основних фондів за рахунок накопичених власних джерел. Але внаслідок неефективного менеджменту та недосконалої регуляторної політики відбувається, навпаки, декапіталізація багатьох підприємств комунальної сфери, що пов'язано зі

специфікою продукції житлово-комунального господарства – його універсальних послуг, які передбачають рівномірно високу стандартизовану якість, загальну доступність, справедливу, розумну та доступну для населення ціну.

Існують передумови для підвищення рівня капіталізації підприємств житлово-комунального господарства. Питання підвищення рівня капіталізації підприємств житлово-комунального господарства потребують подальших досліджень.

Джерела

1. Реформування житлово-комунального господарства: теорія, практика, перспективи: монографія / О.М. Тищенко, М.О. Кизим, Т.П. Юр'єва, Т.Ю. Юр'єва, І.В. Покуца. Х.: ІНЖЕК, 2008. 368 с.
2. Качала Т.М. Житлово-комунальне господарство в системі міського комплексу: монографія. К.: Наук. думка, 2008. 416 с.
3. Бубенко П.Т., Тітяєв В.І., Димченко О.В., Таряник О.М., Чистякова І.А., Шкурко О.В. Амортизація і відтворення основних фондів житлово-комунальних підприємств: монографія / За заг. ред. Бубенка П.Т. Х.: ХНАМГ, 2010. 257 с.
4. Димченко О.В. Житлово-комунальне господарство в реформаційному процесі: аналіз, проектування, управління: монографія. Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2009. 356 с.
5. Андрійчук М.Д., Заблодська І.В., Салуквадзе І.М. Сучасні форми господарювання у житлово-комунальній сфері міста: монографія. Луганськ, 2011. 191 с.
6. Ліпич Л.Г., Іванків О.Я. Формування системи управління якістю послуг підприємств житлово-комунального господарства на засадах гармонізації інтересів зацікавлених сторін: монографія. Луцьк, 2013. 186 с.
7. Петрушевський Ю.Л. Трансформація економіки житлово- комунального господарства : монографія. Донецьк, 2012. 311 с.
8. Про житлово-комунальні послуги : Закон України № 1875-IV від 24 черв. 2004 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1875-15>
9. Про природні монополії : Закон України від 20 квіт. 2000 р. № 1682 із змінами згідно Закону № 4851-VI від 24 трав. 2012 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1682-14>
10. Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : затв. Указом Президента України № 715 від 10 верес. 2014 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/715/2014>
11. Порядок застосування тарифів на електроенергію : постанова Нац. комісії, що здійснює держ. регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 26 лют. 2015 р. № 221 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0236-15>
12. Порядок застосування тарифів на електроенергію, що відпускається населенню і населеним пунктам : затв. постановою Нац. ком., що здійснює держ. регулювання у сфері енергетики від 10 берез. 1999 р. № 309 в ред. постанови НКРЕ від 10 лип. 2002 р. № 758 : // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0152-99>
13. Порядок погашення реструктуризованої заборгованості та внесення поточних платежів за житлово-комунальні послуги: затв. Постановою Каб. Міністрів України від 27 черв. 2003 № 976 // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/976-2003-%D0%BF>
14. Правила утримання жилих будинків та прибудинкових територій : затв. наказом Держ. ком. України з питань житлово-комунал. госп-ва № 76 від 17 трав. 2005 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал . URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0927-05>
15. Шкурко О.В. Особливості забезпечення економічної та фінансової безпеки діяльності ЖКГ. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/38684/1/186-188.pdf>
16. Мізік Ю.І. До питання комплексної оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємств житлово-комунального комплексу. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/38837/1/49-51.pdf>
17. Кириченко О.А. Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності в умовах глобальної фінансової кризи: *монографія*. К.: Дорандо-друк, 2010. 437 с.
18. Харченко О.С. Науково-методичний підхід до управління платоспроможністю в системі фінансової безпеки підприємств житлово-комунального господарства. *Ефективна економіка*. 2013. №8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4350>
19. Могилова А.Ю. *Джерела капіталізації підприємства: особливості формування. Механізм регулювання економіки*. 2013. № 1. С. 109 – 114.
20. Попова Г.Ю., Новікова О.В., Гордієнко В.В. Економіка міського господарства: *навч. посібник*. Харків: ПромАрт, 2018. 254 с.
21. Рахуба А.В., Попова Г.Ю. Розвиток малої енергетики в умовах реформи житлово-комунального господарства. *Збірник наукових праць Донбаської національної академії будівництва і архітектури*. Краматорськ : ДонНАБА. Вип. 1 (24), 2021. С. 32-38.
22. Попова Г.Ю., Положенцева К.Л., Гордієнко В.В. Модернізація локального ринку послуг житлово-комунального господарства в умовах монополістичної стагнації. *Наукові перспективи (Науківі перспективи)*. Випуск 2(20). 2022. С. 333-352.
23. Попова Г.Ю. Комуналістична складова маркетингової діяльності комунальних підприємств як фактор забезпечення конкурентоспроможності міста. *Вісник економічної науки України*. Науковий журнал. №41. 2022. С. 169-178.
24. Серіков А.В. Капіталізація як узагальнювальна ознака ефективності господарчої діяльності за ринкових умов. *Ефективна економіка*. Електронний журнал. 2023. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/>
25. Багацька К.В. Капіталізація підприємства як ключова категорія затісно-орієнтованого управління. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Випуск 3. 2015. С. 10 – 13.
26. Качула С.В. Капіталізація комунальних підприємств як засіб зниження навантаження на місцеві бюджети. *Ефективна економіка*. Електронний журнал. 2023. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/>
27. Железняк Г. Борги за комуналку на Донеччині перевищили три мільярди. За які послуги можна не платити тим, хто евакуювався. *Суспільне*. Новини. URL: <https://suspiine.media/>
28. Павлюк Т.І. Забезпечення населення житловими субсидіями та дослідження державних субвенцій на надання житлових субсидій. *Ефективна економіка*. Електронний журнал. 2023. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/>
29. Трушкіна Н. Розвиток критичної інфраструктури в умовах війни: проблеми та шляхи їх вирішення. *REBUILD UKRAINE: справа всього цивілізованого світу: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції* (Луцьк, 15 березня 2023 р.). / За заг. ред. Н. В. Павліхи. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 30-36.
30. Попова Г.Ю., Новікова О.В., Гордієнко В.В. Економіка міського господарства: *навч. посібник*. Харків: ПромАрт, 2018. 254 с.
31. Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану : аналітична довідка / *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/>
32. Тульчинська С.О., Солосіч О.С. *Концептуальні засади забезпечення економічної безпеки підприємництва в умовах воєнного стану*. Науковий погляд: економіка та управління. 2022. № 3. С. 97-102. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2022-79-14>
33. Багацька К. В., Климан Н. І. Фінансові аспекти гарантування безпеки комунальних підприємств в умовах воєнного стану. *Бізнес – Інформ*. 2023. №7. С. 120-127.
34. Заяць Т.А. Модернізація планування розвитку територіальних громад в умовах воєнного часу. *Ефективна економіка*. Електронний журнал. 2023. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/>
35. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010р. № 2404-VI. Дата оновлення: 25.10.2020. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.
36. Попадюк О.І. *Загальна характеристика житлово-комунального господарства України як об'єкта планування*. *Збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. Економічні науки. Серія «Облік і фінанси»*. 2012. Випуск 9 (33) . Ч. 3. С. 85-93.
37. Жулін О. В., Зеленюк-Джунь Л. В. Управління фінансовими ресурсами комунальних підприємств і перспективи їх розвитку. *Бізнес Інформ*. 2020. №7. С. 174-180.

38. Железняк Г. Борги за комуналку на Донеччині перевищили три мільярди. За які послуги можна не платити тим, хто евакуювався. Суспільне. Новини. URL: <https://suspihne.media/>
39. Павлюк Т.І. Забезпечення населення житловими субсидіями та дослідження державних субвенцій на надання житлових субсидій. *Ефективна економіка*. Електронний журнал. 2023. № 6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/>
40. Андрійчук М. Д., Заблодська І. В., Салуквадзе І. М. Сучасні форми господарювання у житлово-комунальній сфері міста : монографія / Луган. держ. ін-т житлово-комун. госп-ва і буд-ва. Луганськ, 2011. 191 с.
41. Про житлово-комунальні послуги : Закон України № 1875-IV від 24 черв. 2004 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1875-15>
42. Про природні монополії : Закон України від 20 квіт. 2000 р. № 1682 із змінами згідно Закону № 4851-VI від 24 трав. 2012 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1682-14>
43. Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : затв. Указом Президента України № 715 від 10 верес. 2014 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/715/2014>
44. 44. Порядок погашення реструктуризованої заборгованості та внесення поточних платежів за житлово-комунальні послуги : затв. Постановою Каб. Міністрів України від 27 черв. 2003 № 976 // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/976-2003-%D0%BF>
45. Бубенко П.Т., Бубенко О.П. Інноваційна складова реформування підприємств житлово-комунальної сфери. *Бізнес-Інформ*. 2022. №1. С. 267 – 273.
46. Димченко О.В., Смачило В.В., Рудаченко О.О., Хайло Я.М. Проблеми та перспективи повоєнного розвитку підприємств сфери життєзабезпечення міст з урахуванням підприємницької складової. *Бізнес-Інформ*. 2023. №1. С. 108 – 115.
47. Галенко С.М. Комплексні підходи до аналізу господарської діяльності комунальних підприємств. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*. 2011. №4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/>
48. Коненко В.В. Розробка концепції організації ефективного управління витратами житлово-комунальних підприємств України. *Університетські наукові записки*. 2018. №2. С. 245-258. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2018_2_24
49. Чумак Г.М. Управління витратами підприємства: функціональний аспект. *Scientific journal “MODELING THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMIC SYSTEMS”*. 2022. №4. С. 160-165.
50. Бегун С.І. Особливості аналізу фінансового стану підприємства в умовах воєнного стану. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 4, 32. 2023. С. 36-42.

Розділ четвертий**Публічне управління, адміністрування, право,
цивільна безпека, національна безпека, кібербезпека****Євсєєв Вадим Олександрович / Yevsieiev Vadym Oleksandrovyeh**

Кандидат військових наук, доцент

ORCID: 0000-0002-0164-2991

Національна академія Національної гвардії України

**4.1. Проміжні наслідки збройної агресії російської федерації проти України:
руйнування критичної інфраструктури****4.1. Intermediate consequences of the russian federation armed aggression against Ukraine:
the destruction of critical infrastructure**

Узагальнені дані про кількість зруйнованих та пошкоджених об'єктів критичної інфраструктури. Систематизовані дані про нанесені прямі та непрямі збитки окремим секторам критичної інфраструктури. Проведено порівняльний аналіз нанесених прямих та непрямих збитків окремим підсекторам та деяким типам об'єктів окремих секторів критичної інфраструктури. Ключові слова: збройна агресія, критична інфраструктура, руйнування, пошкодження, збитки.

Актуальність теми дослідження. Відомо, що в наслідок збройної агресії російської федерації критична інфраструктура (далі – КІ) України зазнає значних руйнувань, пошкоджень та збитків.

Узагальнення, систематизація та проведення аналізу даних про кількість зруйнованих і пошкоджених об'єктів КІ, нанесені прямі та непрямі збитки окремим секторам, підсекторам та об'єктам КІ створює підґрунтя для науково обґрунтованого підвищення ефективності державного регулювання в сфері відновлення КІ та визначення розміру репарацій з боку російської федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню за визначеним напрямом присвячена певна кількість публікацій. Серед зазначених джерел найбільший інтерес становлять роботи [1; 2].

Проте, результати проведеного аналізу останніх досліджень і публікацій дозволяють стверджувати, що не зважаючи на значні здобутки за напрямом дослідження, на теперішній час існує необхідність в узагальненні, систематизації та проведенні аналізу даних про кількість зруйнованих і пошкоджених об'єктів КІ, нанесені прямі та непрямі збитки окремим секторам, підсекторам та об'єктам КІ.

Мета: провести узагальнення, систематизацію та порівняльний аналіз даних про кількість зруйнованих і пошкоджених об'єктів КІ, нанесені прямі та непрямі збитки окремим секторам, підсекторам і деяким типам об'єктів окремих секторів КІ.

Виклад основного матеріалу. Розподіл КІ на сектори, підсектори та об'єкти був проведений в роботі у відповідності до вимог [3] та класифікації, яка наведена в [1].

В таблиці 1 висвітлені дані щодо кількості зруйнованих і пошкоджених окремих типів об'єктів деяких секторів КІ України.

Таблиця 1

Кількість зруйнованих і пошкоджених об'єктів КІ України*¹

Сектори КІ	Зруйновані та пошкоджені об'єкти КІ		
	Типи об'єктів	Кількість зруйнованих об'єктів	Кількість пошкоджених об'єктів
Паливно-енергетичний сектор	Енергетичні об'єкти	до 60% ²	
	Нафтобази	30	
Цифрові технології	Об'єкти фіксованого зв'язку	н/д ³	726
Системи життєзабезпечення ⁴	ТЕЦ та ТЕС	9	14
	Котельні	312	247
	Центральні теплові пункти	114	20
	Водопровідні очисні споруди	3	15
	Каналізаційні очисні споруди	13	20
	Водопровідні насосні станції	49	70
	Каналізаційні насосні станції	34	97
	Свердловини	14	47
	Лабораторії	3	2
	Резервуари чистої води	2	2

Продовження таблиці 1

	Водонапірні башти	9	35
	Полігони для захоронення побутових відходів	11	10
	Біогазові установки	3	0
	Багатоквартирні будинки	5367	13729
	Індивідуальні будинки	60318	87451
	Гуртожитки	91	256
Харчова промисловість та агропромисловий комплекс	Елеватори ⁵		184 ⁶
	Сільськогосподарська техніка	109601	50749
Охорона здоров'я	Лікарні	79	289
	Поліклініки, стоматології, діагностичні центри	31	116
	Амбулаторії	77	273
	Центри крові	3	6
	Інше (лабораторії, склади тощо)	87	242
Транспорт і пошта	Аеропорти	9	9
	Літаки	1	н/д ³
	Авіабази		1
	Мости та мостові переходи	н/д ³	344
	Залізничні вокзали та станції		126 ²
	Відділення «Укрпошта»	500	
	Сортувальні термінали «Нова пошта»	6	н/д ³
	Відділення «Нова пошта»	25	80
Транспорт і пошта	Тролейбуси		344 ²
	Трамваї		152 ²
	Автобуси		13812 ²
Промисловість	Великі та середні приватні підприємства	14	64
	Державні підприємства	18	330
Цивільний захист населення і територій	Пожежно-рятувальні частини	206	н/д ³
	Пожежні автомобілі		1629 ²
Наукові дослідження та розробки ⁷	Заклади середньої освіти	500	1182
	Заклади дошкільної освіти	237	723
	Заклади професійної (професійно-технічної) освіти	23	39
	Заклади вищої освіти	209	375
	Заклади фахової перед вищої освіти	3	17
	Заклади позашкільної освіти	11	16
	Заклади спеціалізованої освіти	12	28
	Наукові установи	н/д ³	90
Соціальний захист ⁸	Дитячі будинки		6
	Інтернати		31
	Заклади для людей похилого віку	н/д ³	14
	Соціальні центри		48
	Санаторії		46
	Дитячі табори		13
Державна влада та місцеве самоврядування	Будівлі органів державної влади та місцевого самоврядування		580 ²
	Центри надання адміністративних послуг		50 ²
Правосуддя	Приміщення судів		35 ²

*Складено автором за даними [1; 2 та ін.].

Примітки:

- 1 – складена за даними, які були у публічному доступі станом на листопад 2023 року;
- 2 – зруйновано або пошкоджено;
- 3 – н/д – немає даних;
- 4 – з урахуванням зруйнованого житлового фонду;
- 5 – враховані лише ті об'єкти, що розташовані в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, та Сумській областях;
- 6 – пошкоджені, перебувають у зоні активних бойових дій чи на тимчасово невідконтрольній території, заблоковані або підтоплені;
- 7 – з урахуванням закладів освіти;
- 8 – з урахуванням закладів соціальної підтримки.

Дані про нанесені прямі та непрямі збитки окремим секторам КІ України та їх порівняльний аналіз представлені в таблиці 2 і на рисунку 1.

Таблиця 2

Нанесені прямі та непрямі збитки окремим секторам КІ України *1

Сектор КІ	Умовний номер сектору ²	Збитки (млрд. доларів США)		
		Прямі	Непрямі	Разом
Паливно-енергетичний сектор	1	8,8	27,2	36,0
Цифрові технології	2	0,51	1,4	1,91
Системи життєзабезпечення ³	3	58,6	19,9	78,5
Харчова промисловість та агропромисловий комплекс	4	8,7	40,3	49,0
Охорона здоров'я	5	2,9	2,7	5,6
Транспорт і пошта	6	37,643	23,2	60,843
Промисловість	7	11,4	51,5	62,9
Цивільний захист населення і територій ⁴	8	0,09	н/д ⁵	0,09
Охорона навколишнього природного середовища ⁶	9	60,741	н/д	60,741
Наукові дослідження та розробки ⁷	10	10,1	2,08	12,18
Фінансовий сектор	11	0,044	4,271	4,315
Соціальний захист ⁸	12	0,2	7,1	7,3
Державна влада та місцеве самоврядування ⁹	13	0,54	н/д	0,54
<i>Разом за окремі сектори КІ</i>		<i>200,268</i>	<i>179,651</i>	<i>379,919</i>

*Складено автором за даними [1; 2 та ін.].

Примітки:

- 1 – складена за даними, які були у публічному доступі станом на листопад 2023 року;
- 2 – використовується в рисунку 1;
- 3 – з урахуванням зруйнованого та пошкодженого житлового фонду;
- 4 – лише з урахуванням знищених пожежних автомобілів;
- 5 – немає даних;
- 6 – з урахуванням знищеного лісового фонду, пошкоджених ґрунтів, завданої шкоди від викидів забруднюючих речовин в повітря та потреб на розмінування;
- 7 – з урахуванням зруйнованих та пошкоджених закладів освіти;
- 8 – з урахуванням зруйнованих та пошкоджених закладів соціальної підтримки;
- 9 – лише з урахуванням зруйнованих адміністративних будівель.

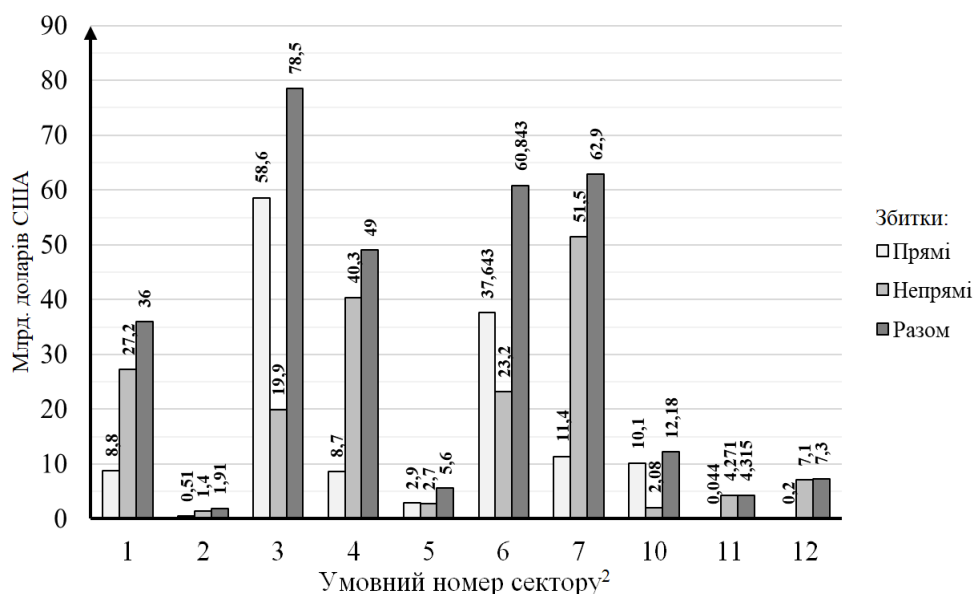

Рис. 1. Гістограма нанесених прямих та непрямих збитків окремим секторам КІ України *1

* Складено автором за даними [1; 2 та ін.].

Примітки:

1 – враховано лише ті сектори, за якими є дані про прямі та непрямі збитки;

2 – згідно з таблицею 2.

Проведемо порівняльний аналіз нанесених прямих та непрямих збитків окремим підсекторам та деяким типам об’єктів окремих секторів КІ України.

Дані про нанесені прямі та непрямі збитки підсекторам сектору «Транспорт і пошта» КІ України та їх порівняльний аналіз наведені в таблиці 3, на рисунках 2 і 3.

Таблиця 3

Нанесені прямі та непрямі збитки підсекторам сектору «Транспорт і пошта» КІ України^{*1}

Підсектор сектору «Транспорт і пошта» КІ	Умовний номер підсектору ²	Збитки (млрд. доларів США)		
		Прямі	Непрямі	Разом
Авіаційний транспорт	1	2,34 ³	6,8	9,14
Автомобільний та міський електротранспорт, у тому числі метрополітен	2	30,43 ⁴	8,6	39,03
Залізничний транспорт	3	4,3	5,7	10,0
Морський та річковий транспорт	4	0,56	2,1	2,66
Поштовий зв’язок	5	0,013	н/д ⁵	0,013
<i>За сектор «Транспорт і пошта» КІ</i>		<i>37,643</i>	<i>23,2</i>	<i>60,843</i>

*Складено автором за даними [1].

Примітки:

1 – дані станом на червень 2023 року;

2 – використовується в рисунках 2 та 3;

3 – з урахуванням знищеного в міжнародному аеропорту «Антонов» (м. Гостомель) літака АН-225 «Мрія»;

4 – з урахуванням знищеного транспорту комунальних підприємств і приватних перевізників – тролейбуси, трамваї, автобуси;

5 – н/д – немає даних.

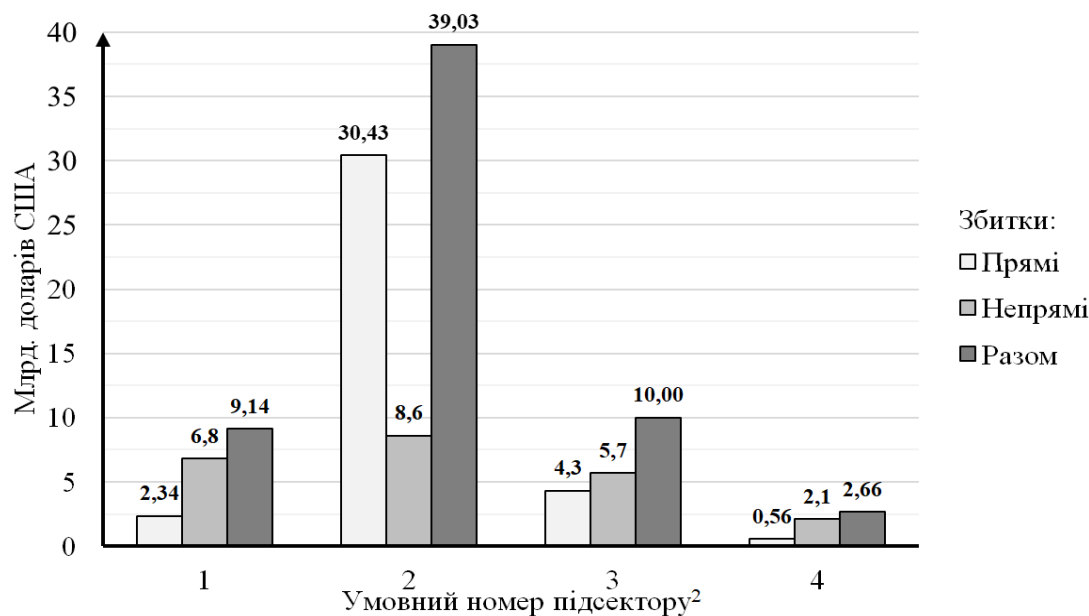

Рис. 2. Гістограма нанесених прямих та непрямих збитків підсекторам сектору «Транспорт і пошта» КІ України^{*1}

*Складено автором за даними [1].

Примітки:

- 1 – враховано лише ті підсектори, за якими є дані про прямі та непрямі збитки;
- 2 – згідно з таблицею 3.

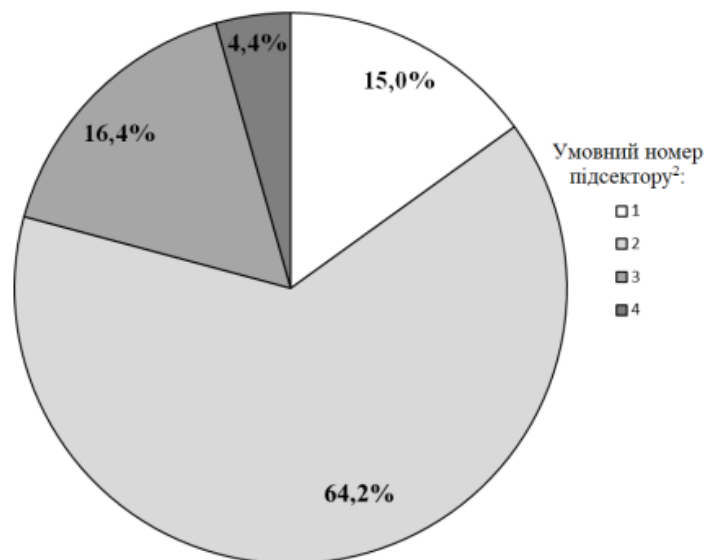

Рис. 3. Діаграма відсоткового відношення нанесених прямих та непрямих збитків підсекторам сектору «Транспорт і пошта» до загальної суми нанесених збитків сектору^{*1}

* Складено автором за даними [1].

Примітки:

- 1 – враховано лише ті підсектори, за якими є дані про прямі та непрямі збитки;
- 2 – згідно з таблицею 3.

В таблиці 4 і на рисунках 4 та 5 висвітлені дані про нанесені прямі збитки деяким типам об'єктів сектору «Охорона здоров'я» КІ України та їх порівняльний аналіз.

Таблиця 4
Нанесені прямі збитки деяким типам об'єктів сектору «Охорона здоров'я» КІ України^{*1}

Типи об'єктів	Умовний номер типу об'єкта ²	Збитки (млрд. доларів США)		
		Оцінка зруйнованих об'єктів	Оцінка пошкоджених об'єктів	Разом
Лікарні	1	0,84	1,2	2,04
Поліклініки, стоматології, діагностичні центри	2	0,12	0,18	0,3
Амбулаторії	3	0,06	0,08	0,14
Центри крові	4	0,01	0,01	0,02
Інше (лабораторії, склади тощо)	5	0,11	0,15	0,26
За об'єкти сектору «Охорона здоров'я»		1,14	1,62	2,76

* Складено автором за даними [1].

Примітки:

- 1 – дані станом на червень 2023 року;
- 2 – використовується в рисунках 4 та 5.

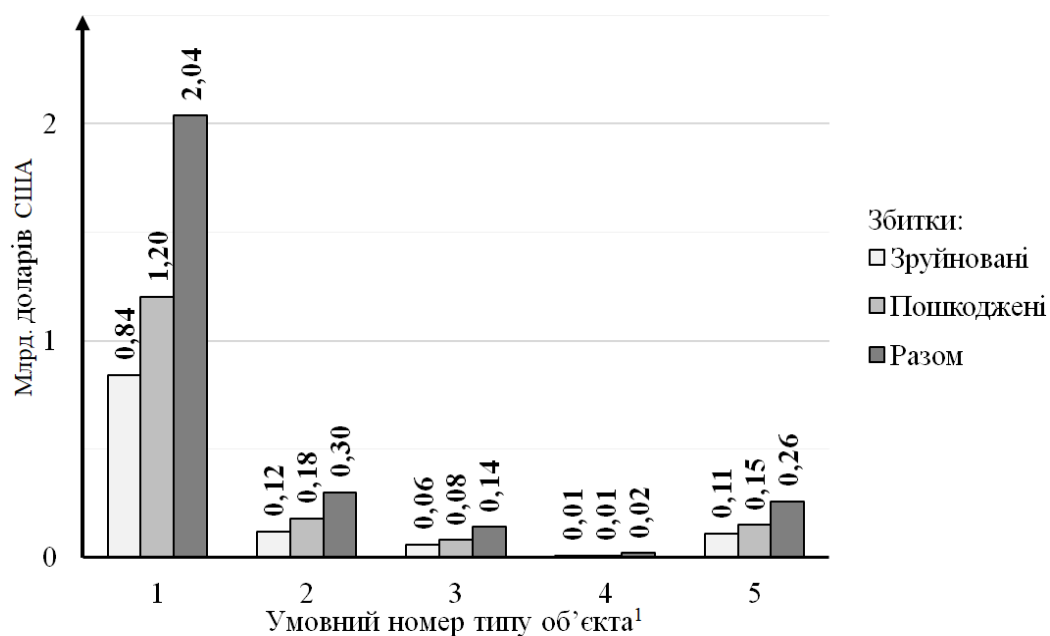

Рис. 4. Гістограма нанесених прямих збитків деяким типам об'єктів сектору «Охорона здоров'я» КІ України *
*Складено автором за даними [1].

Примітка: 1 – згідно з таблицею 4.

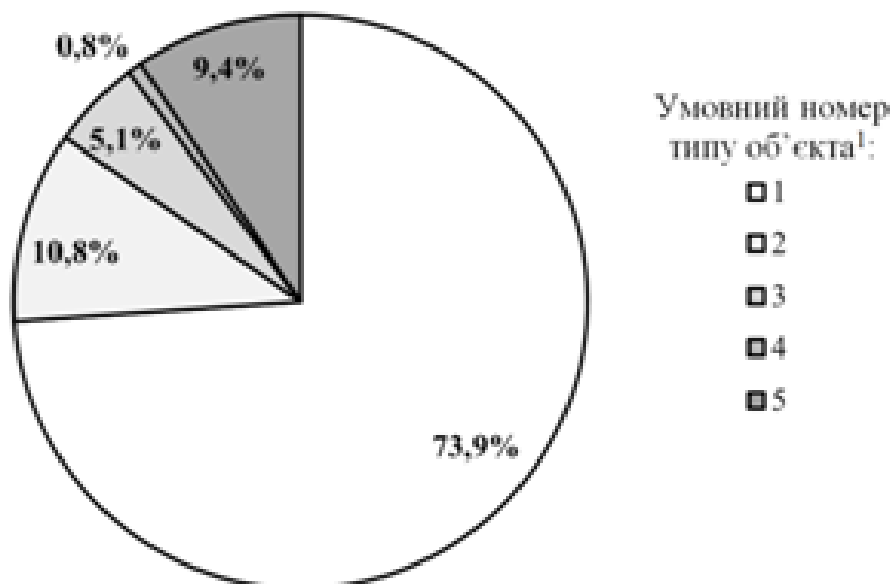

Рис. 5. Діаграма відсоткового відношення нанесених прямих збитків деяким типам об'єктів сектору «Охорона здоров'я» до загальної суми нанесених прямих збитків об'єктам сектору *¹
*Складено автором за даними [1].

Примітка: 1 – згідно з таблицею 4.

Висновки. Результати проведеного узагальнення, систематизації та аналізу даних дозволяють стверджувати наступне:

- найбільша кількість зруйнованих та пошкоджених об'єктів КІ належить до наступних секторів: «Паливно-енергетичний сектор», «Системи життєзабезпечення», «Наукові дослідження та розробки» тощо;
- найбільших прямих та непрямих збитків понесли такі окремі сектори КІ: «Системи життєзабезпечення», «Транспорт і пошта» та «Промисловість»;
- найбільших прямих та непрямих збитків в секторі КІ «Транспорт і пошта» зазнав підсектор «Автомобільний та міський електротранспорт, у тому числі метрополітен»;
- найбільших прямих збитків в секторі КІ «Охорона здоров'я» нанесено лікарям.

Примітки. Відомо, що російська федерація, на жаль, не припиняє нанесення ударів по критичній інфраструктурі України. З огляду на зазначене автор наголошує на тому, що на момент виходу публікації наведені в ній дані можуть потребувати актуалізації.

Джерела

1. Звіт про прямі збитки інфраструктури, непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України, та попередня оцінка потреб України у фінансуванні відновлення: звіт робочої групи з аудиту збитків Національної ради з відновлення України від наслідків війни. 2023. 73 с.
2. Звіт про прямі збитки інфраструктури та непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на червень 2023 року. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/09/June_Damages_UKR_Report.pdf (дата звернення: 22.12.2023).
3. Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 1109. Дата оновлення: 09.05.2023. База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-%D0%BF#n42> (дата звернення: 19.12.2023).

Босюк Альона Сергіївна
ORCID: 0000-0001-5254-2272

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

4.2. Ефективна екологізація та сталий розвиток на машинобудівному підприємстві як стратегічний підхід до забезпечення національної безпеки

Проаналізовано вплив екологізації на прикладі машинобудівного підприємства та її роль у національній та екологічній безпеці. Досліджено ефективність заходів у зменшенні негативного впливу промисловості на довкілля. Виявлено позитивні зміни завдяки впровадженню екологічного менеджменту та врахуванню цілей сталого розвитку. Ключові слова: національна безпека, екологічна безпека, екологізація, сталий розвиток.

Згідно з чинним законодавством України, під її національними інтересами розуміють «життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [1].

Зміст національних інтересів визначає, якою має бути політика та стратегія забезпечення національної безпеки, у якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля суспільства та влади, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно захищені, громадяни жили в державі, яку поважають у світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси [2]. Також, безпеку можна вважати характеристикою щодо такої базової цінності, як «сталий розвиток».

Український дослідник О. Коломієць пропонує розглядати безпекові моделі на глобальному, регіональному та національному рівнях [3]. У сучасних умовах забезпечення територіальної безпеки вимагає не лише традиційного захисту територіальної цілісності, а також інших заходів, серед яких важливе місце посідають заходи, спрямовані на збереження довкілля. Це означає раціональне використання природних ресурсів, охорону природних комплексів та забезпечення екологічної безпеки, загалом, мінімізацію негативного впливу людської діяльності на природу, яка є основою життя людини [2].

Таким чином, розвиток екологічної безпеки є ключовим елементом національної безпеки країни, що відображається в забезпеченні стійкості та захищеності довкілля, зокрема заходами щодо ефективного управління природними ресурсами, збереження біорізноманіття та зменшення негативного впливу промисловості на навколишнє природне середовище (НПС).

Прийняття цілей сталого розвитку ООН у 2015 році стало початком формування нових стратегій розвитку європейських країн [4].

Підпункт 6.3 цілей сталого розвитку (ЦСР), який стосується зменшення обсягів скидання неочищених стічних вод за допомогою інноваційних технологій водоочищення на державному та індивідуальному рівнях, безпосередньо впливає на національну безпеку країни на глобальному рівні. Чиста вода та належні санітарні умови є основними складовими забезпечення здоров'я населення, що

безпосередньо впливає на рівень життя та працездатність громадян. Недостатнє очищення стічних вод може призвести до погіршення здоров'я людей через забруднення водних джерел та поширення захворювань. Крім того, забруднення водних ресурсів може призвести до екологічних криз, загрожуючи біорізноманіттю та екологічній стабільності. Тому, впровадження ефективних технологій очищення стічних вод на рівні держави та окремих підприємств має стратегічне значення для забезпечення національної безпеки та сталого розвитку в цілому (рис.1).

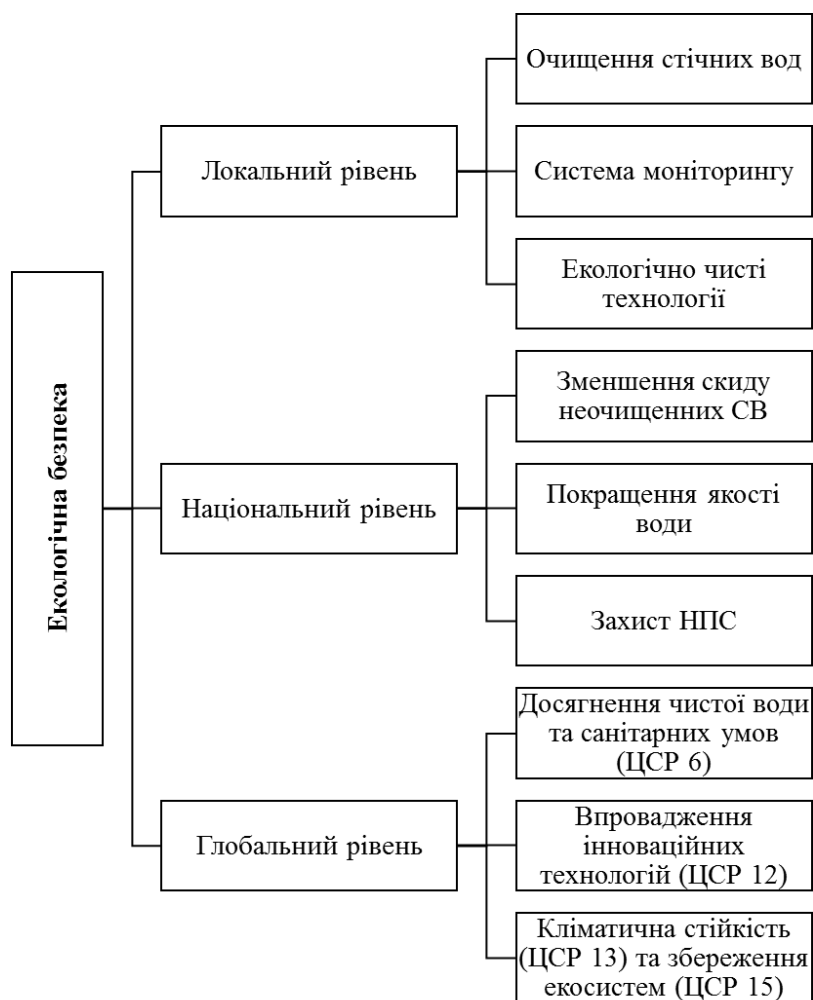

Рис. 1. Взаємозв'язок екологічного очищення води на різних рівнях та його вплив на національну безпеку та сталий розвиток

Схема демонструє, як локальні заходи з очищення води на прикладі машинобудівного підприємства, можуть мати далекосяжні наслідки на національну безпеку, громадське здоров'я, стале виробництво, екосистеми та глобальні зусилля для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР), а саме:

– ЦСР 6: «Чиста вода та належні санітарні умови». Ця ціль спрямована на забезпечення доступу до чистої води та належних санітарних умов для всіх людей по всьому світу до 2030 року. Це означає покращення якості води, зменшення забруднення водних ресурсів та підвищення гігієнічних стандартів.

– ЦСР 12: «Відповідальне споживання та виробництво». Ця ціль спрямована на забезпечення сталого споживання та виробництва, що означає зменшення відходів, раціональне використання ресурсів та зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.

– ЦСР 13: «Заходи щодо боротьби зі змінами клімату». Ця ціль спрямована на адаптацію до змін клімату. Вона покликана забезпечити захист екосистем від негативного впливу змін клімату.

– ЦСР 15: «Життя на суші». Ця ціль спрямована на збереження екосистем на суші, забезпечення стійкого використання земельних ресурсів, лісів та біорізноманіття.

Зменшення обсягів скидання неочищених стічних вод сприяє покращенню якості водних ресурсів і забезпечує належні санітарні умови для населення, що є ключовим аспектом чистої води та належних санітарних умов. Це також сприяє утриманню екологічно здорового середовища на місцевому рівні, що в свою чергу має позитивний вплив на національний рівень, дозволяючи знизити ризики екологічних криз і забезпечити стабільність системи національної безпеки. Такий локальний підхід до екологічного очищення води відображається на глобальному рівні шляхом покращення стану навколишнього середовища загалом, сприяючи збереженню ресурсів та мінімізації впливу на екосистеми планети.

Застосування нових технологій очищення стічних вод та їх повторного використання в рамках плану «Нуль відходів» може стати частиною стратегії екологічного менеджменту. Такий підхід дозволяє підприємствам знижувати кількість стічної води, зберігати ресурси та підвищувати ефективність виробничих процесів, що відповідає загальним цілям сталого розвитку та екологічної безпеки.

Стратегічні цілі екологічного менеджменту (рис. 2) є ключовими орієнтирами, які встановлюються для досягнення сталого розвитку і ефективного використання ресурсів на підприємствах. Вони спрямовані на забезпечення збалансованої взаємодії між діяльністю підприємства і навколишнім середовищем [5].

Рис. 2. Стратегічні цілі екологічного менеджменту

Мета технологічного (екологічного) менеджменту – це не лише вдосконалення існуючих технологій, але і створення нових знань і навичок.

Рис. 3. Стратегія управління екологічною відповідальністю

Запропонована стратегія управління (рис. 3) є циклічним процесом, де кожен етап впливає на наступний. Розробка та удосконалення екологічної стратегії призводять до зменшення негативного впливу

на довкілля. Аналіз результатів допомагає виявити проблеми для наступного циклу дій.

Впровадження концепції «нуль відходів» має кілька важливих переваг, включаючи збереження якості водних ресурсів, зменшення забруднення довкілля та витрат на очищення стічних вод.

На локальному рівні зменшення водокористування та підвищення ефективності виробництва включає в себе ряд ключових аспектів: збір даних про водокористування, включаючи вивчення джерел води, їх обсяги та використання в різних процесах; аналіз результатів, аудит витрат та втрат води для ідентифікації основних місць ресурсозбереження; впровадження інноваційних технологій, які спрямовані на зменшення витрат води, її повторне використання та очищення перед відведенням. Такий комплексний підхід (рис. 4) на локальному рівні дозволяє ефективно оптимізувати водокористування, зменшити вплив на довкілля та забезпечити сталість виробничих процесів.

Рис. 4. Цикл води на підприємстві

Починаючи зі збору води для лабораторного аналізу, де визначаються рівні забруднень та інші параметри, і до очищення від забруднень та повернення у виробничий процес для повторного використання (рис. 5), цей цикл сприяє не лише зменшенню водокористування, а й підвищенню ефективності та економічної вигідності виробництва. Такий підхід сприяє збереженню водних екосистем, зниженню витрат на водопостачання та відведення стічних вод, що є важливим кроком у створенні стійкого та екологічно відповідального виробництва [6].

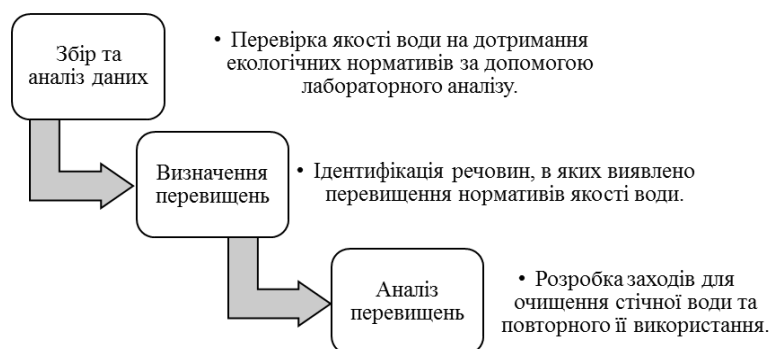

Рис. 5. Алгоритм використання результатів лабораторного аналізу проб стічних вод

Впровадження цієї концепції на локальному рівні може призвести до поліпшення якості водних ресурсів в районі, де зосереджено підприємство, зменшення забруднення ґрунтів та покращення умов для

місцевого населення. Національний рівень охоплює більш широкий вплив, включаючи зменшення загального обсягу відходів країни, зменшення токсичних речовин у довкіллі та покращення стану природних ресурсів. На глобальному рівні впровадження концепції «нуль відходів» може мати величезний вплив на зменшення глобального забруднення, збереження біорізноманіття та зменшення впливу людської діяльності на клімат та екологічні процеси на планеті.

Для аналізу процесу стратегічного управління на підприємстві використовують SWOT-аналіз, який дозволяє систематично оцінити сильні та слабкі сторони внутрішнього середовища підприємства, а також визначити можливості та загрози, що виникають у зовнішньому середовищі (рис. 6). Основна мета SWOT-аналізу полягає в отриманні необхідної інформації для прийняття стратегічних рішень та формування ефективною стратегії розвитку.

Зв'язок SWOT-аналізу з концепцією «нуль відходів» полягає в тому, що SWOT-аналіз дозволяє ідентифікувати сильні сторони та можливості підприємства у керуванні стічними водами. Наприклад, якщо аналіз вказує на високу ефективність використання ресурсів та добре організовану систему управління відходами на підприємстві, це може бути використано для розробки стратегій зменшення відходів та впровадження принципів «нуль відходів».

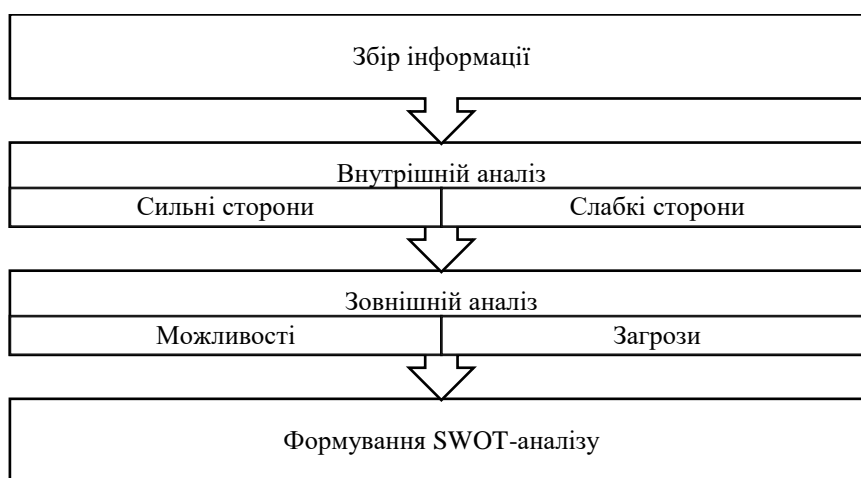

Рис. 6. Методологія SWOT-аналізу для машинобудівного підприємства

Проведення SWOT-аналізу допоможе виділити сильні сторони, на яких підприємство може побудувати свою конкурентну перевагу, а також ідентифікувати слабкі сторони, на яких потрібно працювати. Можливості вказують на потенційні шляхи розвитку та покращення екологічного стану, а загрози вказують на фактори, які можуть ускладнити цей процес і вимагатимуть уваги та виробничих зусиль для їхнього подолання. На основі цього аналізу можна розробити стратегії та плани екологічного управління, спрямовані на покращення стану навколишнього середовища на машинобудівному підприємстві [7].

Отже, взаємозв'язок екологічного очищення води на різних рівнях, включаючи локальний, національний та глобальний, має велике значення для національної безпеки та сталого розвитку. Стратегічні цілі екологічного менеджменту визначають ключові напрямки для сталого розвитку підприємств, спрямовані на зменшення відходів та покращення екологічної діяльності. Цикл води на підприємстві важливо оптимізувати для ефективного використання водних ресурсів. Методологія SWOT-аналізу допомагає виявити сильні та слабкі сторони, а також можливості та загрози, що дозволяє розробляти стратегії зменшення відходів та підвищення ефективності екологічного менеджменту на машинобудівному підприємстві.

На основі SWOT-аналізу розробляється стратегічний підхід до екологічного управління (рис.7), що враховує усі аспекти стану довкілля та можливості підприємства. Імплементація цієї стратегії передбачає впровадження конкретних заходів і дій для досягнення екологічних цілей і покращення управління довкіллям. Важливою складовою цього процесу є навчання персоналу з екологічних питань, що допомагає залучити співробітників до реалізації стратегії та забезпечує високий рівень екологічної освіти всієї команди.

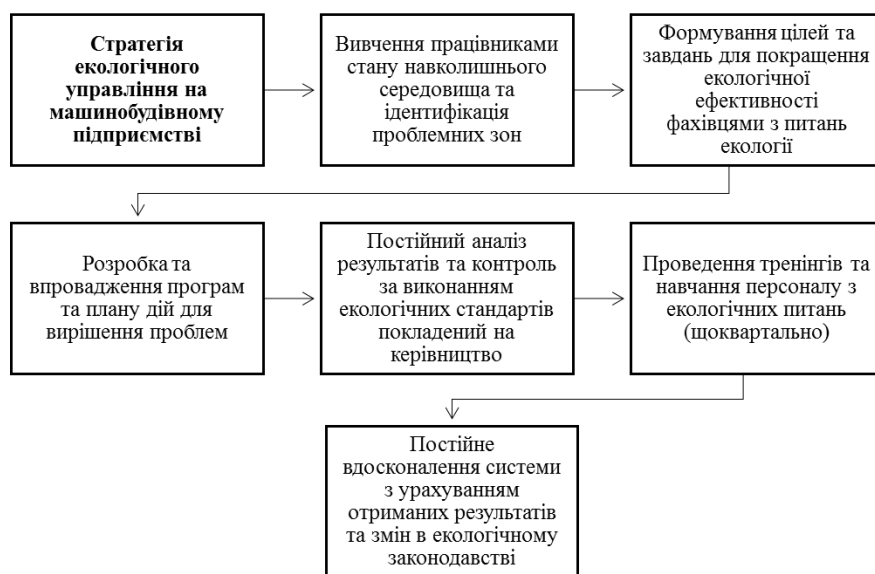

Рис. 7. Екологічної трансформації на машинобудівному підприємстві

Враховавши цю стратегію, підприємство може досягти значних успіхів у зниженні негативного впливу на довкілля та відповідати вимогам сталого розвитку. Проведення тренінгів та навчання персоналу з екологічних питань сприятиме формуванню екологічної культури, що є важливим аспектом успішної реалізації цих заходів. Оптимізація використання ресурсів та підтримка сталого виробництва дозволять підприємству забезпечити ефективність та відповідати сучасним екологічним вимогам.

Таким чином, ефективне управління екологічними питаннями на машинобудівних підприємствах включає проведення SWOT-аналізу, імплементацію стратегічного підходу до екологічного управління та навчання персоналу з екологічних питань. Ці заходи сприяють створенню культури екологічної свідомості та забезпечують оптимальне використання ресурсів, що в свою чергу допомагає підприємствам зменшити негативний вплив на навколишнє середовище та відповідати вимогам сталого виробництва.

Джерела

1. Закон України «Про національну безпеку України» (Відомості Верховної Ради (ВВР). 2018. № 31. ст. 241. [Електронний ресурс] // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
2. Ситник Г.П., Орел М.Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підручник. Київ, 2021. 372 с.
3. Коломієць О.В. Особливості системи міжнародної безпеки в умовах глобалізації: автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політичних наук: 23.00.04. Одеса, 2015. 38 с.
4. I. D., Kostel, M. V., Petrushenko, Y. M. Sustainable Development Goals: Ecologic and Economic Contradictions and Challenges. Mechanism of an Economic Regulation. 2018. Vol. 3. №81. Pp. 9-15.
5. Bosiuk, A., Filenko, O., Shkop, A., Kulinich, S., Tykhomyrova, T., Shestopalov, O. Environmental management implementation in wastewater treatment at a machine-building enterprise: From theory to practice. E3S Web of Conferences. 2023. 408. 01012.
6. Bosiuk, A., Shestopalov, O., Sacun, A., Tykhomyrova, T., Kulinich, S. Correlation of environmental management and intensification of wastewater treatment in the context of ensuring environmental safety of machine-building enterprises. Ecological Sciences. 2024. V. 1(1 (52)), P. 108-113.
7. Bosyuk, A. S., Shestopalov, O. V., Tikhomirova, T. S., Sakun, A. O., Kulinich, S. S. SWOT-analysis using to assess the state and efficiency of intensification of multicomponent wastewater treatment at machine-building enterprises. Taurian Scientific Herald. 2023. V. 133, P. 298-304.

Рибачек Валентин Кіндратович

Кандидат юридичних наук

ORCID: 0000-0002-8319-513

*Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

4.3. Доктрина природного права в українському філософсько-правовому мисленні

Вступ. Серед сучасних світових проблем третього тисячоліття особливе місце посідають демократизація та принципи гуманізму і національного відродження, які сприяють розвитку та встановленню пріоритету прав людини, проголошенню і реалізації загальних фундаментальних цінностей: людської гідності, свободи, рівності, правових можливостей. Тож, прагнучи стати повноправним членом ЄС, адаптуючи свою правову систему до вимог західної моделі праворозуміння, Україна повинна розвивати всі теорії права, знати та використовувати їх сутність в сучасних умовах, запозичувати плідні думки філософів-прашурів. Незважаючи на багатовікову історію розвитку (адже вважається, що основні аспекти теорії природного права юридично вперше були оформлені в «Кодексі Юстиніана», укладеному впродовж 528-534 рр. до н. е.), її волонтаристський (божественний або суб'єктно-розумовий, так званий «інтелектуальний») характер, метафізичність та його сьогодишній соціальний характер, природне право можна вважати загальним та вічним, оскільки з'явилося з появою людства і буде існувати доти, доки існує людство, оскільки людина не в змозі створювати ідеальні і правові норми, а тільки може постійно вдосконалювати їх, наближаючись до ідеалу.

Мета роботи полягає у характеристиці розвитку положень природного права у вітчизняній правовій думці.

Матеріалами і методами даного дослідження є як спадщина провідних філософів та діячів України, так і новітні наукові напрацювання сучасних дослідників права: В. А. Бачиніна, С. П. Головатого, О. А. Івакін, М. І. Козюбри, О. М. Костенка, М. В. Костицького, С. С. Сливки, О. В. Стовби, С. І. Максимова, І. В. Музики, П. М. Рабіновича, С. П. Рабіновича та інших, що були проаналізовані з урахуванням принципів історизму, об'єктивності, єдності історичного та логічного, системності тощо.

Результати та обговорення. У сучасних умовах, відбиваючи атаки країни-агресора проти України, суспільство стикається з незаперечними фактами порушення природних і невід'ємних прав людини. Намагаючись знищити світоглядно-ціннісні установки нашого народу, що формувалися віками і стали основою нормативно-правового поля, країна-агресор порушує всі напрацювання міжнародного гуманітарного права (бомбові удари по цивільній інфраструктурі – житловим будинкам, школам, вокзалам, лікарням, підбив Каховської греблі, захоплення та руйнація АЕС і ТЕС, вивіз українських дітей за межі нашої держави, нелюдські тортури військовополонених тощо). Ми розуміємо, що можна зруйнувати матеріальні речі, на тимчасово окупованих територіях можна вводити в дію неправомочні і незаконні норми, але ті ціннісні аспекти природного права, що існують в українському суспільстві знищити неможливо.

Саме природно-правова концепція праворозуміння сприяє обґрунтуванню права як міри справедливості, суспільного ідеалу, норм якого більшість громадян прагне дотримуватися не через страх перед покаранням, а через повагу і довіру на основі верховенства права.

Особливістю природного права є його прями́й і безпосередній зв'язок з людиною та суспільством, а тому саме природна сутність людини як соціальної істоти є визначальною при розкритті змісту права. Основними положеннями теорії природного права є: духовне начало: право з'являється у людини з народження та закладено у свідомості; незмінність, вищість за закон інтереси суспільства (індивіда), які знаходяться в пріоритеті над державними; виникає природним шляхом, тобто само по собі від народження людини; історично сформувалося раніше за державу та законодавство; має на меті захист рівності та свободи людей у суспільстві, їх невід'ємних прав; незважаючи на певні вдосконалення, доповнення та зміни (від античного, класичного до неокласичного природного права) його можна вважати загальним та вічним, оскільки з'явилося з появою людства і буде існувати доти, доки існує людство.

Таким чином, природне право – це сукупність основних закономірностей, положень та засад, які базуються на принципах розумності, справедливості та моральної досконалості, визначаючи поведінку людей у соціумі.

Термін «природне право» є багатозначним. Ним визначають:

- 1) вищі форми і принципи права, що стоять над позитивним правом і які володіють абсолютною або відносною значимістю, мають матеріальний або формальний характер;
- 2) зміст норм чинного права, які підлягають оцінці в морально-етичному аспекті;

3) критерій справедливості, який не піддається об'єктивуванню у вигляді конкретних норм, який виявляється в будь-якій індивідуальній ситуації [12].

Узагальнюючи образ природного права, український правознавець С. Максимов характеризує його такими рисами:

1. *Пошуки об'єктивної підстави позитивного права, небуквальність поняття «природа»:* в основі вчення про природне право лежить ідея про те, що всі існуючі правові норми повинні ґрунтуватися на якихось об'єктивних підставах, що не залежать від волі людини або суспільства. Оскільки зразком таких об'єктивних підстав вважалася природа, то і право, яке не залежить від людської волі і бажань, було названо природним.

2. *Пошуки над позитивної позавладної реальності належного:* теорія природного права спрямована на пошуки особливої реальності права, яка не зводиться до реальності державно-владних встановлень. А під природним правом в його узагальненому значенні розуміється надпозитивна інстанція, або «сукупність всіх над позитивних обов'язковостей людської практики».

3. *Пошук справедливості як змісту природного права:* особливість природно-правового мислення полягає у розмежуванні й зіставленні права і закону з позицій принципів справедливості. Воно орієнтується на пошук справедливості як сутності права і критерію оцінки закону.

4. *Критика позитивного права:* сутність природно-правового мислення полягає в філософській і передусім етичній критиці права і держави. Тим самим ця критика «спрямована на легітимацію і обмеження права і держави».

5. *Призначення природного права:* зростання ролі природно-правового мислення у перехідні періоди. Через закладену в ньому критичну установку природно-правовий спосіб мислення соціально запитується ситуацією назрівання реформ і революцій, яка характеризується загостренням суперечностей між ідеалом і дійсністю, новими прогресивними прагненнями і старим позитивним правом, або, інакше кажучи, досвідом переживання несправедливості. Цей спосіб мислення – необхідна духовна передумова підготовки і здійснення реформи та змін, у періоди яких відбувається «оживлення» природно-правових теорій

6. *Реалістична утопія, або інспіруючий ідеал (практична значущість):* дане мислення певною мірою містить елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей. І, хоча утопічні проекти в дійсності не збуваються, людина, перебуваючи під враженням нової дійсності і натхнений цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту.

7. *Гуманістичний сенс природного права:* загальність, яка властива різним формам природного права може бути виражено формулою «боротьба за гуманізацію правопорядку». У цьому полягає дійсний (гуманістичний) зміст природного права, в горизонті якого і здійснюються пошуки підстави і критерію для оцінки правопорядку [5, с. 47-48].

Сучасні дослідники відзначають, що протягом всієї історії свого існування поняття природного права було позбавлено належної (єдиної) змістовної і понятійної визначеності. А тому до сьогодні не існує єдиної думки стосовно визначення поняття природного права. «Адже ніколи не було, немає й у принцип і не може бути якогось одного-єдиного природного права, а було і є безліч різних (окремих, особливих) природних прав, точніше кажучи – їхніх концепцій і версій. Отже під загальним найменуванням і єдиним терміном «природне право» мають на увазі різні (за своїм змістом, сутністю і поняттям) варіанти природного права, різні змісти, вкладені його минулим і сучасними прихильниками і супротивниками в це збірне поняття» [11].

Українська філософсько-правова думка також розвивалась, опановуючи всі історичні надбання та переосмислюючи сучасні європейські погляди. Ще у XV-XVI ст. спостерігається процес відродження філософської думки, а разом із зростанням національної самосвідомості українського народу відбувається розповсюдження гуманістичних ідей, носіями яких в цей період виступали такі діячі української культури як Юрій Дрогобич (1450-1494), Павло Русин (1470-1517), Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566). Саме останній уперше в історії західноєвропейської та вітчизняної культури сформував та обрав основою осмислення державно-правових інститутів концепцію природного права; одним із перших в історії вітчизняної правової думки підтримав теорію суспільного договору походження держави; став першим українським мислителем, який у своїх філософських трактатах обґрунтовував окремі елементи правової держави (верховенство права, верховенство закону, принцип поділу влади на гілки та їх розмежування, визнання держави гарантом прав і свобод людини та безумовним носієм обов'язків перед нею); значну увагу приділив феномену свободи і принципам справедливості, рівності та невідчужуваності прав людини. Заслугує на всебічний аналіз та дослідження його теорія миру, якою просягнуті всі твори мислителя. У системності та глибині осмислення природного права саме український мислитель більше, ніж на півстоліття випередив Г. Гроція, якому й досі низка сучасних дослідників віддає авторство природно-правової теорії. Зважаючи на це, українська вчена-правовик О. Дуфенюк обґрунтовує визнання

С. Оріховського основоположником теорії природного права в Європі.[2,с.58] Особливо цінним в сучасних умовах є його сприяння миру як сенсу життя.

Філософська освіта в Україні (кінець 17 – друга половина 18 ст.) пов'язана з діяльністю професорів Києво-Могилянської академії (Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Ян Козельський, Семен Десницький та ін.), а також творчістю випускника цієї академії Григорія Сковороди (1722-1794). Беручи за основу ідеї «природного права» і «суспільного договору», що виникли у цей час в Європі, філософія українського Просвітництва визначає власний варіант універсального обґрунтування ідеї права. Так, «натуральним правом» (*ius naturae*) Я. Козельський (1729-1795) називав правильність, застосовувану щодо людської природи згідно з мірою її слабкості. Ознакою правильності натурального права виступає його відповідність емпіричним людським можливостям [12, с. 58].

Релігійно-онтологічне обґрунтування природного права Г. Сковороди відбиває його внутрішню духовну сутність. Його принципами правового світогляду стали: ідея моральної автономії особистості й ідея справедливості, які знайшли реалізацію в його концепції «спорідненої праці».

«Споріднена праця» – це вираження ступеню соціальної справедливості, а право, як механізм установлення закладеної в «спорідненій праці» справедливості, повинно виходити від людини, виражати не стільки зовнішню, скільки внутрішню міру її волі. Сковорода визнає державу необхідною формою організації громадського життя, призначення якої – у захисті хліборобів і купців від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. У державі він виділяє силу внутрішню – це принцип покликання (призначення або «природи»), і зовнішню силу – дії правлячого стану. Формальній рівності він протиставляє внутрішню «нерівну рівність» як можливість реалізації своїх здібностей, право на індивідуальність, на щастя [6].

Значним досягненням прогресивних думок XVIII ст. є своєрідне закріплення ідеї прав людини у проекті Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) - першої Конституції незалежної України, яка проголошувала відповідальність влади перед людиною, рівність прав і свобод, у тому числі на право приватної власності, демократичну організацію влади з принципом поділу влад. Цей документ є надбанням української конституційної думки, зокрема в аспекті прав та свобод людини.

Одним із українських юристів-юснатуралістів XVIII ст. був В. Золотницький, що стверджував: «природне право є знання як натуральних законів, що спостерігаються в первісному стані, так і дій та випадків, що відносяться до них. Воно полягає у знанні добрих та лихих дій, у розмірковуванні їх внутрішнього стану: відтак подає воно закони, які спонукають нас до виконання перших та ухилення від останніх. Закон натуральний є таким виразом чи зразком, за яким людина всі свої вільні дії виконувати повинна без усякого в тому упушення. Натуральний закон заснований у самій душі людській» [8, с. 247].

В українській філософсько-правовій думці «відродженого природного права» кінця XIX – поч. XX століть слід назвати Й. В. Михайловського, що стверджував: «природне право – це сукупність найбільш загальних принципів, норм, що випливають безпосередньо з абсолютної ідеї права і мають характер вічності, незмінності й безумовної обов'язковості для всіх часів та народів» [8, с. 248]. В цей період робились спроби осмислення самого юснатуралізму як особливого філософського підходу (Б. О. Кістяківський).

Про дієвість та значимість теорії природного права свідчить наявність її прихильників у юридично-правовій думці незалежної України. Як зазначає С. Рабінович, неокласичні підходи до осмислення природного права стають основою його трактувань з позицій принципу інтерсуб'єктивності, в яких здійснюється спроба подолати антитезу матеріального та ідеального, суб'єктивного і об'єктивного в праві, правового буття і правової свідомості [8, с. 249].

Саме цьому науковцю належить найбільш повна характеристика та типізація концепцій сучасних видів прихильників теорій природного права сучасної України. Назвемо деякі з них: концепція «правової реальності»

С. І. Максимова, в якій корелятом природного права виступає процедурна норма аргументативного дискурсу; онтогносеологічна інтерпретація справедливості як природноправової категорії в рамках концепції «права як пізнання» (А. А. Козловський); соціокультурна концепція В. А. Бачиніна [1, с. 324]; трактування «буття-справедливим» як одної з фундаментальних основ людського буття в концепції «правової ситуації» О. В. Стовби; розробка самоорганізаційних природних основ права з позицій синергетичних підходів, поєднана зі спробою інтегрувати їх з підходами комунікативними (С. І. Тімуш); натуралістична конструкція «природного й надприродного права», яка розглядається С. С. Сливкою; «загальносоціального» права П. М. Рабіновича тощо. Також, С. Рабінович виділяє в сучасному українському юснатуралізмі: об'єктивістичні (В. А. Бачинін, С. П. Головатий, О. А. Івакін, О. М. Костенко, М. В. Костицький, С. С. Сливка, І. В. Музика), «абсолютно суб'єктивістичні» (А. А. Коловський, С. І. Максимов, С. І. Тімуш, О. В. Стовба, О. О. Мережко, Л. В. Петрова); «відносно суб'єктивістичні» (П. М. Рабінович, М. І. Козюбра) його різновиди [8, с. 273-292].

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що складові або принципи природного права, його норми мають універсальне значення і адресовані до всіх правоздатних суб'єктів. Вони є похідними від природного порядку речей та природи людини як невід'ємної частини світобудови і «дозволяють людям зв'язувати своє існування з всезагальними першопочатками і першопринципами буття». Адже, закони природного права – це формули римського приватного права, а «Десять заповідей» - це своєрідна релігійна інтерпретація законів природи. Таким чином, права людини визнаються відображенням антропо-аксіологічного змісту природного права. Отже, врахування природно-правових підходів, їх головних принципів та використання їх значного методологічного потенціалу збагачує як філософсько-правову думку, так і сприяє розвитку державно-юридичної доктрини в Україні.

Джерела

1. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
2. Дуфенюк О. М. Теорія природного права і держави у правовій спадщині С. Оріховського (Роксолана) // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної, правової держави Україна: Збірник наук. праць – Львів: ЛІВС при НАВС України, 2001. – С. 96.
3. Козюбра М. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12-42.
4. Максимов С. Теорія природного права: концептуальний і доктринальний виміри/*Право України*. – 2021. №1. – С. 47-48.
5. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне і особливе / *Вісн. Акад. правових наук України*. 2009. № 3 (58). – С. 133.
6. «Незвична» філософія Григорія Сковороди. – URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2012/11-22-1>.
7. Рабінович П. М. Соціально-природна правова система суспільства (спроба загальнотеоретичної характеристики) /*Українське право*. 2008. № 1 (21). – С. 58-59.
8. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 526 с.
9. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3-х частинах. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
10. Філософія: Мультимедійний навчальний посібник. – URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/filosofia-30012017/info/vstup.html>.
11. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – К., 2002. – С. 101-102. URL: <http://litopys.org.ua/fdm/fdm106.htm>
12. Ходанич Ю. М. Концепція природного права представників Нового часу та Франц фон Цейллер / *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. – 2014. – Серія ПРАВО. Випуск 28. Том 1. – С. 56-61.

Розділ п'ятий**Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм****Штерр Діана Іванівна / Shterr Diana Ivanivna**

Кандидат історичних наук

ORCID: 000-0003-0423-9396

*Мукачівський державний університет***Гучко Яна Володимирівна / Guchko Yana Volodymyrivna***Мукачівський державний університет***5.1. Поняття та класифікація квестів**

У всі часи, особливо у кризовий період, люди шукають яскраві емоції: це допомагає відволіктися від насущних проблем. Тут допоможуть як звичні розваги на зразок відвідин кіно чи кафе, музеїв, театрів чи кінотеатрів, а й туристичні походи, підйом у гори чи поїздка у інше місто. Квести можуть допомогти у цікавій та незвичній формі познайомитися з історією, культурою та традиціями того чи іншого населеного пункту або країни. Через елемент квесту подорожі проходять в ігровому форматі. Із використанням загадок та головоломок музейні екскурсії стають цікавішими, запам'ятовуються та не дають нудьгувати відвідувачам. Ключові слова: квести, музейна екскурсійна діяльність, культурно-освітня робота музеїв, туристичні продукти.

Сучасний етап цивілізаційного розвитку характеризується впровадженням інформаційно-комунікаційних та «високих» технологій у всі сфери суспільного життя, що призводить до змішування реального та віртуального світу. Цей процес сприяє появі нових креативних форм дозвілля, однією з яких є «квест» [1, 195]. Квести стають все більш популярними та займають все важливіше місце у сфері розваг та туристичних послуг, а отже і в музейній роботі з відвідувачами.

Сучасні туристичні продукти повинні відповідати основним нормативним законодавчим актам, таким як Закон «Про туризм» [2] та Стратегія розвитку туризму і курортів до 2026 року [3]. Головною метою цих актів є вирішення системних проблем у сфері туризму, впровадження економіко-правових механізмів успішного ведення туристичного бізнесу, а також інформаційно-маркетингових заходів для формування туристичного іміджу України.

Останнім часом можна відзначити зростаючу тенденцію до використання новітніх технологій, вдосконалення туристичних послуг та розвиток креативних форм дозвілля, таких як квести, які набувають популярності серед туристів та любителів цікавого проведення часу [4, 140].

Важливим є розуміння поняття «атракція» у контексті вищезначеного. Отже, атракція представляє собою комплекс розваг та подій, спрямованих на створення позитивного враження у туриста від проведеного туру [5, 86]. Це ключовий елемент повноцінного відпочинку, який визначає успішність туру. Атракція є тим, заради чого людина залишає свій дім і відправляється у туристичну поїздку [6, 164-165]. Основні види атракцій у туризмі включають екскурсії, культурно-масові заходи (спортивні змагання, фестивалі, карнавали), розважальні програми, тематичні парки та інші види дозвілля [5, 108]. Одним із видів атракцій у туризмі можна назвати квест. Квест, який колись в міфології та літературі позначав подорож персонажів до мети через труднощі, сьогодні розглядається як гра з широким функціональним спектром від розважального до пізнавального та драматичного дійства [7, 138].

На початку термін «квест» з'явився у назвах комп'ютерних ігор, які створила компанія Sierra On-Line, такі як King's Quest, Space Quest, Police Quest. Пізніше це слово почали використовувати для активних екстремальних та інтелектуальних ігор. У 1995 році викладач університету Сан-Дієго Берні Додж представив модель веб-квесту як ефективний метод використання Інтернету на уроках. Він виділив 12 видів завдань для веб-квестів, включаючи переказ, планування, самопізнання, творчі завдання, аналітичні виклики, головоломки та інші [8, 7].

Термін «квест», за визначенням деяких словників, означає:

1. Жанр комп'ютерних ігор, що вимагають від учасників рішення логічних задач для просування по сюжету;

2. Жанр командних інтелектуально-рухливих ігор, що включають елементи міського орієнтування [9, 84].

Квест – жанр інтелектуально-логічних ігор; полягає в розгадуванні різноманітних загадок, пошуку відповідей на запитання, виконанні завдань [10].

Метою квесту є патріотичне виховання, залучення учнівської та студентської молоді до активної туристичної діяльності з вивчення історії України, етнографічних, історичних об'єктів, традицій, звичаїв культури українського народу, змістовного дозвілля. Саме тому розробляються маршрути з урахуванням місцевих пам'яток культури та природно-заповідного фонду. Під час роботи налагоджується тісна співпраця з діючими об'єктами туристичної діяльності. Набирає обертів пошукова робота в музеях історично-краєзнавчого профілю [9, 84].

Як інноваційна форма, квести увійшли в індустрію розваг, а також в індустрію туризму стрімкими темпами. Квести в туризмі – це командні ігри, які поєднуються з екскурсійними поїздками і спрямовані на витривалість, ерудицію, винахідливість і нестандартне мислення, посилюючи азарт від відвідування нового місця азартом гри і задоволенням від перемоги [9, 163].

Якщо говорити про визначення поняття у туристичній сфері, то тут квест, що походить від англійського слова «quest» (пошук), представляє собою спортивно-інтелектуальне змагання, де команди або окремі гравці послідовно вирішують підготовлені завдання. Гра включає логічні задачі, ребуси, кросворди, пошук на місцевості, планування маршрутів та знаходження оригінальних рішень. Кожній команді на старті дається загадка, яка вказує на місце, до якого потрібно дістатися. По успішному виконанні завдання команді видається нова загадка для наступного етапу гри. Перемагає та команда, яка швидше досягає фінішу та успішно вирішує всі завдання. Варіанти гри можуть відрізнятися відповідно до фантазії організаторів [11, 6-7].

Туристичний квест, як туристична інновація, може бути цікавим для людей різного віку та професій. Проте основними споживачами туристичних квестів залишаються студенти та школярі. Сучасна квест-технологія зуміла поєднати в собі інтерактивні форми навчання, досягнення інформаційних технологій та одвічне бажання людей долати перешкоди і ставати на годину справжніми переможцями. Завдяки цим якостям перші комп'ютерні квести, що з'явилися в 90-х роках ХХ століття, швидко перейшли в педагогіку і стали освітньою технологією, після чого квест-технології почали активно використовуватися в сфері дозвілля.

У туризмі найчастіше використовуються екологічні, етнічні, культурні та краєзнавчі квести в режимі реального часу. Основними цілями квест-туризму є:

- 1) вирішення цікавих, нестандартних завдань, головоломок і ребусів, пов'язаних з історією, культурою, мистецтвом та архітектурою DESTИНАЦІЇ;
- 2) отримання нових знань в ігровій формі, які сприяють кращому засвоєнню матеріалу;
- 3) розвиток ерудиції, уваги, кмітливості та багатьох інших здібностей людини;
- 4) різні види завдань з метою згуртування колективу, один з варіантів тимбілдінгу;
- 5) отримання нових вражень та емоцій [9, 83-84]

Концепція квесту виникла в Японії, прийшовши з комп'ютерних ігор, де герой мав подолати перешкоди та вибратися з закритого приміщення за допомогою предметів, що були з ним. Ця ідея швидко розповсюдилася у різних країнах і тепер існують різні типи квестів, такі як «реаліті-квести», «гоом-квести», «квести містом» та «віртуальні квести».

У «реаліті-квестах» гравець занурюється в спеціально створений художній простір, стаючи активним учасником. Гравець фізично та ментально переживає випробування, що переосмислюють авторські ідеї. Квест є пригодницькою грою, де учасники вирішують інтелектуальні завдання за сценарієм, переживаючи цикл мотивації від уваги до задоволення.

Міські квести передбачають пізнавально-розважальні маршрути вулицями міста, поєднуючи історичні екскурсії з ігровими завданнями. Квести на природі мають рекреаційний потенціал, сприяючи фізичному та психічному здоров'ю. Ці квести виконують різні функції, включаючи розважальні, пізнавальні, соціальні та рекреаційні, змінюючи сприйняття міста та ролей учасників [1, 197].

За період розвитку квестів виокремилосся кілька їхніх напрямків:

- Фотоекстрем, фотополовання, відеополовання: вимагає створення необхідних фото чи відеозаписів.
- Кешинг, точки, схованки: включає знаходження місць за координатами, об'єктом пошуку є скарб, і може мати обмеження по часу.
- Мозковий штурм: схожий на гру «Що? Де? Коли?».
- Мокрі війни: кожен учасник одночасно «мисливець» і «жертва», де ціллю «мисливця» є вистежити «жертву», а «жертва» намагається уникнути полювання, отримуючи досє на «мисливця» [12, 462].

У 2015 році в Україні активно створювалися підприємства, що займалися саме наданням послуг розваг за принципом організації квестів у різних їх формах [13, 141]. Умовно всі ці підприємства можна віднести до квест-атракцій. Вони, у свою чергу, поділяються на: класичний квест, квесторії, ескейп-руми,

квест-перформанси, street adventure (одна з форм проведення екскурсій), квест-закладів ресторанного господарства та квест-засобів розміщення [12, 461].

Класичний квест включає виконання завдань індивідуальними учасниками або командою протягом обмеженого часу, може бути як автомобільний, так і пішохідний, прикладом є «Encounter». Уже більше 10 років підприємства, які організують квести, впроваджують більш специфічні ігри, такі як квесторії, де учасники отримують ролі та костюми, а сценарій залежить від їхніх дій.

Ескейп-рум – це інтелектуальна гра, де гравці в замкнутому приміщенні повинні вирішити головоломки та знайти вихід за одну годину. Це вирізняється також тим, що може включати сюжетні елементи для створення унікальної атмосфери.

Ідея ескейп-румів виникла з комп'ютерних квест-ігор «escape the room». Перший ескейп-рум в Японії був відкритий в 2007 році і швидко поширився в Азії, Європі та США. Це явище набуває популярності, привертаючи людей до ескейп-туризму, коли фанати подорожують заради відвідування високоякісних румів.

Перформанси виникли як логічне розширення ескейп-румів, де не лише приміщення, але й актори беруть участь, щоб максимально наблизити враження від гри до реальності.

Економічно доступною альтернативою для початку бізнесу в організації квест-атракцій є Street Adventures, що представляє собою різновид екскурсійних квестів. Цей формат, який вперше був започаткований однойменною організацією, використовує мобільну платформу для надсилання завдань учасникам під час їхніх прогулянок по місту. Street Adventures почали проводити такі екскурсії від 2008 року, спочатку для іноземних туристів, але пізніше цей вид квест-атракцій став популярним і серед внутрішніх туристів. Вартість участі у такій екскурсії становить приблизно 20 доларів США за команду з 2-7 осіб. Маршрути прокладаються як по вулицях міст, так і через парки та музеї. Навіть якщо Street Adventures не можуть забезпечити повне поглиблення в атмосферу екскурсії через відкритий простір, цей вид квест-атракцій, як вже зазначалося, вимагає менших витрат інвестицій [14, 133].

Квест-заклад ресторанного господарства – це кафе, чи навіть ресторан, у якому, щоб отримати замовлену страву, необхідно виконати певні дії або їх послідовність. До прикладу, ви повинні самі зібрати необхідні інгредієнти [4, 142].

Основними аспектами квесту в реальності є сеттінг і механіка, які загалом визначають жанр гри та її правила. Сеттінг визначає умовне місце, де розгортаються ігрові події, включаючи декорації та технічне обладнання квест-кімнати (яке може бути реалістичним або фантастичним). Зокрема, механіка включає такі аспекти:

- Кількість учасників, яка зазвичай коливається від 4 до 6 осіб, але може перевищувати 10 в окремих випадках, або ж бути призначеною для одного гравця.
- Визначений час для проходження, зазвичай одна година, але можливі різні варіанти.
- Умови пересування гравців в приміщенні, які можуть бути вільними чи обмеженими залежно від сюжету;
- Оздоблення приміщення, включаючи освітлення, температурний режим та акустичне оточення.
- Кількість та розподіл завдань, які можуть включати пошук підказок, вирішення головоломок та навіть фізичні виклики [15, 608].

Квести можна розподілити за певними характеристиками:

- За місцем проведення: у приміщенні, на відкритому повітрі або комбіновані.
- За типом завдань: пошукові, інтелектуальні, ігрові.
- За змістом: краєзнавчі, літературні, екологічні, правові, спортивні.
- За типом проходження: лінійні (гравці розв'язують завдання послідовно, отримуючи нові при вирішенні кожного), штурмові (гравці самостійно вибирають шлях вирішення завдань, отримуючи основне завдання та список точок з підказками), кільцеві (аналогічно «лінійним», але гравці стартують з різних точок, які є їхніми фінішними) [11, 6].

Також квести можна типологізувати за наступними особливостями:

- за часом проведення: денні та нічні квести;
- за тривалістю: короткі, середні і довгі квести (від кількох годин до 1 тижня);
- за рівнем складності: елементарні (для новачків), просунуті, надскладні квести;
- по засобу пересування: піші, велосипедні, автомобільні;
- за віком – підліткові, молодіжні, універсальні [16, 40].

Крім того, квести поділяються:

- за *формою проведення*:

- 1) комп'ютерні ігрові квести – інтерактивна сюжетна лінія з головним героєм. Важлива частина ігрового процесу виконується шляхом вирішення головоломок та завдань;

2) веб-квести – спрямовані на пошук та аналіз веб-ресурсів та створення веб-продуктів (веб-сайтів, блогів тощо);

3) QR-квести з використанням QR-кодів;

4) медіа-квести – спрямовані на пошук та аналіз медіаресурсів наприклад, фото- та відео-квести;

5) вуличні квести (на вулиці, в парках тощо);

6) комбіновані квести – відповідно передбачає поєднання в собі відразу декількох видів.

- за способом проведення:

1) реальні;

2) віртуальні;

3) комбіновані [9, 86].

- за формою роботи:

1) груповий квест;

2) індивідуальний квест [16, 40].

Квест-тури як частина туристичного бізнесу, яка включає використання квестів, також поділяються за змістом:

1) оглядові;

2) тематичні (детективні, пригодницькі, історичні, спортивні) тощо;

3) пригодницькі – передбачають сюжетну лінію з вигаданими персонажами та подіями і передбачають дослідження учасниками об'єктів шоу;

4) історичні – складаються з історичних об'єктів з вигаданим сюжетом або засновані на реальних подіях;

5) спортивні – можуть мати елемент спортивного орієнтування [17, 55].

Будь-який квест включає в себе стандартні терміни:

- Учасник або гравець – особа, що бере участь у грі.

- Квестер – гравець в одному з видів квеста.

- Капітан – обов'язковий представник команди, який висловлює її інтереси перед організаторами.

- Команда – група, яка добровільно об'єднується для участі у грі.

- Сценарій – сукупність завдань, послідовність розв'язання яких невідома учасникам і визначається під час гри.

- Код – буквено-цифровий ідентифікатор, який підтверджує виконання завдання або фіксує час його вирішення.

- Мапа – графічне зображення місцевості.

- Чек-пойнт (контрольний пункт) – місце перевірки присутності команди на певному завданні.

- Час проходження – відведений час для завершення всієї гри.

- Рейтинг – кількісний показник участі команди протягом певного періоду часу [11, 6].

Таким чином, вперше з'явившись як частина комп'ютерної гри, квест швидко завоював популярність і вийшов далеко за рамки онлайн. Тепер ця технологія широко розповсюджена й використовується з на уроках, з метою організації дозвілля чи як розвага. Це призвело до того, що виникає величезна кількість найрізноманітніших видів квестів, які або поєднуються між собою або існують у чистому виді. Музеї також почали використовувати квести задля проведення цікавих екскурсій з елементами інтерактивності, тематичних квестів під час проведення музейних свят та включають квести до різноманітних заходів культурно-освітнього характеру.

Джерела

1. Шибєр О. Квест як креативна форма рекреаційно-дозвілєвих практик у вітчизняному просторі. *Філософія подієвої культури: історія та сучасність*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 25-26 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 195-197.
2. Про туризм: Закон України № 324/95-ВР від 15.09.1995. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 31. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 26.10.2023)
3. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. *Законодавство України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/168-2017-%D1%80> (дата звернення: 19.10.2023)
4. Шикіна О. В. Квест-атракції як нове покоління туристичних послуг. *Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання»* (м. Черкаси, 24-25 березня 2016 р.). У 2-х т. Т.1. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2016. С. 140-143.
5. Герасименко В., Галасюк С., Нездойминов С. та ін. Ринки туристичних послуг: стан і тенденції розвитку: монографія. Одеса: Астропринт, 2013. 304 с.
6. Галасюк С., Шикіна О. В. Організаційно-економічні засади функціонування малих готелів: монографія. Одеса: Атлант, 2015. 279 с.
7. Сокол І. Н. *Класифікація квестів. Молодий вчений*. 2014. № 6. С. 138-140.
8. Болдовський В., Шустка В. «Квест – це дуже просто». Методичний посібник по створенню квестів. Канів: 2018. 44 с.
9. Скрипченко І. Т. *Інноваційні технології в туризмі: навчальний посібник*. Дніпро: Журфонд, 2021. 137 с.
10. СУМ. Словник української мови в 11 томах. Інститут Мовознавства ім. О. О. Потебні. 2023. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82> (дата звернення: 19.09.2023).
11. Організація культурно-дозвілєвої діяльності молоді. Методичні рекомендації. Ужгород, 2020. 15 с.
12. Шикіна О. Шляхи підвищення привабливості регіону за рахунок розвитку квест-атракцій. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип.9. С. 460-464.

13. Шкіна О. Застосування франчайзингу, як методу управління підприємствами сфери розваг. *Управлінські науки в сучасному світі: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 10-11 грудня 2015 р.). К.: Київський національний лінгвістичний університет, 2015. С. 223-226.
14. Гродзинська І. О., Нездоймінов С. Г., Гусєва О. В., Замкова А. В. Основи рекреації (економіко-екологічний та маркетинговий аспект): навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2014. 264 с.
15. Хлевной О., Горбань В., Жезло Н. Тематичний квест в реальності як засіб підготовки населення до дій в умовах пожежі. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Пожежна та техногенна безпека, теорія, практика, інновації»*. Львів, 2016. С. 608-611.
16. Аджимян О. Р. Пошук скарбів для учнів або Geocaching. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2012. №. 8. С. 39-41
17. Герлянд Т., Кудалаєва Н., Пащенко Т., Романова Г., Романов Л. Веб-квест у професійному навчанні: методичні рекомендації / за ред. Т. М. Герлянд. Київ: ІПТО НАПН України, 2016. 141 с.

Неборачко Микола Едуардович / Neborachko Mykola

ORCID: 0009-0003-9605-6278

Державний податковий університет

5.2. Navigating post-global trade conflicts: lessons from historical dynamics and contemporary realities

Examining the context of post-global trade dynamics, this study explores the intricate interplay between historical trade conflicts and contemporary realities. Investigating lessons drawn from various historical trade disputes, such as the Opium Wars and the Anglo-Dutch Wars, it highlights the complexities of trade relations over time. Revealing the evolving mechanisms for resolving trade disputes, from negotiation regimes to modern dispute resolution mechanisms, it underscores the importance of adapting to changing economic landscapes. Furthermore, it emphasizes the influence of geopolitical tensions on trade policy, emphasizing the imperative of effective management and international cooperation. Ultimately, this comprehensive analysis offers valuable insights for navigating complex trade conflicts in the contemporary post-global era. Keywords: Post-global era, Trade conflicts, Geopolitical tensions, Historical dynamics, Contemporary realities, International cooperation, Dispute resolution mechanisms.

In the 21st century, the world has experienced a significant shift from a globalized to a post-globalized era. This transformation has been driven by several key factors. Firstly, the reversal of globalization due to political hostilities and the emergence of economic nationalism has led to a reevaluation of global economic interdependence. Secondly, the rise of emerging economies such as China, India, and Southeast Asia has shifted global economic weight, leading to faster world growth driven by these emerging economies [1]. Technological change has also played a crucial role in shaping the global economy, with innovations like telerobotics and telepresence revolutionizing industries and trade patterns. Furthermore, the challenges and opportunities presented by the 21st-century global economy offer both difficulties for smaller countries to compete with giant economies and opportunities for global integration through trade agreements and market linkages. These factors collectively contribute to the changing landscape of the global economy in the 21st century, characterized by shifts in economic power, technological advancements, and evolving trade dynamics.

The shift from a globalized to a post-globalized world has significant implications for international relations, economics, and trade dynamics. In terms of international relations, the post-global era is characterized by a reevaluation of global economic interdependence, with countries rethinking their relationships and alliances in light of changing economic realities. Economically, the rise of emerging economies and the shift in global economic weight have led to new growth patterns and opportunities, while also presenting challenges for smaller countries to compete with giant economies [2]. Trade dynamics have also evolved, with technological advancements like telerobotics and telepresence revolutionizing industries and trade patterns. The post-global era offers both difficulties and opportunities for global integration, with trade agreements and market linkages providing avenues for cooperation and competition among nations. Overall, the shift from a globalized to a post-globalized world represents a complex and multifaceted transformation that impacts various aspects of international relations, economics, and trade dynamics.

The study of trade conflict dynamics in the post-global world is crucial for understanding the complex and interconnected nature of global trade and its impact on economies and societies.

The distinct features of trade conflicts in the post-global context at present conditions are shaped by several key dynamics. Firstly, there has been a notable backlash against global trade integration in recent years, with geopolitical tensions and strategic competition between major powers like China and the U.S. taking precedence over win-win international cooperation. This shift is further exemplified by rising support for populist and isolationist parties in Western countries, indicating a move towards more fragmented international economic systems [3]. Trade challenges and opportunities remain significant, with trade policies affecting the risk of conflict and the reallocation of resources to more efficient activities, creating both opportunities and risks for countries, especially those in fragile states affected by civil conflicts [4]. Overall, these factors underscore the evolving nature

of trade conflicts in the post-global era, influenced by geopolitical tensions, economic nationalism, and the changing landscape of international relations.

The post-global era has seen a rise in trade conflicts, with several case studies illustrating their impact. One notable example is the "China-US trade war," which has been a source of disruption and its influence is gradually diminishing due to the substitution of trade partners and trade [5]. Another case study is the geopolitical shifts and their impact on global trade and investment. These shifting alliances and trade agreements are creating new trade blocs that have the potential to significantly alter global trade dynamics. Additionally, the COVID-19 pandemic led many countries to temporarily restrict exports of medicines and other essential goods, highlighting the risks associated with international specialization and reliance on a single country for critical inputs [5]. The geopolitical tensions between major powers like China and the U.S. have also led to strategic competition, with geopolitical forces taking precedence over win-win international cooperation [1]. These case studies demonstrate the evolving nature of trade conflicts in the post-global era and their implications for global trade dynamics.

Geopolitical tensions have a significant impact on trade dynamics in the post-global era. The rise of geopolitical conflicts, such as the China-US trade war, has led to a shift in global economic power and trade patterns. These conflicts can result in a decrease in domestic welfare and gains from trade by shifting production away from the most cost-efficient producers and leaving households with a lower level of total consumption [1]. Additionally, geopolitical tensions can lead to the formation of trade blocs, such as the US-centric and China-centric blocs, which could result in reduced technology and know-how spillovers [6]. Furthermore, the disruption of key trade routes, such as the Suez Canal and the Panama Canal, due to geopolitical tensions and climate change, can have a profound effect on global trade dynamics [7]. These factors highlight the complex and multifaceted nature of trade conflicts in the post-global era, with geopolitical tensions playing a crucial role in shaping trade dynamics.

The historical evolution of global trade conflicts can be traced back to ancient times, with the establishment of trade networks and routes by civilizations such as the Mesopotamians, Egyptians, and Phoenicians. The Age of Exploration in the 15th to 17th centuries saw significant expansions of international trade routes, leading to the establishment of colonies and the exchange of goods between continents [8]. Mercantilism and colonialism in the 16th to 18th centuries further shaped trade policies, with European powers aiming to accumulate wealth through favorable balances of trade and the establishment of colonies. The Industrial Revolution in the 18th to 19th centuries brought about revolutionary changes in international trade, with technological advancements facilitating mass production and trade on a global scale. Post-World War II, global efforts were made to promote international trade cooperation, leading to the establishment of the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) in 1947 and the World Trade Organization (WTO) in 1995 [8, 9]. The digital revolution of the late 20th and early 21st centuries has transformed international trade, with the rise of e-commerce platforms and intricate global supply chains [8]. Throughout history, trade conflicts have arisen due to various factors, including preserving trade monopolies, mercantilist policies, and the belief that commerce is a zero-sum game [10].

The historical evolution of global trade conflicts has been marked by various trade wars and disputes between nations. Some notable examples include the Anglo-Dutch Wars of the 17th century, which were fought over trade routes and control of the seas, and the Opium Wars between China and Britain in the 19th century [11], which were triggered by trade disagreements and resulted in the colonization of Hong Kong by the British. In the 20th century, the Weimar Republic and Poland engaged in a trade war in the 1920s and 1930s, with the former increasing tolls on coal and steel products to force the latter to give up territory. More recently, the US-China trade war, which began in 2018, has been characterized by tariffs and trade restrictions imposed by both countries, affecting billions of dollars in goods and services. These historical examples illustrate the potential for trade conflicts to escalate into full-blown wars, as seen in the First and Second Anglo-Dutch Wars, and the potential for trade wars to have long-lasting impacts on trade relationships and global economic dynamics.

Lessons learned from historical trade conflicts are relevant to contemporary post-global trade conflicts. The history of trade and war reveals that interdependence and trade do not guarantee peace, as seen in the lead-up to World War I when major conflict was deemed unthinkable despite high interdependence. The aftermath of the global crisis has led to protectionist pressures and tensions over trade policy, requiring governments to manage disagreements and challenges effectively [12]. Geopolitical conflicts have become a driver of trade policy, with rising support for isolationist parties and strategic competition between major powers potentially reshaping the international economic order [3]. These lessons emphasize the importance of managing protectionist pressures, fostering international cooperation, addressing macroeconomic imbalances, and adapting to new geopolitical realities to navigate contemporary trade conflicts successfully.

A comparative analysis of historical and current trade conflict resolution mechanisms reveals the evolution in approaches to resolving disputes. Historically, negotiation regimes have been utilized for resolving trade conflicts, relying on ad hoc rule-making and diplomacy between states [13]. These regimes are effective when states are not interested in harmonizing laws and integration goals are limited to tariff reduction and increased trade.

However, as trade agreements move towards deeper integration, the need for consistent interpretation and efficient dispute resolution increases significantly [13]. In contrast, contemporary trade conflicts are influenced by geopolitical tensions, with rising protectionist pressures and strategic competition between major powers reshaping the international economic order. The use of sanctions and trade conflicts can be seen as part of a larger strategic confrontation between different blocs, such as the Western bloc led by the U.S. and its allies, and the Eastern bloc comprising Russia, China, and their allies. Understanding these historical and current mechanisms is crucial for navigating complex trade conflicts effectively in today's interconnected global economy.

In conclusion, the 21st century has witnessed a notable transition from a globalized to a post-globalized world, driven by factors such as political hostilities, economic nationalism, and the rise of emerging economies. This shift has profound implications for international relations, economics, and trade dynamics, shaping new growth patterns and presenting both challenges and opportunities for nations worldwide. Understanding the dynamics of trade conflicts in this post-global context is imperative for navigating the complexities of modern global trade and its impact on economies and societies. The post-global era has witnessed a rise in trade conflicts, exemplified by case studies such as the China-US trade war and geopolitical shifts altering global trade dynamics. Geopolitical tensions, highlighted by the formation of trade blocs and disruptions to key trade routes, significantly shape trade dynamics in this era. Moreover, tracing the historical evolution of global trade conflicts reveals recurring patterns of disputes driven by factors such as trade monopolies, mercantilist policies, and zero-sum perceptions of commerce, underscoring the enduring complexity of trade relations throughout history. In conclusion, historical trade conflicts offer valuable lessons for addressing contemporary post-global trade disputes. The history of trade and war underscores that interdependence alone does not ensure peace, emphasizing the need for effective management of protectionist pressures and geopolitical tensions. In navigating current trade conflicts, it's essential for governments to prioritize international cooperation, manage macroeconomic imbalances, and adapt to evolving geopolitical realities. Additionally, a comparative analysis reveals the evolution in approaches to resolving trade disputes, highlighting the importance of consistent interpretation and efficient dispute resolution mechanisms in today's interconnected global economy.

Sources

1. Regional economic outlook asia and pacific : challenges to sustaining growth and disinflation : book. Washington: International Monetary Fund, 2023. 45 p. URL: <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/REO/APD/2023/October/English/ch3.aspx> (date of access: 25.03.2024).
2. Hassan M., Bezbaruah M. P. Inequality in the dynamics of development: post-globalisation changes and 21st century challenges. *Space and culture*. 2020. Vol. 1, no. 8. P. 68-77. URL: <https://doi.org/10.20896/saci.v8i1.701> (date of access: 25.03.2024).
3. The impact of geopolitical conflicts on trade, growth, and innovation : book. UC San Diego: World Trade Organization, 2023. URL: <https://www.imf.org/-/media/Files/News/Seminars/2023/fragmentation-conference/session-3-paper-1-the-impact-of-geopolitical-conflicts-on-trade-growth-and-innovation.aspx> (date of access: 25.03.2024).
4. World Bank Group. Trading away from conflict: using trade to increase resilience in fragile states. World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/trade/publication/trading-away-from-conflict> (date of access: 25.03.2024).
5. Wu X., Guo J., Song S. Influence of international trade disputes on the world industrial economic system based on inoperability input-output model. *International review of economics & finance*. 2023. No. 86. P. 787-803. URL: <https://doi.org/10.1016/j.iref.2023.03.033> (date of access: 25.03.2024).
6. Góes C., Bekkers E. The impact of geopolitical conflicts on trade, growth, and innovation: an illustrative simulation study. CEPR. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/impact-geopolitical-conflicts-trade-growth-and-innovation-illustrative-simulation> (date of access: 25.03.2024).
7. UNCTAD raises alarms on escalating disruptions to global trade due to the geopolitical tensions and climate change affecting the world's key trade routes. UNCTAD. URL: <https://unctad.org/press-material/unctad-raises-alarms-escalating-disruptions-global-trade-due-geopolitical-tensions> (date of access: 25.03.2024).
8. The evolution of international trade: a historical overview. International Trade Council – Solving trade-related issues. URL: <https://tradecouncil.org/the-evolution-of-international-trade-a-historical-overview/> (date of access: 25.03.2024).
9. WTO | Evolution of trade under the WTO: handy statistics. World Trade Organization – Home page – Global trade. URL: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/trade_evolution_e/evolution_trade_wto_e.htm (date of access: 25.03.2024).
10. Bunting G. A. GATT and the E T and the evolution of the global T olution of the global trade system: a histade system: a historical perspective. *Journal of civil rights and economic development*. 1996. No. 11. P. 505-521. URL: <https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1371&context=jcred> (date of access: 25.03.2024).
11. Karmakar A. K., Jana S. K. Trade war in the twenty-first century: a historical perspective. *Global tariff war: economic, political and social implications*. 2021. P. 3-14. URL: <https://doi.org/10.1108/978-1-80071-314-720211001> (date of access: 25.03.2024).
12. Frieden J. Global trade in the aftermath of the global crisis. *The great trade collapse: causes, consequences and prospects*. URL: https://scholar.harvard.edu/files/jfrieden/files/global_trade_in_the_aftermath_from_voxeu_e-book_0.pdf (date of access: 25.03.2024).
13. Schneider A. K. Getting along: the evolution of dispute resolution regimes in international trade organizations. *Michigan journal of international law*. 1999. No. 20. P. 697-773. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1432&context=mjil> (date of access: 25.03.2024).

Леонова Софія Володимирівна
Кандидат економічних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9231-5987
Національний університет «Львівська політехніка»

5.3. Enhancing the marketing appeal of cinemas in Ukraine amidst times of war based on research of the film distribution market

The definition of marketing in the cultural sphere is identified as a fundamental element integrated into management processes, where cultural sector organizations achieve organizational and artistic goals through satisfactory customer relations. The process of forming the value of film products for cinema customers is investigated, involving the identification, development, and delivery of this value using appropriate marketing tools. The dynamics of the film distribution market are analyzed, indicating a decrease in demand for film distribution services and, consequently, a decrease in profitability due to losses caused by physical damage from bombings and a reduction in the number of screening halls; losses due to unresolved security issues; losses due to shortened cinema hours due to curfews; losses due to decreased demand due to air raids and a decrease in purchasing power. The essence of the marketing appeal of domestic cinemas is explored through the study of cinema visitors' consumer behavior and the identification of marketing appeal parameters for customers in times of war. Surveys of domestic cinema visitors have been conducted, identifying consumers' main preferences and directions for the development of cinema networks aimed at enhancing marketing appeal for customers, which should form the basis of the institution's marketing activities in times of war. Keywords: film distribution market, cinema marketing, cinema marketing appeal, marketing appeal parameters, customer value.

Introduction. Film distribution serves as an important mechanism for the development, promotion, and popularization of national cinematography, positioning itself as a formative element of public outlook. Marketing research of the domestic film distribution market and the search for effective marketing tools within it are crucial tasks today. In Ukraine, unlike other advanced countries, film distribution is not a sector of the economy where box office revenues are a primary source of film production funding. The digitization of film distribution has fundamentally expanded the scope of film distribution: before the advent of digital copies, cinemas in small towns did not have the opportunity to screen films as the "first screen." The lion's share of revenues in developed markets comes from multi-screen cinemas (multiplexes). The largest market operators are multiplex chains (Ukrainian chains "Multiplex" and "Planeta Kino" collectively receive about 50% of revenues). After the pandemic, the global film production process resumed in 2022 by 92.4%; however, in Ukraine, production of many projects has been suspended. An overview of the film market development shows that until recently, the Ukrainian market held one of the best positions globally in terms of positive dynamics. Currently, the domestic film industry is going through challenging times. While most countries have a chance to return to 2019 figures in the near future, Ukraine is unlikely to do so: revenue in 2022 amounted to 32% of 2019 levels – the worst performance globally, linked to the consequences of the pandemic and the full-scale invasion of Russia into Ukrainian territory [1].

Challenges persist in the organizational, economic, and legal realms, creating difficulties in the development of Ukraine's film distribution market. Businesses face increasing challenges in conducting their production and economic activities amid growing uncertainty in the business environment due to the state of war. The problem of building a system of relations between the market, film producers, and distributors on one hand, and film consumers on the other, arises.

A comprehensive system for studying the problems of modern film distribution and distribution has not yet been established, nor have the prospective directions for organizing film activities. Each film distribution market operator should conduct market analysis and assess the market's requirements through marketing research, evaluating the compliance of quality indicators and the proposed product range. Ensuring the effectiveness of marketing activities is possible through the use of modern marketing and event marketing tools, which help shape the necessary range of film products and determine effective customer acquisition channels. These tools also aid in conducting marketing research, objectively analyzing market conditions, and adapting to the changing market environment.

A key aspect in ensuring the effectiveness of providing film services to viewers is the competition among existing cinema networks, which vie for the attention of potential customers by enhancing their own marketing appeal in the market. Despite the relevance of assessing the marketing appeal of cinemas, this issue remains incompletely addressed in scientific literature, partly dependent on changes in both film marketing theory concerning the emergence of new marketing tools and shifts in the film distribution market.

1. Film Distribution Marketing as a Variety of Cultural Marketing

The origins of marketing trace back to the early 20th century, although its intensive development occurred in the 1950s. Initially, marketing development primarily encompassed the sphere of consumer and industrial goods production.

The concept of marketing in the cultural sphere was first mentioned in 1967 by Philip Kotler, who stated that due to the increasing interest in cultural goods, institutions begin to compete for clients, thus the marketing concept can be applied in the cultural sphere after certain modifications. However, marketing for cultural institutions still elicits various fears and opinions among practitioners, both positive and negative. Negative attitudes often arise due to a lack of understanding of this sphere or the formation of opinions based on general, fragmentary, or outdated knowledge.

The field of cultural marketing is extremely broad yet highly heterogeneous. Marketing in culture is dedicated to the "delicate satisfaction of human needs." The marketing mix of cultural organizations consists of the composition of four basic marketing elements (product, price, distribution, and promotion), ensuring effective and professional functioning. Here, tangible goods, services, people, places, experiences, events, and more are considered—everything that can be offered in the market to satisfy human needs, such as entertainment, leisure, education, emotions, aesthetics, or desires to possess. The price of cultural goods is considered their monetary value. Distribution in culture encompasses all activities by cultural organizations aimed at creating conditions for convenient access to cultural offerings for clients. Cultural promotion includes a set of measures and tools used by cultural organizations to encourage recipients to take advantage of the benefits of cultural offerings, form long-term relationships with them, and create a positive image in their surroundings.

The implementation of marketing in the cultural sphere, both conceptually and practically, must take into account the specificity and functions of culture. For many years, the prevailing belief was that culture is a non-commercial sphere, whose value was perceived in terms of artistic expression and social benefits. However, this approach is changing, and it is now considered that cultural activities bring measurable and significant benefits and contribute to Ukraine's economic development. In the field of culture, profit, which plays an important role in business, is not an end in itself. The main goal in this case is to ensure free access to culture and national heritage, especially for state sector institutions.

If we disregard profitability issues, the purpose of marketing is to satisfy specific societal needs. Adrian Sargeant poses an important question: whose needs does a non-profit organization seek to satisfy? Philip Kotler and Sidney J. Levy emphasize the importance of clients that every organization has, regardless of whether they are called that or not. This focus on consumer benefits was a significant argument put forward by opponents of marketing activities in the cultural sphere. There was a critical attitude and a belief that this could lead to excessive catering to audience tastes, resulting in a decrease in the value of art. In contrast to these claims, Michael Mokwa, William Dawson, and Arthur Preve argue that "art has lived too long in a world of faith, hope, and charity and is stuck in it." The essence of the marketing approach is that based on careful analysis of customer expectations and collected data, a diversified offer is developed. This approach emphasizes that the product should be created taking into account the tastes of the customer we want to convince to buy a ticket. Additionally, focusing on consumer needs means not only offering those products that the customer expects at the moment but also being ready to understand their needs and anticipate their development in the future for more effective achievement of organizational goals.

Speaking of satisfying societal needs, one cannot forget about the artist and their art. It is emphasized that "the role of marketing is not to tell the artist how to create art, but rather to ensure contact between the creator-artist and the relevant audience." In this context, "the purpose of marketing is not to satisfy the needs of a predetermined client, but to gain the attention of an audience that will appreciate the artist's creativity." Additionally, "marketing plays a role in shaping the tastes of recipients, building relationships with them, and sensitizing them to culture, rather than just satisfying current needs."

Therefore, based on the above, we can formulate the following definition of cultural marketing in the film distribution sphere. Cultural marketing is a set of practices for identifying the cultural needs of potential viewers and then satisfying them through measures and other cultural services and products. These practices can be organized into a coordinated system and integrated into the overall vision and strategy of the cinema or carried out according to the customs and communication habits accepted in a given organization or by certain individuals.

Accordingly, it is useful to generalize the main marketing categories that can be used in cultural marketing in the film distribution sphere (see Table 1).

Table 1

The main categories of cultural marketing in the field of film distribution

Category	Essence
Marketing complex (4P and 4C). Marketing mix is a set of marketing processes that cover several defined areas.	The 4P are a conceptual framework that helps determine what a movie theater does for its audience and what means of interaction with it considers most effective. Because this approach was not sufficiently focused on the recipients and receivers of activities, the 4C approach was developed, which focuses more on customers. The following C's are 'customer', 'cost', 'convenience' and 'communication', i.e. the customer, the total cost to the customer, the ease of use of the solution, product or service, and the way the cinema communicates and engages with the customer.
Market research and analysis of the needs of movie rental customers	Currently available in the market processes for identifying needs and ways to meet them (surveys, interviews, focus groups or a full market research of the market) are the most relevant activities on which marketing departments, program departments and managers of film institutions should jointly focus.
Marketing strategy	A set of activities organized into a coherent system with clearly defined objectives that help to analyze and satisfy the cultural needs of potential audiences and provide organizational and communication guidelines for achieving those objectives. A strategy can also be a course of action based on a preliminary needs analysis.
Positioning	A set of practices that help identify the niche or market category in which a cinema operates, and then relate the cinema's performance to that category and the cinema's position among other solution providers.
Branding	An ordered set of practices and guidelines that create brand recognition for a movie chain by linking the brand to a set of associations and a specific market category.
Marketing tactics	A set of practices that help achieve goals such as attracting attention, building the image of the cinema, getting more subscribers or subscriptions to the newsletter.
Customer roadmap	An ordered set of touch points with the cinema brand that lead to the decision to visit it.
The client's development path	The orderly way in which the activities of the cinema establishment influence the development of potential customers who perceive the given activities.
Customer experience	The set of experiences that the activities of the brand of the cinema network cause in the customer during all contacts with the brand: from customer service during the purchase of tickets, a phone call or a question on social networks or a visit to the institution, through the impressions caused by the film to the conversation with the actors, director and employees of the institution.

Source: own development based on [7, 6, 11, 10].

From the above considerations, it follows that the complexity of defining marketing in the cultural sphere is the result of a gap between meeting the needs of the modern client and the belief that art itself is an intrinsic value and must be protected at any cost. It seems that marketing can make a real contribution to culture precisely by seeking a balance in satisfying not only the needs of artistic expression but also the needs of consumers, creating benefits for both the institution, the artist, and the clients. Therefore, the most accurate definition of cultural marketing in the film distribution sphere should be understood as "sensitive satisfaction of human needs." Recognizing that cultural institutions differ in size, structure, and the areas they represent, it should be assumed that it is impossible to propose a single marketing concept for the entire cultural sphere. However, at the center of the marketer's attention should be both the consumer of the product and the artist and their work. Therefore, marketing should be integrated into management processes, in which cultural sector organizations achieve organizational and artistic goals through satisfactory relationships with clients.

The immediate goal of film consumption, associated with leisure, relaxation, etc., appears as a secondary immediate goal of film production oriented to the market. This is logical since production achieves its goals through interaction with the consumption sphere. The necessity to involve the consumer directs the producer to satisfy viewer demands. But at the same time, the goals of film production penetrate the target orientations of the final consumer, often being imposed on them. By entering the consumption sphere, the film becomes not just a product of production that causes a social effect but also shapes the very need for cinema, tastes, and preferences, and thus the goals of the final consumer.

In the cinema market, the product (film) is a finished audiovisual work. For the consumer (viewer) to see this work, special playback equipment is required. Therefore, the consumer cannot fully evaluate the product directly at the stage of making a purchase decision. It is the seller's task in this case to provide the end consumer with as much information as possible about the film, to interest them. It is evident that the viewer watches films not for the sake of consumption itself and the goals associated with film production. From going to the cinema or watching a movie on the home screen, they seek to gain some benefit, whether it's relaxation, aesthetic pleasure,

spiritual enrichment, stress relief, and so on. Viewership consumption, essentially, is a sphere of direct production of a certain social effect, associated with the emotional, physical, moral, and intellectual state of a person.

One of the most important postulates of marketing is the belief that a buyer seeks not a product, but rather value or a solution to a problem that the product can provide. The consumer's choice is directed not at the product itself, but at the value they expect to receive from its use. This value is determined by what viewers watch a film for – to experience a certain emotional state, feeling. Thus, it is in the interest of rental companies to characterize their target market through the key value.

To satisfy a certain need or perform a certain function, the buyer usually has the option to choose from different goods: various goods can satisfy the same need. The necessary key value in the film market – emotional experience – can be provided through the same audiovisual reproduction, for example, slot machines, computer games. Substitute goods are part of the target market, although sometimes they are created in sectors that are technologically very distant. Only an analysis of the possible use of different goods allows to determine the range of goods that the consumer can purchase to perform a specific function.

Every good has a basic functional value or usefulness to which additional services can be added, creating secondary utility of various kinds.

Additional services in the film market vary depending on the distribution channel of the film. At the stage of film rental (screening of the film in the cinema), viewers are provided with a variety of independent services not related to the film process: cafes, music in the cinema lobby, stereo sound reproduction system, comfortable seats in the hall for viewers and translation chair systems. The cinema visitor receives additional services in addition to the expected spectacle on the screen. Mostly modern multi-hall cinemas serve as entertainment complexes. Visitors can not only watch a movie and experience emotions, but also have a pleasant and interesting time. Thus, cinema owners provide an improved service that meets the needs and expectations of customers.

Since a product has many different properties, the same product can satisfy different needs of certain groups of buyers and thus fulfill different basic functions. The same game film can meet a range of needs for many groups of buyers: relaxation, entertainment, stress relief, language learning. Each group of consumers corresponds to a different basic function, and therefore, there are as many different segments as there are functions.

Consumer characteristics of film production can be studied as both goods and services. Services have four main characteristics that significantly affect the development of marketing programs: intangibility, inseparability from the source, variability, and perishability. Following this definition of services, the emergence of films in various forms on the market can be classified as follows: pure services; more goods than services.

The film is presented to the consumer in the form of a pure service when the film is shown in cinemas and on television. Unlike tangible goods, the film cannot be seen or heard until a ticket is purchased at the cinema or the television is turned on. The film is displayed on the screen and viewed by the end consumer (viewer) simultaneously, unlike tangible goods (such as recorded electronic media) that are produced, stored, and distributed through a network of numerous intermediaries. Since the end consumer is a direct participant in the service process, the interaction between the service provider (cinemas, television channels) and the consumer is a notable characteristic of the service as a product.

Building relationships with customers in the value creation process is a key issue (affected by customer relationship management processes, including: customer selection, customer acquisition, customer retention, and relationship development) [14].

The primary value for the cinema customer is the cinema network's offering. This is the most important tool of marketing policy. The concept of an offer is defined as a mandatory proposal to sell goods or provide services under specified conditions and for a specified period, addressed to potential buyers.

The process of creating value for cinema customers involves defining, developing, and delivering this value. Defining value includes analyzing and studying the needs of customers – viewers. Familiarizing oneself with customer expectations and identifying requirements that will satisfy these expectations can lead to increased customer satisfaction. Knowing the importance of value to customers allows for adapting market offerings to demand and ultimately profiting from providing that value. The expected value associated with visiting the cinema, according to research, includes entertainment/relaxation; emotional audiovisual experience; and comfortable film viewing.

Taking into account the main components of the value creation process for consumers can be considered specific elements that facilitate this process. For effective value formation, targeting the appropriate audience is necessary. Despite the popularity of cinema among viewers, it is advisable to target the demographic and social characteristics of people who visit cinemas more frequently, as they may constitute the primary target segment. These customers are likely to be professionally active women or men, aged 19-55, with average or higher education. It is also important to use appropriate measures to attract customers (in this case, special attention should be paid to proper administration of the cinema's website; ticket pricing accessibility; flexibility of session schedules; and accessibility of location-related facilities and communications – such as parking availability).

In creating value, it is crucial to retain the customer, which is much more challenging than attracting them. To achieve this, the focus should be on improving the offer, including the repertoire; limiting the number of advertising announcements before screenings; conducting advertising campaigns; implementing loyalty programs; and appropriate ticket price management.

Effective customer relationship development for cinemas can be achieved through the provision of additional services, organizing additional events (such as film festivals, exhibitions, etc.), introducing new forms of booking and ticket sales (mobile applications), and conducting audience surveys (see Figure 1).

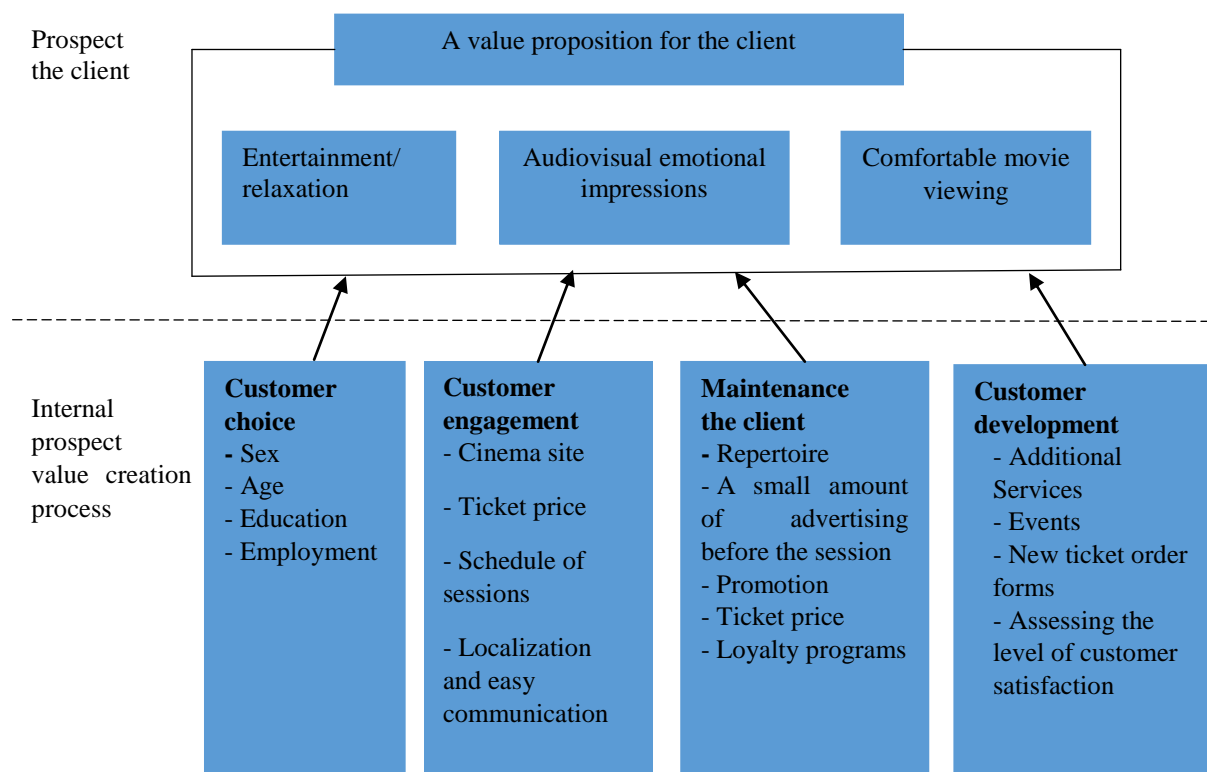

Fig. 1. Relationship management tools in creating value for movie theater customers
Source: [24].

The quality of the film material, which depends on the script, acting, cast, music, etc., plays a significant role in shaping the value for the cinema customer. Many factors influence the emotions associated with visiting a cinema. For some consumers, emotions will be triggered solely by aesthetic impressions of the film, which can be summed up as a "good" or "bad" movie. For others, emotions (positive or negative) will be enhanced by the infrastructure and conditions in which they watched the film – what creates the "packaging" of the product, which is the film.

The main assortment (repertoire offer) of cinemas and the so-called limited offer have a significant impact. Cinemas have a great influence on other elements related to film viewing (e.g., infrastructure) and on the offer of extended product elements, thus creating value for customers and, accordingly, ensuring the marketing attractiveness of the establishment.

The presented elements of relationship management in creating customer value form the basis for decision-making regarding the adaptation of the offer of cinemas in Ukraine. Cinemas must take into account the viewers' demands regarding the repertoire and screening times, ticket pricing, or expanding ticket booking methods. Winning over a customer once does not necessarily lead to capturing their attention again (especially in conditions of high market competition). Moreover, when visiting a cinema, the viewer should have a sense of their dreams and expectations being fulfilled. The methods of promotion play a significant role in shaping customer expectations and, as a result, customer value. The film industry undoubtedly has extensive experience in distributing content on

the Internet. However, both content and videos will not be promoted without the help of a professional marketer. If a company invests in quality content, it is essential to spend the allocated funds effectively.

2. Research of the film rental market and evaluation of the marketing attractiveness of PJSC "Multiplex-Holding" by the integral criterion

Analyzing the demand for film production over the past 3 years, it can be said that the demand has a seasonal variable nature, which is expressed in seasonal fluctuations. In autumn and at the beginning of spring, it grows (due to new premieres), while in summer it begins to decline, as most visitors are on vacation. Considering that in 2019 the demand for production declined due to the mass lockdown and panic, because people stayed at home and most of them were afraid to go to cinemas. In 2020, the situation had already normalized more or less, but the most promising level of demand was in 2021, when panic about the pandemic decreased. Due to the fact that the pandemic caused a large number of unemployment and worsened the country's economy, it forced potential clients to switch to cheaper production, that is, to buy tickets in cheaper halls and save on ancillary services.

The Russian invasion of Ukraine on February 24 stopped the operation of many cinemas throughout the country. Due to hostilities in many cities, cinemas were damaged or destroyed, some ended up in occupied territory. The main problems of cinemas today are a decrease in demand for film rental services and, accordingly, a decrease in the profitability of this sector due to losses caused by physical damage due to bombardments and a decrease in the number of demonstration halls; losses due to unresolved security issues (not all cinemas have bomb shelters); losses due to the inability to demonstrate film premieres; losses due to the reduction of working hours of cinemas due to the introduction of curfew; losses due to a decrease in demand due to air alerts and a decrease in purchasing power of the population.

The increase in competition in the film rental market necessitates the relevance of increasing the marketing attractiveness of cinemas in order to build long-term relationships with existing clients and attract new clients based on film marketing principles. Film marketing is the process of promoting a film to increase its value and profitability, an activity that promotes awareness and interest in film production. The ultimate goal of film marketing is to attract viewers to watch. Film marketing is an activity aimed, on the one hand, at making a profit from film rental, and on the other hand, at meeting the needs of viewers; it is a process aimed at developing the leisure of the population and contributes to identifying market needs, forcing interested participants in the film market to react to them.

Research of the film rental market and evaluation of the marketing attractiveness of PJSC "Multiplex-Holding" by the integral criterion

Analyzing the demand for film production over the past 3 years, it can be said that the demand has a seasonal variable nature, which is expressed in seasonal fluctuations. In autumn and at the beginning of spring, it grows (due to new premieres), while in summer it begins to decline, as most visitors are on vacation. Considering that in 2019 the demand for production declined due to the mass lockdown and panic, because people stayed at home and most of them were afraid to go to cinemas. In 2020, the situation had already normalized more or less, but the most promising level of demand was in 2021, when panic about the pandemic decreased. Due to the fact that the pandemic caused a large number of unemployment and worsened the country's economy, it forced potential clients to switch to cheaper production, that is, to buy tickets in cheaper halls and save on ancillary services.

The Russian invasion of Ukraine on February 24 stopped the operation of many cinemas throughout the country. Due to hostilities in many cities, cinemas were damaged or destroyed, some ended up in occupied territory. The main problems of cinemas today are a decrease in demand for film rental services and, accordingly, a decrease in the profitability of this sector due to losses caused by physical damage due to bombardments and a decrease in the number of demonstration halls; losses due to unresolved security issues (not all cinemas have bomb shelters); losses due to the inability to demonstrate film premieres; losses due to the reduction of working hours of cinemas due to the introduction of curfew; losses due to a decrease in demand due to air alerts and a decrease in purchasing power of the population.

The increase in competition in the film rental market necessitates the relevance of increasing the marketing attractiveness of cinemas in order to build long-term relationships with existing clients and attract new clients based on film marketing principles. Film marketing is the process of promoting a film to increase its value and profitability, an activity that promotes awareness and interest in film production. The ultimate goal of film marketing is to attract viewers to watch. Film marketing is an activity aimed, on the one hand, at making a profit from film rental, and on the other hand, at meeting the needs of viewers; it is a process aimed at developing the leisure of the population and contributes to identifying market needs, forcing interested participants in the film market to react to them.

Positioning of a cinema network in the market significantly influences its reputation, allowing to differentiate one cinema of the network from another (assortment of films, favorable prices, loyalty programs, service quality and speed, additional services, etc.).

A cinema that focuses on satisfying customer needs stands out with a high level of service and employee qualifications compared to competitors. The image of a cinema is the main criterion for competitiveness and marketing attractiveness. Therefore, to increase the number of loyal customers, it is important to strengthen this image.

Therefore, when researching the issue of determining the marketing attractiveness of a cinema, the following factors should be taken into account: the reputation of the cinema (customer perception in terms of trust); product range width (variety of film products); understanding of customer needs (providing services that customers require); level of service (providing services to customers quickly and efficiently); tariff flexibility; stability; safety (both personal and customer safety).

In addition to the factors listed above, advertising, digitalization, and inclusivity should also be added, as services should be accessible to all segments of the population, from children to the elderly. However, there is a problem of lack of knowledge and inability to use online systems. In the conditions of rapid development and digitalization, everything is transitioning from offline to online. The cinema industry is no exception and should be one of the first to embrace the trend of digitalization and adapt it for its customers.

To study the marketing attractiveness of domestic cinemas, the author conducted a survey aimed at identifying parameters of marketing attractiveness for clients. The research involved the use of a formal approach based on random data selection to determine the sample size for quantitative evaluation of the research results. The sample is formed on the basis of equal probability of all elements of the general population to be included in its composition. The survey of cinema visitors was conducted using a Google form on the Internet.

The research results showed that the majority (97.7%) of respondents prefer cinema as a genre of art. At the top among the means used by respondents for watching movies are free online channels (77.3%), followed by cinema services (65.9%), indicating the high popularity of cinema establishments. 72.7% of respondents indicated that the main factors influencing their decision to watch a movie in a cinema are quality sound and image, the atmosphere in the cinema (56.8%), another opportunity to "dress up" and "go out" (38.6%), and the ability to quickly watch movie premieres (36.4%). It can be concluded that going to the cinema is perceived by potential viewers as a comprehensive service.

When asked "What factors do you consider when choosing a cinema to watch a movie?" the following importance distribution was obtained: ticket price – 17; film repertoire – 20; comfort – 24; cleanliness in the hall – 26; availability of a mobile application – 12; discounts – 17; information about new releases and promotions – 15; food court assortment – 17; absence of queues – 18; staff politeness – 25; additional events (meetings with movie stars, movie discussions, etc.) – 17. It can be concluded that the most important factors for clients are comfortable viewing conditions (cleanliness in the hall), staff politeness, and the cinema's repertoire. Of moderate importance are the absence of queues, food court assortment, and ticket price. The least importance was given to "information about new releases and promotions" and "availability of a mobile application".

The favorite ways of purchasing tickets for respondents are online through the website and online through the application. The second most popular method is purchasing at the box office on the day of the session. This method indicates the feasibility of increasing the use of digital ticket distribution tools.

The most accessible means of obtaining information about new movie releases are social networks (56.8%), recommendations from friends, acquaintances (20.5%), and the cinema's website (15.9%). This means that cinema networks should use internet tools for advertising campaigns and focus on viral marketing principles.

Table 2

Summary of respondents' answers regarding the identification of factors influencing consumer behavior of cinema visitors

№	Question	Most common answers (%)
1.	Do you like watching movies?	yes – 97,7 no – 2,3
2.	Has the frequency of your visits to cinemas changed in connection with military operations?	Decreased- 65,9 Increased – 4,5 Remained unchanged – 29,5
3.	Who usually buys a movie ticket?	I personally – 38,6 My companion – 9,1 Someone from friends – 2,3 Differently – 50
4.	How do you buy tickets?	At the box office, on the day of the session – 25 At the box office in advance- 2,3 Online from the site – 34,1 Online from the app – 34,1

Continuation of Table 2

5.	Do you use a loyalty program?	Yes – 34,1 No – 65,9
6.	What types of movie theater seats do you usually choose?	Usual places- 84,1 VIP/LUX places – 18,9 VIP/LUX hall--
7.	Which rental week do you choose to watch?	premiere week – 13,6 2-4 week – 81,8 last days of rental – 4,5
8.	What session time do you choose to watch?	From 10 a.m. to 12 p.m – 4,5 after 12 noon until 6 pm – 40,9 after 6 pm – 54,5
9.	You visit the cinema mostly:	on weekdays- 29,5 on weekends- 68,2 holidays – 2,3
10.	Which of the following movie networks is the most recognizable to you?	Planet Cinema – 25 Multiplex – 70,5
11.	Have you ever visited multiplex cinemas?	Так – 86,4 Ні – 13,6
12.	Do you agree that an active advertising campaign of a certain film has a positive effect on your decision to visit the cinema?	Так – 90,9 Ні – 9,1
13.	Your gender	Жіноча – 65,9 Чоловіча – 34,1
14.	Your age	19-25 years – 65,9 26-39 years – 9,1 40-55 years – 20,5 65-75 years – 4,5

Source: generalized based on the survey results.

The main segment of the cinema network learns about new movies from social media (Facebook, Instagram, YouTube), the cinema's website, and advertisements before screenings ("Napoleon," "Barbie," a film about the BTC group). The most visited movies are "Dovbush" (13.6%), "Barbie" (9.1%), and "Oppenheimer" (9.1%). From this, it can be concluded that an active advertising campaign for a particular movie positively influences respondents' decisions to visit the cinema, as affirmed by 90.9% of respondents.

Most respondents consider ideal cinema conditions to include a small number of people in the hall, silence, comfortable temperature, the presence of comfortable transformer seats, cleanliness, a flexible schedule of screenings, quality movie content, an intelligent audience, walking accessibility to the cinema, the availability of a mobile application, and the ability to purchase tickets on the go, no queues, inclusion of popcorn in the ticket price.

Therefore, from this research, the main consumer preferences and directions for the development of "Multiplex-Holding" can be identified, the so-called "growth vectors," aimed at its improvement, which should be the basis of the cinema's marketing activities.

These development directions should include:

- maintaining and gradually increasing market share;
- improving marketing activities, attracting and retaining customers;
- expanding sales channels.

Based on the summarization of survey results, an assessment of the importance of cinema network marketing attractiveness parameters was conducted, and their ranking was performed. According to the experts' evaluation results, it can be concluded that important factors include a positive cinema reputation, customer service level, film assortment, affordable ticket prices, audience safety, comfort level in the hall, availability of modern movie rental technologies, and digitization of the ticket ordering process, which overall confirms the results of the conducted research.

Therefore, attention should be paid to the above-mentioned parameters when developing measures to enhance the marketing attractiveness of cinema establishments. The choice of criteria depends on the service the viewer wants to use. All criteria can be divided into two major groups: objective and subjective. Objective criteria are those that are reliable and accurate, while subjective criteria are subject to emotions and individual preferences. The objective selection criteria for choosing a cinema can include the following (Table 3): reputation and image of the establishment, level of service at the box office and at the food court (indicating the level of professionalism, motivation, and qualifications of the staff), availability of modern cinema rental technologies, comfort and cleanliness in the hall, safety (personal safety of customers and staff), breadth of genre assortment, pricing policy.

Subjective evaluation criteria for selection include: accessibility (location of the cinema), comfortable viewing conditions, advertising and media representation of the establishment, digitization of the establishment.

Let's conduct a comparative assessment of the marketing attractiveness of "Multiplex-Holding" relative to competitors based on these criteria using the expert method. Ratings are assigned on a ten-point scale (Table 3).

Table 3

Marketing Attractiveness Assessment Matrix "Multiplex Holding" PJSC

Criterion	Weight of criterion, %	Criterion ratings					
		PJSC Multiplex Holding		"Planet Cinema 4DX"		"Cinemapalace Network Lviv"	
		(A)		(B)		(C)	
		Expert	Weighted	Expert	Weighted	Expert	Weighted
K ₄	0,06	8,1	0,49	7,2	0,43	5,9	0,35
K ₆	0,03	7,8	0,23	7,1	0,21	6,3	0,19
K ₉	0,03	7,3	0,22	7,1	0,21	4,2	0,13
K ₁	0,08	8,5	0,68	7,8	0,62	6,5	0,52
K ₁₃	0,06	7,2	0,43	7,6	0,46	8,1	0,49
K ₁₅	0,07	9,1	0,64	8,3	0,58	6,7	0,47
K ₇	0,05	6,8	0,34	7,5	0,38	6,1	0,31
K ₈	0,08	7,8	0,62	6,7	0,54	5,4	0,43
K ₁₄	0,03	8,2	0,25	7,6	0,23	2,1	0,06
K ₅	0,07	7,7	0,54	7,8	0,55	5,9	0,41
K ₃	0,09	8,3	0,75	7,5	0,68	4,3	0,39
K ₁₁	0,1	8,2	0,82	7,9	0,79	5,2	0,52
K ₁₀	0,09	7,5	0,68	7,6	0,68	7,7	0,69
K ₁₂	0,06	7,7	0,46	7,1	0,43	6,5	0,39
K ₂	0,1	6,8	0,68	6,6	0,66	4,3	0,43
Сума	1		7,82		7,44		5,78

Source: Own development

The evaluation was based on empirical data about competitors. Using the comprehensive criterion, let's calculate the suitability series for cinema establishments:

PJSC "Multiplex-Holding" ($\sum K = 7.82$);

Planet Cinema 4DX ($\sum K = 7.44$);

"Kinopalats" Lviv network ($\sum K = 5.78$).

Therefore, according to the weighted assessment, among the three cinema networks, PJSC "Multiplex-Holding" occupies the first place.

To maintain the leadership position, PJSC "Multiplex-Holding" should continue to maintain such parameters as digitalization, a wide range of food court options, flexible screening schedules, visitor safety, and the overall reputation of the cinema. Additionally, parameters such as "competence of cinema staff" and "level of service" have been revealed as important for visitors.

Here are the main recommendations for each criterion that will help increase the marketing attractiveness of PJSC "Multiplex-Holding":

Cinema reputation:

- Active PR and marketing. It is necessary to launch advertising campaigns emphasizing the high quality of service and modernity of cinema halls.

- It is important to systematically respond to feedback on the Internet, regardless of their nature, demonstrating the importance of customer feedback.

Flexible screening schedules:

- It is necessary to study demand and develop a flexible screening schedule, taking into account the popularity of films and convenience for visitors.

- Special screenings, such as morning screenings for children or thematic evenings for different audiences, would be reasonable.

Food court assortment:

- Introducing new flavors of popcorn and soft drinks that are not available in other networks will distinguish the company among all cinemas.

Cinema rating:

- It is necessary to ensure regular updating of the film assortment, taking into account the latest trends and visitor preferences.

- Implementing a system of bonuses or discounts for visitors who leave positive feedback about the cinema would be a good idea.

Level of service:

- Investing in training and development of staff will improve their professional competence and service.

- It is worth offering personalized service, remembering regular visitors and providing individual recommendations.

Internet reviews:

- Encouraging visitors to leave reviews, for example, through contests, promotions, or additional bonuses.

- After this, all reviews should receive a response, actively addressing questions, complaints, or gratitude from visitors.

Location.

It is advisable to continue opening cinemas in shopping centers, as there are parking facilities, restrooms, and more. Additionally, many visitors come to watch a movie after shopping in the stores.

Competence of cinema staff:

- Staff should be provided with regular training on the latest technologies and trends in cinematography so they can answer any questions that interest visitors.

- Implementing a reward system for high levels of service and professional competence.

Availability of the latest cinema technologies:

- Regular equipment updates will ensure visitors receive the highest quality picture and sound;

- It is worthwhile to consider the possibilities of using virtual and augmented reality for unique experiences.

Safety:

- Staff should undergo training in fire safety and first aid provision.

- It is also advisable to install effective security monitoring systems and automatic response to any threats.

Digitalization:

- Mobile applications should be developed and improved to provide ease of ticket purchase and access to exclusive content.

Variety of genres:

- Supporting film festivals will provide the necessary conditions for presenting a wide range of genres.

- Surveying audiences will help determine their preferences to consider when choosing films.

Pricing policy:

- Flexible pricing should be applied for different visitor groups and periods.

- It is important to offer price reductions when purchasing multiple services simultaneously.

Advertising:

- Increasing the use of targeted advertising online, particularly on platforms where the target audience is actively present (such as social media and search engines).

- Creating attractive videos and virtual tours of the cinema will showcase its features and comfortable conditions. These materials should be placed on the official website.

Comfortable viewing conditions:

- Comfortable viewing conditions should be provided, including clean halls, pleasant scents, and comfortable seating.

Conclusions.

Marketing in the film industry plays a crucial role in the creation and distribution of films as it allows reaching a wide audience. Marketing in the film industry encompasses a broad spectrum of activities from creating advertising strategies to increasing the recognition and marketing attractiveness of cinemas.

To identify the parameters of marketing attractiveness of domestic cinemas, a survey was conducted, the results of which highlighted the importance of a positive reputation of the cinema, customer service level, rental assortment, ticket prices, audience safety, comfort level in the hall, availability of the latest cinema technologies, and digitalization of the ticket ordering process. Therefore, attention should be paid to the above-mentioned parameters when developing measures to enhance the marketing attractiveness of cinemas.

A well-planned and executed marketing campaign using modern technologies can significantly increase the audience and enhance the marketing attractiveness of cinemas by drawing attention to the film product and its value to the customer. The following marketing tools are recommended for creating demand for the film product to ensure its effective distribution: dissemination and promotion of movie trailers; publication of informational materials in mass media; advertising using social media and video platforms; popularization of the film product

through communication with the creative team involved in its creation; organization of press conferences; participation in film festivals; receiving awards of national or global scale for the film.

At the same time, cinema networks should establish effective cooperation with film producers using special promotional activities. Long-term relationships with audiences need to be maintained to stimulate repeat visits by creating a pleasant atmosphere, style, unique events, and brand image through cross-channel offline and online communications, including having a website with a schedule of sessions and ticket purchasing options; managing social media pages (Facebook, Instagram, Telegram); using chatbots; handling reviews on event websites, Google Maps, and social media; having a dedicated mobile app; using email newsletters; utilizing contextual advertising; outdoor advertising (billboards, metro walls); placing POS materials in touch zones; organizing promotions in cinemas; holding pre-premiere screenings; organizing children's parties, animations, and master classes.

Alongside the entire creative industry, the film distribution sector needs support for recovery and continuation of work in times of war, which includes reducing (temporarily suspending) rent payments, introducing special conditions for the film industry during wartime, introducing grants and state-funded loan programs to preserve jobs and salaries, timely informing through communication portals about the resumption of cinema network operations.

Sources

1. Million losses, air alarms, and free screenings: How Ukrainian cinemas are recovering. URL: <https://detector.media/rinok/article/199047/2022-05-09-milyonni-zbytky-poviryani-tryvogy-ta-bezkoshtovni-seansy-yak-vidnovlyuyut-robotu-ukrainski-kinoteatry/>
2. Kotler P., Armstrong G. Principles of Marketing. Pearson International Edition. England, 2010. 131 p.
3. Jedlewska B. Marketing w działalności podmiotów kultury – aktualne wyzwania, problemy i doświadczenia, "Zarządzanie w Kulturze". 2006. T. 7 S. 95-105.
4. Kotler P., Scheff J. Standing Room Only: Strategies for Marketing the Performing Arts, Harvard Business School Press. Boston, 1997. S. 560.
5. Sobocińska M. Uwarunkowania i perspektywy rozwoju orientacji rynkowej w podmiotach sfery kultury, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław, 2015. S.387.
6. Sargeant A. Marketing w organizacjach non-profit, Oficyna Ekonomiczna. Oddział Polskich Wydawnictw Profesjonalnych. Kraków, 2004. S. 388.
7. Kotler P., Levy S. J. Broadening the concept of marketing. Journal of Marketing, Vol. 33(1). 1969.S. 10-15. 55
8. Searkel P. D. Marketing Principles and the Arts, [w:] Marketing the Arts/red. M. P. Mokwa. New York, 1980. S. 65.
9. Mokwa M. P., Dawson W. M., Prieve E. A. Marketing the Arts. Praeger Press. New York, 1980. P. 182-200.
10. Wróblewski Ł. Strategie marketingowe w instytucjach kultury, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne. Warszawa, 2012. S. 236.
11. Sobocińska M. Uwarunkowania i perspektywy rozwoju orientacji rynkowej w podmiotach sfery kultury, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław, 2015. S. 387.
12. Kotler P., Scheff J. Standing Room Only: Strategies for Marketing the Performing Arts, Harvard Business School Press. Boston, 1997. S. 560.
13. Hill L., O'Sullivan C., O'Sullivan T. Creative Arts Marketing. Butterworth-Heinemann. Oxford, 2003. 322 p.
14. Wolny R. Rynek e-usług w Polsce – funkcjonowanie i kierunki rozwoju, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. Katowice, 2013. S. 217.
15. Anderson J. C., Kumar N, Narus J. A. (2010). Sprzedawcy wartości. Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
16. Szymura-Tyc M. (2005) Marketing we współczesnych procesach tworzenia wartości dla klienta i przedsiębiorstwa. Akademia Ekonomiczna im. K. Adamieckiego w Katowicach, Katowice.
17. Widz kinowy w Polsce. Raport z badań, Centrum Badań i Transferu Wiedzy, UE Katowice. URL: <https://www.pisf.pl/aktualnosci/widz-kinowy-w-polsce-raport-z-badan>
18. Niemczyk A. Marketing w sferze kultury. Wybrane problemy, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie. Kraków, 2007. S. 87.
19. Чижиков Г. Д. Ринкова привабливість підприємства: сутність, змістовні характеристики, складові. Ефективна економіка. 2013. № 1. С. 53-56.
20. Кубів С. І., Оцінка комерційного банку в концепції досконалої привабливості. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2004. №517. С. 140-148.
21. Кубів С. І., Криківський С. В., Косар Н. С. Маркетингова концепція формування привабливості комерційного банку монографія. Львів, 2006. 232 С. 12.
22. Шеремета Б. О. Аналіз кінопрокатного ринку України та напрямки його розвитку. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми економіки та управління». 2019. Вип. 6. №3. – С. 57-63.
23. Карабаза І. А. Маркетингова стратегія у кінобізнесі: закордонний досвід просування кінопродукту на ринок. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2019. №24. С. 53-57.
24. Леонова С., Леонова Х. (2023). Ідентифікація маркетингової привабливості вітчизняних кінотеатрів в умовах воєнного часу. Економіка та суспільство, (57). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-36>
25. Сайт мережі кінотеатрів "Multiplex" url: <https://multiplex.ua/ua/about>
26. Свірідова О. В. Особливості існування явища ринкової привабливості підприємства. Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: збірник наукових праць. 2013. № 2. С. 75-83.
27. Sheremeta B., Chukhray N., Karyu O. Marketing tools as the competitiveness enhancer of the Ukrainian film distribution market entities. 2019. Innovative Marketing. Vol. 15. Issue 4. URL: <https://businessperspectives.org/media/zoo/applications/publishing/templates/article/assets/js/pdfjs/web/12849>

Назаренко Олександр Володимирович
Доктор економічних наук, професор
ORCID: 0000-0001-7546-174X
Сумський національний аграрний університет

5.4. Звіт про управління окремого бізнес суб'єкта: порядок формування, подання та особливості аудиту

Звітність виступає завершальним етапом облікового процесу, який має за мету задоволення інформаційних потреб всіх груп користувачів. Звіт про управління призначений для надання вичерпних відомостей щодо діяльності окремого бізнес суб'єкта, включаючи фінансову та нефінансову інформацію. Розглянуто порядок формування та особливості подання даної форми звітності. Визначено роль аудитора, аналітичних аудиторських процедур при проведенні аудиту фінансової звітності, інших супутніх звітних форм (в. т.ч. Звіту про управління) та підготовці звіту незалежного аудитора. Ключові слова: аудиторські процедури, бізнес суб'єкт, звіт про управління, нефінансова інформація, стейхолдери, фінансова звітність.

Вступ. За сучасних фінансово-економічних умов, що склались, імплементації вимог Директиви 2013/34/ЄС щодо класифікації підприємств (здійснення поділу їх на мікро-, малі, середні та великі), зростання вимог до соціальних та екологічних компонент, поширення концепції сталого розвитку функціонування бізнесу, впровадження нових форм звітності, поняття «підприємство, що становить суспільний інтерес», розширення сфери діяльності обов'язкового аудиту, наявність суттєвих коректив чинної законодавчо-нормативної бази, беззаперечної актуальності набуває представлення у звітності господарюючих суб'єктів не тільки фінансової інформації, а й нефінансової.

Метою формування показників Звіту про управління виступає потреба доповнення річної фінансової звітності необхідною інформацією, яка допоможе наявному колу стейкхолдерів отримати достовірне уявлення щодо результатів діяльності суб'єкта господарювання, перспективи його подальшого розвитку, зокрема, про існуючі основні ризики й невизначеності діяльності та дії керівництва згідно заявлених стратегічних планів розвитку окремого підприємства. Відповідна інформація може бути відображена низкою фінансових і нефінансових показників. Поєднання фінансової та нефінансової інформації характерне для так званої інтегрованої звітності, яка на сьогодні з'явилася у світовій практиці.

Для побудови якісного інформаційного супроводження діяльності окремого бізнес суб'єкта, виникає потреба у появі нових та вдосконаленні вже існуючих форм звітності, зокрема Звіту про управління. Процес формування показників даної звітної форми перебуває в колі інтересів значної кількості науковців. Порядку формування її показників, окремим аспектам подання та проведення аудиту присвятили свої праці К. Безверхий, Т. Бондар, К. Гнедіна, С. Голов, О. Євсєєва, С. Згурська, С. Зубілевич, П. Куцик, А. Озеран, В. Пантелєєв, О. Петрик, Н. Проскуріна, С. Рогозний, С. Свірко, М. Соловійова, О. Тивончук та інші. Незважаючи на наявність ціннісних напрацювань та вагомість результатів здійснених ними досліджень, питання щодо особливостей формування, представлення, подання звітних показників, аудиторського супроводження Звіту про управління, є досить дискусійними, що і обумовлює беззаперечну актуальність даної наукової праці.

Виклад основного матеріалу. Звітність завершальний етап облікового процесу, який має за мету задоволення інформаційних потреб всіх користувачів. Головне джерело інформації про реальні результати діяльності підприємства – оприлюднена фінансова звітність, що містить систематизовані за чинним законодавством показники за звітний період. Зміст звітності повинен бути зрозумілим не лише для фахівців у галузі обліку та економіки, а й для зовнішніх і внутрішніх користувачів. Це означає, що звітність повинна відповідати різним рівням досвіду в оцінці економічних та фінансових показників. Однак, деякі користувачі можуть мати специфічні інформаційні потреби, які не враховані у загальній звітності. Тому виникає потреба в доступі до Звіту про управління, який надається окремими категоріями суб'єктів господарювання згідно з чинним законодавством. Цей звіт, хоч і подається разом із фінансовою звітністю, але не є її складовою частиною. Він доповнює фінансову звітність аналізом, який частково базується на фінансових даних, та містить додаткову інформацію, не включену до фінансової звітності. Звіт про управління має гнучку форму та є формою нефінансової звітності, що відповідає різним інформаційним потребам користувачів [4].

Світова практика підготовки та оприлюднення підприємствами інформаційно розширених річних звітів, у яких фінансові показники доповнюються додатковими інформаційними компонентами описового характеру, має майже півстолітню історію. Зростаючі вимоги щодо підзвітності сучасного бізнесу,

транспарентності корпоративного управління тощо, виступили передумовою появи документу, підготовленого, у переважній більшості випадків, радою директорів, де деталізується додаткова фінансова інформація, що не регулюється діючими стандартами обліку та звітності, але являється необхідною для побудови об'єктивного відображення фінансового стану та отриманих результатів діяльності господарюючого суб'єкта, а також нефінансова інформація, яка пов'язана з корпоративною соціальною відповідальністю та корпоративним управлінням [18].

Подібний звіт став обов'язковою, невід'ємною компонентою річної звітності підприємств у значній кількості країн світу і може називатись дещо по-різному [20]:

- звіт керівництва (Management Report) або коментар керівництва (Management Commentary);
- у США та Канаді підприємства зобов'язані складати звіт під назвою «Обговорення та аналіз керівництва» (Management Discussion and Analysis (MD&A));
- у Великобританії – «Стратегічний звіт» (Strategic Report) та «Звіт директорів» (Director's Report);
- у Австралії – звіт «Оцінка діяльності та фінансовий огляд» (Operating and Financial Review).

Починаючи з 2018 року українські компанії формують та подають Звіт про управління. Дана процедура реалізується у відповідності до пункту 7 статті 11 «Загальні вимоги до фінансової звітності» Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні», яким передбачено складання Звіту про управління. Відповідний Звіт про управління подається разом з фінансовою звітністю та консолідованою фінансовою звітністю в порядку та строки, встановлені законом [14]. Діючі законодавчі норми визначають, що від подання даного звітного документу звільняються мікропідприємства та малі підприємства. Середні підприємства отримали право не здійснювати відображення у Звіті про управління нефінансової інформації.

З першого січня 2018 року застосовується нова класифікація підприємств з поділом на мікро-, малі, середні та великі, яка передбачена у відповідності до ст. 2 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». Відповідну класифікацію представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Визначення категорії підприємств (мікро-, малі, середні та великі) згідно норм Закону України № 996

Категорія підприємства	Критерії оцінки за рік, що передує звітному		
	Балансова вартість активів, євро*	Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), євро*	Середня кількість працівників, осіб
Мікропідприємства	До 350 тис.	До 700 тис.	До 10
Малі	До 4 млн	До 8 млн	До 50
Середні	До 20 млн	До 40 млн	До 250
Великі	Понад 20 млн	Понад 40 млн	Понад 250

*Застосовується офіційний курс гривні до іноземної валюти (середній за період), розрахований на підставі курсів НБУ, які встановлювалися для євро протягом відповідного року.

Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [14]

Для потрапляння до відповідної категорії груп підприємств, показники діяльності господарюючого суб'єкта, на дату складання річної фінансової звітності, мають відповідати щонайменше двом із трьох критеріїв представлених у таблиці 1.

Новоутворені господарюючі суб'єкти під час визначення відповідності представленим критеріям застосовують показники, що були отримані на дату складання форм річної фінансової звітності.

За умов, коли бізнес суб'єкт однієї з представлених категорій за показниками форм річної фінансової звітності впродовж двох років поспіль не відповідає критеріям, що наведені, він відноситься до належної категорії підприємств. Для визначення відповідності представленим критеріям, визначеним у євро, застосовується офіційний курс гривні до іноземних валют (середній за період), який був розрахований на підставі офіційно затверджених валютних курсів Національного банку України, що визначалися для євро впродовж відповідного року [14].

Організаційна концепція формування Звіту про управління представлена у «Методичних рекомендаціях зі складання звіту про управління», затверджених Наказом Міністерства фінансів України від 07.12.2018 № 982 [15], відповідно до яких, Звіт про управління як окрема звітна форма повинен містити достовірну фінансову та нефінансову інформацію про діяльність господарюючого суб'єкта, його стан та перспективи подальшого розвитку та розкривати основні наявні ризики і невизначеності його діяльності.

Аналіз діяльності, поточного стану та розвитку бізнес суб'єкта здійснюється з урахуванням розміру та виду діяльності, що ним провадиться, і містить як основні фінансові, так і нефінансові (у разі потреби) показники щодо певного виду здійснюваних ним операцій, включаючи інформацію екологічного та соціального характеру, з акцентом уваги на відповідні показники річної фінансової звітності та трактування щодо сум за відповідними показниками (якщо це необхідно).

Рекомендується застосування Методичних рекомендацій № 982 господарюючим суб'єктам, які згідно чинного законодавства складають Звіт про управління (за виключенням банків, бюджетних установ, малих підприємств та мікропідприємств). При цьому терміни, які застосовуються у цих Методичних рекомендаціях, мають значення, визначені Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку (НП(С)БО) та міжнародними стандартами фінансової звітності (МСФЗ).

Досліджуючи можливість втілення у практичну діяльність окремого господарюючого суб'єкта альтернативні хдумок щодо складання Звіту про управління та з метою систематизації та співставності фінансової та нефінансової інформації, у відповідності до діючої законодавчо-нормативної бази (як підприємствам так і банківським установам), дану звітну форму рекомендується формувати за напрямками, які знайшли відображення у таблицях 2, 3.

Таблиця 2

Рекомендуємий перелік та зміст розділів Звіту про управління відповідності до Методичних рекомендацій, затверджених Наказом Міністерства фінансів України № 982 від 07.12.2018

Напрямок	Інформація, яку необхідно розкрити
Організаційна структура та опис діяльності підприємства	Інформація про організаційну структуру підприємства, його стратегію та цілі, сферу його діяльності за географічним розташуванням та галузевим спрямуванням, а також інформацію про продукцію та послуги, що виробляються/надаються підприємством, ринкову частку підприємства в різних сегментах, у яких воно здійснює свою діяльність (за наявності такої інформації) тощо.
Результати діяльності	Аналіз результатів діяльності підприємства, включаючи пояснення щодо динаміки розвитку впродовж звітного періоду. Зазначену інформацію рекомендується відображати з урахуванням зростання/зменшення ціни, збільшення/зменшення обсягу реалізованих товарів і послуг, впровадження нової продукції (послуг) або припинення виробництва окремої продукції (послуг), будь-яких суттєвих факторів, що вплинули на зміни у загальному товарообороті та отриманні прибутку.
Ліквідність та зобов'язання	Інформація про основні джерела забезпечення ліквідності (активи, які забезпечують своєчасне виконання зобов'язань), наявні зобов'язання, їх види та строки їх погашення, умовні зобов'язання, їх види та оцінка їх можливого впливу на ліквідність. Також рекомендується наводити фактори, які здійснюють вплив або в подальшому можуть вплинути на ліквідність.
Екологічні аспекти	Інформація щодо впливу діяльності підприємства на навколишнє середовище, залежно від галузі, в якій функціонує бізнес суб'єкт та від заходів з охорони довкілля і зменшення впливу його діяльності на навколишнє середовище. За цим напрямком рекомендується розкривати показники, що характеризують: раціональне використання води; управління відходами; викиди парникових газів; споживання енергії тощо.
Соціальні аспекти та кадрової політика	Інформація про: загальну кількість працівників та частку жінок на керівних посадах; заохочення (мотивацію) працівників; охорону праці та безпеку; навчання та освіти персоналу; рівні можливості працевлаштування; повагу прав людини; заходи з боротьби з корупцією та хабарництвом тощо.
Ризики	Інформація про політику підприємства щодо управління операційними та фінансовими ризиками (кредитний ризик, ринковий ризик, ризик ліквідності) з описом їхнього впливу на діяльність бізнес суб'єкта, а також підходів або інструментів, які використовуються підприємством для зменшення впливу таких ризиків на його діяльність тощо.

Продовження таблиці 2

Дослідження і інновації	Інформація про дослідження, інноваційну діяльність та розробки, які проводяться господарюючим суб'єктом, обсяг витрат на відповідні заходи та їх вплив на діяльність підприємства.
Фінансові інвестиції	Інформація про фінансові інвестиції підприємства у цінні папери інших господарюючих суб'єктів, фінансові інвестиції в асоційовані і дочірні підприємства тощо.
Перспективи розвитку	Інформація про перспективи подальшого розвитку підприємства з урахуванням ризиків та викликів при здійсненні діяльності.
Корпоративне управління	Інформація щодо: органів управління, їх склад та повноваження, стратегії корпоративного управління; скликання та проведення загальних зборів акціонерів; структури акціонерів та їх частки в акціонерному капіталі; власників цінних паперів з особливими правами контролю та опис цих прав; діяльності підприємства стосовно операцій з власними акціями; основних характеристик системи внутрішнього контролю; дивідендної політики; перспектив розвитку та удосконалення корпоративного управління; політики підприємства стосовно адміністративних, управлінських та наглядових органів (вимоги до віку, статі, освіти, професійного досвіду, управлінського персоналу, цілі політики її реалізація та результати у звітному періоді тощо). Якщо підприємство керується кодексом корпоративного управління або добровільно застосовує кодекс корпоративного управління, у звіті про управління рекомендується зазначати джерело, в якому можна знайти текст відповідних документів у вільному доступі.

Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [15]

Таблиця 3

Рекомендуємий перелік та зміст розділів Звіту про управління у відповідності до Інструкції про порядок складання та оприлюднення фінансової звітності банків України, затвердженої Постановою правління НБУ № 373 від 24.10.2011

Напрямок	Інформація, яку необхідно розкрити
Характер бізнесу	Опис зовнішнього середовища, в якому здійснює діяльність банк, інформація щодо керівників та посадових осіб, наявність структурних підрозділів, інформація про придбання акцій, короткий опис діючої бізнес-моделі, основні продукти та послуги, отримані винагороди за звітний період.
Цілі керівництва та стратегії досягнення цих цілей	Інформація щодо пріоритетів дій для досягнення результатів, критерії вимірювання успіху та оцінювання досягнень, суттєві зміни в цілях та досягненнях за звітний період, висвітлення діяльності у сфері досліджень і розроблень.
Ресурси, ризик та відносини:	Ключові фінансові та нефінансові ресурси, їх використання для досягнення цілей (фінансові механізми, структура капіталу, ліквідність, грошові потоки, а також людські ресурси, інтелектуальний капітал, технологічні ресурси); систему управління ризиками, стратегію та політику управління ризиками, суттєві види ризиків, їх зміни та плани їх пом'якшення. Опис суттєвих видів ризиків має охоплювати як негативні наслідки так і потенційні можливості; відносини з акціонерами та пов'язаними особами, вплив цих відносин на результат діяльності та здійснення управління ними.
Результати діяльності та перспективи подальшого розвитку	Фінансові та нефінансові показники, що дають можливість зрозуміти основні тенденції та чинники, що впливають на бізнес, результати діяльності банку, їх зв'язок із цілями керівництва та стратегіями для досягнення цих цілей, аналіз значних змін у фінансовому стані, ліквідності та результатах діяльності, причини змін показників протягом звітного періоду, намір реалізації стратегії банку в довгостроковій перспективі.
Ключові показники діяльності	Показники ефективності, які використовує керівництво для оцінки результатів діяльності банку відповідно до визначених цілей, аналіз значних змін у фінансовому стані, ліквідності та результатах діяльності порівняно із цільовими показниками, їх зміни протягом звітного періоду.

Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [7]

Банк представляє та подає Звіт про управління разом із формами річної фінансової звітності. Банк, що формує консолідовану фінансову звітність, може подавати та здійснювати процедуру оприлюднення тільки Консолідованого звіту про управління.

Великим та середнім компаніям необхідно складати та подавати Звіт про управління. Цілі, які можна досягти з його допомогою знайшли відображення на рисунку 1.

Рис. 1. Цілі, досягненню яких сприяє запровадження Звіту про управління
Джерело: узагальнено автором

Глобалізаційні процеси, присутні на сьогодні у світі, сприяють швидкому розвитку, трансформації інформаційного супроводження ведення бізнесу за сучасних умов. Потреби в інформації державних органів, окремих бізнес структур, інвесторів та інших стейкхолдерів не можуть бути задоволені показниками, які вибудовані на підставі даних тільки фінансової звітності. При цьому, самі суб'єкти господарювання, прагнуть довести власну незамінність, зміцнити вже сформовану репутацію, підвищити інвестиційну привабливість та інформувати користувачів інформації про власні переваги та можливі шляхи усунення проблемних питань (у разі потреби) [9].

Кожна звітна форма повинна мати організаційно-фінансово-інформаційне обґрунтування при її складанні та поданні. Якщо акцентувати увагу на окремо визначеному господарюючому суб'єкті, ми вважаємо, що для досягнення найбільш ефективних результатів його діяльності, при організації процесу формування Звіту про управління необхідно сконцентруватись на вирішенні питань, які відображено на рисунку 2.

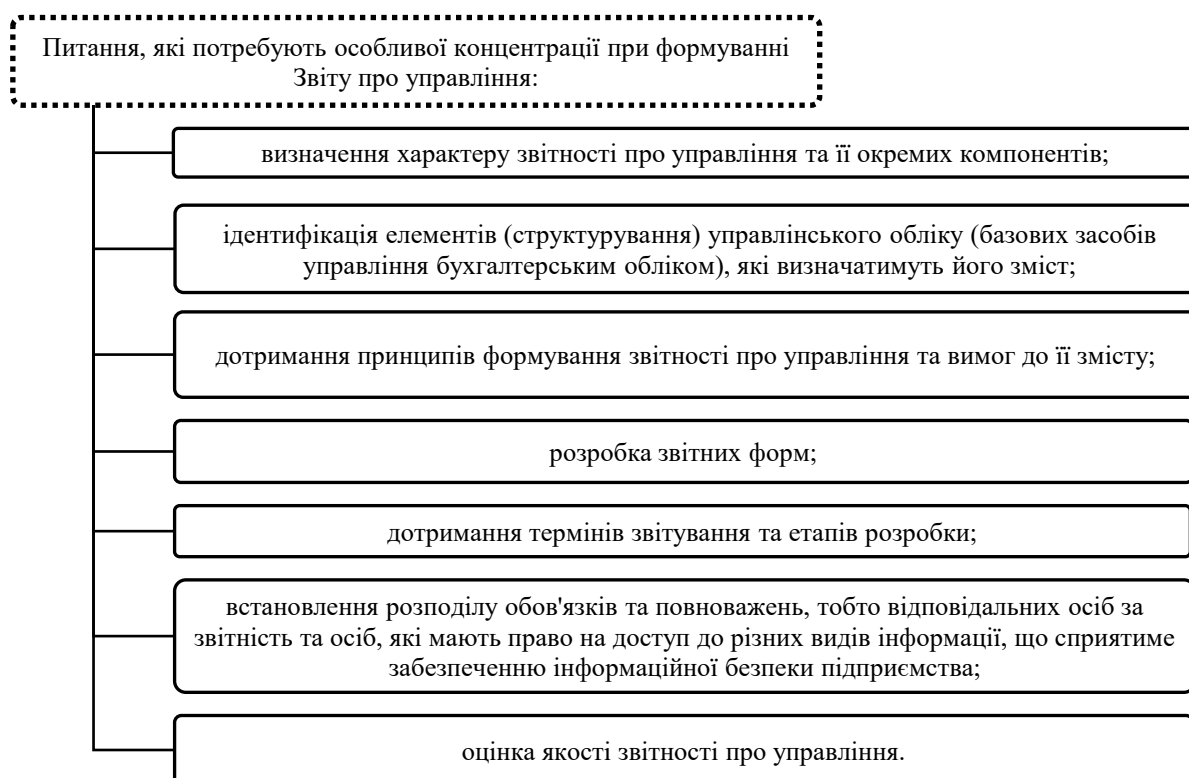

Рис. 2. Питання, які потребують особливої концентрації при формуванні Звіту про управління
Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [21]

Чинним законодавством передбачено лише загальні мінімальні вимоги до змісту та формату звіту, відповідно, бізнес суб'єкт може сам моделювати форму звіту. Вимоги до інформації представленої у звіті це: достовірність, об'єктивність та повнота.

Національним банком України ухвалено перелік обов'язкової до розкриття інформації для банків. У Звіті про управління вони мають описати, наприклад, характер бізнесу, цілі керівництва та стратегії їх досягнення, інтелектуальний капітал і технічні ресурси, КРІ, відносини з акціонерами та інше. Даний список досить великий, але й його не слід вважати вичерпним.

Міністерство фінансів України затвердило методичні рекомендації [15], у яких зазначено, що у звіті потрібно розкривати таку інформацію: організаційна структура та опис діяльності компанії, результати діяльності, ліквідність і зобов'язання, довкілля, кадрова політика, ризики, дослідження та інновації, фінансові інвестиції, перспективи розвитку, корпоративне управління (більш детальна характеристика даних компонент представлена у таблиці 2).

Компанія, на власний розсуд, може додати, крім передбаченої чинним законодавством інформації (як фінансової так і нефінансової її складових) ту, яку хоче донести до власних клієнтів, споживачів та партнерів тощо.

За певних обставин, деякі звіти про управління можуть виглядати сухо, нудно і мляво. Проте, за фактом, Звіт про управління представляє собою міні-річний звіт, та функції він виконує аналогічні. Відповідно, взірцевими прикладами можуть виступити річні звіти великих компаній: Vodafone, BMW, Нафтогаз, ПУМБ та інших. В межах їх діяльності, даний звіт виступає інструментом комунікації з клієнтами, партнерами та акціонерами. Дані звіти можуть бути прикладом та основою для візуалізації процедур щодо зміцнення та зростання бренду.

Можна представити дані в зручному для користувача форматі: додати інфографіку, ілюстрації, графіки, фото і відео та інше. Доречно описати всю потрібну інформацію простою мовою, щоб результати функціонування компанії були зрозумілими не тільки для фахових працівників, а й для простих користувачів. Слід зазначити, що Звіт про управління може виконувати відразу кілька функцій, окрім передбачених у нормах чинного законодавства. Окремі з них представлено на рисунку 3.

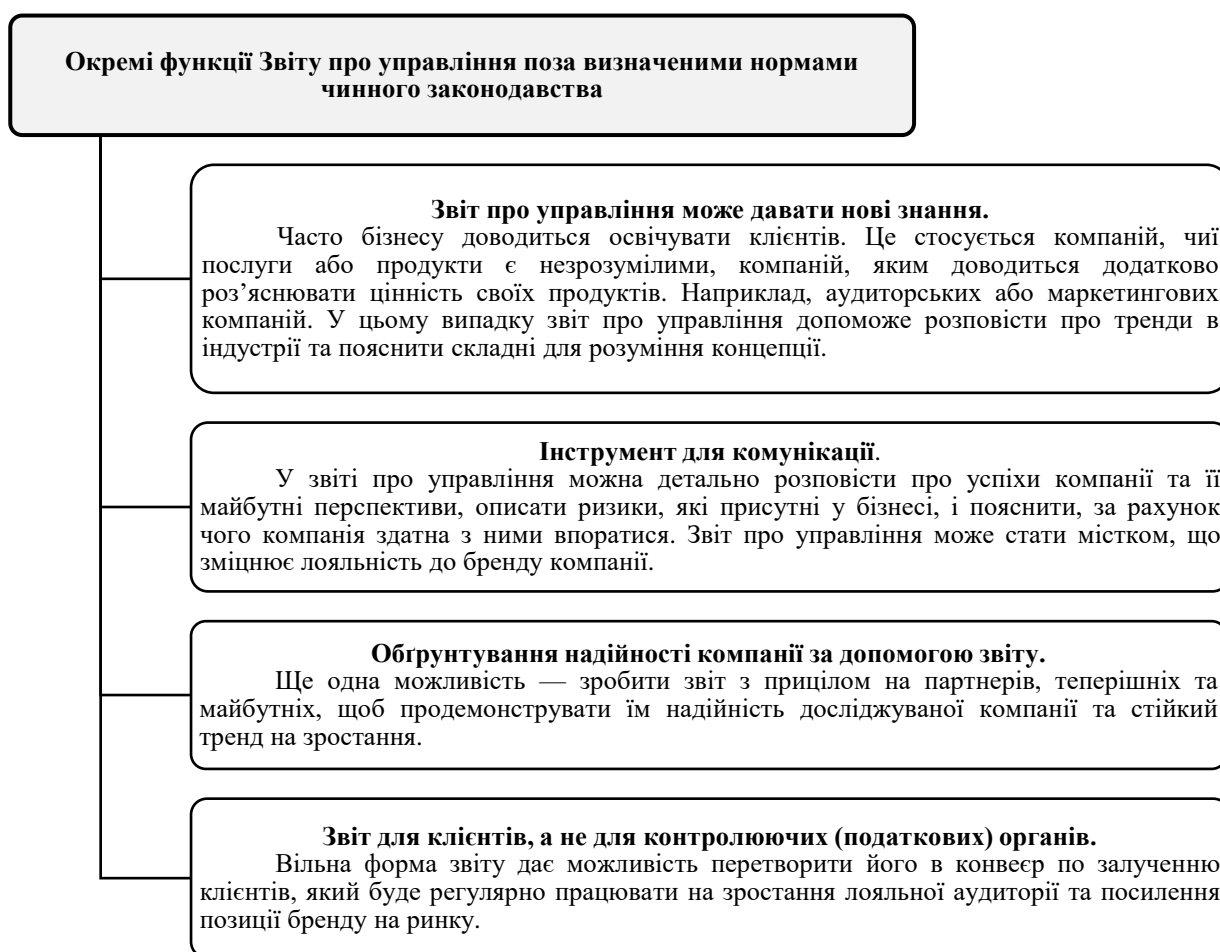

Рис. 3. Окремі функції Звіту про управління поза визначеними нормами чинного законодавства
Джерело: узагальнено автором

Вагомість кожної звітної форми підтверджує продумана структура, на якій акцентують увагу читачі. Чудова структура – та, яка враховує інтерес стейкхолдерів (у розрізі інтересів цільової аудиторії) і веде їх від одного важливого питання до іншого. Для окремо визначеної цільової аудиторії дана структура може бути різною.

Зосередження уваги доречно робити на тих питаннях, які хвилюють аудиторію. Отже, метою подібних звітів являється формування чіткого інформаційного супроводження питань, відповіді на які читачам важко знайти в інших документах.

За умов, коли звіт буде включати не просто набір даних, а зосередиться на тих аспектах, які актуальні на даний момент, його вихід стане подією, на яку будуть з нетерпінням чекати. Чудовим прикладом виступають річні звіти НАК «Нафтогаз України»: у звіті за 2014 був розділ про корупцію в газовій промисловості, у 2015 окремо пояснювалися субсидії, у 2016 – як газ з родовища потрапляє в твій будинок, у 2017 – про перемогу в Стокгольмському арбітражі, а у 2021 – країна у війні гуманітарні аспекти війни: ризик довгострокових наслідків для України тощо.

Дизайн Звіту про управління візуалізує обличчя компанії. Річний звіт – це її відображення з урахуванням особливих рис. Круті звіти містять унікальні фотографії та ілюстрації, дизайнерські рішення: шрифти, стиль і референси підкреслюють особливості компанії, її продукту та співробітників. Колір також виступає інструментом для навігації по розділах.

Сучасні фахівці рекомендують, через інформаційне наповнення звіту, освічувати клієнтів, збільшувати впізнавання бренду, налагодити комунікацію зі споживачами, донести власні цінності. Показники діяльності окремої компанії найчастіше не цікаві широкому колу користувачів звітної інформації (за винятком аналітиків). Але саме вони виступають найкращим способом переконати в тому,

що дана компанія надійна. Розкрити потенціал фінансових показників або наявних успішних кейсів допомагає контент, який розкриває їхню суть у зрозумілій для користувача формі.

Контентом, який здатен розкрити окремий бренд з нового боку, може виступити все що завгодно: фінансова звітність, історії співробітників, кейси, особливості виробничого процесу, плани на майбутнє, стратегія розвитку. Навіть ризики, які, згідно діючого законодавства, необхідно показати у Звіті про управління, можна піднести так, щоб довести та обґрунтувати надійність компанії: наприклад, надати пояснення, чому компанія здатна успішно їм протистояти у майбутньому. Окрім цього, освітній контент притягує потенційних клієнтів та трансформує їх на існуючих, він має довготривалий ефект, тому що його можна публікувати в блозі, шеріти в соцмережах, писати на його підставі статті або застосовувати в інший спосіб, щоб збільшити власну присутність в інформаційному полі на довгий термін. Візуалізація являється найкращим способом пояснити складні поняття (одна інфографіка замінює 1000 слів). Наприклад, отримані фінансові показники, діюча бізнес-модель, ланцюжок доданої вартості, презентація компанії зсередини. При цьому не обов'язково перетворювати весь Звіт про управління в серію інфографік, але одна-дві, що розставляють акценти, допоможуть компанії налагодити комунікацію зі споживачами і сприятимуть їх зацікавленості саме у бренді даної компанії, тому що інфографіка запам'ятається надовго [5].

Приклади фінансового та нефінансового інформаційного наповнення (в умовах діяльності окремого господарюючого суб'єкта, перелік може бути ширшим), що має знайти відображення у Звіті про управління відображено у таблиці 4.

Таблиця 4

Звіт про управління: приклади фінансового та нефінансового інформаційного наповнення

<i>Фінансова інформація</i>	<i>Нефінансова інформація</i>
Використані підприємством фінансові інструменти	Інформація про діяльність підприємства у сфері досліджень та розробок
Інформація про придбання акцій	Місія та довгострокові цілі підприємства
Оцінка цінового ризику	Інформація екологічного характеру
Оцінка ризику ліквідності	Інформація соціального характеру
Оцінка кредитного ризику	Існуючі стратегії підприємства
Оцінка ризиків грошових потоків	Підтримка концепції сталого розвитку
Оцінка інших ризиків, з якими компанія зіткнулася і до яких у неї є схильність.	Наявність систем керування якістю (наприклад, ISO), існуючі ліцензії, тощо.

Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [6]

Існують додаткові вимоги до звіту з управління великих підприємств, середня кількість працівників яких на дату складання форм річної фінансової звітності перевищує критерій щодо 500 працівників. Дані суб'єкти господарювання включають у Звіт про управління нефінансові показники діяльності, що містять інформацію щодо впливу їх діяльності, зокрема на навколишнє середовище, довкілля, соціальні питання, у тому числі питання соціального захисту працівників підприємства, поваги прав людини, боротьби з корупцією та хабарництвом, а саме:

- стислий опис моделі діяльності підприємства;
- опис політики, яку провадить підприємство, щодо зазначених питань;
- результат такої політики;
- основні ризики, пов'язані із зазначеними питаннями, що стосуються діяльності підприємства, у тому числі (якщо доречно) ділові відносини, продукція або послуги, які можуть спричинити негативні наслідки у цих сферах, та яким чином господарюючий суб'єкт здійснює управління цими ризиками;
- основні нефінансові показники, що характеризують діяльність підприємства.

За умов, коли підприємство не провадить політики щодо зазначених питань, то нефінансова інформація повинна містити щодо цього чітке і аргументоване пояснення [6].

Звіт про управління може виступити саме тим інструментом, який буде рухати окремий бізнес суб'єкт на крок попереду власних конкурентів. При правильному підборі інформаційного наповнення та його візуалізації, дана звітна форма здатна надати бізнесу інструмент для того, щоб стати більш прозорим, зміцнити лояльність існуючих клієнтів та привернути увагу потенційних, усталити впевненість партнерів у надійності компанії та сприяти зростанню довіри суспільства.

Як визначено ч. 7 ст. 11 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 № 996-XIV [14], Звіт про управління суб'єкта господарювання надають разом із фінансовою звітністю або консолідованою фінансовою звітністю. Дану звітну форму слід подавати у ті самі строки, що й фінансову звітність (гранична дата у 2024 році – 29 лютого). Бізнес суб'єкти, які мають дочірні компанії,

надають Звіт про управління до 30 квітня, об'єднання підприємств — не пізніше ніж 15 квітня, банки до 30 квітня 2024 року.

Звіт про управління оприлюднюють разом із фінансовою звітністю та аудиторським звітом на вебсайті (вебсторінці) господарюючого суб'єкта у відповідності до п. 2 Порядку № 419 [12]. Підприємства, які становлять суспільний інтерес (крім великих підприємств, які не емітують цінні папери) подають Звіт про управління до 30 квітня, а великі підприємства, які не є емітентами цінних паперів, а також середні підприємствами – до 1 червня.

Звіт про управління не відносять до фінансової звітності. Слід визнати, що саме нефінансова його компонента займає досить значну частку. Якщо провести порівняльний аналіз Звіту про управління з традиційною фінансовою звітністю, то можна ідентифікувати такі його особливості: не має стандартизованої форми, містить нефінансову інформацію, включає аналіз даних, коментарі, висновки, інфографіку для сприяння візуалізації даних, узагальнює представлення не лише ретроспективної інформації, ай перспективних планів компанії, можливі ризики тощо. Порівняльну оцінку Звіту про управління та форм фінансової звітності представлено у таблиці 5.

Таблиця 5

Порівняльна оцінка Звіту про управління та форм фінансової звітності

<i>Характеризуєма компонента</i>	<i>Звіт про управління</i>	<i>Форми фінансової звітності</i>
Представлення фінансових характеристик проваджуваної діяльності	Представлені фактичні значення	
Публікація на офіційних інтернет ресурсах бізнес суб'єкта	Передбачена процедура публікації	
Стандартизація формату представлення	Відсутня	Передбачена
Індивідуальність підходу при заповненні	Передбачена	Не передбачена
Наявність нефінансової інформації	Наявна	Відсутня
Сприяння зростанню соціальної відповідальності бізнес суб'єкта	Наявне	Відсутнє
Наявність екологічної компоненти діяльності бізнес суб'єкта	Наявна	Відсутня
Аналіз представлених даних, висновки	Передбачено	Не передбачено
Форма представлення даних	Числова, описова, візуальна	Числова
Часовий період даних, що відображаються	Минуле, теперішнє, майбутнє	Минуле, теперішнє
Необхідність обов'язкового подання	Для середніх та великих підприємств	Для всіх господарюючих суб'єктів
Наявність адміністративної відповідальності за порушення процедури подання	Не передбачено	Передбачено
Факт окремого подання	Подається разом із фінансовою звітністю бізнес суб'єкта	Можливий
Подання до державних органів	НКЦПФР, НБУ (для банків)	ДПСУ, ДССУ, НБУ (для банків) та інші

Джерело: узагальнено автором на підставі джерел [1, 3]

У сучасній міжнародній практиці звітування з'явився такий порівняно новий вид звітності як інтегрована звітність, а в Україні новою формою звітності являється Звіт про управління. Звіт про управління за своїм змістом також належить до Integrated statement (інтегрованої звітності), адже передбачає відображення не лише фінансової, а й нефінансової інформації [1].

За умов, коли у воєнний період звітність не була оприлюднена в передбачені для цього терміни, господарюючий суб'єкт без негативних для себе наслідків зможе зробити це впродовж трьох місяців після припинення (чи скасування) воєнного стану. Так, у відповідності до пп. 4¹ та 4² п. 1 Закону № 2115-IX [16]: «у період дії воєнного стану або стану війни, а також протягом трьох місяців після його припинення чи скасування особи, відповідальні за своєчасне і у повному обсязі подання та оприлюднення фінансової звітності, звільняються від відповідальності за порушення строків оприлюднення річної фінансової звітності та річної консолідованої фінансової звітності разом з відповідними аудиторськими звітами, звітом про управління, консолідованим звітом про управління, звітом про платежі на користь держави та консолідованим звітом про платежі на користь держави, складення та оприлюднення яких передбачено законодавством. Юридичні особи, які відповідно до законодавства зобов'язані оприлюднити річну фінансову звітність та річну консолідовану фінансову звітність разом з відповідними звітами, оприлюднюють таку звітність у повному

обсязі згідно із законодавством протягом трьох місяців після припинення чи скасування воєнного стану або стану війни за весь період неоприлюднення» [2].

Обов'язковий аудит фінансової звітності – аудит фінансової звітності (консолідованої фінансової звітності) господарюючих суб'єктів (їхніх груп), утворень без статусу юридичної особи, які відповідно до чинного законодавства зобов'язані оприлюднити або надати таку фінансову звітність (консолідовану фінансову звітність) відповідним користувачам разом з аудиторським звітом, а також комбінованої (субконсолідованої) фінансової звітності банківських груп і небанківських фінансових груп, інших утворень, які відповідно до законодавства зобов'язані надати таку звітність разом зі звітом суб'єкта аудиторської діяльності, що проводиться суб'єктами аудиторської діяльності на підставах і в порядку, передбачених Законом № 2258-VIII [13].

У відповідності до ч. 3 ст. 7 Закону № 2258-VIII [13] замовник має право вільно вибрати суб'єкта аудиторської діяльності, дотримуючись вимог даного закону та інших чинних нормативно-правових актів. При цьому, слід врахувати, що обов'язковий аудит фінансової звітності мають право проводити не всі аудитори.

Визначено, що суб'єкти аудиторської діяльності можуть надавати аудиторські послуги лише після включення їх до Реєстру аудиторів і суб'єктів аудиторської діяльності (ч. 1 ст. 20 Закону № 2258-VIII [13]). Розділи даного реєстру відображено на рисунку 4.

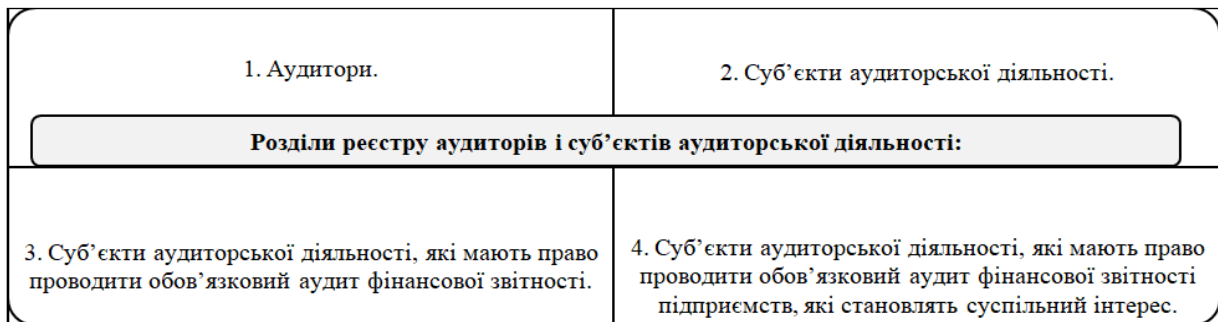

Рис. 4. Розділи реєстру аудиторів і суб'єктів аудиторської діяльності
Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [13]

Обов'язковий аудит фінансово-господарської діяльності великих та середніх підприємств (суб'єкти господарювання, що мають складати та подавати Звіт про управління), у випадках передбачених чинним законодавством, можуть проводити суб'єкти з 3-ї та 4-ї групи. Їх перелік розміщений на офіційному сайті Аудиторської палати України.

При реалізації аудиторської діяльності в Україні використовуються Міжнародні стандарти аудиту, оприлюднені державною мовою на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері бухгалтерського обліку та аудиту, який забезпечує їх актуалізацію. При цьому, даний орган має право визначати дату, з якої застосовуватимуться міжнародні стандарти аудиту [13].

Питання застосування аналітичних процедур, як процедур по суті, відповідальності аудитора наприкінці аудиту фінансової звітності (та інших супутніх звітних форм) чітко регламентовані Міжнародним стандартом аудиту 520 «Аналітичні процедури». У відповідності до цього стандарту аналітичні процедури інтерпретуються як оцінки фінансової інформації, зроблені на основі аналізу очікуваних взаємозв'язків між фінансовими та нефінансовими даними, що охоплюють необхідне вивчення ідентифікованих відхилень або взаємозв'язків, які не узгоджуються з іншою доречною інформацією чи значно відрізняються від очікуваних величин [8].

В МСА 315 (переглянутий) «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвого викривлення через розуміння суб'єкта господарювання і його середовища» інтерпретується використання аналітичних процедур як процедур оцінки ризиків.

Аналітичні процедури можуть ідентифікувати ті аспекти функціонування бізнес суб'єкта, про які аудитор не знав, і можуть допомогти при здійсненні оцінки ризиків суттєвого викривлення у створенні основи для узгодження і впровадження дій у відповідь на такі оцінені ризики. Дані аналітичні процедури можуть містити як фінансову, так і нефінансову інформацію.

Аналітичні процедури, окрім цього, можуть сприяти ідентифікації існуючих незвичайних операцій або подій та сум, тенденцій і коефіцієнтів, які, безпосередньо, можуть потребувати аудиторської перевірки. Визначені незвичайні або неочікувані зв'язки можуть допомогти аудитору при виявленні ризиків суттєвого викривлення, особливо ризиків суттєвого викривлення внаслідок шахрайства.

Використані концептуальні основи фінансового звітування зазвичай містять такі властивості, що приводять до представлення у фінансових звітах інформації, що являється корисною для визначених категорій користувачів: доречність, повнота, достовірність, нейтральність, зрозумілість.

Слово процедура (походить від лат. *procedo* – проходжу, відбуваюся означає проведення тих або інших дій для виконання даної роботи або досягнення певної мети. Аудиторська процедура – це певний порядок дій аудитора для отримання необхідних результатів на конкретній ділянці аудиту. У чинних на сьогодні міжнародних стандартах аудиту визначення поняття «аудиторські процедури» відсутнє. На практиці розрізняють декілька видів аудиторських процедур, а саме: аудиторські процедури по суті, контрольні процедури, процедури погодження [17].

Петрик О. зазначає, що аудиторські процедури – це дії аудитора, які він виконує з метою отримання аудиторських доказів у процесі перевірки фінансової звітності підприємства-клієнта. Аудиторські процедури являються елементами методики аудиту [11].

Для виконання аналітичних процедур можуть бути застосовані різні методи. Дані методи варіюються від виконання простих порівнянь до проведення комплексного аналізу із застосуванням сучасних статистичних методів. Аналітичні процедури можна використовувати до консолідованої фінансової звітності, компонентів і окремих складових (елементів) інформації [8].

На думку Соловйової М., аналітичні процедури – це оцінка фінансової інформації шляхом вивчення правдоподібних взаємозв'язків між фінансовими та нефінансовими даними. Аналітичні процедури включають також вивчення ідентифікованих відхилень і взаємозв'язків, які суперечать іншій відповідній інформації або значно відхиляються від прогнозних сум. Аналітичні процедури можуть бути використані: у процесі отримання розуміння клієнта, його системи внутрішнього контролю й процедури оцінки ризиків; у процесі здійснення планування; як процедури по суті; для загального огляду фінансової звітності (та супутніх звітних форм) на заключному етапі аудиту [19].

В межах практичної реалізації аудиту, в умовах окремо визначеного бізнес суб'єкта, перелік та цілі аналітичних процедур за окремо визначеними ознаками в розрізі етапів проведення відображено на рисунку 5.

Рис. 5. Цілі аналітичних процедур у відповідності до етапів аудиту

Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [10]

Отримання аудиторських доказів різного характеру або з різних джерел може акцентувати увагу на тому факті, що окремий аудиторський доказ не являється надійним. Подібна ситуація може бути

присутньою за умов, якщо аудиторські докази, отримані з одного джерела, мають відмінності щодо тих, що були отримані з іншого.

Крім цього, даний факт може бути виявленим, коли відповіді на зроблені запити до управлінського персоналу, внутрішнього аудиту та інших підрозділів бізнес суб'єкта не збігаються або коли відповіді на запити до власників (тих, кого безпосередньо наділено найвищими повноваженнями), зроблені з метою підтвердження відповідей управлінського персоналу містять відмінності.

Надійність отриманих даних у значній мірі залежить від їхнього характеру, джерела надходження та від обставин, за яких було вибудовано даний інформаційний масив.

Окремі компоненти, що мають беззаперечну суттєвість при визначенні того, чи являється наявна інформація достовірною для цілей формування аналітичних процедур представлено на рисунку 6.

<p>Джерело інформації (інформацію слід вважати більш достовірною, якщо її отримано з незалежних джерел за межами господарюючого суб'єкта).</p>	<p>Характер і прийнятність інформації (факт створення та реалізації проекту є швидше як очікуваний результат, ніж мета, якої необхідно досягнути).</p>
<p>Суттєві компоненти для визначення достовірності інформації при формуванні аналітичних процедур:</p>	
<p>Порівнянність інформації (дані для галузі в цілому потрібно доповнити, щоб зробити їх порівнянними з подібними даними окремого бізнес суб'єкта, який виробляє і продає спеціалізовану продукцію чи товари, виконує роботи чи надає послуги).</p>	<p>Заходи внутрішнього контролю за підготовкою інформації, призначені для забезпечення її повноти, точності та достовірності (заходи внутрішнього контролю за підготовкою, розглядом і виконанням фінансової складової виробничих проектів).</p>

Рис. 6. Суттєві компоненти для визначення достовірності інформації при формуванні аналітичних процедур

Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [10]

На нашу думку, слід зазначити, що на достовірність підсумкових результатів проведення аналітичних процедур в процесі аудиту впливають досить різнобічні фактори:

- розмір та питома вага статті, що підлягає перевірці;
- розміри коливань показників, які використовуються при проведенні аналізу;
- наявність, обсяг та якість нефінансової інформації;
- об'єктивність зовнішніх та внутрішніх даних при прогнозуванні майбутніх облікових показників;
- інші виконані аудиторські процедури.

Після виконання, результати аналітичних процедур повинні знайти відображення у робочій документації.

Для підтвердження висновків, що були сформульовані під час аудиту окремих компонентів або елементів фінансової звітності, супутніх звітних форм аудитор повинен розробити та виконати аналітичні процедури, що сприятимуть формулюванню ним загальної думки щодо відповідності фінансової звітності, супутніх звітних форм (в т.ч. Звіту про управління), його розумінню бізнес суб'єкта.

Аудиторськими процедурами по суті на рівні тверджень можуть бути тести деталей, аналітичні процедури по суті або те й інше разом.

Рішення про те, які саме аудиторські процедури застосовувати, в тому числі щодо питання про доречність використання аналітичних процедур по суті, ґрунтується на професійному судженні аудитора відносно очікуваної ефективності та дієвості передбачених аудиторських процедур для сприяння зменшенню аудиторського ризику на рівні твердження до прийнятно низького рівня.

Види аналітичних процедур, їх зміст та завдання, які вирішуються в ході аудиту окремого бізнес суб'єкта відображено на рисунку 7.

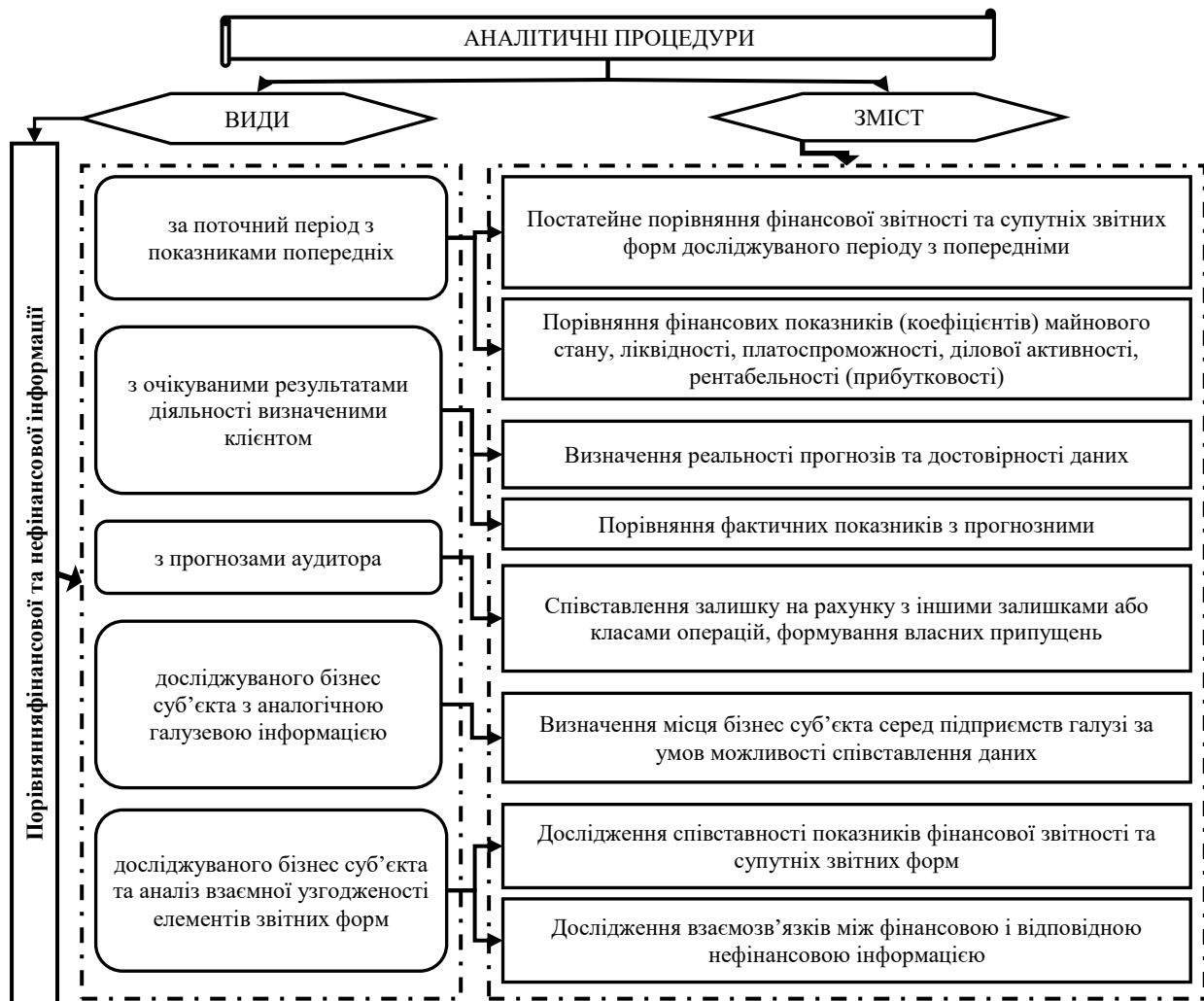

Рис. 7. Аналітичні процедури порівняння фінансової та нефінансової інформації при аудиті окремого бізнес суб'єкта
Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [10]

Якщо аналітичні процедури, ідентифікують відхилення або взаємозв'язки, які не узгоджуються з іншою відповідною інформацією чи значно відрізняються від очікуваних величин, аудитор повинен дослідити такі розбіжності через:

- ✓ звертання із запитом до управлінського персоналу та отримання відповідних аудиторських доказів щодо відповідей управлінського персоналу;
- ✓ виконання інших аудиторських процедур (якщо управлінський персонал не в змозі представити пояснення або якщо ці пояснення разом із аудиторськими доказами стосовно відповідей управлінського персоналу не вважаються достатніми), які будуть необхідними за таких обставин [10].

Підсумковим документом, який формується по закінченню аудиторської перевірки є аудиторський звіт, який передбачає надання впевненості користувачам шляхом висловлення незалежної думки аудитора про відповідність в усіх суттєвих аспектах фінансової звітності та консолідованої фінансової звітності, інших супутніх звітних форм (в. т.ч. Звіту про управління) нормам національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку, міжнародних стандартів фінансової звітності або іншим вимогам.

У відповідності до ч. 3 ст. 14 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» № 2258-VIII, в аудиторському звіті за результатами обов'язкового аудиту має бути представлена щонайменше інформація відображена на рисунку 8.

Підприємства, що становлять суспільний інтерес, підприємства — емітенти цінних паперів, цінні папери яких допущені до торгів на регульованому ринку капіталу або щодо цінних паперів яких здійснено публічну пропозицію, банки, страховики, недержавні пенсійні фонди, інші фінансові установи (крім інших

фінансових установ та недержавних пенсійних фондів, що належать до мікропідприємств та малих підприємств) та підприємства, які відповідно до Закону про бухоблік належать до великих підприємств, для таких бізнес суб'єктів додатково до відображеної на рисунку 8 інформації, в аудиторському звіті (згідно ч. 4 ст. 14 Закону № 2258-VIII) мають бути представлені відомості узагальнені на рисунку 9.

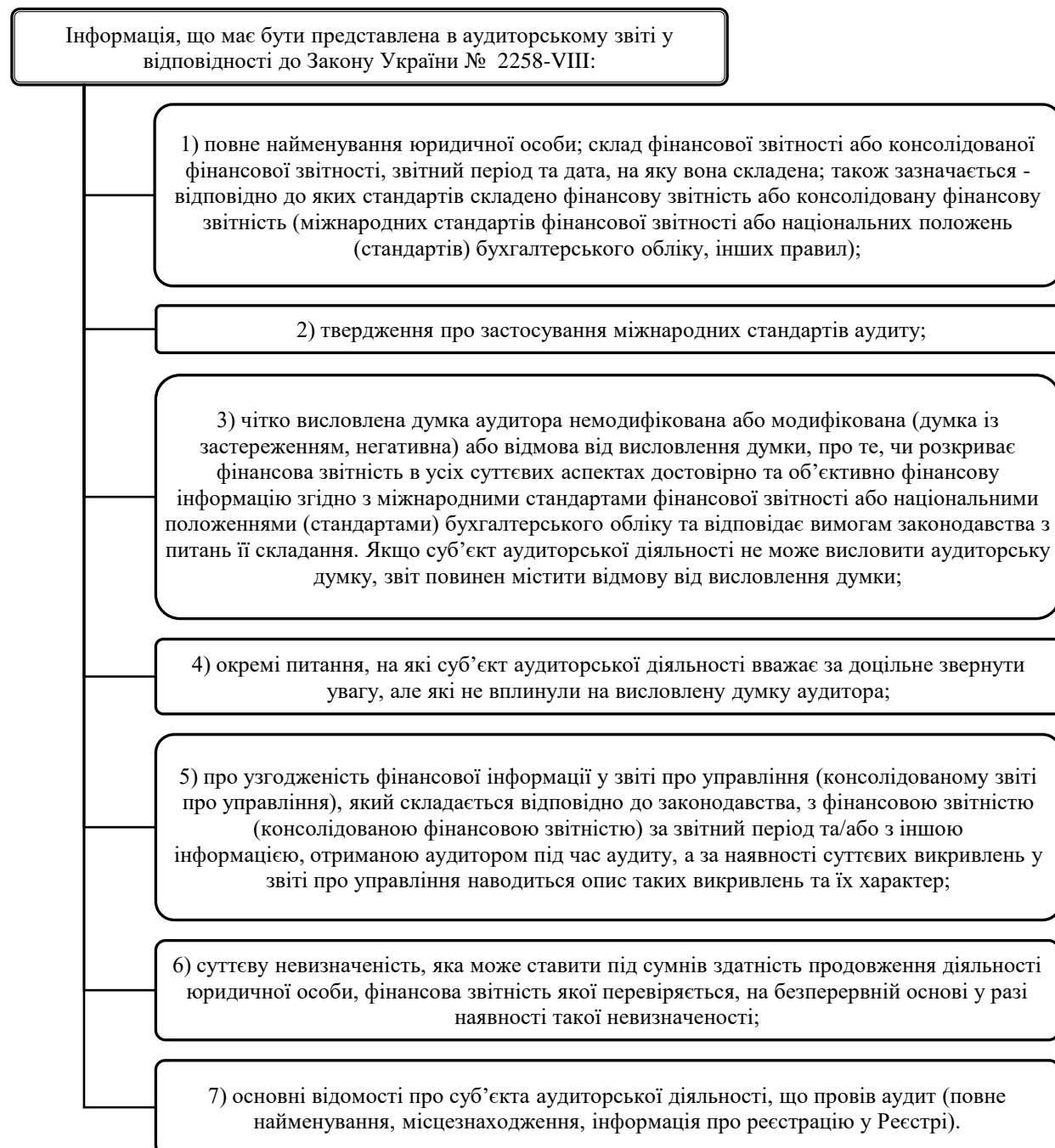

Рис. 8. Інформація, що має бути представлена в аудиторському звіті
Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [13]

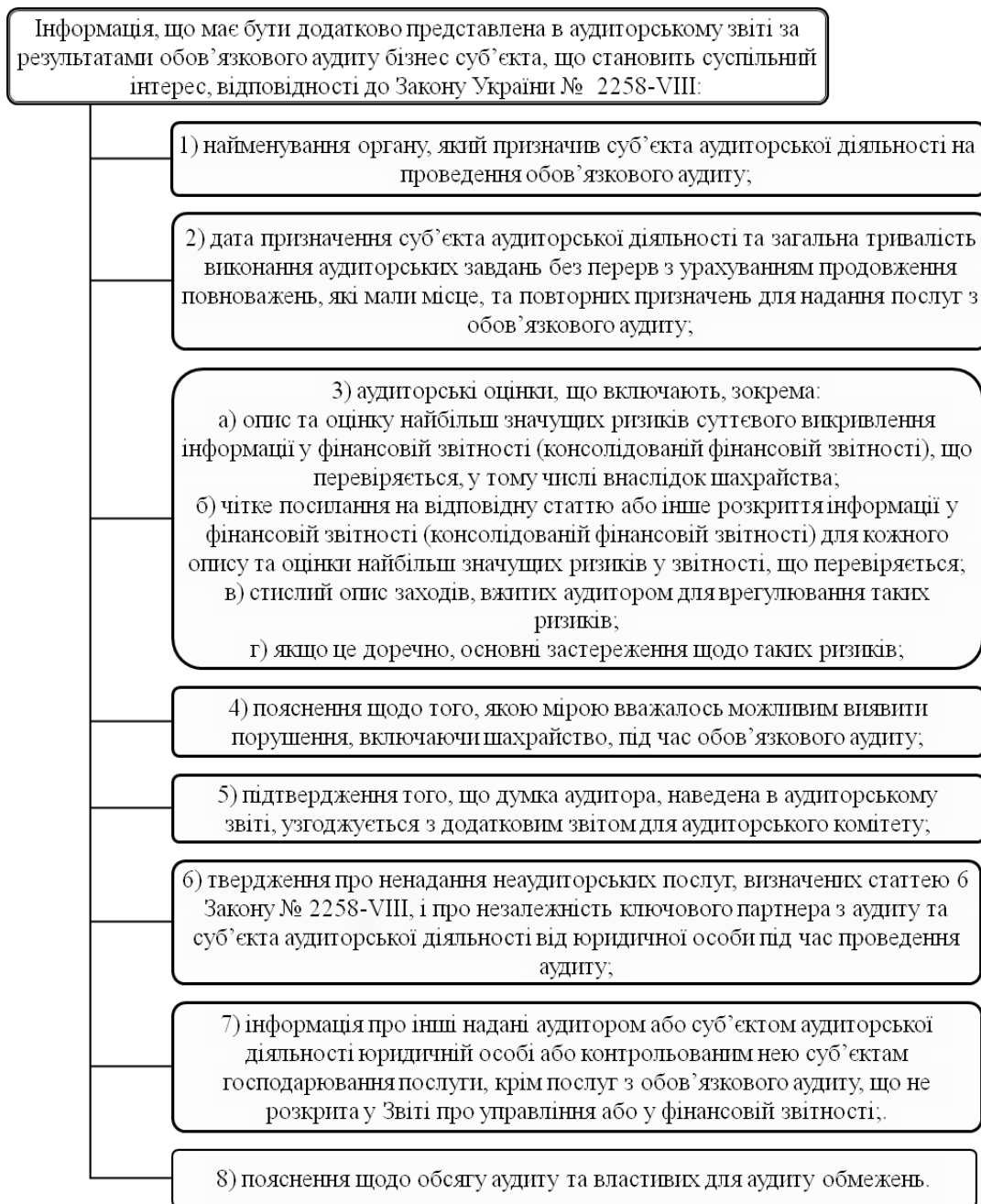

Рис. 9. Інформація, що має бути додатково представлена в аудиторському звіті за результатами обов'язкового аудиту бізнес суб'єкта, що становить суспільний інтерес
Джерело: узагальнено автором на підставі джерела [13]

Вимоги відносно структури та формату аудиторського звіту передбачені «Міжнародними стандартами контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг» у редакції 2020 року:

- МСА 700 (переглянутий) «Формування думки та складання звіту щодо фінансової звітності».
- Додатково, за обставинами, враховуються вимоги:
 - МСА 705 (переглянутий) «Модифікації думки у звіті незалежного аудитора»;
 - МСА 701 «Повідомлення інформації з ключових питань аудиту в звіті незалежного аудитора»;
 - МСА 706 (переглянутий) «Пояснювальні параграфи та параграфи з інших питань у звіті незалежного аудитора»;

- МСА 710 «Порівняльна інформація – відповідні показники і порівняльна фінансова звітність»;
- МСА 720 (переглянутий) «Відповідальність аудитора щодо іншої інформації»;
- МСА 570 (переглянутий) «Безперервність діяльності».

У відповідності до п.6 МСА 700 цілями аудитора є формування думки щодо фінансової звітності виходячи з оцінювання висновків на основі отриманих аудиторських доказів та чітке висловлення такої думки у письмовому звіті.

Аудитор має визначити, чи отримав він обґрунтовану впевненість щодо відсутності у фінансовій звітності в цілому та інших супутніх звітних формах (в. т.ч. Звіті про управління) суттєвих викривлень у наслідок шахрайства або помилки. Такий висновок повинен враховувати:

(а) висновок аудитора відповідно до МСА 330 щодо того, чи були отримані прийнятні аудиторські докази в достатньому обсязі;

(b) висновок аудитора відповідно до МСА 450 щодо суттєвості не виправлених викривлень (окремо або в сукупності); та

(c) оцінювання:

- чи складена фінансова звітність та інші супутні звітні форми (в. т.ч. Звіт про управління) в усіх суттєвих аспектах згідно з вимогами застосовної концептуальної основи фінансового звітування.

- якщо фінансова звітність та інші супутні звітні форми (в. т.ч. Звіт про управління) складені відповідно до концептуальної основи достовірного подання, то оцінювання також повинно включати оцінювання того, чи забезпечено достовірне її подання.

- чи зроблено у фінансовій звітності належне посилання на застосовну концептуальну основу фінансового звітування або її описання [6].

Звіт аудитора для завдань з аудиту, проведених відповідно до Міжнародних стандартів аудиту надається у письмовому вигляді. Назва, яка вказує, що звіт являється звітом незалежного аудитора, наприклад «Звіт незалежного аудитора», відрізняє звіт незалежного аудитора від звітів, оприлюднених іншими особами.

Послідовність формування звіту аудитора, відповідно до МСА 700 (переглянутий) «Формування думки та складання звіту щодо фінансової звітності» представлено у таблиці 6.

Таблиця 6

Послідовність формування звіту аудитора, відповідно до МСА 700 (переглянутий) «Формування думки та складання звіту щодо фінансової звітності»

№ п/п	Назва розділів аудиторського звіту
1	Назва
2	Адресат
I	Звіт щодо аудиту фінансової звітності
3	Думка аудитора
4	Основа для думки
5	Безперервність діяльності (там, де це застосовно, аудитор повинен звітувати відповідно до вимог МСА 570)
6	Ключові питання аудиту
7	Інша інформація
8	Відповідальність управлінського персоналу за фінансову звітність
9	Відповідальність аудитора за аудит фінансової звітності
II	Звіт щодо вимог інших законодавчих та нормативних актів
10	Повне ім'я партнера із завдання
11	Підпис аудитора
12	Адреса аудитора

Джерело: узагальнено автором на підставі джерел [6, 8]

Законом, нормативним актом або умовами завдання може визначатись, кому має адресуватись даний звіт у цій конкретній юрисдикції. Як правило, звіт аудитора адресується тим, для кого він був складений, часто – акціонерам або тим, кого наділено найвищими повноваженнями щодо бізнес суб'єкта, фінансова звітність та інші супутні звітні форми (в. т.ч. Звіт про управління) якого підлягають аудиту.

У п.4 МСА 700 «Формування думки та складання звіту щодо фінансової звітності» зазначено, що його вимоги спрямовані на досягнення прийнятного балансу між потребою в послідовності та порівнянності звіту аудитора на глобальному ринку і потребою в підвищенні цінності звіту аудитора за рахунок підвищення значущості інформації, яка представлена у звіті, для користувачів. Даний МСА визнає необхідність гнучкості, яка б дала змогу враховувати особливі обставини, що склались в окремих юрисдикціях. Послідовність звіту аудитора, якщо аудит здійснюється відповідно до МСА, підвищує ступінь

довіри до нього в умовах глобального ринку, полегшуючи можливість ідентифікації тих аудитів, які проводились згідно визнаних на міжнародному рівні стандартів. Вона також допомагає поліпшити розуміння фінансової звітності та інших супутніх звітних форм (в. т.ч. Звіт про управління) користувачем, виявити незвичайні обставини, якщо такі мають місце [8].

У відповідності до ст. 39. «Зберігання документації» Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» № 2258-VIII, суб'єкт аудиторської діяльності зберігає робочі документи та всі звіти протягом щонайменше семи років з дати завершення виконання завдання з аудиту фінансової звітності, інших супутніх звітних форм (в. т.ч. Звіт про управління) або іншого обов'язкового завдання або їх створення, якщо виконання завдання з аудиту фінансової звітності, інших супутніх звітних форм (в. т.ч. Звіт про управління) або іншого обов'язкового завдання не було завершено [13].

Згідно пар. 47 та А61 МСКЯ 1, період зберігання зазначено не менш як п'ять років від дати аудиторського звіту або звіту аудитора групи, якщо вона більш пізня. Проте у цьому ж параграфі МСКЯ 1 зазначено що період зберігання документів має відповідати вимогам чинного законодавства, тобто суб'єкту аудиторської діяльності потрібно враховувати семирічний термін зберігання робочих документів [6].

Висновки. Звіт про управління ставить за мету надання вичерпних відомостей щодо всіх аспектів діяльності бізнес суб'єкта, включаючи фінансову та нефінансову інформацію. До переваг даної звітної форми можна віднести: індивідуальність оформлення, представлення комплексної характеристики підприємства, акцентування уваги не тільки на минуле, але й представлення прогностичних показників, публічність інформації та інші. Одночасно можемо ідентифікувати такі слабкі сторони: відсутність достатнього досвіду формування звітних показників, невизначеність відповідальності при формуванні та поданні, складність порівняння звітних форм різних господарюючих суб'єктів тощо.

Використання аналітичних процедур на кожному етапі надасть можливість аудитору визначити аудиторський ризик та рівень суттєвості, оцінити вірогідність безперервної діяльності суб'єкта перевірки, дослідити вплив різних чинників на відхилення фактичних показників від оптимальних (рекомендованих, визначених законодавчо) та запропонувати конкретні заходи щодо усунення виявлених недоліків.

Відповідно, розширення переліку звітів, які обов'язково формуються господарюючими суб'єктами (наприклад, Звіт про управління), вимагають наявності додаткових знань в аудиторів щодо екологічних аспектів діяльності, корпоративного управління, соціальної відповідальності антикорупційних заходів тощо. У даному випадку нагально постає питання щодо відображення особливостей перевірки даних звітів у завданнях з оцінки знань в межах традиційної процедури сертифікації аудиторів в Україні або окремої сертифікації аудиторів нефінансових звітів.

Визначено роль аудитора, аналітичних аудиторських процедур при проведенні аудиту фінансової звітності, інших супутніх звітних форм (в. т.ч. Звіту про управління) та підготовці звіту незалежного аудитора.

Джерела

1. Безверхий К. В. Порівняння елементів структури інтегрованої звітності та звіту про управління. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту*. 2019. № 1-2. С. 24-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvhastat_2019_1-2_5 (дата звернення: 21.04.2024).
2. Безкоровайна Л. Оприлюднення фінансової звітності: хто, де, коли? *Медична бухгалтерія*. 2023. № 4. URL: <https://ibuhgalter.net/material/1468/28287> (дата звернення: 21.04.2024).
3. Гнедіна К., Нагорний П. Звіт про управління: сутність та особливості формування. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. № 1 (25), С. 134-142. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-1\(25\)-134-142](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-1(25)-134-142) (дата звернення: 21.04.2024).
4. Євсєєва О., Підпригора І., Ковальова Д. Методика складання звіту про управління: законодавчі реалії та перспективи упровадження. *Економічний простір*, 2023. № 183. С. 88-94. URL: <http://prostir.pdaba.dp.ua/index.php/journal/article/view/1218> (дата звернення: 21.04.2024).
5. Звіт про управління: що це таке, як його робити та які нові можливості він дає. *Гід до звіту для бізнесу*. URL: <https://businessviews.com.ua/ru/strategies/id/zvit-pro-upravlinnja-1860/> (дата звернення: 21.04.2024).
6. Згурська С. Й. Особливості формування думки та складання звіту щодо фінансової звітності: вимоги до формату та структури звіту аудитора в умовах дії Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». URL: <https://www.apu.com.ua/wp-content/uploads/2019/02/Формування-думки-аудитора-для-Київ.pdf> (дата звернення: 21.04.2024).
7. Інструкції про порядок складання та оприлюднення фінансової звітності банків України, затверджена Постановою правління НБУ від 24.10.2011 № 373 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1288-11#Text> (дата звернення: 21.04.2024).
8. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг, видання 2020 року, частина I. С. 1227 URL: www.mof.gov.ua/storage/files/Міжнародні_стандарти_контролю_якості_аудиту_2020_ч1.pdf (дата звернення: 21.04.2024).
9. Назаренко О. В. Звіт про управління: особливості формування та аудиту. *Актуальні проблеми обліково-аналітичного забезпечення управління в умовах цифрової трансформації*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 7 квітня 2022 року. Рівне : НУВГП, 2022. С. 65-68 URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/9881/1/Назаренко%20О.В.%20тези%20Рівне.pdf> (дата звернення: 21.04.2024)
10. Назаренко О. В. Сутність, функціональне призначення та особливості застосування аналітичних процедур в аудиті. *Агроевіт*. 2018. № 14. С. 3-8.
11. Петрик О. А. Аудит: методологія та організація. Монографія. Київ. КНЕУ. 2003. 260 с.
12. Порядок подання фінансової звітності, затверджений Постановою Кабінету міністрів України від 28.02.2000 р. № 419 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2000-%D0%BF> (дата звернення: 21.04.2024).
13. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 22 грудня 2017 р. № 2258-VIII: База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2258-19>. (дата звернення: 21.04.2024).
14. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> (дата звернення: 20.04.24).
15. Про затвердження Методичних рекомендацій зі складання звіту про управління: Наказ Міністерства фінансів України від 07.12.2018 № 982. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0982201-18#Text> (дата звернення: 20.04.24).
16. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни: Закон України від 03.03.2022 №

- 2115-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text> (дата звернення 20.04.24).
17. Проскуріна Н. М. Методологічні підходи до формування аудиторських процедур у системі незалежного фінансового контролю. *Економіка та держава*. 2011. № 1. С. 41-45.
 18. Рогозний С., Озеран А. Звіт про управління: історичні й законодавчі передумови складання. *Бухгалтер & Закон*. 2019. № 03-04. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/reader/BZ011381> (дата звернення 20.04.24).
 19. Соловійова М. Отримання аудиторських доказів за допомогою аналітичних процедур. URL: http://www.kievaudit.com/ua/articles_audit/auditorski_dokazy (дата звернення: 21.04.2024).
 20. Тивончук О., Вента Н. Національні та міжнародні вимоги до складання звіту керівництва: на шляху до змін. *Економіка та суспільство*. 2022. № 39. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1335> (дата звернення 20.04.24).
 21. Drobyazko S., Shapovalova A., Bielova O., Nazarenko O., Yunatskyi M. Evaluation of effectiveness of responsibility centers in the management accounting system. *Academy of accounting and financial studies Journal* 2019. Vol. 23 № 6. URL: <https://www.abacademies.org/articles/evaluation-of-effectiveness-of-responsibility-centers-in-the-management-accounting-system-8797.html> (дата звернення 20.04.24).

Новікова Анна Віталіївна / Novikova Anna Vitaliivna

Кандидат сільськогосподарських наук

ORCID:0000-0003-1515-5593

Сумський національний аграрний університет

Знаменщикова Валентина Миколаївна / Znamenshchikova Valentina Mykolaivna

Виконавчий комітет Лебединської міської ради

5.5. Роль видатних постатей минулого у розвитку культурного туризму на Лебединщині

5.5. The role of prominent figures of the past in the development of cultural tourism in the Lebedyn region

В роботі проаналізовано видатні постаті, які мали відношення до Лебединщини, досліджено їх вплив на історико-культурну спадщину. Виявлено вплив на культурне надбання Лебединщини. Ключові слова: культура, Лебединщина, історія, видатні постаті.

Лебедин – це невеличке мальовниче містечко в Сумській області, яке має дуже цікаву історію. Останніми роками місцева влада, активісти, працівники відділу культури та туризму, а також небайдужі підприємці активно просувають бренд міста. Це сприяє не лише зацікавленості туристів, а і популяризації серед місцевого населення [1].

Лебедин став колыскою для багатьох видатних діячів культури. Тут народилися та працювали особистості, які внесли вагомий внесок у розвиток української та світової наукової спадщини. Серед них – перший український мінеролог Ф. П. Мойсеєнко та український історик медицини В. Я. Джуньковський, які народилися в цьому місті. У 1782 році Лебедин відвідав український мандрівний філософ і поет Г. С. Сковорода, який також залишив свій слід у місцевій історії. Із 1849 по 1862 рік у Лебедині проживав і творив автор популярних народних пісень, поет-романтик М. М. Петренко.

В місті гостювали відомі вчені, письменники та поети, такі як І. І. Срезневський, О. О. Потєбня, П. П. Гулак-Артемівський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, які проводили просвітницькі бесіди і лекції.

У червні 1859 року до Лебединщини завітав великий український поет Т. Г. Шевченко, який проживав у маєтку Зелеських, де створив кілька своїх картин та ескізів.

У Лебедині народилося чимало відомих письменників, учених, митців та громадських діячів, які прославили місто своїми здобутками. Серед них – активні народовольці Іван та Марія Калюжні, український художник Ф. Г. Кричевський, письменник-прозаїк М. М. Ляшко, український композитор і музикознавець О. І. Стебляно, та багато інших.

Лебедин славиться своїми талановитими митцями, які своїми творами прославляли не лише місто, а й всю Україну. Тут народилися і творили такі видатні особистості, як живописець і графік Л. М. Стиль, скульптор Х. А. Якубович, живописці В. П. Ламах та О. Д. Басанець. Протягом практично півстоліття в місті проживав відомий український письменник та прозаїк К. О. Гордієнко, який своїми роботами вразив серця читачів. Крім того, Лебедин милоувався народним голосом Б. Р. Гмирі, а також гостинно приймав великого українського гумориста Остапа Вишню, який давав концерти для місцевих мешканців. Ці видатні особистості, пов'язані з Лебедином, внесли вагомий внесок у розвиток міста та прославлення його ім'я на всеукраїнському та світовому рівнях [2, 3].

Лебединщина славиться ще двома своїми синами-геніями яких поєднала далека Америка – Іваном Стешенком та Давидом Бурлюком.

24 (21) січня 1894 у Лебедині народився Іван Никифорович Стешенко – український співак (бас-кантанте). Родина Стешенків була заможною: батько – купець, мав дві крамниці, прекрасний будинок по вулиці Петропавлівській, 24 (зберігся). Батько співака також мав гарний бас-профундо, мати – Ганна

Федорівна теж співала. Мали голоси обидва сини: Іван і молодший Павло (працював потім у Харківському оперному театрі). З шести років Іван пастушив і співав у церковному хорі лебединського Успенського собору та Вознесенської церкви, де регентом хору був Олександр Пінчук (пізніше – наставник Бориса Гмирі).

На його чистий, кришталевий дискант звернув увагу і граф Василь Капніст, нащадок гетьмана Павла Полуботка, який запросив хлопчика бути солістом церковного хору с. Михайлівка, поблизу Лебедина (де знаходився маєток графа Капніста).

Давид Давидович Бурлюк також походив з козацького роду, народився він 9 (21) липня 1882 року на хуторі Семиротівщина (Семиротівка), поблизу с. Рябушки, Лебединського повіту Харківської губернії, (нині Урочище Бурлюка). Батько працював управителем маєтка графа Мордвінова. В родині було шестеро дітей, крім Давида, Людмила та Володимир Бурлюки також стали відомими художниками, брат Микола – поетом. У дитинстві Давид втратив одне око, яке замінив скляний протез. У майбутньому це стало одним з елементів епатажного стилю Бурлюка.

Навчалися обидва митці в Сумах: реальному училищі та Олександрівській чоловічій гімназії, обидва продовжили навчання за кордоном, Іван Никифорович – в Італії, Давид Давидович – в Німеччині та Франції. В 1914 році Стешенко здобув першу премію на міжнародному конкурсі молодих виконавців у Пармі. Після революції Іван Никифорович повернувся в Україну, та у 1921 році – виїхав за кордон на лікування. У 1922 році родина співака перебралася до США, де прожила майже 10 років. Його партнерами були: Галлі Курчі, Мері Гарден, Тітта Руффо, Федір Шаляпін, Соломія Крушельницька. Українця часто порівнювали з Шаляпіним. Газета «Дейлі ньюс» писала: «Легенда про те, що «Борис Годунов» без Ф. Шаляпіна – ніщо, була спростована басом Івана Стешенка. Стешенко – величина в ролі, яку Шаляпін досі тримав у своїх руках. Подібного Стешенкові в ролі Бориса немає» (14.11.1930).

Весь репертуар Стешенко співав мовами оригіналу: оперний – 8, а концертний – 11 мовами, з обов'язковим виконанням хоча б однієї пісні українською мовою.

У лютому-березні 1928 року в США та Канаді, за програмою «Пісні усіх народів» (ювілейні вечори на честь Т. Шевченка), Іван Стешенко виступав разом із Соломією Крушельницькою. У 1929 році обмеженим видавництвом, для експорту в Америці вийшло дві платівки з записом оперних партій Івана Никифоровича. У 1929 році Стешенко отримав рідкісний документ від американського народу – «картку довіри», за якою він міг безкоштовно харчуватись у ресторанах, здійснювати покупки в магазинах.

Давид Бурлюк також повернувся на Батьківщину, і продовжив навчання в училищі живопису, скульптури та архітектури. Пройшовши періоди захоплення імпресіонізмом та іншими модерністськими мистецькими течіями, Давид Бурлюк став ідеологом футуризму як у живописі, так і в літературі. Він був натхненником й ініціатором різних епатажних заходів, які повинні були поширювати нові ідеї.

Революційні події 1917 року сприйняв захоплено, але прижитися в більшовицькій країні не зміг. Спочатку емігрував до Японії (в 1921), а потім, як і Іван Стешенко, в 1922 році – до США.

Серед картин митця є твори, присвячені його Батьківщині – Україні, зокрема: «Святослав», «Запорожці у поході», «Козак Мамай», «Рибалки», «Тарас Шевченко». Відомий як лідер вітчизняного футуризму та автор маніфесту «Ляпас громадському смаку». Сам себе представляв як «татарсько-запорозький футурист». Один із чільних творців українського модернізму початку ХХ століття.

Де і коли зустрілися два лебединські генії невідомо, але «Портрет Івана Стешенка» був написаний у Філадельфії в 1930 році, в наступному році оперний співак остаточно вирішив повернутися на рідну Україну. Коли ж в 1930-х роках, співак завітав до Лебедина, влада заборонила йому виступати в місцевому будинку культури, і тоді Стешенко заспівав для своїх земляків біля своєї хати у садочку. Доречний вислів Василя Бриля (дослідника творчості Івана Никифоровича): «Геній і злочинство – дві речі несумісні».

Нажаль його всесвітня слава, не давала спокою заздрісникам, його концерти, а їх було більше 60, перетворювалися на мистецьку подію провінційних міст. Настав для співака фатальний 1937 рік, коли на 43-му році життя він помер, та жодна українська газета не повідомила про раптову кончину свого геніального співака. Такий був час. На жаль, митець навіть не був похований в Україні.

Давид Давидович Бурлюк повернутися на Батьківщину не наважився, хоча і приїздив в СРСР у 1950-х. В 1967 році він помер в США, тоді ж частина його робіт була передана другу – Миколі Нікіфорову, серед яких був і «Портрет Івана Стешенка». Портрет виконаний в техніці, що нагадує малюнки пастеллю або олівцями, так званий «сухий стиль» [4].

Суха кисть – це спосіб нанесення фарби, який допомагає отримати ефект текстури, нерівності забарвлення і показати крізь верхній мазок інший тон нижнього шару. В перекладі з англійської – це техніка фарбування, в якій використовується кисть, яка є відносно сухою, але все ще містить фарбу. Навантаження застосовується на суху підставку, наприклад, на папері або ґрунтованому полотні [5].

У 2022 році відбулася, присвячена 140-річчю з дня народження Давида Бурлюка, презентація сучасної футуристичної кухні та концепції авторського закладу «Бурлюк drive». Проект був підготовлений

Лебединським господарством «Ферма Еко» (Ярина Багатиренко та Валерій Чалий) спільно з Леонідом Моїсеєнком.

Презентація футуристичної кухні стала справжнім сюрпризом для шанувальників творчості Давида Бурлюка – гостей виставки «Futurism: 140-th Anniversary of the Artist David Burluk». Адже разом із футуризмом в образотворчому, вони дізналися і про футуристичне кулінарне мистецтво.

Джерела

1. Ткаченко Борис. Історичний опис м. Лебедин Сумської області Сумський історичний портал, 2011 (<https://history.sumy.ua/research/article/347-istoriyamlebedinsumskojoblastizasn1653r.html>, дата звернення 04.04.2024)
2. Дудченко В. Лебедин намежі тисячоліть. Вулицями рідного міста / В. Дудченко. Лебедин, 2012. – 205 с.
3. Макарова В. А. Сумщина в долях трьохгенів / В. А. Макарова, Л. А. Макарова, В. К. Шейко Суми, 2014. – С. 197.
4. Офіційний сайт художнього музею ім. Б. К. Руднева <https://artmuseum.lebedyn.org/davyd-burlyuk-portret-ivana-steshenka/>
5. Офіційний сайт художнього музею ім. Б. К. Руднева <https://artmuseum.lebedyn.org>

Чорна О. А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: Приказюк Наталія Валентинівна, доктор економічних наук, професор,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

5.6. Управління кредитним ризиком індивідуального позичальника

Управління кредитним ризиком є ключовою проблемою для банківських установ, особливо в умовах непередбачуваності економічних умов. Зростання кількості позичальників та зміни їх фінансового стану під час кризових ситуацій підкреслюють необхідність ефективних методів кредитного моніторингу. Технологічний прогрес і розвиток аналітичних інструментів дозволяють банкам підвищити точність та швидкість оцінки кредитного ризику, сприяючи зменшенню небажаних наслідків для кредитного портфеля. Ефективне управління кредитним ризиком стає важливим елементом стратегії фінансової стабільності та конкурентоспроможності у сучасному фінансовому секторі.

Управління кредитними ризиками у банку охоплює два рівні: окремого кредиту та кредитного портфеля в цілому, що визначає також дві основні мети цього управління. На рівні портфельного кредитного ризику основна мета полягає у забезпеченні оптимальних показників, що відображають ефективність кредитного процесу. В той час як на рівні індивідуального позичальника головна мета полягає в зниженні ризику невиконання зобов'язань та обмеженні можливих збитків банку. Диференціація кредитного ризику за рівнями передбачає врахування основних характеристик ризику при управлінні ним.

Кредитний ризик індивідуального позичальника при здійсненні кредитних операцій банку можна трактувати як ймовірність відкриття індивідуальної ризикової позиції конкретного позичальника, що виникає внаслідок взаємодії зовнішніх і внутрішніх ризик-факторів і характеризується суттєвими несприятливими відхиленнями від очікуваних результатів кредитної операції [1, с. 66]. Це визначення кредитного ризику індивідуального позичальника підкреслює важливість ретельного аналізу та оцінки фінансового стану та платоспроможності кожного позичальника для зменшення можливості неповернення кредиту та мінімізації збитків для банку.

Джерелом кредитного ризику індивідуального позичальника є окремий контрагент банку, а його складовими – кредитний ризик щодо позичальника та ризик щодо забезпечення кредиту [2, с. 5]. Це вказує на те, що для оцінки кредитного ризику індивідуального позичальника необхідно розглядати як його фінансову стабільність та здатність повернути кредит (кредитний ризик щодо позичальника), так і можливість втрати для банку у разі невиконання позичником своїх зобов'язань (ризик щодо забезпечення кредиту).

Практика демонструє, що кожен позичальник має свій власний рівень кредитоспроможності, а визначення цього рівня залежить не лише від його здатності повернути позикові кошти, але й від готовності погасити кредит та виплачувати відсотки вчасно. Тому особливо важливим є комплексний підхід до оцінки потенційних позичальників, що включає не лише аналіз їхньої платоспроможності на етапі подання та опрацювання заявки на кредит, але й взаємодію з ними під час надання кредиту та у період обслуговування кредиту перед банком.

В організацію управління кредитним ризиком індивідуального позичальника слід включити низку етапів.

Перший етап полягає у виявленні кредитного та включає оцінку факторів, пов'язаних з забезпеченням позики. Цей етап передбачає аналіз різноманітних аспектів, які впливають на можливість позичальника виконати свої фінансові зобов'язання перед банком [3, с.58]. Такий підхід до виявлення кредитного ризику є ключовим у формуванні стратегії управління ризиками банку та забезпеченні його фінансової стійкості.

Другий етап включає кількісну оцінку якості потенційного позичальника. На цьому етапі проводиться аналіз і оцінка рівня ризику, пов'язаного з кожним позичальником, з метою виявлення «проблемних» позичальників. Ця оцінка базується на комплексному аналізі як цифрових, так і нецифрових даних про позичальників, включаючи їхню кредитну історію, фінансовий стан, платіжну дисципліну та інші параметри. Цей аналіз допомагає банку приймати обґрунтовані рішення щодо надання кредитів та управління кредитним портфелем з мінімізацією ризиків і забезпеченням фінансової стабільності.

Третій етап полягає у врахуванні результатів аналізу ризик-профілю конкретного позичальника. На цьому етапі враховуються виявлені ризики, пов'язані з позичальником, його фінансовий стан та інші фактори, що впливають на його кредитоспроможність.

Четвертий етап передбачає вибір інструментів, які спрямовані на зменшення ризику та забезпечення фінансової стабільності банку. Під час цього етапу враховуються різноманітні можливості та методи, які можуть бути застосовані для кожного конкретного випадку. Серед цих інструментів можуть бути зменшення розміру або строку кредитів, що виділяються одному клієнту, а також врахування ризику при встановленні відсоткової ставки [4, с. 503]. Додатковими методами можуть бути страхування заставного майна, страхування життя позичальника чи страхування позичальника від нещасних випадків. Також важливим є залучення достатнього забезпечення, імітування кредиту, поетапне кредитування та високий ступінь автоматизації процесу кредитування. Ефективне використання цих інструментів дозволяє банку зменшити ризики та оптимізувати управління ризиком кредитного портфеля.

П'ятий етап – контроль за зміною ступеня кредитного ризику – включає організацію супроводу виданого кредиту та контроль за його обслуговуванням позичальником. Один з основних інструментів контролю – це моніторинг використання кредиту, який є ключовим для прийняття своєчасних управлінських рішень щодо зниження ризиків протягом дії кредитної угоди. Об'єкти моніторингу включають стан кредитоспроможності позичальника, виконання умов договору, цільове використання коштів, вчасну сплату відсотків, розмір і строк погашення основного боргу, а також заставне майно. Для управління наслідками кредитного ризику, що вже настав, можуть використовуватись різноманітні інструменти, такі як посилення умов договору, реструктуризація боргу, дострокове розірвання договору тощо.

Таким чином, ефективне управління кредитним ризиком індивідуального позичальника є ключовою складовою забезпечення економічної стійкості комерційного банку. Щоб зменшити вплив кредитних ризиків на діяльність банківської установи, важливо постійно вдосконалювати організацію управління цими ризиками. Це може включати оптимізацію продажу кредитних продуктів, впровадження новітніх технологій і методик, підвищення якості обслуговування та створення сервісів, що відповідають потребам клієнтів. Також важливими є оптимізація інформаційних систем, розширення довгострокових відносин з клієнтами. Ця необхідність актуалізується можливістю появи нових загроз, зокрема економічної нестабільності в умовах воєнного стану. Практична важливість отриманих результатів зростатиме разом із розширенням доступності фінансових послуг для населення, різноманітністю кредитних продуктів та цифровізацією економіки.

Джерела

1. Павленко Л. Д., Шалда А. А. Індивідуальний кредитний ризик банку: сучасні тенденції та фактори впливу. *Проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 19-20 листопада 2020 р. Суми : Сумський державний університет, 2020. С. 65-69.
2. Дем'яненко І. В., Бандура Ю. В. Роль НБУ в формуванні кредитного портфеля комерційного банку. *Ефективна економіка*. 2020. № 2. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/63.pdf(дата звернення 10.03.2024).
3. Fadun O. Does credit risk management impact the financial performance of commercial banks? *International Journal of Business Ecosystem and Strategy*. 2023. № 5. P. 55-66.
4. Banjo K. Credit risk management strategies of deposit money banks on loan facilities. *International Journal of Scientific Research and Engineering Development*. 2021. № 4. P. 500-508.

Арсененко Ірина Анатоліївна

Кандидат географічних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-7763-5720

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького***Арабаджи Олена Семенівна**

Кандидат географічних наук, доцент

ORCID:0000-0002-7549-9673

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького***Донець Ірина Анатоліївна**

Кандидат географічних наук, доцент

ORCID:0000-0001-5714-6316

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького***Донченко Лариса Михайлівна**

Кандидат географічних наук, доцент

ORCID:0000-0002-2867-7502

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького***Левада Ольга Михайлівна**

Кандидат географічних наук, доцент

ORCID:0000-0003-1476-0089

*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького***5.7. Туристичне районування як геопросторова організація туристичного простору**

Сучасна організація міжнародного туризму здійснюється на територіях (дестинаціях), які мають привабливі туристичні ресурси, розвинуту туристичну індустрію і тим самим викликають у туристів певний інтерес до регіону відвідування. Проведенням досліджень організації міжнародного туризму за туристичними регіонами світу займаються багато наукових напрямів, які вивчають специфіку і регіональні особливості, проблеми та перспективи розвитку: геопросторові аспекти організації туристичного простору, політичні, економічні, соціальні, культурні та ін.

Основним завданням проведення досліджень геопросторової організації світового туристичного простору є: проведення туристичного районування територій за певними ознаками, обґрунтування рівнів соціально-економічного розвитку та комунікацій всіх видів; визначення закономірностей і принципів розміщення територіальних одиниць міжнародного туризму; встановлення конкретних взаємозалежностей між наявними туристичними ресурсами регіону та розвитком міжнародного туризму; виявлення закономірностей розвитку підприємств туристичної індустрії в регіонах; виявлення проблем, розробка потенційних шляхів і прогнозів розвитку міжнародного туризму в регіонах.

На наш погляд особливої уваги заслуговує саме визначення теоретичних підходів до здійснення туристичного районування світу та виділення його ієрархічних одиниць. Вивченню цих питань присвячені роботи вітчизняних науковців: О. О. Бейдика, Г. О. Горіної, М. П. Крачило, С. П. Кузика, О. О. Любіцевої, М. П. Мальської, П. О. Масляка, Х. Осипенко, Н. М. Сажневої, І. В. Смаля, В. І. Стафійчуката ін. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12].

Проведенні дослідження дозволяють нам визначити, що туристичне районування це перш за все розподіл території за регіонами, яким властиві суто географічні ознаки, особливі рекреаційні та туристичні характеристики які відрізняються один від одного набором і ступенем їх виразності, рівень соціально-економічного розвитку країн. Запропонований геопросторовий розподіл туристичних дестинацій відповідає соціально-економічному районуванню регіонів світу, який прийнятий в економічній та соціальній географії світу.

Туристичне районування території є важливим завданням, розв'язання якого дає змогу з найбільшою ефективністю, не на шкоду іншим економічним галузям, і при мінімальному впливі на природу, використовувати визначені території для здійснення міжнародної туристичної діяльності та організації світового туристичного простору. Розробка наукових принципів туристичного районування і подальший його розвиток уможливають виявлення нових туристичних ресурсів та інших передумов для розвитку міжнародного туризму; виділення нових туристичних регіонів різного ієрархічного порядку; сприяють визначенню їх туристичної спеціалізації і функціональної діяльності, перенесенню досвіду розвитку міжнародного туризму з одних регіонів на інші з аналогічними умовами; диференційованому ставленню до різноманітних за умовами туристичних регіонів.

Складність туристичного районування полягає в тому, що розглядається територія всього світу, тобто дуже різні, не схожі один на один регіони; районування має охоплювати й такі дестинації, в яких міжнародний туризм практично не розвинуто або отримав не належний розвиток, але для цього є певні передумови.

Ми притримуємося поглядів Н.М. Сажневої, щодо районуотворювальних чинників у міжнародному туризмі належать:

1. Особливості географічного положення з погляду міжнародного туризму: положення стосовно міжнародних туристичних ринків і регіонів, які приймають туристів; положення стосовно нестабільних у політичному плані регіонів і «гарячих точок планети»; взаємини з країнами, територією яких проходять комунікації, що використовуються основною масою туристів тощо.

2. Характер природно-географічних факторів, кліматичних умов, різноманітність потенціалу туристичних ресурсів, зручність і можливість їх використання.

3. Насиченість території природними об'єктами та явищами, визначними культурно-історичними пам'ятками, їх взаємодоповнення і розміщення стосовно основних центрів міжнародного туризму.

4. Ступінь атрактивності природних і культурно-історичних визначних пам'яток для основних і потенційних відвідувачів.

5. Рівень доступності регіону, наявність необхідних сучасних комунікацій.

6. Рівень необхідних часових витрат для прибуття на певну територію і повернення додому.

7. Рівень фінансових витрат, що здійснюють міжнародні туристи під час подорожі.

8. Рівень розвитку туристичної інфраструктури і підприємств індустрії туризму і сфери обслуговування (туристичні підприємства (туроператори, турагенти, екскурсійні бюро та бюро подорожей, заклади розміщення, харчування, дозвілля та креативних індустрій, торгівлі, транспортні організації, засоби зв'язку та інші комунікації тощо).

9. Рівень сервісу й професійна кваліфікація персоналу, який надає туристичні послуги споживачам туристичного продукту.

10. Ємність території для прийому туристів.

11. Стабільність внутрішньополітичної ситуації.

12. Рівень безпеки для туристів з погляду криміногенної, екологічної, санітарно-епідеміологічної ситуації.

13. Рівень економічного розвитку і фінансовими можливостями, забезпеченість трудовими ресурсами, матеріальними засобами для створення, а також подальшого розвитку індустрії туризму і сфери гостинності.

14. Місце території на міжнародному туристичному ринку, тобто обсяг міжнародних туристичних потоків регіону відвідування, передумови формування таких потоків на майбутнє.

15. Структура іноземних туристів, що відвідують регіон.

16. Основні особливості міжнародного туризму в даному регіоні (ритми сезонності, тривалість, провідні види туризму, основні мотиви і мета відвідування і т. п.).

17. Відношення органів державної виконавчої влади й місцевих органів самоврядування до проблем міжнародного туризму.

18. Економічне значення міжнародного туризму для розвитку регіону (розмір фінансових надходжень до бюджету, витрати на розвиток туристичної інфраструктури, місце міжнародного туризму серед інших галузей економіки і взаємозв'язок з цими галузями, вплив туризму на зайнятість місцевого населення, загальний економічний ефект).

19. Перспективи розвитку міжнародного в регіоні [9].

Значення цих чинників у формуванні туристичних регіонів не є однозначним. Районування багатьох країн з погляду внутрішнього туризму не завжди збігається з районуванням у плані туристичної діяльності, тому що цікавий та доступний для громадян своєї країни регіон може бути малоцікавим і важкодоступним для іноземних туристів. Або, навпаки, привабливі для міжнародних туристів місця не завжди викликають інтерес у місцевих жителів через свою повсякденність. Отже, необхідно завжди конкретизувати, про який вид туристичної діяльності йдеться - внутрішню або міжнародну. У географії туризму немає єдиного підходу до туристичного районування світу. Так, наприклад, О. О. Бейдик виділяє 8 макрорайонів (Європейський, Азіатський, Африканський, Північно-американський, Центрально-американсько-Карибський, Південноамериканський, Австралійсько-Океанський, Антарктичний) [1, 9].

Більшість науковців у своїх дослідженнях дотримуються районування, запропонованого Всесвітньою туристичною організацією (UNWTO).

UNWTO визначає принципи та критерії туристичного районування, які спрямовані на створення стійких та конкурентоспроможних туристичних регіонів:

Принципи туристичного районування:

1. Сталість і баланс: забезпечення сталого розвитку та збалансованого використання туристичних ресурсів, яке враховує потреби місцевого населення та середовища.
2. Інтегрованість та комплексність: розвиток туризму в рамках інтегрованої та комплексної стратегії, яка об'єднує економічні, соціальні та екологічні аспекти.
3. Партнерство та участь: залучення всіх зацікавлених сторін, включаючи місцеве населення, громадські організації та приватний сектор, до процесу планування та вирішення туристичних питань.
4. Інновації та технологічний прогрес: сприяння впровадженню інновацій та використання сучасних технологій для підвищення якості та конкурентоспроможності туристичного продукту.

Критерії туристичного районування:

1. Географічна ідентифікація: чітке визначення географічних меж туристичного регіону, враховуючи природні, культурні та історичні особливості.
2. Туристична інфраструктура: розвинена та ефективна туристична інфраструктура, яка забезпечує комфорт та безпеку для подорожуючих.
3. Екологічна сталість: впровадження екологічно стійких практик для збереження природних ресурсів та розумного використання екосистем.
4. Економічний розвиток: забезпечення позитивного економічного впливу туризму на регіон, включаючи збалансований розподіл прибутків та розвиток місцевого підприємництва.
5. Культурна автентичність: збереження та підтримка культурної спадщини та автентичних традицій місцевого населення.

UNWTO виділяє 6 туристичних макрорегіонів світу: Європейський - країни Європи, включаючи всі колишні республіки СРСР, а також держави Східного Середземномор'я (Ізраїль, Кіпр, Туреччина); Американський – країни Північної, Південної, Центральної Америки, острівні держави і території Карибського басейну; Азіатсько-Тихоокеанський – країни Східної і Південно-Східної Азії, Австралія й Океанія; Південноазіатський – країни Південної Азії; Близькосхідний – країни Західної і Південно-Західної Азії, Єгипет і Лівія; Африканський – країни Північної (без Єгипту і Лівії), Південної, Західної, Східної і Центральної Африки (рис. 1) [13, 14].

Ми вважаємо, що до ієрархічних одиниць геопросторової організації в туристичному районуванні світу та досліджень проблем і перспектив розвитку міжнародного туризму можна віднести: на макрорівні – туристичний макрорегіон; на мезорівні-туристичний субрегіон, туристичний регіон; на мікрорівні – туристичний район, туристичний центр, курорт; на локальному рівні -туристичне підприємство та фрагмент туристичного маршруту.

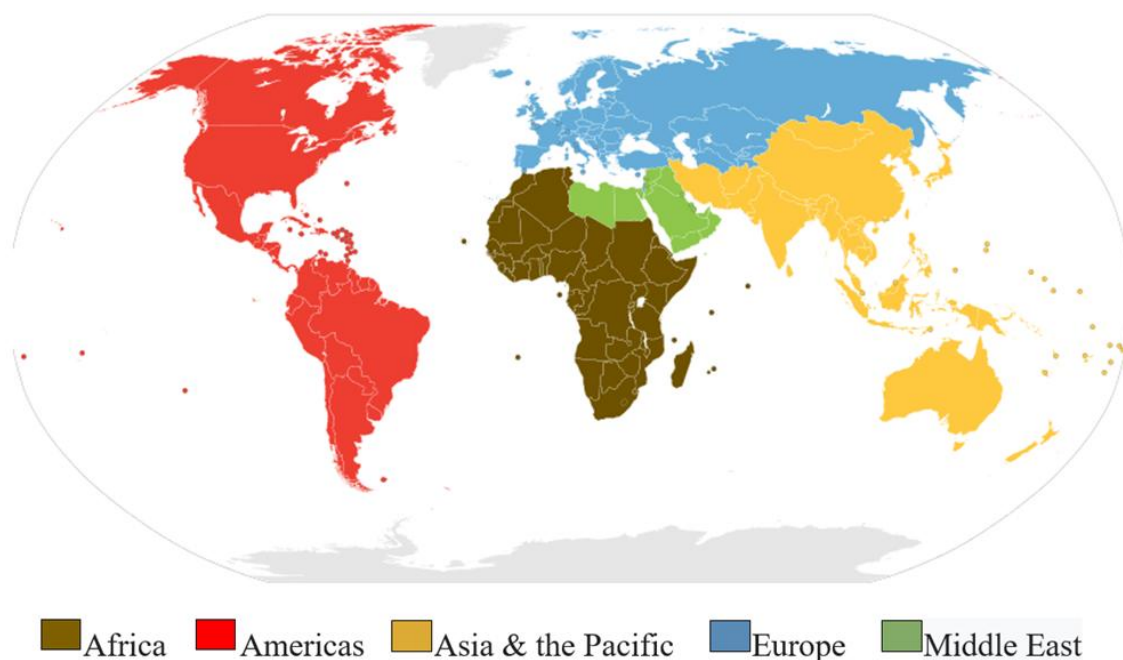

Рис. 1. Туристичні макрорегіони світу за UNWTO [13, 14].

Туристичний макрорегіон-основна одиниця туристичного районування це територія, що має певні ознаки атрактивності й забезпечена туристичною інфраструктурою, а також системою організації міжнародного туризму та визначається за територіально-географічною ознакою, обсягами туристичних потоків (наприклад, Європейський туристичний макрорегіон).

Туристичний субрегіон-складова частина туристичного макрорегіону, охоплює групи країн, в основному визначається за територіально-географічною ознакою, рівнем соціально-економічного розвитку країн, обсягам туристичних потоків (наприклад, туристичний субрегіон, до якого входять країни Західної Європи).

Туристичний регіон – складова частина туристичного субрегіону, охоплює окрему країну, яка представлена регіональною туристичною системою, що у свою чергу об'єднує туристичні райони. Туристичний регіон має свої специфічні особливості й єдність в територіальному, географічному, історичному і ресурсному плані. На цьому рівні вирішуються завдання: уточнення обсягів туристичних потоків, перспективи зміцнення матеріально-технічної бази, а також стратегічні напрями розвитку туристичних центрів, видів міжнародного туризму та туристичних маршрутів в країні (наприклад, туристичний регіон -країна Франція).

Туристичний район – складова частина туристичного регіону до якої входить група туристичних комплексів, об'єднаних спільністю територіальної структури туристичного господарства. При обґрунтуванні виділення туристичного району і визначенні його меж повинні бути покладені наступні ознаки: спеціалізація на туристичних послугах і зовнішні зв'язки території; структура туристичних послуг і внутрішні зв'язки; територіальна організація видів міжнародної туристичної діяльності (наприклад, країни субрегіону Південної Європи, які мають вихід до Середземного моря).

Курорт – це ареальна форма територіальної структури, яка функціонує як регіональна туристична система певного рівня і спеціалізується на основі наявних ресурсів або їх поєднання. За характером провідних лікувальних чинників курорти поділяють на: бальнеологічні, де провідним лікувальним чинником є використання природних мінеральних вод; грязьові - застосування в якості основного лікувального впливу – лікувальних грязей; кліматичні -основним лікувально-профілактичним засобом є клімат. Розрізняють курорти приморські, гірські, рівнинні, які мають загальну профілактичну й рекреаційну дію на організм людини (наприклад, морський курорт Ніца у Франції).

Туристичний центр – складова частина туристичного району, єдине комплексне утворення туристичного господарства, в якому об'єкти туризму і підприємства обслуговування розглядаються як засоби виробництва, продукція якого є наданням потенційному споживачеві комплексу вражень і розваг під час туристичної діяльності. Як правило вони прив'язані до населених пунктів (наприклад, туристичний центр -Париж у Франції).

Туристичне підприємство – складова частина туристичного центру, або просторово-одиничний туристичний об'єкт, який функціонує в основному на базі природного туристичного потенціалу місцевості. До них відносяться: туристичні фірми (туроператори, турагенти), готелі, туристичні бази, кемпінги, бази відпочинку та ін. (наприклад, туристично-готельний комплекс AbouNawasHotels у Франції).

Фрагмент туристичного маршруту -туристична тропа (маршрут), місце привалу (у туристичному поході) або оглядовий майданчик (наприклад,Ейфелева вежа у Франції) [3, 10].

Таким чином, туристичне районування -один із видів економіко-географічного районування, який розглядає різноманітні проблеми і перспективи розвитку міжнародному туризму на основі вивчення його ієрархічного порядку та функціонування таксономічних туристичних одиниць. Туристичне районування є ключовою стратегічною діяльністю у галузі туризму, спрямованою на організацію світового туристичного простору, раціональне та ефективне використання туристичних ресурсів; стратегічним підходом до збалансованого, сталого розвитку міжнародного туризму. Враховуючи географічні, екологічні, соціальні та економічні аспекти, цей підхід сприяє визначенню туристичних макрорегіонів, які приваблюють подорожуючих, забезпечують позитивний вплив на місцеву економіку, зберігають природні та культурні цінності, визначають пріоритети для подальшого розвитку та успішної інтеграції міжнародного туризму у регіонах світу.

Джерела

1. Бейдик О. О. Рекреаційна географія: наук. -метод. Комплекс дисципліни / О. О. Бейдик. –К.: Обрії, 2007. – 96 с.
2. Горіна Г. О. Компаративний аналіз підходів до територіального районування світу за туристичними регіонами міжнародними інститутами URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/3_ukr/55.pdf
3. Крачило Н. П. Географіятуризма / Н.П. Крачило. –К.: Вища школа, 1987. – 208 с.
4. Кузик С. П. Географія туризму. URL: <http://surl.li/tcmkr>
5. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг/ О.О. Любіцева. –К. : Альпрес, 2003. – 435 с.
6. Мальська, М. П.Міжнародний туризм і сфера послуг [Текст] : підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антоноук, Н. М. Ганич. – Київ : Знання, 2008. – 661 с.
7. Масляк П. О. Рекреаційна географія / П.О. Масляк. – К. : Знання, 2008. – 344 с.

8. Осипенко Х. Розвиток міжнародної конкурентоспроможності туристичних регіонів світу: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.02 / Х. Осипенко; Маріуп. держ. ун-т. – Маріуполь, 2015. – 24 с.
9. Сажнева Н. М. Рекреаційна географія: Навчальний посібник / Н. М. Сажнева. – Мелітополь: Люкс, 2008. – 329 с.
10. Сажнева Н. М., Арсененко І. А. Рекреаційна географія та туризм (словник довідник сучасних термінологічних понять): Навчальний посібник / Н. М. Сажнева, І. А. Арсененко. – Мелітополь: «Люкс», 2007. – 254 с.
11. Смаль І. В. Основи географії рекреації та туризму: навч. посіб. / І. В. Смаль. – Ніжин: НДЛП, 2004. – 105с.
12. Стафійчук В. І. Туристичне країнознавство: навч. посіб. / В. І. Стафійчук, О. Ю. Малиновська. – Херсон: ОЛДІ-Плюс, 2016. – 808 с.
13. The World Tourism Organization. URL: <http://unwto.org>
14. UNWTO Tourism Regions. URL: <http://surl.li/tcmkx>

Bondar-Pidhurska Oksana Vasylivna

Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of the Department of Management

ORCID: 0000-0001-7792-4023

Poltava University of Economics and Trade

5.8. Directions for improving the efficiency of the management process of industrial enterprises in the current realities: innovation and attractiveness

It is recommended to involve the services of the management consulting institute in the activities of industrial enterprises as one of the directions of increasing the level of innovation and investment attractiveness. It is proposed to introduce the following types of management consulting in the activities of industrial enterprises: strategic consulting, operational, organizational, headhunting and IT consulting.

The recommended algorithm for bringing an innovative product for industrial enterprises to the EU market with the ISO14001-2015 certificate involves six consecutive stages and is based on continuous improvement of the environmental management system confirmed by international requirements.

The author emphasizes the expediency of adapting the quality management system of innovative products to the standards of potential investors, which is of particular relevance when attracting foreign investors and carrying out export activities by an enterprise.

The expediency of using the instruments of sustainable investment in innovation for industrial enterprises as a way to increase their attractiveness is emphasized.

The methodical component of assessing the effectiveness of management of innovation activities of industrial enterprises has been improved by supplementing the basic criteria for evaluating innovation and investment projects of industrial enterprises in the context of confronting challenges and threats.

The organizational and economic mechanism for strategic planning of marketing communications of innovative products of industrial enterprises has been adapted for use

Keywords: management process, industrial enterprises, innovation activity, innovation and investment attractiveness, challenges, threats

1. Involvement of the institute of management consulting in the activities of industrial enterprises in the format of increasing the level of its innovation and investment attractiveness

At present, there are certain problems that cause the unsatisfactory state of affairs at domestic manufacturing enterprises and affect the level of their innovation and investment attractiveness. Among the most important are the following: 1) a physical decrease in the number of potential investment objects located in the territories temporarily uncontrolled by Ukraine in the east and south of the country. In particular, it is currently impossible to talk about attracting investments to enterprises, etc. located in Crimea, grain processing enterprises in the east of the country; 2) insufficient level of professional management competence of enterprise managers. This factor is often a key factor in an investor's (especially a foreign investor's) decision to invest, as it is obvious that the state of affairs at an enterprise is the result of management's actions and the consequence of its competence; 3) insufficiently effective state policy in the field of investment support, which primarily lacks a systematic approach. Thus, it is necessary to agree that some work is being done at the legislative level to intensify innovation and investment activities and improve the investment climate in the industry in particular and the country in general. However, in practice, it happens that a potential investor, who is guaranteed attractive preferential business conditions by the legislation, when visiting the actual location of the enterprise and seeing the unsatisfactory condition of, for example, roads (settlement, region), refuses to invest in the enterprise, as he understands that: a) this is a significant problem for the enterprise to perform its transport and logistics function in the future; b) he will not be able to solve such problems on his own (especially urgently), without the participation of the state - high macroeconomic

As can be seen from the above, investment activity at industrial enterprises is associated with a number of complex factors of influence, some of which are classical, which enterprises have faced at all times, and some are specific factors of the present, which are new for the subjects of innovation and investment activity and therefore

especially difficult to deal with.

Based on such circumstances, investment methods in particular and the investment management system in general should change accordingly, adapting to the new conditions of the business environment. For this purpose, the management of enterprises should be characterized by innovation and the ability to implement an updated model of managing the investment activity of the enterprise, especially in terms of increasing investment attractiveness.

As the basic elements of a new approach to the management of industrial enterprises in the current realities, the involvement of the institute of management consulting in the management of industrial enterprises can be one of the ways to increase the level of their innovation and investment attractiveness [1].

The high turbulence of the business environment requires innovation from the managers of industrial enterprises. Only under this condition can industrial enterprises count on competitiveness and, therefore, be attractive to investors.

At the same time, the source of innovation is new knowledge, and the source of new knowledge is the research work carried out by management consulting, combining science and management practice and implementing the function of management education among managers.

The strong arguments in favour of involving consulting in the manufacturing sector are, firstly, the rich historical and managerial traditions that Ukraine has in the PET consulting sector, or as it is sometimes called - advisory services. Secondly, the effectiveness of the management consulting institute's influence on competitiveness, and hence on the innovation and investment attractiveness of industrial enterprises has long been proven by business practices in many European and global countries.

Based on the above theses and, above all, on the fact that management consulting combines the ability to integrate research and management practice with indifference to the sectoral division of the economy, it seems possible to assert that management consulting can and should play an important role in the processes of increasing the investment attractiveness of industrial enterprises and in the processes of qualitative reproduction of the Ukrainian economy as a whole. Other steps to increase the innovation and investment attractiveness of industrial enterprises may be the result of cooperation between their managers and consultants.

Along with this, it makes sense to recommend five types of consulting to the management of industrial enterprises depending on their functional needs: 1) strategic consulting; 2) operational consulting; 3) organizational consulting; 4) IT consulting; 5) headhunting [2].

Strategic consulting for industrial enterprises is related to its corporate development and consists in the development of management decisions related to the future development of the company, the development of corporate strategies, strategic positioning and ensuring sustainable competitive advantages of clients. With the help of consultants or with their participation, the strategy of industrial enterprises is developed in various areas of its development, in particular in relation to products, marketing, markets, innovation strategies, organizational development, etc. The consultant has a wide range of strategic planning techniques that help him develop various options for a strategic plan, including a scenario-based approach to the development of the external and internal environment, which requires a large amount of information and analytical work.

Operational consulting for industrial enterprises is related to the operational development of the company and is aimed at improving the efficiency of operational management, in particular, optimisation of business processes, financial flows, quality management, personnel, costs, and management accounting. It includes analysis of the current situation: studying business processes, defining boundaries and describing the "As Is" situation, selecting the best business practices for a given company, determining fixed and variable costs, existing IT support, studying document flow; developing recommendations and designing solutions: describing business processes "As Should", adapting business practices, developing a staff motivation system, developing key performance indicators, developing regulations for interaction between process participants, assessing the planned effect of the implemented transformations based on the instructions of the

Organizational consulting for industrial enterprises is related to the organizational function of management and is aimed at improving the efficiency of organizational management, in particular, developing the organizational structure of the company, increasing organizational efficiency, and designing business processes. The main objective of organizational consulting for industrial enterprises is to ensure high business manageability. This is especially important during the growth phase and in a situation of high environmental dynamism. The services of consultants in the field of organizational consulting allow the management of industrial enterprises to get an independent view of their organization and identify bottlenecks and opportunities for development. To achieve this goal, the consultant uses a variety of methods, including analysis of organizational and administrative documents, surveys of employees and external contractors, individual and group testing, structured observation at the workplace, etc. Organizational consulting for industrial enterprises is focused on the possibility of carrying out the following transformations in the company: optimization of the organizational structure and business processes of the company in order to ensure business transparency and reach qualitatively new levels of development; reorganization and identification of duplicate divisions and functions in the company as a result of mergers or acquisitions; outsourcing of functions of certain divisions of the company; cost optimization and calculation of the

cost of business processes in the company.

IT consulting for industrial enterprises is associated with their information technology development and is aimed at optimizing the management information system, in particular, in the selection, design, development and implementation of management information systems. IT consulting is the ability to identify the client's main production task and help them figure out what is the primary task - the purchase of equipment or the approval of an information system project based on this equipment. This requires a creative approach based on professional knowledge of technology and the ability to find and apply a compromise solution between existing templates and the client's individual task. In-depth knowledge is important in IT consulting, as the more a consultant knows about the capabilities and properties of the technologies used, the more system options he or she can build on their basis, and thus get closer to the client's goal.

Recruitment of senior management personnel for industrial enterprises is the selection and optimization of management teams and senior management personnel, the demand for which currently exceeds the supply. Consulting companies engaged in this type of activity usually have their own extensive database of the best specialists in various business areas, and constantly monitor professionals who successfully operate in specialized markets. Consultants use both traditional methods of search, evaluation and recruitment and their own developments. This allows them to assess the capabilities of candidates, effectively provide psychological assessments of applicants, help define and adjust the functions of new managers, and optimize the management structure of industrial enterprises.

Along with the involvement of a management consulting institute in the management of industrial enterprises, it makes sense to recommend the development of an investment strategy for industrial enterprises, which will allow a systematic approach to innovation attractiveness, reflect the vision of interaction with investors, the range of tasks that they need to implement to achieve strategic investment goals, etc. At the same time, it is worth recommending the creation of a mechanism for effective interaction between investors of industrial enterprises and public authorities. Given a professional approach to the implementation of this intention, this body can be exactly the element of the mechanism that will integrate the efforts, interests and capabilities of participants in investment projects of industrial enterprises (adapted by the author on the basis of the use of the information resource [2]).

Thus, we recommend involving the services of the institute of management consulting in the activities of industrial enterprises as one of the directions of increasing the level of its innovation and investment attractiveness, due to the high turbulence of the business environment, which requires innovation from managers, and the source of innovation is new knowledge, the source of new knowledge is research, which is carried out by management consulting, combining the science and practice of management and implementing the function of management education among managers of goods.

It is proposed to introduce the following types of management consulting into the activity: strategic consulting, operational, organizational, headhunting and IT consulting.

2. Improving the environmental management system of industrial enterprises in the context of increasing the efficiency of management of its innovation and investment attractiveness

It is becoming increasingly clear that the activities of industrial enterprises have a detrimental impact on the environment. As a result, the planet suffers from toxic waste, emissions of harmful chemicals, and water pollution. Plants and animals are disappearing, and people are being attacked by new diseases and viruses. That is why today's companies need to control their environmental impact.

To this end, the ISO 14001 standard "Environmental Management Systems. Requirements and Guidelines for Use" was recommended for industrial enterprises, the main purpose of which is to minimize the harmful impact of the company's production activities on the environment. The development of an environmental management system is an important stage in the development of industrial enterprises, and obtaining an ISO 14001 certificate is a confirmation of compliance with the standard's requirements at the international level.

ISO 9001, ISO 22000, etc., and makes it possible to use them both independently and as integrated management systems. Benefits of using an environmental management system for industrial enterprises: 1) creating a positive image of the enterprise due to its environmental reliability; 2) increasing the competitiveness of the product; 3) strengthening the trust of partners and consumers; 4) access to international markets where such a certificate is required; 5) reducing costs by saving resources; 6) reducing the risk of regulatory and environmental fines.

It should be noted that Euro Standard Certification LLC certifies environmental management systems for compliance with the requirements of the state standard DSTU ISO 14001:2015 or the international standard ISO 14001:2015.

In 1996, five ISO 14000 standards were adopted, which contained the composition and description of the elements of an environmental management system. In recent decades, there have been significant changes in the mentality and attitude of society towards the environment. The efforts of the international community to prevent

and control environmental pollution, implement environmental protection measures and use environmentally friendly technologies led to the adoption of the UN Declaration on the Environment in 1992 at the Rio Conference. In 1993, the International Organization for Standardization (ISO) established Technical Committee TC 207 "Environmental Management" to develop a system of standards for environmental management. An important outcome of TC 207's work was the adoption in 1996 of five ISO 14000 standards, which contain the composition and description of environmental management system elements, guidelines for their application, and guidelines for conducting environmental audits. The International Organization for Standardization (ISO) has already revised the ISO 14000 series of standards twice: in 2004 and 2015.

In Ukraine, DSTU ISO 14001:2015 "Environmental management systems. Requirements and guidance for use" (ISO 14001:2015, IDT). In Ukraine, according to the Order of the State Enterprise "Ukrainian Research and Training Centre for Standardization, Certification and Quality" No. 221 dated 31 December 2015, DSTU ISO 14001:2015 "Environmental Management Systems. Requirements and guidelines for use" (ISO 14001:2015, IDT) was introduced. Achieving a harmonious combination of environment, society and sustainable development is considered a prerequisite for meeting the needs of the current generation without compromising the ability of future generations to meet their needs, as well as a way to increase the level of innovation and investment attractiveness [3].

Sustainability as a goal is achieved by balancing the three fundamental pillars of sustainable development. Social expectations for sustainability, transparency and accountability have evolved alongside increasingly stringent legislative initiatives, the growing pressure of pollution on the environment, inefficient use of resources, improper waste management, climate change, ecosystem degradation and biodiversity loss. This encourages industrial enterprises to adopt a systematic approach to environmental management, implementing environmental management systems to promote the environmental component of sustainable development and increase their innovation and investment attractiveness.

The purpose of ISO 14001 is to provide industrial enterprises with a general framework for environmental protection and response to changes in environmental conditions in a balanced manner with socio-economic needs. The standard establishes requirements that will enable industrial enterprises to achieve the planned results that they have set for their environmental management system.

A systematic approach to environmental management of industrial enterprises can provide top management with information that will be useful for achieving long-term success and acquiring opportunities that will contribute to sustainable development and increase the level of innovation and investment attractiveness of industrial enterprises, due to preserving the environment by preventing or mitigating adverse environmental impacts; mitigating the potential adverse impact of environmental conditions on industrial enterprises; assisting industrial enterprises in fulfilling the requirements necessary for compliance; improving environmental performance; controlling (or influencing) the way the organization's products and services are designed, manufactured, distributed, consumed and disposed of, taking into account aspects of the intended life cycle, which will help prevent environmental impacts from unexpected transitions from one life cycle stage to another throughout the life cycle; achieving financial and operational advantages that may result from the introduction of environmentally sound alternative approaches that strengthen the market position of industry and attract investors; exchange of environmental information with relevant stakeholders [3].

The environmental management system is also a tool that enables industrial enterprises to: 1) identify the environmental aspects of its operations, products or services; 2) assess their environmental impact; 3) develop and implement pollution prevention actions; 4) establish control over the impact and apply corrective measures; 5) identify applicable environmental laws and regulations; 6) ensure operations in accordance with the environmental legislation of Ukraine; 7) set and achieve environmental goals; 8) improve environmental performance; 9) balance and integrate economic and environmental interests; 10) adapt to conditions in a timely manner,

Potential benefits associated with the implementation of an effective environmental management system at industrial enterprises include: 1) improving the reputation of industrial enterprises in the eyes of the public, government authorities, and investors; 2) improving interaction with suppliers and consumers; 3) concluding insurance contracts with reasonable premiums; 4) improving cost management; 5) reducing the number of incidents leading to legal liability; 6) saving raw materials and energy.

It should be noted that ISO 14001 is applicable to any organization, regardless of its type, size, products or services, level of environmental risk and existing level of environmental preparedness. This applies to various industries, both public and private, manufacturing companies and organizations, service industries, and government agencies. By implementing ISO 14001:2015 in your organization, you can easily create an effective and efficient environmental management system and confirm your responsibility in the field of environmental protection. Implementation of ISO 14001 at industrial enterprises requires a management decision, as certification of the standard requires financial investments, resources and time.

After certification of the environmental management system (management) in accordance with the requirements of ISO 14001, industrial enterprises will have the following advantages: 1) a positive image, showing

their commitment and indifference to environmental protection; 2) due to the acquired positive image, the number of loyal consumers and new business partners increases, the sales market expands; 3) the flow of investments increases, obtaining loans becomes easier and is on more favorable terms due to the reduction of environmental risks; 4) the competitiveness of the organization increases due to the certificate recognized in international markets; 5) the level of innovation and investment attractiveness of the enterprise increases.

The ISO 14001 certificate will allow industrial enterprises to gain advantages when participating in tenders and lays the foundation for successful cooperation. In addition, an effective environmental management system will improve the efficiency of industrial enterprises' management in environmental protection, increase intangible assets, reduce waste management costs, increase raw material and energy savings, and reduce the risk of environmental accidents and disasters. The latest version of ISO 14001 will allow industrial enterprises to use this standard in conjunction with other international management system standards, such as ISO 9001, 45001 and others. These systems can be used independently of each other or integrated.

We recommend that industrial enterprises use the Plan-Do-Check-Act (PDCA) model, which is the basis for the approach underlying the environmental management system at industrial enterprises. The PDCA model shows an iterative process that is used to achieve continuous improvement of the performance of industrial enterprises and increase the level of innovation and investment attractiveness of the company. It can be applied to the environmental management system of industrial enterprises, as well as to each of its individual elements. This model can be briefly described as follows: 1) Plan: set environmental goals and processes necessary to achieve results that are in line with the organization's environmental policy. 2) Do: implement the processes as planned. 3) Check: Monitor and measure processes against the environmental policy, including your commitments, environmental objectives and performance criteria, and report results. 4) Act: take action for continuous improvement (adapted by the author based on the use of resource [3]).

Thus, we have provided recommendations for improving the environmental management system of industrial enterprises in the context of increasing the efficiency of managing its innovation and investment attractiveness. Thus, it is recommended to certify industrial enterprises in accordance with the requirements of the ISO 14001 standard. After certification of the environmental management system (management) in accordance with the requirements of ISO 14001, an industrial enterprise will increase its innovation and investment attractiveness by gaining the following benefits: 1) gaining a positive image, showing their commitment and concern for environmental protection; 2) due to the positive image gained, the number of loyal customers and new business partners will increase, and the sales market will expand; 3) the flow of investments will increase, obtaining loans becomes easier and is on more favorable terms due to reduced environmental risks; 4) the company's competitiveness will increase due to the certificate recognized in international markets.

The recommended algorithm for introducing an innovative product for industrial enterprises to the EU market based on the obtained ISO 14001:2015 standard is shown in Fig. 1.

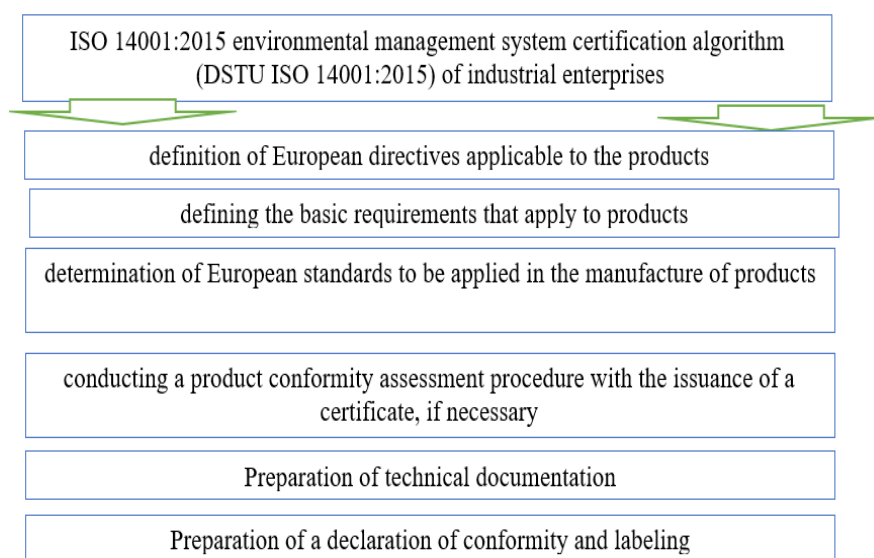

Fig. 1. The recommended algorithm for bringing an innovative product of industrial enterprises to the EU market based on the ISO 14001:2015 standard

Source: built and adapted by the author for industrial enterprises on the basis of the information resource [3].

The ISO 14001 certificate provides advantages when participating in tenders and lays the foundation for successful cooperation, after which an algorithm for bringing an innovative product of industrial enterprises to the EU market is proposed for use. The algorithm for introducing an innovative product of industrial enterprises to the EU market with the ISO 14001-2015 certificate involves six consecutive stages and is based on the continuous improvement of the environmental management system, confirmed by international requirements. The company currently has no other certificates. This will allow the company to enter and gain a foothold in foreign markets and become an innovative and investment-attractive company, which should be constantly maintained, based on the implementation of the existing diversification strategy. It is also proposed to adapt the system of quality management of innovative products of industrial enterprises to the standards of potential investors, which is of particular relevance when attracting foreign investors and carrying out export activities of the company.

3. Use of sustainable investment tools for innovative activities of industrial enterprises as a way to increase their attractiveness

Speaking about sustainable investment in innovative activities of industrial enterprises as a way to increase the level of its innovation and investment attractiveness, the company's management should mention that sustainable investment trends confirm that every year we witness the expansion and implementation of a system that influences the behaviors of international investors, motivating them to take into account the principles and standards of environmental and social responsibility when carrying out investment activities.

Countries are gradually moving towards greening their economies, but the vast majority of them lack an adequate investment base, which hinders the rapid implementation of this process. The state and local private investors are not always able to provide the necessary funding for green projects on their own, especially in developing countries and countries with economies in transition.

One of the ways to increase the attractiveness of industrial enterprises for mobilizing international investment is to use various financial instruments. In this regard, it is advisable to pay attention to such instruments, their strengths and weaknesses in order to identify the most effective ones.

Considering sustainable investment in the innovation activities of industrial enterprises as a way to increase the level of their innovation and investment attractiveness, the management should recall the lack of a universal approach to the classification of instruments for financing "green" projects, which allows using the following (according to N. Lindenberg): 1. instruments through which direct financing is provided (shares, credit lines, loans and grants); 2. instruments that do not provide direct financing, but can transfer knowledge or reduce risks (guarantees and technical assistance); 3. instruments used to attract additional private funds that are transferred to green projects through one of the above instruments ("green" bonds and structured funds) (Fig. 2) [4].

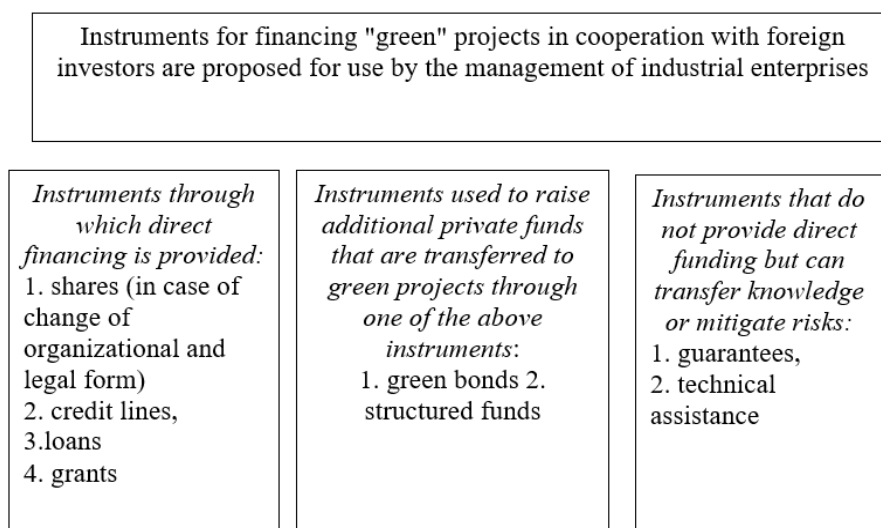

Fig. 2. Use of instruments of sustainable investment in innovation as a way to increase its attractiveness for industrial enterprises

Source: built and proposed by the author on the basis of the information resource [4].

A wide range of other instruments is available for the management of industrial enterprises, and attention is

focused on the above, since they are most widely used and their effectiveness has been tested by time. Undoubtedly, these instruments are not innovative and can be used to mobilise capital not only for green projects.

It should be noted that there is no need to create fundamentally new instruments for green investments for industrial enterprises today, but rather the opposite: the instruments through which capital will be raised should be simple and clear. In addition, a combination of different instruments may be possible, depending on the stage of the green investment project cycle. When choosing a financial instrument, the ultimate goal of a green project is important.

Speaking about the use of sustainable investment instruments for innovation, it is worth mentioning that quantitative assessment is the most appropriate method for identifying best practices, providing general conclusions and comparisons, and developing targeted policies. However, due to the lack of quantitative assessment for all financial instruments of green investment, it is difficult to analyse their efficiency and effectiveness. Only a limited number of organizations provide data on green investment flows. And the available data cannot be considered comprehensive, as it covers a small number of sectors and countries.

Speaking about the use of sustainable investment instruments for innovation, industrial management should mention the instruments of sustainable investment in innovation as a way to increase their attractiveness, through which projects can be directly financed (adapted by the author based on the use of the resource [4]).

Due to the growing number of companies involved in environmental projects, the need for such a financing instrument as shares is growing. As for industrial enterprises, we will be able to use this instrument of sustainable investment in innovation as a way to increase its attractiveness only after changing their legal form to a joint-stock company.

At the same time, the effectiveness of investing in green stocks is best reflected by green stock indices. They are the main tool for investors to select an investment object, as they provide a benchmark for making active investment decisions. These indices are created to facilitate the allocation of resources to companies that are committed to environmental and climate protection. The indices typically cover a significant share of green businesses or track the green growth performance of listed companies.

In recent years, there has been an increase in the market capitalization of companies included in green indices, which indicates the growing attractiveness of investing in green projects and activities. However, the returns on green investments are lower than on non-green investments, due to the high risk of return on such investments. Moreover, green projects have higher capital costs, especially at the beginning of project implementation. Although investing in green equities provides new investment opportunities and is less risky than debt financial instruments, it has a number of investment risks. The use of shares is characterized by significant transaction costs, and only in the presence of developed financial markets will it be possible to exit such investment activity by selling them [shares]. In addition, shareholders are the last to receive compensation in case of failure.

The next financial instrument that makes sense for the management of industrial enterprises to use in their practical activities in cooperation with international financial institutions is credit lines. Credit is provided through private sector financial intermediaries. Accordingly, the debt is sent to local banks, which can independently set and apply interest rates to clients. The main purpose of the credit lines is not only to provide financing for specific green projects, but also to promote the development of the financial system. Since lending is carried out through the intermediation of local financial institutions, the use of this instrument is risky. For example, the risk relates to the choice of intermediaries, as not all financial institutions are eligible to participate in the credit line Programme. At the same time, since the intermediary is free to choose the interest rates it applies, the project may not be financed at low (subsidized) rates. Moreover, the financial intermediary may assume too many risks in lending or the funds may be used for the commercial interests of the intermediary instead of the actual purpose of the project (adapted by the author based on the use of the resource [4]).

The next instrument used by financial institutions (mainly banks and credit unions) in most countries to finance environmentally friendly services/products or projects (in the clean energy, energy efficiency, water management, solid waste management, etc. sectors), and which makes sense for industrial enterprises, is green loans.

Both private and state-owned banks use this financing instrument to mobilize private capital, i.e. they provide a loan that has to be repaid (with interest). In most cases, these loans are concessional or "flexible" and thus can be repaid at a lower than market interest rate or have an extended repayment schedule (long-term) compared to non-concessional loans, and play a significant role in the allocation of long-term green finance.

This type of loan for industrial enterprises can reduce financing costs and thus increase project profitability. Loans can encourage project development and further financing through repayment obligations. However, this instrument carries certain risks for the lending institution. First of all, it is necessary to conduct a thorough check of

the financial viability of the project and the borrower's solvency, which increases administrative costs (adapted by the author based on the use of the resource [4]).

In addition, it is difficult to assess the level of loan concessions that will ensure effective financing of industrial projects and, on the other hand, be acceptable to the financial institution itself.

It is worth noting that the markets where this instrument is most developed are the United States, the United Kingdom, Spain, and India, which account for more than 40% of the global green loan market. The average maturity is 15 years.

Another tool for sustainable investment in innovation as a way to increase its attractiveness to industrial enterprises may be grants, which provide "no cost" financing for the developer of projects in an industrial enterprise, unlike equity investments, where ownership is not transferred. The strength of this instrument is its simplicity: it is quite easy to implement and manage, as there are no other ongoing administrative costs for industrial enterprises other than monitoring the project. However, the use of this instrument is the riskiest for the investor: they often limit control over the use of capital and there is no possibility of its return.

The way the fundraising tool works is to provide long-term financing and reduce the overall cost of an industrial project. Grants are often used to cover costs during the early development phase of an industrial estate project, when the risk is highest. Grants for industrial projects can be combined with technical assistance to maximise the impact of investments in the early stages of a green project, as well as knowledge transfer. It should be noted that the Global Environmental Facility (GEF) is the world's largest sponsor of environmental projects (adapted by the author based on the use of the resource [4]).

Next, let us consider the instruments of sustainable investment in innovation as a way to increase its attractiveness for industrial enterprises, which do not involve direct financing, but can transfer knowledge or reduce the risks of financing "green" projects of industrial enterprises. They are offered on a fee basis and cover risks such as political risks, such as expropriation, currency transfer restrictions, war or civil unrest, and regulatory changes, such as the reduction of feed-in tariffs. Often, guarantees can be paid to partner banks, allowing the latter to lend to green projects of industrial enterprises. The disadvantages of guarantees are high transaction costs. Moreover, since guarantees do not count as official development assistance, donors are reluctant to offer them.

As in the previous cases, guarantee assistance for industrial enterprises can be implemented through cooperation with local banks. The purpose of this instrument is to attract long-term financing by improving the risk and reward profile of green projects. Guarantees can be applied to all types of industrial projects; however, due to high transaction costs, the scaling up of this instrument may be limited. Industrial managers should keep in mind that guarantees are usually provided for specific projects.

Another tool for sustainable investment in innovation as a way to increase its attractiveness at industrial enterprises is technical assistance, which can play a rather important role as a complement to the financial instruments already mentioned and is expressed both in the transfer of funds, property, equipment, and in the provision of services and information, performance of work, training and internships of personnel, and transfer of intellectual property. For example, technical assistance can be provided for a specific project of industrial enterprises or to financial intermediaries-partners who implement a credit line. The non-profitability of technological assistance means that it should be classified as foreign investment aimed specifically at achieving a social effect. The advantage of this instrument of sustainable investment in innovation as a way to increase its attractiveness to industrial enterprises is that its implementation can contribute to the creation of successful experience in financing or implementing green projects.

Technical assistance is useful for projects and banks and is often an important complement to other financial instruments. If this instrument is channeled to partner banks, they should be provided with additional funding in the future. The obvious disadvantages of the instrument are high transaction costs due to the need to design them individually in each case. One example of a fund that provides technical assistance is The GGF Technical Assistance Facility (adapted by the author based on the use of the resource [4]).

Sustainable investment instruments for innovative activities as a way to make it more attractive for industrial enterprises to attract additional private funds are an alternative to bank loans and one of the most effective capital market instruments used for projects related to climate change is green bonds. They are a debt security that differs from conventional bonds in its purpose - financing green investment projects. Just like any other bond, a green bond is a fixed-income financial instrument to raise capital from investors through the debt capital market. Although green bonds are not a completely new phenomenon, this type of bond has gained particular popularity in the context of discussions on climate change (following the Paris Agreement) and related investor commitments (Chart "Global Green Bond Market"). It is used to finance or refinance projects that mitigate environmental impact, primarily by reducing emissions.

The use of innovative activities of industrial enterprises in sustainable investment as a way to increase its attractiveness of green bonds requires their classification depending on cash flows: 1) standard bonds, the proceeds of which are used for "green" purposes: a standard debt instrument with a right of recourse to the issuer; 2) revenue-backed green bonds - debt obligations without a right of recourse to the issuer, where the credit risk is tied to cash flows that are secured by income, fees, taxes, etc; 3) project green bonds - bonds with/without recourse to the issuer and aimed at financing one or more green projects, where the investor bears direct credit risk associated with the project's investments; 4) securitized green bonds - debt securities secured by one or more projects, including secured bonds, asset-backed securities, mortgage-backed securities (adapted by the author based on the use of the resource [4]).

Structured funds can become a progressive green investment tool for sustainable investment in innovation as a way to increase its attractiveness to industrial enterprises, although they are used mainly for microfinance. Compared to green bonds, structured funds are more suitable for small projects, while green bonds are more suitable for large projects and more developed markets. They are primarily interesting for small institutional investors, such as pension funds. Among the advantages of structured funds are reduced investment transaction costs and improved access to finance for small projects. In general, structured funds occupy an intermediate position between equity and debt financing, as they reduce the risk of repayment of funds subject to a loan, while the project developers retain control over the project. One example of such a fund is the Green Growth Fund.

The potential for green investment and the use of the above instruments for sustainable investment in industrial innovation as a way to increase its attractiveness on a much larger scale is still limited. "Green projects could receive much more funding if investors had more reliable information about projects and their participants. It should be borne in mind that potential investors may be deterred by the lack or fragmentation of information on how the proposed projects will (or may) affect the environment, what the cost-benefit ratio is, given that such projects are usually long-term (adapted by the author as part of the study of this topic based on the source [4]).

Thus, we propose to use the tools of sustainable investment in the innovation activities of industrial enterprises as a way to increase its attractiveness. Thus, it is recommended that the management of industrial enterprises use the instruments of financing "green" projects in cooperation with foreign investors. In particular: 1. instruments through which direct financing is provided (shares - subject to a change of legal form, credit lines, loans and grants); 2. instruments that do not provide direct financing but can transfer knowledge or reduce risks (guarantees and technical assistance); 3. instruments used to attract additional private funds that are transferred to green projects through one of the above instruments (green bonds and structured funds). It is noted that potential investors may be deterred by the lack or fragmentation of information on how the proposed projects will (or may) affect the environment, what is the cost-benefit ratio, given that such projects are usually long-term.

4. Improving the methodological tools for evaluating innovation and investment projects of industrial enterprises as a counteraction to hybrid threats

Evaluation of the level of efficiency of innovation activity of industrial enterprises is defined as a management function aimed at studying the financial and economic status, features of activity, analysis of innovation processes and building, on the basis of the obtained generalized information, conclusions for making successful management decisions.

In order to increase profitability, efficiency of management in a developed market environment and innovative technologies, industrial enterprises require a special scientific and modern approach to the strategic management of innovation. The purpose of management in this area is to study and apply scientific theoretical and methodological provisions in the field of forming a successful innovation strategy and properly selected innovation and investment projects.

Our view on the criteria for evaluating innovation activity is based on determining the efficiency of industrial enterprises as a counteraction to hybrid threats by comparing the effect (result) of using innovations and the costs incurred for the innovation process and production of innovative products. That is, the generation of additional income that the enterprise can attract to other areas of activity for its development.

The calculation of the effectiveness of innovation activity of industrial enterprises should be based on a praxeological approach, which provides for the interconnection of the target, system and resource approaches (Fig 3).

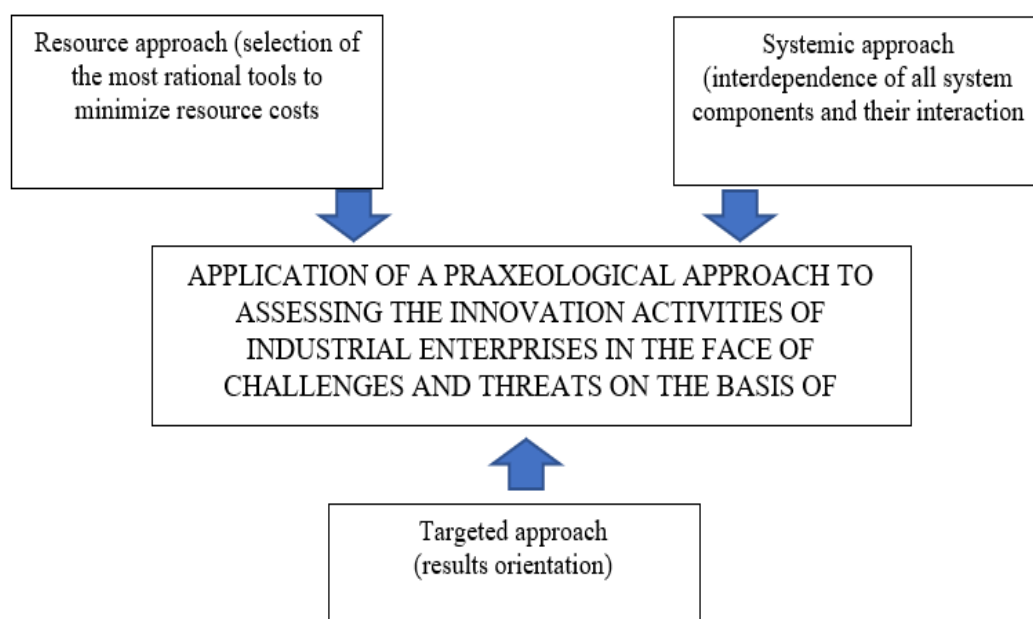

Fig. 3. Application of a praxeological approach to assessing the innovation activity of industrial enterprises in the face of challenges and threats on the basis of

Source: adapted and recommended by the author for industrial enterprises on the basis of the information resource [5].

The selected methodological approaches to assessing the innovation processes of industrial enterprises determine the level of efficiency of its implementation. The obtained effectiveness from the management of innovation activities of industrial enterprises is manifested in the scientific, economic, technological, environmental and social effect.

In general, the problem of determining the effectiveness and selection of the most favorable options for implementing innovations requires: first, exceeding the final results from their use over the costs of developing, manufacturing and implementing the innovation; second, comparing the results obtained with the results from the use of other similar options for innovation. There is a particularly acute need for a quick assessment and proper selection of the innovation option for industrial enterprises (adapted by the author on the basis of the use of the resource [5]).

The implementation of the innovation and investment model encourages industrial enterprises to produce innovative goods and services. In our opinion, this is the way to more actively use economic levers of influence to renew production that can compete in the global market. However, industrial enterprises often fail to innovate, and isolated attempts to introduce innovations are hampered by a variety of obstacles at the micro and macro levels.

The adoption of new technologies and innovations by industrial enterprises requires an objective assessment of the parameters and characteristics of their potential, which are important for investment activities through the development and implementation of a new innovation development strategy. Therefore, the implementation of a new innovative strategy for the development of industrial enterprises and the full use of innovative potential in the interests of production renewal is a real chance for them to achieve a high level of competitiveness in the current realities (adapted by the author on the basis of the use of the resource [5]).

The innovative activity of industrial enterprises is characterized by a significant level of uncertainty and risk due to the research stage and poorly predictable market reaction to a new innovative product. In addition, it is quite complex and time-consuming. That is why special attention should be paid to the methods of selecting investment projects of industrial enterprises.

The criteria required to evaluate investment projects in the activities of industrial enterprises may differ depending on their specific characteristics. Thus, in our opinion, when deciding on the evaluation of investment projects, it is worth highlighting several key criteria in accordance with the system of performance indicators for industrial enterprises (Table 1).

Table 1.

Recommended basic criteria for evaluating innovation and investment projects of industrial enterprises in the current realities

Criteria	Contents
1	2
Company's goal, strategy and values	Compatibility of the project with the chosen company strategy
	Justification for changes in the company's strategy (if this is required by the project)
	Compliance of the project with the company's attitude to risk
	Project compliance with the company's attitude to innovation
	Compliance of the project with the requirements of the enterprise, taking into account the time aspect
	Compliance of the project with the development potential of the enterprise
	Sustainability of the enterprise's position
	The degree of diversification of the enterprise, which affects the sustainability of its position, etc.
Financial	The amount of investment
	Potential annual profit amount
	Expected net profit margin
	Compliance of the project with the criteria of economic efficiency of investments adopted by the enterprise
	Start-up costs of the project
	Estimated time after which the project will start generating revenue
	Availability of finance at certain points in time
	The impact of the project on other projects that require financial resources, etc.
Scientific and technical	Probability of technical success
	Patent purity
	Rarity of products (lack of analogues)
	Availability of scientific and technical resources required for project implementation
	Compliance of the project with the company's innovation strategy
	Cost and time of development
	Impact on other projects
	Patentability (whether the project can be protected by a patent)
	The need for consulting firms or external R&D orders, etc.
Production	Necessity of technological innovations for project implementation
	Compliance of the project with existing production facilities
	Availability of production personnel (by number and qualifications)
	Need for additional production facilities, etc.
External	Possible harmful effects of products and production processes
	Legal support of the project, its compliance with the current legislation
	Possible impact of future legislation on the project
	Possible public reaction to the project implementation, etc.
Digital and Controlling (author's proposal)	Level of digital competence of staff
	Level of digital culture
	Level of digital literacy
	Probability of the project belonging to grant programs
	Availability of a compliance management system

Source: adapted and recommended by the author for industrial enterprises on the basis of elaboration [6].

Note that when compiling a list of criteria, it is necessary to use only those of them that follow directly from the goals, strategies and tasks of industrial enterprises. Thus, projects that receive a high rating from the point of view of some goals, strategies and tasks may not receive it from the point of view of others. In this connection, there is a need to organize and consider these criteria from the point of view of direct participants in the innovation process (investors). In terms of financial support, the innovative sphere functions in critical conditions. One hundred times less money is spent per specialist in innovative activity in Ukraine today than in France, Great Britain, and Germany. The economic crisis leads to a reduction in the use of research on innovative processes of industrial enterprises.

Therefore, without the help and support of the state, the domestic investor is not able to finance large innovative projects, even if they have a guaranteed success. At the same time, the lack of a system and software for the strategy of innovation and investment activity of industrial enterprises is considered the main reason for the slow development of their innovation potential. In addition, there are other reasons, namely: the lack of development of methods and mechanisms for managing the innovative activity of industrial enterprises, which causes the enterprises to be unreceptive to innovations. For industrial enterprises, widespread methodical approaches to the realization of innovative potential have acquired the features of a practical methodology, but in modern conditions, an increasing number of them reach the stage of development at which the implementation of this strategy in current activities turns into the most urgent problem of managing their innovative potential. Among the reasons for the slow implementation of such an approach at industrial enterprises can be mentioned the lack of theoretical and methodological studies, recommendations and formalized analytical tools adapted to the realities of today, the difficulty of practical implementation of theoretical provisions, the insufficient level of special training of managers of industrial enterprises.

In view of the above, it becomes obvious that developments in the field of innovative receptivity and capacity of enterprises, which will lead to an increase in the efficiency of innovative activities of industrial enterprises, are now becoming relevant. It is also important that increasing the efficiency of innovative activities of industrial enterprises to the level required by market relations largely depends on the chosen management strategy in conditions of increased riskiness of financial markets and an increase in the general level of riskiness of the most effective strategy of coordinated (integrated) management of real innovative projects of industrial enterprises. When working out the strategic directions of innovative activity of industrial enterprises, it is worth remembering that in global practice, such a strategy is considered as a single rational approach to managing the finances of enterprises, capable of ensuring their survival in a highly competitive market environment. Within the framework of the integrated strategy, the most general, global approach to management is formed, which requires the coordination of various specific functions aimed at achieving the innovative goals set by the enterprise (adapted by the author based on the use of the resource [6]). The modern approach to measuring the efficiency of innovative activity of industrial enterprises should be associated with an attempt to evaluate it through system output indicators. It is based on equating the implementation of innovative activities of industrial enterprises with the readiness of the system to realize its innovative potential. When applying this approach, more attention is paid to the analysis of the innovative characteristics of the system, the interrelationship of its parameters. The scientific substantiation of such an approach is of great importance for the selection of the most effective ways of realizing the value of the innovative potential of industrial enterprises, which largely depend not on the "gross" characteristics of resources, but on their purely "innovative" components.

It is possible to form a mechanism for effective realization of the innovative potential of industrial enterprises only if there is a comprehensive approach to the process of creation and renewal of production. This approach is the essence of the innovation cycle of industrial enterprises. Its most important feature is a close connection with scientific and technical progress. The capital funds created as a result of the implementation of the innovative potential of industrial enterprises are carriers of new equipment and technology, which, in turn, are catalysts of a new wave of scientific and technological progress. Therefore, the implementation of the innovative potential of industrial enterprises will reach the highest efficiency when the implementation of capital investments and the creation of fixed assets coincide with the period of creation and introduction of new equipment and technology. In this regard, innovative managers of industrial enterprises face an extremely difficult and important task - to develop and constantly maintain in accordance with changing conditions a mechanism for the automatic realization of achievements of innovative progress through the investment process. It can be argued that currently a comprehensive system of effective management of innovative activity of industrial enterprises has not been developed, therefore the state of innovative activity remains not quite satisfactory. It is also necessary to single out the problems of payments, receivables and payables as essential factors of innovative risk of industrial enterprises. As a result of the growth of non-payments by industrial enterprises, the decline of innovations increases, due to the lack of funds, the internal innovation potential declines, and the production demand for priority innovations remains unsatisfied. In many cases, the priority areas of innovative activity of industrial enterprises are

not implemented due to the insolvency of their counterparties, as well as due to the financial policy of the state authorities at all levels and the lack of an innovative strategy.

The following groups of factors influence the implementation of the strategy of managing the innovative activity of industrial enterprises: the goals and objectives of the enterprise, the strategy of the company, the qualification, insurance and quality composition of workers, management and organizational structures, their information and resource support, assessment of internal and external opportunities and limitations; and for the choice of the optimal option for the implementation of the strategy of industrial enterprises - the availability of the option for the implementation of the strategy, the availability of methods and regulations, the presence and structure of the necessary resources, socio-economic justification, the time factor. The process of implementing the strategy of industrial enterprises has two components: the process of implementing the strategy and the process of coordination. The strategy of managing the innovative activity of industrial enterprises is carried out through the implementation of methods of activation, which will make it possible to influence all parameters of the management mechanism for innovations. The implementation of methods requires consistency and an appropriate mechanism for their implementation. The effectiveness of the general strategy of industrial enterprises from the standpoint of a systemic approach will depend on the quality of its innovative activity, taking into account the influence of factors of the external environment, which will consider the innovative activity of industrial enterprises in relation to the degree, level and scale of novelty of innovations, their forms, scope and frequency of application, as well as investment support all stages of the innovation cycle [7]. Thus, the main tool and catalyst of the strategic development of industrial enterprises is its innovation strategy. In this aspect, the peculiarities of innovativeness are contained in the fact that, unlike the indicators of the general strategy of industrial enterprises, which are determined by the state and factors of the development of the external environment, its components are oriented specifically to their state in the external environment. In addition, according to this scheme, the content of the innovation strategy depends on the degree of coverage of industrial enterprises in their innovation process. Therefore, we have improved the methodical component of the assessment of the effectiveness of the management of innovative activity of industrial enterprises, which is recommended to be carried out on the basis of three approaches: the target approach (obtaining results), the resource approach (choosing the most rational means to reduce the resources used), the system approach (the interdependence of the main components of the system and their interaction). At the same time, the basic criteria for evaluating innovation and investment projects of industrial enterprises in the context of confronting challenges and threats are proposed, among them: the purpose of the enterprise, strategy and values, financial, scientific and technical, external, production, digital and control. It is emphasized that the systematic approach will consist of the inextricable interconnection and organic implementation of the criteria for evaluating innovation and investment projects of industrial enterprises in the mechanism of forming their innovation strategy in the context of confronting new challenges and threats, as characteristics of current realities.

5. Implementation of an adapted organizational and economic mechanism of strategic planning of marketing communications of innovative products of industrial enterprises

The efforts of the management of industrial enterprises to promote appeals to consumers, shareholders, consumer organizations and lobbies, the government, participants in sales channels, personnel, and the population as a whole must be planned. Communication is carried out not only with consumers, but with each of these groups. At the same time, it is different, as they have clear goals, specific knowledge and needs. Individuals who form opinions are identified within the groups. It is important to be aware of the communication mechanism through which thoughts and experiences related to new products are transmitted. Strategic planning of marketing communications of innovative products of industrial enterprises should be carried out as a clearly organized permanent activity, which is a component of the general mechanism of its management, which ensures the coherence of the system of functioning of the entire enterprise. The mutual coordination of structural components, the quality of management decisions, the possibility of prompt response to force majeure circumstances, etc., depend on it. If the management mechanism is understood as a set of management tools and methods, with the help of which economic relations operating under specific conditions are realized, then the strategic planning mechanism of marketing communications of innovative products of industrial enterprises is understood as a set of management bodies, forms and methods of organization and functioning of production and organizational and economic connections regulated by current legal, economic, market, social, technological and other norms, with the help of which the process of developing and adjusting strategic plans of industrial enterprises for the promotion of innovations on the market in accordance with challenges and threats is carried out. This definition, unlike the existing ones, takes into account the specific features of planning the promotion of innovative products of industrial enterprises in the conditions of current realities (adapted by the author based on the use of the resource [8]).

Strategic planning is a tool that helps in making management decisions of industrial enterprises. Its task is to ensure the process of implementing the necessary changes in production, aimed at increasing the efficiency of its functioning. Therefore, managers of industrial enterprises should take into account four main types of management activities within the strategic planning process: allocation of resources; adaptation to the external environment; internal coordination and control; organizational strategic forecasting.

Currently, the management of industrial enterprises should pay more and more attention to the study of anti-crisis management mechanisms as a basis for increasing the stability not only of individual enterprises, but also of the economy as a whole. Strategic planning activities of industrial enterprises should be carried out in the legal field (legislative regulation) with the use of internal and external (if necessary, for example, the services of consulting agencies) resources.

The output in this system is directly the strategic plan for the development of the industrial enterprise, detailed in the strategic media plan, development strategies of individual strategic economic zones, etc., the implementation of which allows to achieve the intended goal, a certain state, control indicators or to detect deviations of the actual results from the planned and analyze the reasons for these deviations. According to experts [8] on this issue, the following mechanisms are part of the complex management mechanism of industrial enterprises: 1. Economic mechanisms. 2. Motivational mechanisms: 3. Organizational mechanisms. 4. Legal mechanisms. 5. Political mechanisms. In the plane of modern development of behavioral economics, it makes sense to dwell on the motivational mechanism of industrial enterprises as an ordered set of motives and incentives for achieving the set goal. In general, the management of industrial enterprises should distinguish 3 groups of motives: rationally stimulating (material), emotional (spiritual), moral (based on the laws of ethics and psychology). Usually, the rational motives of industrial enterprises work in solving the problems of daily life. But when influenced at a rational level under other circumstances, the consumer can build a system of counter-argumentation and nullify all efforts for "special processing". If the influence on a person is carried out on an emotional level, outside of his conscious control, no rational counterarguments work. Approaches based on psychological laws (for example, constant repetitions of advertising) are outside consciousness and work without fail, but in certain situations they also do not work and cause the opposite reaction (adapted by the author based on the use of the resource [8]). There are generally recognized dependencies in the behavior of consumers of industrial enterprises, which operate at the reflex and subconscious levels. Other dependencies are also highlighted. So, communication effects include: attribution effect, halo effect, primacy effect, novelty effect, stereotyping effect, etc. In addition, it is worth considering the impact of the emotional and psychological state of consumers on purchasing decisions in the context of situational marketing [11].

The specificity of the analyzed process in the activity of industrial enterprises (strategic planning of marketing communications of innovative products) is that its participants are various target groups: the management of the company, which makes important decisions regarding the process; executors of industrial enterprises (planners, economists, managers, marketers, etc.), whose actions depend on the quality of the result, that is, personnel; target groups of counterparties (advertising agencies, consulting firms, etc.); target groups of consumers (buyers, intermediaries in sales activities, etc.), each of which has its own motivation for participating in the process of realizations (adapted by the author based on the use of the resource [8]). Therefore, it is necessary to consider motivational aspects in relation to each of the specified target groups. Motivation can be internal (subjective) and external (objective). Internal motivation is a system of motives that each subject defines as priorities for himself. External motivation is a system of motives that exist independently of the subject of motivation, that is, created by others. The internal motivation of the management of industrial enterprises cannot be based on compulsions and should not be based on emotions. Therefore, it can be motivated by rational motives and relate to these motives: the essence of innovation, the process of strategic planning and the effectiveness of marketing communications. The advantages of strategic planning and the motives for its implementation are appropriate. Increasing efficiency is the key task of any activity, and innovation is extremely profitable and extremely attractive. Personnel motivation has a wider range: it can include all 3 groups of motives (rational, emotional, coercive), depending on the initial (before the introduction of innovations) motivation and readiness for change. The level of employees' awareness of the essence and consequences of innovation and the level of their interest in the results of project implementation is decisive for adjusting motivation. The rational motives of personnel include: job satisfaction in monetary terms (in the form of bonuses); career growth; professional growth.

Among the emotional motives of employees, it should be noted: quality performance of production assignments; high ideological considerations regarding belonging to this enterprise. Strong psychological motives can be: fear of being punished/dismissed for not doing the job; rivalry (if there is a suitable atmosphere in the team). The motivation of counterparties is mainly in the rational plane. It is difficult (almost impossible) to compel or intrigue them, therefore, the motives of counterparties may be: obtaining additional profit; development of one's own business through cooperation with an innovative manufacturer; state support of such types of activities (adapted

by the author based on the use of the resource [8]). It is necessary to effectively influence consumers of industrial enterprises, as the main subjects of the market, which causes the need for additional research into possible methods, incentives, motives and results of such influence. Developers of communication appeals should have a good knowledge of psychology (peculiarities of the human psyche, its psycho-emotional states, education, awareness and many other factors), culture (peculiarities of the national mentality), religion of a specific target audience in order to create an effective project of industrial enterprises. Since motives act as a means of achieving the goals of industrial enterprises, there must be consistency between goals and motives. It is not difficult to determine the goals of each of the specified target groups, but the motivation may be different. If the same goal can be achieved thanks to different motives, then probably the best (in the context of the synergistic effect) will be a situation where the influence of several motives will be carried out simultaneously. In addition to motives that contribute to the development of innovative activity at the enterprise (and everything related to it), there are motives that hinder it. Yes, for managers it is a fear of taking risks (the vast majority of people are risk averse, and innovative activity is too risky); for the staff, it is not a desire for change (innovation is always associated with change); for consumers, this is a fear of buying unknown products.

The structural elements of the organizational and economic mechanism of strategic planning of industrial enterprises, as a component of management activity, are: management subject (responsible); object of management (strategic plan); objectives; criteria (quantitative analogue of goals); elements of the management object and their connections, which are influenced in order to achieve the set goals; resource; methods. Moreover, the management system of industrial enterprises is understood as an object and a management subject, which are united by two-way ties for the purpose of performing certain functions and achieving the set goals of reality (adapted by the author based on the use of the resource [8]).

In general, the essence of strategic planning of marketing communications of innovative products of industrial enterprises can be considered as a set of: planning structure (organizational model, which includes planning systems), planning functions (functional model, which contains detailed elements), information component (which includes input and output systems parameters) combined into a single organizational and economic mechanism of strategic planning. In general, the organizational and economic mechanism of strategic planning of marketing communications of innovative products of industrial enterprises includes: input elements, strategic planning process and output elements. The input elements are information about the external environment of industrial enterprises (opportunities and threats) and information about the internal environment of the enterprise (strengths and weaknesses). The process of strategic planning of industrial enterprises includes managing, managed, providing and regulated-controlling subsystems, which are interconnected and generally solve the task of forming and implementing the strategic plan of the enterprise [8].

The management subsystem of industrial enterprises is aimed at solving important tasks for an industrial enterprise in determining the strategic priorities of its development, mission, goals, which are formalized in the achievement of certain benchmarks, strategic planning models, the choice of forecasting and planning methods.

The managed subsystem of industrial enterprises, focusing on activity criteria (economic and information and communication indicators, time horizons), must determine the necessary tools of marketing communications, means of achieving goals and resources, provide for their clear distribution and optimization. Strategic planning activities of industrial enterprises should be carried out in the legal field (regulatory subsystem: legislative regulation) with the use of internal and external (if necessary, for example, the services of consulting agencies) resources. The result of activity in this system is a strategic plan for the development of industrial enterprises, detailed in a strategic media plan, functional development strategies, etc., the implementation of which allows to achieve a certain state defined by the management and control indicators determined by compliance management. In general, the considered mechanism of strategic planning of marketing communications of innovative products of industrial enterprises demonstrates a set of organizational, economic, motivational and legal tools, which are used to regulate processes and relationships that arise within the framework of strategic planning of communications of industrial enterprises. This mechanism can be used to improve the processes of strategic planning of marketing communications of innovative products in the activities of industrial enterprises in the conditions of current realities, that is, continuous challenges and threats, as well as during the formation of a system of criteria for optimizing strategic plans of marketing communications of innovative products of industrial enterprises (adapted by the author on the basis of resource use [8]).

So, to generalize the directions of increasing the efficiency of the process of management of industrial enterprises by activating innovative activities and strengthening their attractiveness in the conditions of current realities will help fig.4.

Thus, we reached the following conclusions:

1) It is recommended to involve the services of the management consulting institute in the activities of industrial enterprises, as one of the ways of increasing the level of innovation and investment attractiveness. This is

due to the high turbulence of the business environment, the court requires innovativeness from managers, the source of which is new knowledge, and the source of new knowledge is research work, which is carried out by management consulting, combining science and management practice, and realizing the function of management education in among enterprise managers. It is proposed to implement such types of management consulting in the activities of industrial enterprises as: strategic consulting, operational, organizational, headhunting and IT consulting.

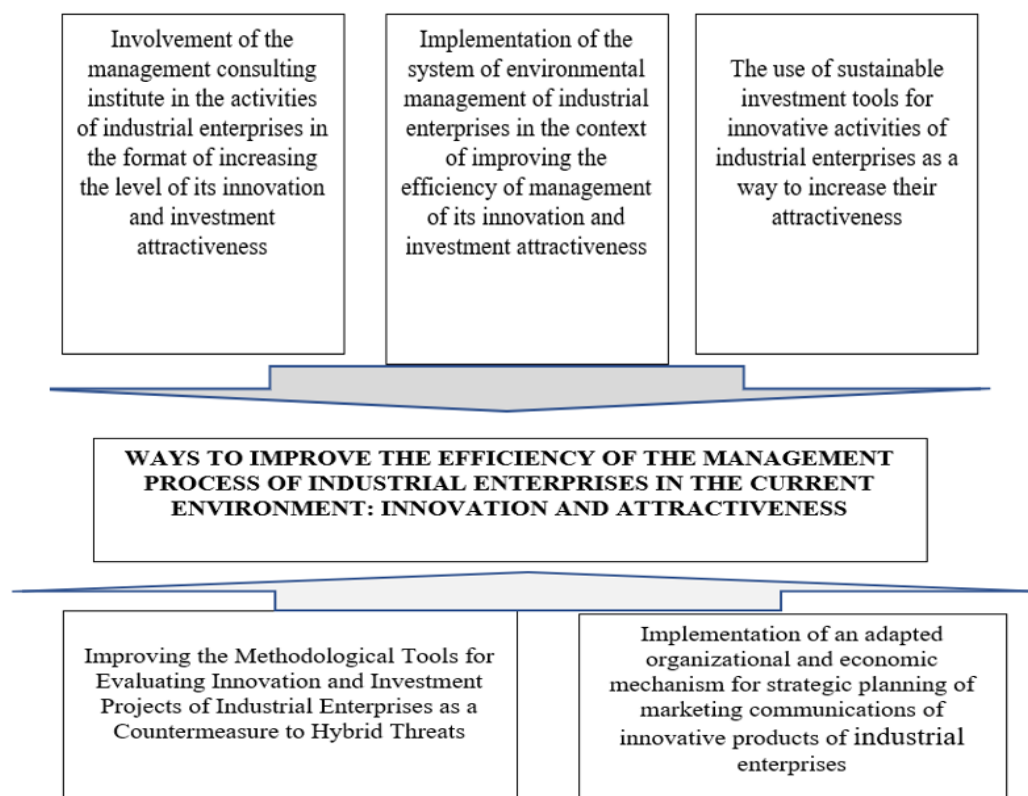

Fig.4. Directions for increasing the efficiency of the management process of industrial enterprises by activating innovative activities and strengthening their attractiveness in the conditions of current realities

Source: summarized and recommended by the author for industrial enterprises based on the processing of information resources [1-14].

2) The environmental management system of industrial enterprises has been improved in the context of increasing the efficiency of management of its innovation and investment attractiveness. Thus, it is recommended to carry out certification of industrial enterprises in accordance with the requirements of the ISO 14001 standard. It is noted that after the certification of the environmental management (management) system in accordance with the requirements of the ISO 14001 standard, the level of innovation and investment attractiveness of industrial enterprises will increase due to: a) acquisition of a positive image, showing his commitment and concern for the protection of the environment; b) thanks to the acquired positive image, the number of loyal consumers and new business partners will increase, the sales market will expand; c) the flow of investments will increase, obtaining loans becomes easier and takes place on more favorable terms due to the reduction of environmental risks; e) the company's competitiveness will increase thanks to a certificate recognized on international markets. In addition, the presence of the ISO 14001 certificate provides advantages when participating in tenders and lays the foundation for successful cooperation. It is recommended to implement the algorithm of introducing an innovative product to industrial enterprises on the market of EU countries, which, in the presence of the ISO14001-2015 certificate, provides for the implementation of six consecutive stages, and is based on the constant improvement of the environmental management system, confirmed by international requirements. This will allow industrial enterprises to become innovative and investment attractive for foreign investors. At the same time, it makes sense to adapt the quality management system of innovative products of industrial enterprises to the standards of potential investors, which becomes especially relevant when attracting foreign investors and carrying out export activities.

3) It is proposed to use the tools of sustainable investment of innovative activity for industrial enterprises as a direction to increase their level of attractiveness. Thus, the management of industrial enterprises is recommended to use financing tools for "green" projects during cooperation with foreign investors. In particular: 1. Instruments through which direct financing is carried out (shares - subject to a change in organizational and legal form, credit lines, loans and grants); 2. Instruments that do not involve direct financing, but can transfer knowledge or reduce risks (guarantees and technical assistance); 3. Instruments used to attract additional private funds, which are transferred to "green" projects through one of the above-mentioned instruments ("green" bonds and structured funds). It is emphasized that potential investors may be stopped by the lack of or fragmentary information about how the proposed projects will affect (or may affect) the state of the environment, which is the cost-benefit ratio, given that such projects, as a rule, have a long-term nature.

4) The methodical component of the assessment of the effectiveness of the management of innovative activities of industrial enterprises has been improved. Thus, it is recommended to evaluate the effectiveness of the innovative activities of industrial enterprises based on three approaches: the target approach (obtaining results), the resource approach (choosing the most rational means to reduce the resources used), the system approach (the interdependence of the main components of the system and their interaction). At the same time, the basic criteria for evaluating innovation and investment projects of industrial enterprises in the context of facing challenges and threats are proposed and supplemented, among them: the purpose of the enterprise, strategy and values, financial, scientific and technical, external, production, digital and control.

5) It is recommended to use an adapted organizational and economic mechanism for strategic planning of marketing communications of innovative products of industrial enterprises as a component of management activity, which in a formalized form represents the delimitation of its structural elements into controlling, managed, providing and regulating subsystems, as well as input and output elements of the system. It is emphasized that the results of strategic planning of marketing communications regarding the promotion of innovative products of industrial enterprises, which take into account the previous information and communication activities of industrial enterprises, its potential, market requirements and the current stage of economic development, allow to improve the image and attractiveness of the enterprise, optimize communication costs and improve the process planning innovations in the conditions of challenges and threats. Therefore, the proposals developed by us will significantly increase the level of management efficiency of industrial enterprises in the conditions of current realities.

Sources

1. Колесник В. І. Про шляхи вдосконалення управління інвестиційною привабливістю підприємств харчової промисловості. *Економіка харчової промисловості*. 2016. Том 8, Випуск 3. С.34-39.
2. Попова Н. В., К. Д. Гурова. *Управлінський консалтинг : навчальний посібник*; 2-ге вид. X. : Видавництво «ВДЕЛЕ», 2016. 306 с.
3. Система екологічного управління: вимоги стандарту ISO 14001. *Офіційний сайт: Office of Sustainable Solutions* 2023. URL: https://ukraine-oss.com/systema_ekologichnogo-upravlinnya-vymogy-standartu-iso-14001/ (дата звернення: 02.04.2024).
4. "Зелені" інвестиції у сталому розвитку: світовий досвід та український контекст. Центр Разумкова. Видавництво "Заповіт", 2019. 316 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_ZELEN_INVEST.pdf (дата звернення: 02.04.2024).
5. Постова В. В. Оцінка ефективності інноваційної діяльності підприємств ресторанного бізнесу. *Економіка та суспільство*. 2021. Випуск № 24. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/192> (дата звернення: 12.12.2023)
6. Тебенко В. М. Комплексне оцінювання ефективності інноваційної діяльності. *Економіка та організація інноваційної діяльності: Електр. навч. посібн.* 2 вид., 2018. URL: https://elib.tsatu.edu.ua/dep/feb/ptbd_1/page9.html (дата звернення: 12.12.2023)
7. Іванілова О. А. Методологічні підходи до підвищення ефективності виробництва на інноваційній основі. *Ефективна економіка*. 2011. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=667> (дата звернення: 12.12.2023).
8. Божкова В. В. Стратегічне планування маркетингових комунікацій інноваційної продукції промислових підприємств. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спец. 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). Суми. 2011. 499 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/14053899.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).
9. Бондар-Підгурська Оксана, Пархоменко Роза, Сердюк Валерія. Стратегія та інноваційна діяльність як інструменти протистояння викликам і загрозам розвитку підприємства. "Управління та адміністрування в умовах протидії 102 гібридним загрозам національній безпеці": матеріали ТУ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 листопада 2023 року). Київ: ДУІТ, ХНУРЕ, МНТУ. 2023. 821 с. С. 142-145. URL: https://files.duit.edu.ua/uploads/%D0%A1%D0%B0%D0%B9%D1%82/3_%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%90/conferences/international-scientific-and-practical_conferences/hybrid-threats-23-11-2023.pdf (дата звернення: 12.12.2023)
10. Бондар-Підгурська О. В., Курзанцев Д. В., Коростелін Д. В., Михальчук Д. П., Дігтяр Є. С. Менеджмент інноваційно-інвестиційної привабливості підприємства: імідж і корпоративна культура. «Актуальні проблеми управління соціально-економічними системами»: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (15 грудня 2023 року, м. Луцьк). Луцьк, 2023. Частина 1. С. 219-221. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/13309>.
11. Юдічева О. П., Бондар-Підгурська О. В. Вплив емоційно-психологічного стану споживачів на рішення щодо покупок: ситуаційний маркетинг. «Проблеми генезису економіки інтелектуально-інноваційного капіталу»: матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (7-8 листопада, м. Київ). Київ: КНУБА. С.116-120.
12. Бондар-Підгурська О. В. Науково-методологічні засади сталого інноваційного соціально орієнтованого розвитку економіки: монографія. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2016. 531 с.
13. Бондар-Підгурська О. В. Інноваційна активність як основа конкурентоспроможності промислових підприємств України в контексті змін балансу глобальної економічної потужності. Теоретичні та прикладні аспекти підвищення конкурентоспроможності підприємств: колективна монографія: у 4-х т. / за ред. О. А. Паршиної. Дніпропетровськ: Герда, 2013. Т. 2. С. 44–55.
14. Кулаков Г. Т., Бондар-Підгурська О. В., Хоменко І. І. Науково-методичний підхід до оцінки процесів модернізації промисловості в контексті сталого інноваційного соціально орієнтованого розвитку економіки України. 36 *Ефективна економіка*. 2016. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1>

Назаренко Інна Миколаївна
Доктор економічних наук, професор
ORCID: 0000N0003N0874N199X
Сумський національний аграрний університет

5.9. Внутрішній контроль та внутрішній аудит в системі аудиту фінансової звітності

У науковій праці проаналізовано ключові підходи до інтерпретації терміну «внутрішній контроль», ідентифікованого суб'єкти та об'єкти, охарактеризовано принципи, функції, складові елементи, а також обґрунтовано особливості застосування SMART підходу до визначення цілей, деталізовано процес побудови системи внутрішнього контролю на підприємстві та ін. Також в роботі подано характеристику внутрішнього аудиту, проаналізовано зміст Міжнародних стандартів професійної практики внутрішнього аудиту, деталізовано перелік та характеристику критеріїв для оцінки ефективності досліджуваного виду аудиту. Визначено роль внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту в системі аудиту фінансової звітності підприємства. Ключові слова: аудитор, аудит фінансової звітності, внутрішній аудит, внутрішній контроль, стандарти.

Актуальність аудиту фінансової звітності з кожним роком зростає. У Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» чітко задекларовано, що підприємства, що становлять суспільний інтерес, великі підприємства, які не є емітентами цінних паперів, середні підприємства, інші фінансові установи, недержавні пенсійні фонди, що належать до мікропідприємств та малих підприємств повинні річну фінансову звітність оприлюднювати на веб-сторінці або своєму веб-сайті разом зі Звітом аудитора. Крім того, послуги з ініціативного аудиту також періодично надаються суб'єктами аудиторської діяльності, оскільки аудиторська перевірка допомагає виявити можливі ризики та недоліки в фінансовій звітності, що дозволяє уникнути фінансового шахрайства та підтримує довіру до бізнес-суб'єкта.

У достовірності показників фінансової звітності зацікавлена значна кількість стейкхолдерів, а незалежний аудит може задовольнити їхні потреби в достовірній інформації про діяльність підприємства. На практиці є такі підприємства, які відповідно до вимог законодавства не зобов'язані проводити обов'язковий аудит фінансової звітності, також вони не мають бажання періодично користуватися послугами зовнішніх аудиторів з питань ініціативного аудиту, оскільки їх повністю задовольняє діюча система внутрішнього контролю або внутрішнього аудиту. Реалії сьогодення засвідчують, що процедури внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту не завжди можуть бути об'єктивними, результативними та надавати реалістичні результати.

В умовах сьогодення на державному рівні розроблено, затверджено значну кількість нормативних документів, які регламентують питання, надають рекомендації по організації, впроваджені внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту в структуру та діяльність підприємства, визначають критерії оцінки їх ефективності, а також обґрунтовують особливості їх використання в процесі зовнішнього аудиту. Осторонь даної проблематики не залишаються науковці, практики, які свої погляди, рекомендації узагальнюють в наукових працях. Проте, дана проблематика не втрачає своєї актуальності.

Відповідно, наукова праця буде спрямована на дослідження сутності термінів «внутрішній контроль», «внутрішній аудит», визначенні ключових особливостей та методики оцінки ефективності, а також встановленні їх ролі в системі аудиту фінансової звітності.

На рисунку 1 візуалізовано узагальнені погляди науковців, а також підходи, задекларовані в нормативній документації щодо інтерпретації терміну «внутрішній контроль».

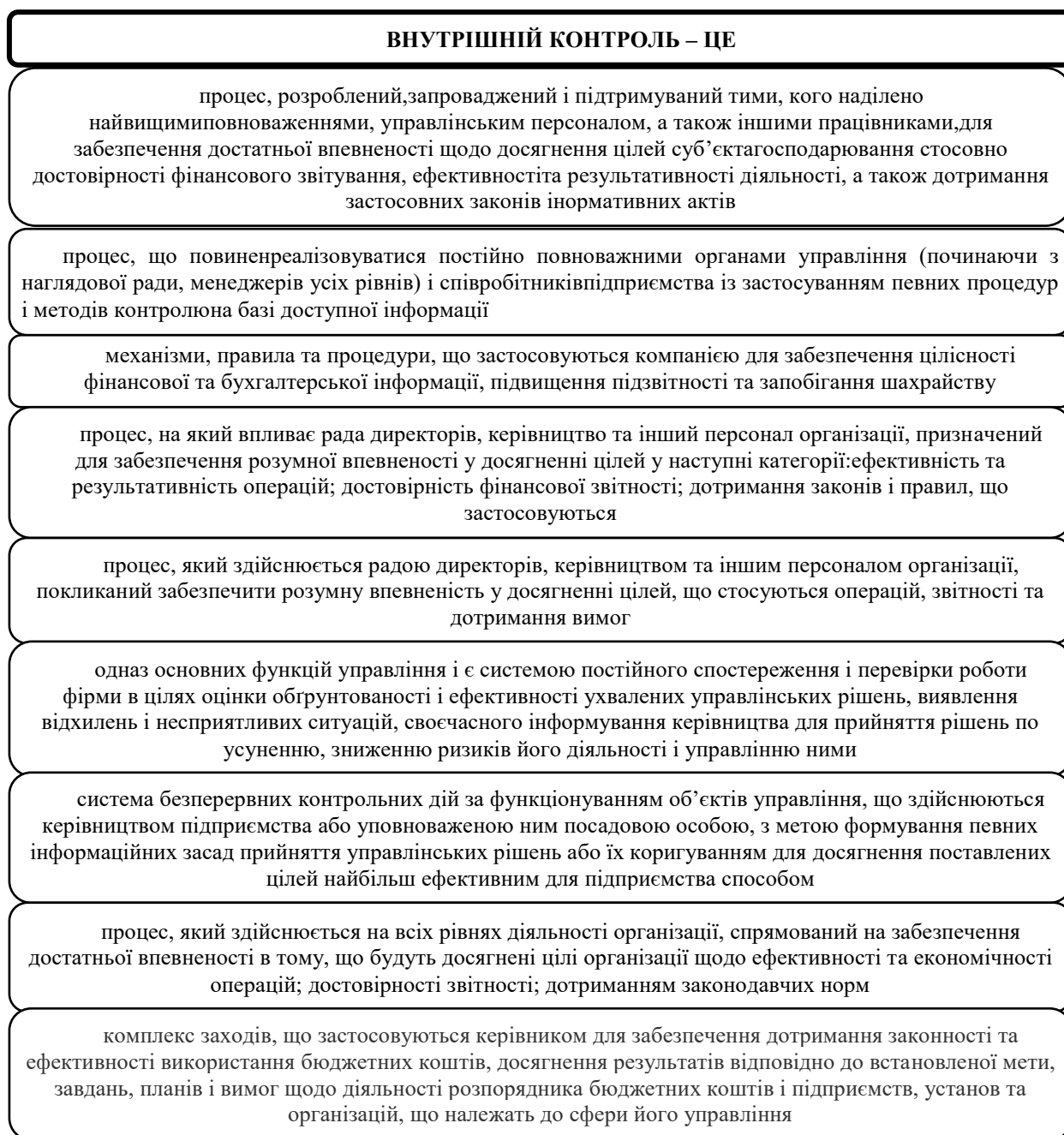

Рис. 1. Інтерпретація сутності терміну «внутрішній контроль»

*Джерело: складено автором за матеріалами [1, 2, 3, 6, 13, 15, 16].

Розглядаючи питання організації внутрішнього контролю на підприємстві необхідно увагу приділити його суб'єктам, ідентифікацію яких доцільно зробити з урахуванням ієрархічності управлінської системи (рисунок 2).

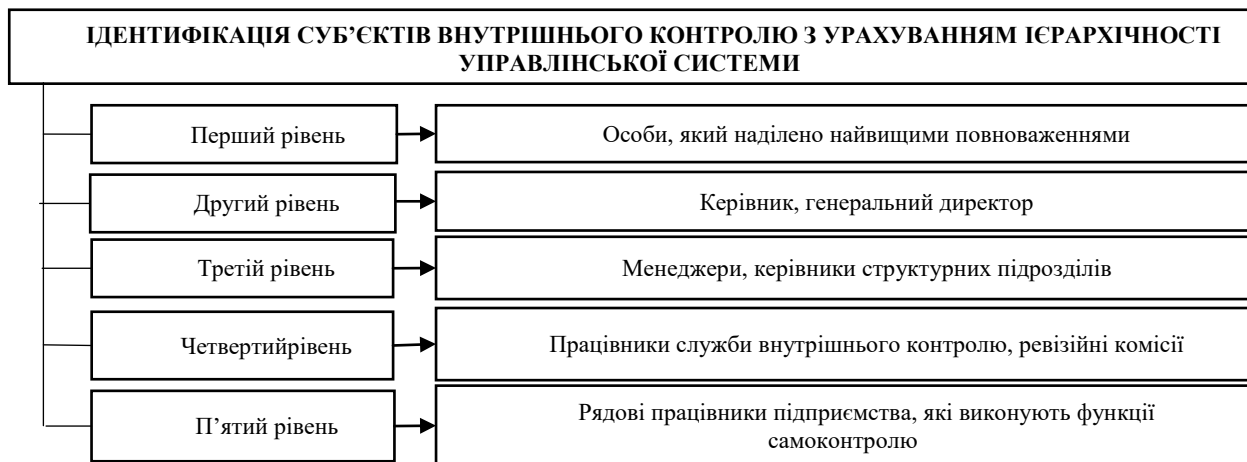

Рис. 2. Ідентифікація суб'єктів внутрішнього контролю з урахуванням ієрархічності управлінської системи

*Джерело: складено автором за матеріалами [3].

Варто зазначити, що на сьогодні перелікоб'єктів виходить за параметри класичного розуміння, відповідно, на практиці доцільно об'єкти внутрішнього контролю підприємства ідентифікувати у розрізі наступних складових: бізнес-процеси; активи; пасиви; результати діяльності; трудові ресурси.

Тобто, все, на що спрямовані контрольні заходи, які реалізують суб'єкти внутрішнього контролю, є об'єктами. На рисунку 3 візуалізовано деталізацію об'єктів внутрішнього контролю в розрізі ідентифікованих вище складових компонентів.

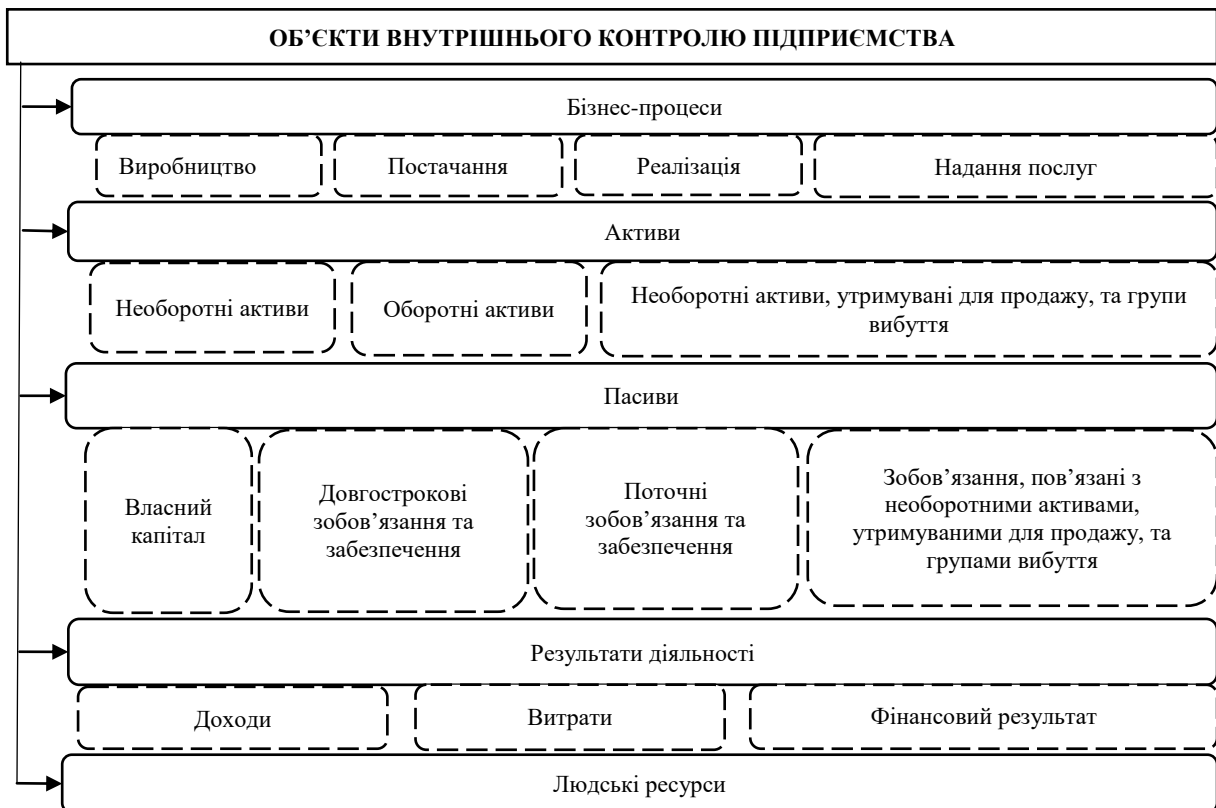

Рис. 3. Об'єкти внутрішнього контролю підприємства

*Джерело: складено автором.

Зазначений перелік об'єктів не є кінцевим, оскільки залежно від виду діяльності підприємства, форми власності, можуть бути виокремлені інші складові. При цьому, потрібно наголосити, що відповідно до ідентифікованих об'єктів внутрішнього контролю визначаються завдання, які повинні обов'язково базуватися на урахуванні вимог, ініційованих особами, яких наділено найвищими повноваженнями, іншими внутрішніми стейкхолдерами та забезпечити ефективне використання ресурсів бізнес-суб'єкта, забезпечити виконання стратегії розвитку, збільшення вартості та його цінності.

У практичному аспекті внутрішній контроль виконує ряд функцій, детальну характеристику яких чітко обґрунтовують Замула І. В., Танасієва М. М., а саме:

- діагностична функція – процедури внутрішнього контролю спрямовані на ідентифікацію сильних та слабких сторін діяльності господарюючого суб'єкта, ідентифікації можливостей та загроз, що, в загальному, дозволить визначити раціональні напрями стратегії розвитку господарюючого суб'єкта;
- екологічна функція – заходи внутрішнього контролю забезпечують мінімізацію негативного впливу господарюючого суб'єкта на зовнішнє середовище;
- захисна функція – заходи внутрішнього контролю забезпечують не тільки збереження майна господарюючого суб'єкта, але й сприяють їх раціональному використанню;
- інформаційна функція – внутрішній контроль забезпечує управлінський процес інформацією про помилки, випадки шахрайства, що дозволяє визначити та імплементувати управлінські процедури, спрямовані на їх мінімізацію;
- профілактична функція – імплементція дієвих процедур внутрішнього контролю забезпечує мінімізацію випадків шахрайства, перекрученню, помилок в бухгалтерському обліку, а також раціональне використання майна, трудових, фінансових ресурсів господарюючого суб'єкта;
- технологічна функція – імплементція заходів внутрішнього контролю дозволяє підвищити як рівень якості, дотримання відповідної технології виробництва, так і запобігання необґрунтованим витратам;
- соціальна функція – внутрішній контроль забезпечує регулювання сукупності процесів підприємства соціального характеру [6].

Внутрішньому контролю притаманні певні принципи. Наукова скарбниця узагальнює значну кількість підходів щодо визначення та характеристики принципів, які властиві досліджуваному виду контролю. Також на визначення принципів вплив здійснює форма власності господарюючого суб'єкта. Побудова системи внутрішнього контролю має базуватися на принципах, які забезпечать успішну імплементацию контрольних заходів на найбільш ризикові об'єкти, контрольні процедури мають бути прозорими, а результати даного виду контролю – дієвим управлінським інструментом.

У таблиці 1 узагальнено перелік принципів внутрішнього контролю, ідентифікованих науковцями та системою нормативного регулювання.

Таблиця 1

Перелік принципів внутрішнього контролю

Джерело інформації	Перелік принципів внутрішнього контролю
Каменська Т.О., Редько О.Ю.	Відповідальність, збалансованість, своєчасність, інтеграція, відповідність контрольованих і контрольних систем, сталість, комплексність, погодженість, розподіл обов'язків, дозволу та схвалення, підконтрольність кожного суб'єкта внутрішнього контролю, обмеження інтересів, недопущення концентрації прав первинного контролю в руках однієї особи, зацікавленість адміністрації, компетентність, сумлінність і чесність суб'єктів внутрішнього контролю, прийнятність методології внутрішнього контролю, пріоритетність, оптимальна централізація, одинична відповідальність, потенційне функціональне заміщення, регламентація, взаємодія та координація, документальне підтвердження робіт з внутрішнього контролю, безперервність розвитку та удосконалення
Замула І.В., Танасієва М.М.	Принципи системи внутрішнього контролю: системність, порівнянність, безперервність розвитку, економічність, синергія.
	Принципи суб'єкта внутрішнього контролю: об'єктивність, незалежність, компетентність, відповідальність.
	Принципи контрольних дій внутрішнього контролю: доцільність, регулярність та оперативність, планування, всеосяжність.
Шигун М.М.	Надійність, безперервність, взаємоузгодженість, комплексність, пріоритетність, гнучкість і динамічність, адаптивність, професійність
Бюджетний кодекс України	Безперервність, об'єктивність, делегування повноважень, відповідальність, відкритість, розмежування внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту, відкритість

*Джерело: складено автором за матеріалами [2,3, 4, 6, 12].

Аналіз підходів щодо ідентифікації принципів внутрішнього контролю дозволяє зазначити на відсутності єдиного підходу. Слід погодитися з твердженням Шигун М.М., що принципам властивий об'єктивний характер, вони повинні виконуватися при створенні системи внутрішнього контролю. Принципи можуть набувати нових значень, а в їх прояви доцільно враховувати специфіку ризиків підприємницької діяльності [12].

Система внутрішнього контролю має свої елементи, перелік та характеристику яких подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Перелік та характеристика елементів системи внутрішнього контролю

Елемент внутрішнього контролю	Характеристика
Внутрішнє середовище	Базис для всіх елементів внутрішнього контролю. Орієнтує працівників підприємства на правильність розуміння, сприйняття внутрішнього контролю. Внутрішнє середовище має свої елементи, а саме: <ul style="list-style-type: none"> • чесність та етичні цінності; • філософія та стиль роботи керівництва; • організаційна структура; • розподіл повноважень та відповідальності; • кадрова політика та процедури; • компетентність персоналу.
Управління ризиками	Для досягнення цілей необхідно виявити, проаналізувати ризики та розробити методичку управління ними.
Заходи контролю	Контрольна діяльність має здійснюватися на всіх рівнях управління підприємством, на різних етапах бізнес-процесів. Мають бути чітко ідентифіковані заходи контролю, розроблені програми та визначені процедури, які дозволять ідентифікувати, реагувати та мінімізувати ризики.
Інформація та комунікація	Ефективність внутрішнього контролю залежить від ефективної комунікації. Якісне інформаційне забезпечення суб'єктів внутрішнього контролю різних ієрархічних рівнів впливає на дієвість внутрішнього контролю. Інформація повинна формуватися якісно, своєчасно надаватися користувачам з метою забезпечення своєчасності виконання завдань суб'єктами внутрішнього контролю.
Моніторинг	Потрібно проводити моніторинг системи внутрішнього контролю, його результатів в динаміці, оскільки це забезпечує дієвість даного виду контролю.

**Джерело: складено автором за матеріалами[4].*

За словами Шигун М. М., організація внутрішнього контролю повинна базуватися на дотриманні відповідних правил, а саме:

- функції внутрішнього контролю повинні виконувати особи, які є членами трудового колективу та представляють інтереси підприємства;
- система внутрішнього контролю повинна охоплювати усі види, форми і методи контролю, які відповідають специфіці економічної діяльності;
- мають бути забезпечені прямі та зворотні зв'язки між службою внутрішнього контролю та підрозділами господарюючого суб'єкта [12].

Каменська Т.О., Редько О.Ю. застосовують концепцію ризик-орієнтованого підходу для ідентифікації правил внутрішнього контролю, а саме:

- відмові від канонічного підходу до планування контрольних процедур, які не враховують розходження у рівнях ризику, засновані на формальних вимогах регламентів та правил;
- впровадження підходу, який заснований на визначенні та моніторингу рівнів ризику, прийнятних для суб'єкта господарювання;
- відповідальність за визначення ризиків, їх оцінку, впровадження контрольних процесів, які обмежують ризик, у бізнес-процесі доцільно здійснювати на всіх рівнях управління;
- передачі функції надання гарантій і незалежної оцінки ефективності внутрішнього контролю та процесу управління ризиками внутрішньому аудиторі [3].

Досліджуючи систему законодавчо-нормативного регулювання засад організації та функціонування служби внутрішнього контролю, доцільно наголосити, що переважно дані питання розглядаються для бюджетних установ, проте, деякі аспекти задекларовані в МСА. У таблиці 3 узагальнено та охарактеризовано законодавчо-нормативну регламентацію питань щодо внутрішнього контролю.

Таблиця 3

Законодавчо-нормативна регламентація питань щодо внутрішнього контролю

Назва законодавчо-нормативного документа	Характеристика
1	2
Бюджетний кодекс України	У статті 26 подано інтерпретацію терміну «внутрішній контроль».
Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Основних засад здійснення внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 28 вересня 2011 р. № 1001»	Визначає ключові принципи, елементи, підходи щодо організації внутрішнього контролю та змісту його внутрішньої документації.
Порядок організації та здійснення внутрішнього контролю в Рахунковій палаті	Визначає механізм організації, функціонування внутрішнього контролю та управління ризиками в Рахунковій палаті та її самостійних структурних підрозділах.
МСА 265 «Повідомлення інформація про недоліки внутрішнього контролю тим, кого наділено найвищими повноваженнями, та управлінському персоналу»	Визначає особливості відповідальності аудитора щодо повідомлення осіб, яких наділено найвищими повноваженнями, про недоліки в системі внутрішнього контролю, які були ідентифіковані в процесі проведення незалежної перевірки фінансової звітності.
МСА 315(переглянутий) «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвого викривлення через розуміння суб'єкта господарювання і його середовища»	Розглядає відповідальність аудитора за ідентифікацію й оцінку ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності шляхом розуміння суб'єкта господарювання і його середовища, включаючи його внутрішній контроль

**Джерело: складено автором за матеріалами [8, 10, 11].*

Враховуючи, що розкриття інформації про внутрішній контроль присвячена саме в переважній більшості регламентація для бюджетних установ, відповідно, на підприємствах доцільно керівникам розробити, затвердити та впровадити в дію власні внутрішні нормативні документи (наприклад, Положення про діяльність служби внутрішнього контролю).

Дієвість внутрішнього контролю залежить від правильності визначення цілей внутрішнього контролю. Об'єднані стандарти внутрішнього контролю Комітету COSO у процесі побудови та ідентифікації цілей внутрішнього контролю рекомендують дотримуватися SMART підходу (рис. 4).

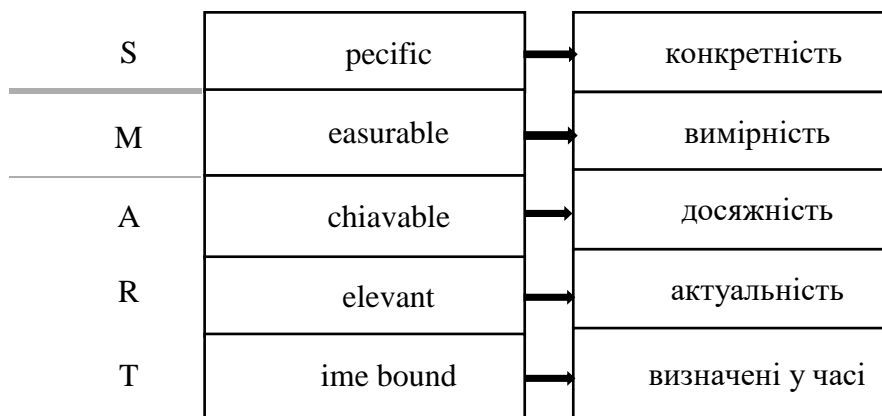

Рис. 4. SMART підхід до визначення цілей внутрішнього контролю

**Джерело: складено автором за матеріалами [4].*

Застосування методики SMART в процесі планування внутрішнього контролю, дозволяє визначити вірні цілі та способи їх досягнення. Даний підхід є одним з найефективніших, оскільки дозволяє успішно реалізувати заплановане, досягти результату та подальшого успіху.

На рисунку 5 подано алгоритмізацію визначення цілей внутрішнього контролю в розрізі їх категорій (стратегічні, операційні, звітність, відповідність).

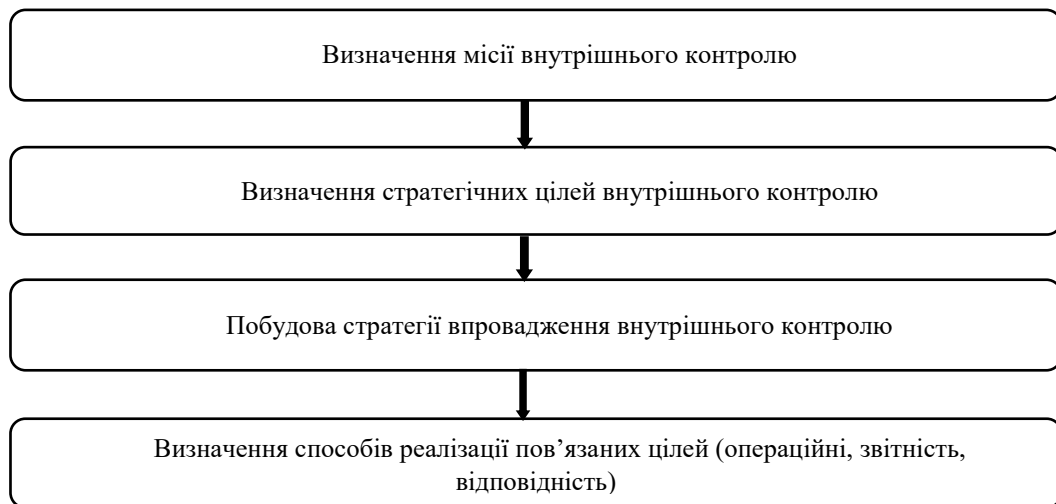

Рис. 5. Алгоритмізація визначення цілей внутрішнього контролю в розрізі їх категорій
 *Джерело: складено автором з урахуванням матеріалів [9].

Актуальним питанням з практичної позиції є правильна оцінка дієвості та якості внутрішнього контролю.

Каменська Т. О. та Редько О. Ю. для оцінки дієвості контролю пропонують застосовувати наступні критерії: *економічність* – від впровадження внутрішнього контролю підприємство має отримати більше вигід, ніж витрат; *суттєвість* – контролювання має бути спрямоване на суттєві моменти; *відповідність* – система та служба внутрішнього контролю мають відбивати спрямованість суб'єкта господарювання, намір виміряти та контролювати відповідні цінні об'єкти; *доречність* – результат роботи служби внутрішнього контролю має бути корисним, відповідний тому, що контролюється та вимірюється; *своєчасність* – інформація щодо результатів виконання процедур внутрішнього контролю повинна оперативно надходити до управлінського персоналу; *простота та зрозумілість* – контрольні процедури повинні бути легкими та простими; *функціональність* – система внутрішнього контролю має приносити користь, а не просто імітувати роботу; *інтегрування до планування* – ефективність системи внутрішнього контролю залежить від якості та точності його планування; *гнучкість* – система внутрішнього контролю має бути гнучкою, здатною реагувати на зміни, вдосконалюватися, оновлювати методичку; *підзвітність* – між суб'єктами внутрішнього контролю має бути проведений чіткий розподіл обов'язків; суб'єкти внутрішнього контролю повинні розуміти ступінь відповідальності; *повнота* – механізм внутрішнього контролю повинен враховувати специфіку діяльності підприємства, масштаби його діяльності, систему управління; *точність* – точна, достовірна інформація про результати виконання контрольних процедур має бути інформаційним джерелом управлінського процесу; *динамічність* – система внутрішнього контролю повинна адаптуватися до турбулентності економічної системи, розвитку технологій та ін.; *об'єктивність* – система внутрішнього контролю має забезпечувати управлінський процес об'єктивною інформацією; *проблеми управління* – проблеми системи управління підприємства не повинні негативно впливати на діяльність служби внутрішнього контролю; *самоконтроль, завчасне попередження* – самоконтроль має бути домінуючим принципом діяльності служби внутрішнього контролю; система функціонування внутрішнього контролю має передбачати своєчасне виявлення проблемних моментів у діяльності; *відповідність стратегії* – діяльність служби внутрішнього контролю має базуватися на власній стратегії, яка корелює зі стратегією діяльності та розвитку підприємства; *результативність* – внутрішній контроль повинен забезпечити оперативне виконання визначених завдань та досягнення ідентифікованих цілей; *системність* – система внутрішнього контролю має бути інтегрована в діяльність підприємства, тобто враховувати його стратегію діяльності та розвитку; *адаптивність* – елементи системи внутрішнього середовища повинні бути адаптованими до турбулентності, динамічності зовнішнього середовища підприємства; *оптимальність* – внутрішній контроль має забезпечити оптимальне виконання контрольних процедур, які потрібні для вирішення поставлених завдань, та досягнення цілей [3].

Також існує методика оцінки системи внутрішнього контролю, яка спрямована на оцінку його зрілості, ефективності, досконалості, розроблена та запропонована керівництвом PEMPAL, характеристика якої подана в таблиці 4.

Таблиця 4

Методика оцінки зрілості, ефективності, досконалості системи внутрішнього контролю,
запропонована керівництвом РЕМРАЛ

Рівні зрілості, ефективності, досконалості системи внутрішнього контролю	Характеристика
Рівень 1: система внутрішнього контролю неформалізована, незадовільна	Процесу внутрішнього контролю властива хаотичність, безсистемність. Внутрішня документація підприємства не акумулює відомості про завдання, заходи внутрішнього контролю. Відсутній моніторинг результатів виконання завдань внутрішнього контролю. Формальний процес здійснення контрольних процедур (після здійснення господарських операцій за відповідними бізнес-процесами).
Рівень 2: внутрішній контроль недостатній	У внутрішній документації підприємства визначено перелік контрольних заходів, які неодноразово виконувалися в практичній діяльності та їх результати підтвержені (в т.ч. у форс-мажорних випадках). Поряд з цим, система внутрішнього контролю не спрямована на імплементацію контрольних функцій щодо більшості господарських операцій, які властиві для виконання досліджуваного підприємства. Властиве повільне удосконалення процедур внутрішньої нормативної регламентації щодо внутрішнього контролю.
Рівень 3: внутрішній контроль достатній	На постійній основі реалізуються більшість контрольних заходів, які забезпечують стабільні результати. Характерна жорстка дисципліна в процесі здійснення внутрішнього контролю (в т.ч. у форс-мажорних ситуаціях). У внутрішній документації зафіксовані відпрацьовані стандартні процеси внутрішнього контролю. У систему внутрішнього контролю вносяться необхідні зміни, що забезпечує підвищення його рівня ефективності.
Рівень 4: внутрішній контроль належний та ефективний	Заходи контролю ефективні та результативні. Для забезпечення високої якості роботи служби внутрішнього контролю його результати вимірюються та порівнюються з передовими зразками.

**Джерело: складено автором за матеріалами [4].*

Процесу створення внутрішнього контролю на підприємстві властива певна алгоритмізація, яка включає наступні етапи, для яких характерні конкретні завдання та процеси, а саме: розробка та затвердження внутрішньої нормативної бази щодо створення системи внутрішнього контролю та її впровадження в практичну діяльність; організація та впровадження внутрішнього контролю в діяльність підприємства (організації); вдосконалення системи внутрішнього контролю підприємства.

На рисунку 6 подано характеристику даних етапів.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ СТВОРЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Розробка та затвердження внутрішньої нормативної бази щодо створення служби внутрішнього контролю та її впровадження в практичну діяльність

Розробити та затвердити Положення про діяльність служби внутрішнього контролю за наступною структурою:

- мета внутрішнього контролю;
- характеристика завдань та функцій внутрішнього контролю;
- склад команди з внутрішнього контролю, яка буде імплементувати контрольні процедури;
- відповідальні особи за імплементування процедур внутрішнього контролю;
- опис ризикових сфер підприємства;
- форма внутрішньої звітності служби внутрішнього контролю.

Обґрунтування зворотного зв'язку між виконавцями контрольних процедур та керівництвом підприємства

Організація та впровадження внутрішнього контролю в діяльність підприємства

Внести у внутрішню документацію зміни в структуру підприємства у зв'язку з створенням служби внутрішнього контролю

У документації підприємства описати елементи середовища внутрішнього контролю

Створити службу внутрішнього контролю

Розробити форми внутрішньої звітності та іншої документації для служби внутрішнього контролю

Розробити та впровадити внутрішні нормативні документи для служби внутрішнього контролю

Внесення змін до системи внутрішнього контролю

Підстави для внесення змін: зміна законодавчо-нормативної бази; оцінка результатів функціонування служби внутрішнього контролю; інші фактори, які виникають в результаті дії зовнішнього та внутрішнього середовища

Рисунок 6. Характеристика процесу створення внутрішнього контролю на підприємстві

*Джерело: складено автором за матеріалами [4].

Резюмуючи дослідження в частині сутності, значення, принципів, суб'єктів та об'єктів внутрішнього контролю, доцільно виокремити відповідні ключові моменти (рисунок 7).

КЛЮЧОВІ МОМЕНТИ ЩОДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ	
	це процес
	забезпечується людськими ресурсами
	це ефективний управлінський інструмент
	процес, який спрямований на досягнення визначених цілей
	адаптується до структури підприємства

Рис. 7. Ключові моменти щодо розуміння сутності внутрішнього контролю
 *Джерело: складено автором з урахуванням матеріалів [12].

Наступним етапом наукового дослідження є аналіз сутності, системи нормативного регулювання, принципів та інших аспектів внутрішнього аудиту.

У таблиці 5 подано характеристику внутрішнього аудиту за відповідними критеріями.

Таблиця 5

Характеристика внутрішнього аудиту

Критерій характеристики	Внутрішній аудит
Сутність	Внутрішній аудит – перевірка (оцінка, елемент контролю), що здійснюється внутрішніми аудитором, які є штатними працівниками підприємства
Суб'єкт здійснення	Внутрішні аудитор, які є штатними працівниками підприємства
Замовник	Власники, керівництво
Система нормативного регулювання	Внутрішні нормативні документи підприємства, нормативні документи державного рівня в яких задекларовані норми щодо внутрішнього аудиту. На міжнародному рівні затверджені Стандарти внутрішнього аудиту
Мета	Визначається власником, керівництвом підприємства
Завдання	Задоволення потреб власників, керівництва підприємства, реалізація процедур, спрямованих на досягнення мети
Об'єкт	Визначаються власником, керівництвом (зазвичай, господарські операції щодо використання ресурсів, бізнес-процеси підприємства)
Кваліфікація	Повна вища освіта, наявність сертифіката фахівця з внутрішнього аудиту
Звітність	Довільна форма звітних документів, погоджена з власником, керівництвом
Звітування	Перед власником, керівництвом
Оплата послуг	Заробітна плата

*Джерело: складено автором.

Ефективній організації роботи внутрішніх аудиторів, сприяють Стандарти внутрішнього аудиту, які визначають вимоги щодо виконання ними послуг, а також забезпечують здійснити оцінку роботи суб'єктів внутрішнього аудиту. Інститутом внутрішніх аудиторів розроблені Міжнародні стандарти професійної практики внутрішнього аудиту, які визначають основні вимоги для професійної діяльності внутрішніх аудиторів.

На рисунку 8 подано перелік груп Міжнародних стандартів професійної практики внутрішнього аудиту.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАКТИКИ ВНУТРІШНЬОГО АУДИТУ

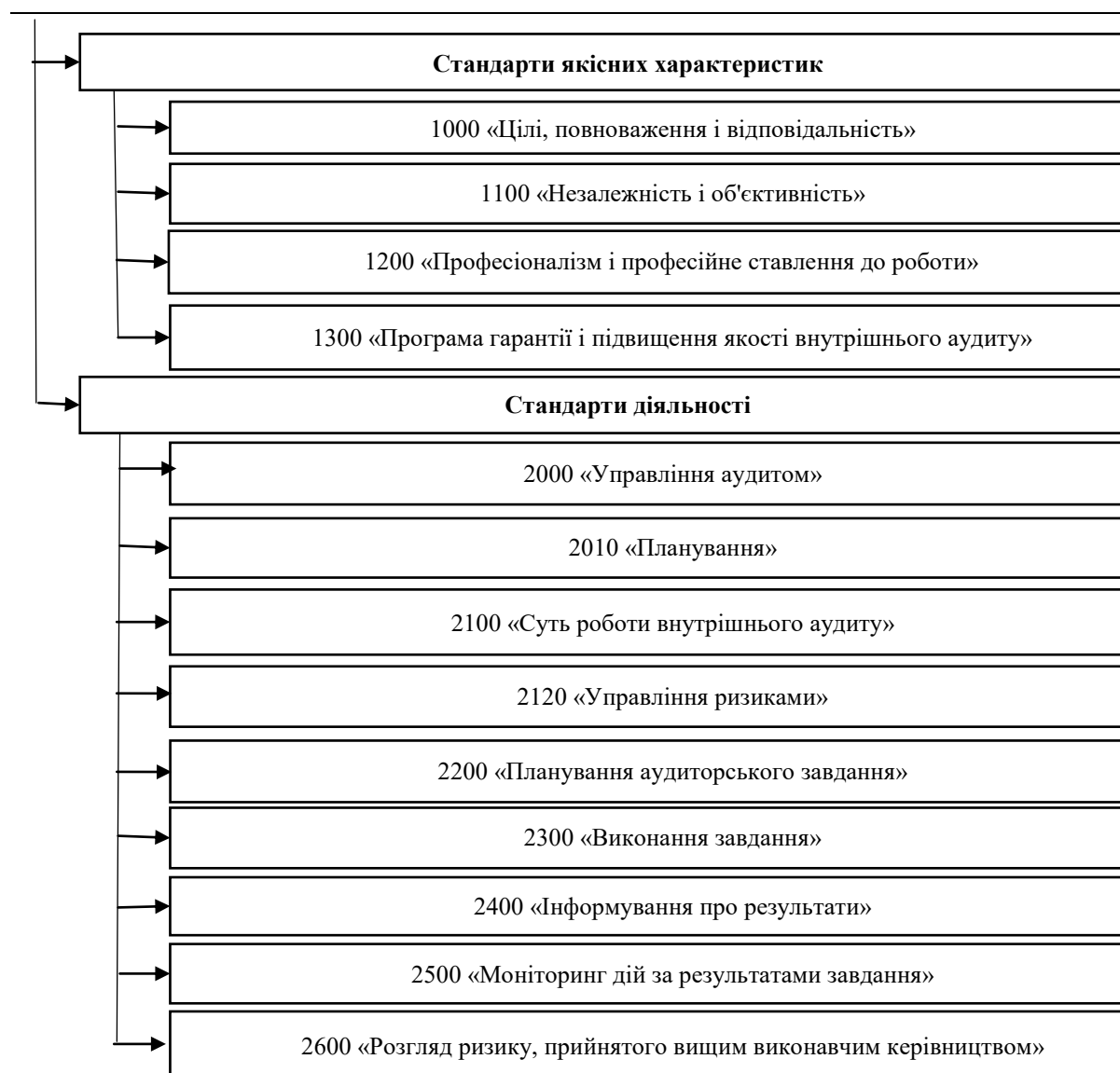

Рис. 8. Міжнародні стандарти професійної практики внутрішнього аудиту

*Джерело: складено автором.

Міжнародні стандарти професійної практики внутрішнього аудиту доповнюються правилами двох видів:

- правила групи «А», які конкретизують дії внутрішнього аудитора у процесі виконання завдань, пов'язаних з наданням гарантій;
- правила групи «С», які конкретизують дії внутрішнього аудитора у процесі виконання завдань консультативного спрямування.

У контексті даного дослідження вважаємо за доцільне охарактеризувати Міжнародні стандарти професійної практики внутрішнього аудиту, перелік який подано на рисунку 8.

1000 «Цілі, повноваження і відповідальність»

У Статуті внутрішнього аудиту має бути обґрунтована мета, повноваження та відповідальність внутрішнього аудиту. Статут визначає характер відносин головного внутрішнього аудитора з керівництвом підприємства (радою директорів) та сферу діяльності внутрішнього аудиту. Даний внутрішній офіційний документ щодо діяльності служби внутрішнього аудиту повинен постійно переглядатися і, у випадку

необхідності, перезатверджуватися.

Правило 1000.A1 передбачає, що характер послуг із забезпечення впевненості, що надаються організації, має бути визначений у Статуті внутрішнього аудиту. Якщо запевнення мають бути надані сторонам за межами організації, характер цих запевнень необхідно визначити у Статуті внутрішнього аудиту.

Правило 1000.C1 аргументує, що характер консультативних послуг має бути визначений у Статуті внутрішнього аудиту.

1010 «Обов'язкове визнання служби внутрішнього аудиту у Статуті»

Керівник служби внутрішнього аудиту повинен з керівником підприємства (радою директорів) обговорити питання щодо місії внутрішнього аудиту. У Статуті мають бути обґрунтовані положення щодо обов'язкового дотримання внутрішніми аудиторами Кодексу етики та стандартів внутрішнього аудиту.

1100 «Незалежність і об'єктивність»

Діяльність внутрішнього аудиту має бути незалежною, а внутрішні аудитори мають бути об'єктивними у виконанні своєї роботи. Дотримання принципу незалежності можливе за умови наявності прямого, необмеженого доступу керівника внутрішнього аудиту до ради директорів. Об'єктивність аудиторів потрібно контролювати як на рівні окремого аудитора, так і на організаційному рівні. Внутрішні аудитори не повинні допускати компромісів при виконання завдань.

1110 «Організаційна незалежність»

Керівник внутрішнього аудиту повинен не рідше одного разу на рік підтверджувати раді директорів організаційну незалежність відділу. Для забезпечення організаційної незалежності відділ внутрішнього аудиту повинен безпосередньо підпорядковуватися раді директорів.

На підприємстві мають бути розроблені, затверджені та введені в дію наступні документи:

- Положення про внутрішній аудит;
- План внутрішнього аудиту з урахуванням ризиків;
- Бюджет внутрішнього аудиту та план ресурсів;
- Положення щодо отримання повідомлень від керівника внутрішнього аудиту про результати діяльності внутрішнього аудиту щодо їх планів та інших питань;
- Рішення про призначення на посаду та звільнення з посади головного аудитора;
- Розпорядження про затвердження винагороди головному аудиту;
- Інструкція щодо надсилання відповідних запитів керівництву та керівнику аудиторської служби для визначення наявності невідповідних обмежень обсягу чи ресурсів.

1111 «Пряма взаємодія з правлінням»

Керівник внутрішнього аудиту повинен спілкуватися та взаємодіяти безпосередньо з радою директорів.

1112 «Роль головного аудитора окрім внутрішнього аудиту»

У випадку, якщо внутрішній аудитор виконує крім функціональних обов'язків, пов'язаних з внутрішнім аудитом, інші завдання, обов'язково має бути передбачені запобіжні заходи щодо унеможливлення порушення умов об'єктивності та незалежності. Запобіжні заходи - це дії з нагляду, що часто вживаються радою директорів для усунення цих потенційних погіршень, і можуть включати такі дії, як періодична оцінка порядку підпорядкування та відповідальності і розробка альтернативних процесів для отримання гарантій, пов'язаних з областями додаткової відповідальності.

1120 «Індивідуальна об'єктивність»

Внутрішні аудитори повинні бути неупередженими та уникати будь-якого конфлікту інтересів. Конфлікт інтересів – це ситуація, в якій внутрішній аудитор, який має довіру, має конкуруючий професійний чи особистий інтерес. Конфлікт інтересів може створити видимість неналежної поведінки та вплинути на здатність внутрішнього аудитора об'єктивно виконувати свої обов'язки.

1130 «Порушення незалежності або об'єктивності»

Інформація щодо порушення незалежності, об'єктивності повинна бути доведена до відома відповідним сторонам (вищим керівництвом або радою директорів).

Правило 1130.A1 передбачає, що внутрішні аудитори повинні утримуватись від оцінки конкретних операцій, за які вони раніше відповідали.

Правило 1130.A2 обґрунтовує, що завдання, які виконуються службою внутрішнього контролю, спрямовані на надання оцінки функцій, за які раніше відповідав керівник внутрішнього аудиту, повинні контролюватись особою, яка не пов'язана з діяльністю внутрішнього аудиту.

Правило 1130.A3 конкретизує, що служба внутрішнього аудиту може надавати послуги щодо оцінки у тих випадках, якщо вона раніше надавала консультативні послуги, характер консультування не завдає шкоди об'єктивності та буде здійснено управління індивідуальною об'єктивністю при розподілі ресурсів для виконання завдання.

Правило 1130.C1 наголошує, що внутрішні аудитори можуть надавати консультації по операціях за які вони раніше відповідали.

Правило 1130.C2 передбачає, якщо має місце потенційне зниження незалежності та об'єктивності внутрішніх аудиторів, дана інформація повинна бути доведена до відома замовника до погодження на виконання завдання.

1200 «Професіоналізм і належна професійна увага»

Внутрішні аудитор повинні виконувати завдання на високому професійному рівні з належною професійною увагою.

1210 «Майстерність»

Внутрішні аудитори повинні мати достатній рівень знань, умінь та навичок для професійного виконання функціональних обов'язків. Доцільно, щоб внутрішній аудитор постійно підвищував свою кваліфікації та підтверджував сертифікатами.

Правило 1210.A1 передбачає необхідність постійної консультативної підтримки керівником відділу внутрішнього аудиту підлеглих, у випадку необхідності.

Правило 1210.A2 наголошує на доцільності умінь внутрішніх аудиторів здійснювати оцінку ризику шахрайства та визначати способи управління ними.

Правило 1210.A3 обґрунтовує необхідність наявності знань внутрішніх аудиторів щодо ризиків, засобів контролю інформаційних технологій, умінь для застосування технологічних методів у процесі виконання завдань.

Правило 1210.C1 передбачає, якщо у керівника відсутні знання щодо виконання завдання, він повинен відмовитися або звернутися за консультативною підтримкою до обізнаних осіб.

1220 «Належна професійна турбота»

Належна професійна турбота – це безпомилковість.

Правило 1220.A1 передбачає, що внутрішні аудитори повинні виявляти належну професійну обережність з огляду на: обсяг роботи, який потрібно для вирішення завдання; складність, важливість питань для яких виконуються процедури підтвердження; ефективність управління ризиками, можлива наявність помилок, результатів шахрайських дій; потенційні вигоди та їх вартість.

Правило 1220.A2 наголошує на можливості, з урахуванням професійної обачності, використання внутрішніми аудиторами технологічного аудиту та інших методів аналізу даних.

Правило 1220.A3 акцентує увагу на необхідності внутрішніх аудиторів бути готовими до ризиків, які можуть здійснити вплив на цілі, ресурси та напрями виконання завдання.

Правило 1220.C1 передбачає, що внутрішні аудитори повинні виявляти належну професійну обережність під час консультативного завдання з огляду на очікування та потреби клієнтів, складності та обсягу завдань, вартості послуг з консультування із урахуванням ймовірних вигод.

1230 «Безперервний професійний розвиток»

Внутрішні аудитори повинні постійно підвищувати свій професійний розвиток з метою опанування нових знань, умінь, навичок та компетенцій.

1300 «Програма забезпечення та поліпшення якості»

Керівник внутрішнього аудиту повинен впровадити програму забезпечення та підвищення якості внутрішнього аудиту.

1310 «Вимоги програми забезпечення і підвищення якості»

Програма забезпечення та покращення якості внутрішнього аудиту повинна передбачати внутрішню та зовнішню оцінку.

1311 «Внутрішні оцінки»

Складовими внутрішніх оцінок є:

- постійний моніторинг ефективності діяльності внутрішнього аудиту;
- періодичні самооцінки, які здійснюються іншими працівниками підприємства, що не мають відношення до відділу внутрішнього аудиту, але мають достатні знання з питань внутрішнього аудиту.

1312 «Зовнішні оцінки»

Не рідше ніж раз на 5 років має бути проведена незалежним оцінювачем, який не є працівником, зовнішня оцінка Програми забезпечення та покращення якості внутрішнього аудиту. За результатами зовнішньої оцінки оцінювач повинен надати висновок.

1320 «Звітність по програмі забезпечення та поліпшення якості»

Керівник аудиторської служби повинен довести до відома вищого керівництва та ради директорів інформацію щодо результатів зовнішньої та внутрішньої оцінки Програми забезпечення та покращення якості внутрішнього аудиту з деталізацією обсягу перевірки, кваліфікації, незалежності оцінювачів, змісту висновків оцінки, переліку та плану коригуючих заходів.

1321 «Використання «відповідає Міжнародним стандартам професійної практики внутрішнього аудиту»»

Діяльність відділу внутрішнього аудиту відповідає вимогам Міжнародних професійних стандартів внутрішнього аудиту та Внутрішнім стандартам аудиту. Програма забезпечення та підвищення якості внутрішнього аудиту враховує результати внутрішніх та зовнішніх оцінок (якщо внутрішній аудит функціонує не менше 5 років).

1322 «Розкриття невідповідності»

У випадку, якщо діяльність відділу внутрішнього аудиту не відповідає вимогам Міжнародним професійним стандартам внутрішнього аудиту та Внутрішнім стандартам аудиту, керівник відділу внутрішнього аудиту повинен повідомити вищому керівництву та раді директорів інформацію щодо невідповідності та наслідків.

2000 «Управління діяльністю внутрішнього аудиту»

Керівник внутрішнього аудиту має ефективно керувати діяльністю внутрішнього аудиту, щоб гарантувати, що вона приносить користь організації.

Перелік випадків, коли діяльність внутрішнього аудиту є результативною:

- мета діяльності внутрішнього аудиту, яка зафіксована у Статуті внутрішнього аудиту, досягається;
- діяльність відділу внутрішнього аудиту відбувається з урахуванням вимог Кодексу етики та Внутрішніх стандартів аудиту;
- у процесі діяльності служби внутрішнього аудиту постійно здійснюється аналіз проблемних питань, які можуть вплинути на діяльність.

Діяльність служби внутрішнього аудиту вважається ефективною, коли вона оцінює цілі, стратегії та ризики функціонування підприємства; надає рекомендації щодо покращення системи управління (в т.ч. управління ризиками) та контролю, а також забезпечує відповідні гарантії.

2010 «Планування»

Керівник внутрішнього аудиту повинен розробити план діяльності відділу внутрішнього аудиту, який базуватиметься на урахуванні цілей організації та ризиків. Для якісного планування діяльності внутрішніх аудиторів керівник внутрішнього аудиту повинен проконсультуватися з радою директорів та вищим керівництвом щодо формування чіткого уявлення про стратегію діяльності організації, пріоритетні бізнес-цілі та особливості організації управлінського процесу. План діяльності служби внутрішнього аудиту може періодично переглядатися, вдосконалюватися та оновлюватися.

Правило 2010.A1 передбачає, що план заходів внутрішнього аудиту обов'язково має базуватися на результатах оцінки ризиків, яка проводиться не рідше одного разу на рік та документально підтверджена, при цьому необхідно враховувати внесок вищого керівництва та ради директорів.

Правило 2010.A2 визначає, що керівник внутрішнього аудиту у процесі планування повинен ідентифікувати та врахувати очікування вищого керівництва, ради директорів та інших категорій стейкхолдерів щодо висновків та результатів роботи внутрішнього аудиту.

Правило 2010.C1 рекомендує керівнику аудиторської служби обов'язково розглядати питання про прийняття запропонованих консультаційних послуг, виходячи з їхнього потенціалу для покращення управління ризиками, створення доданої вартості та покращення діяльності організації. Прийняті зобов'язання мають бути включені до плану.

2020 «Комунікація та схвалення»

Керівник внутрішнього аудиту повинен повідомляти вище керівництва та раду директорів про плани внутрішнього аудиту та потреби в необхідних ресурсах, а також про їх вплив у випадку обмеженої кількості.

2030 «Управління ресурсами»

Керівник внутрішнього аудиту повинен бути впевненим, що для виконання плану внутрішнього аудиту є достатня кількість необхідних ресурсів, які дозволять ефективно, своєчасно виконувати заплановані завдання.

2040 «Політика та процедури»

Процедури та політики щодо координування діяльності відділу внутрішнього аудиту забезпечує керівник даного відділу з урахуванням функціональних обов'язків, структури, специфіки роботи внутрішніх аудиторів.

2050 «Координування та довіра»

Керівнику відділу внутрішнього аудиту доцільно здійснювати обмін інформацією, координувати та розглядати доцільність використання результатів роботи інших працівників, які є актуальними для внутрішнього аудиту. При цьому має бути забезпечена своєчасна послідовність акумулювання інформації з інших інформаційних джерел, мінімізована ситуація щодо дублювання інформації. Важливу місію у даному процесі відіграє довіра та сприяння, мотивація керівництвом працівників інших відділів у своєчасному та

достовірному інформаційному забезпеченні роботи внутрішніх аудиторів.

2060 «Звітність перед вищим керівництвом і радою директорів»

Керівник відділу внутрішнього аудитора повинен узгодити з вищим керівництвом та радою директорів питання щодо періодичності звітування. Перелік питань для звітування має бути спрямований на розкриття наступних ключових аспектів:

- цілі, повноваження, відповідальність та результати відділу внутрішнього аудиту;
- дотримання працівниками відділу внутрішнього аудиту плану діяльності;
- відповідність діяльності внутрішніх аудиторів вимог Кодексу етики та Внутрішнім стандартом аудиту;

- форма звітування відділу внутрішнього аудиту за результатами діяльності.

Інформація для звітування керівником відділу внутрішнього аудиту повинна включати наступне:

- Статут аудитора;
- незалежність діяльності внутрішнього аудиту;
- план аудиту та хід його виконання;
- вимоги до ресурсів;
- результати аудиторської діяльності;
- відповідність Кодексу етики та Стандартам, а також плани дій щодо вирішення будь-яких суттєвих проблем відповідності;

• реакція керівництва на ризик, який, на думку головного аудитора, може бути неприйнятним для організації.

2070 «Зовнішній надавач послуг і організаційна відповідальність за внутрішній аудит»

Залучення зовнішнього представника до виконання послуг внутрішніх аудиторів створює підставу для відповідальності підприємства за ефективну організацію внутрішнього аудиту.

2100 «Характер роботи»

Діяльність внутрішнього аудиту повинна оцінювати, сприяти покращенню управління організацією, управління ризиками, та процесами контролю з використанням систематичного, дисциплінованого та заснованого на оцінці ризику підходу. Довіра до внутрішнього аудиту та його цінність підвищуються, коли аудиторі виявляють ініціативу, а їх оцінки пропонують нові ідеї та враховують вплив у майбутньому.

2110 «Управління»

Діяльності внутрішнього аудитора має бути спрямована на удосконалення системи управління, а саме: прийняття стратегічних та оперативних рішень; нагляд за управлінням ризиками та контролем; просування відповідної етики та цінностей в організації; забезпечення ефективного управління організаційною ефективністю та підзвітності; передача інформації про ризики та засоби контролю у відповідні підрозділи організації; координація діяльності та обмін інформацією між радою директорів, зовнішніми та внутрішніми аудиторами, іншими постачальниками гарантій та керівництвом.

Правило 2110.A1 передбачає, що внутрішній аудит повинен оцінювати структуру, реалізацію та ефективність цілей, програм та заходів організації, пов'язаних з етикою.

Правило 2110.A2 аргументує необхідність внутрішнього аудиту оцінювати рівень підтримки стратегії та цілей управління організаційно-інформаційними технологіями підприємства.

2130 «Контроль»

Внутрішній аудит організації повинен сприяти реалізації контрольних заходів та оцінювати їх ефективність, результативність та сприяти постійному вдосконаленню.

Правило 2130.A1 передбачає, що діяльність внутрішнього аудиту повинна бути спрямована на оцінку засобів контролю (з позиції адекватності та ефективності) при реагуванні на ризики системи управління, операцій та інформаційних систем організації щодо: досягнення стратегічних цілей; достовірності фінансової та операційної інформації; ефективності та результативності операцій та програм; збереження активів; дотримання законів, нормативних актів, політик, процедур та контрактів.

Правило 2130.C1 визначає, що внутрішні аудиторі повинні використовувати знання про засоби контролю, які отримані під час консультативних завдань при оцінці процесів контролю організації.

У практичній діяльності внутрішній аудит має здійснюватися з дотриманням відповідних принципів. На рисунку 9 узагальнені дві групи принципів внутрішнього аудиту (фундаментальні та методологічні), які запропоновані Н.М. Проскуріною.

Рис. 9. Принципи внутрішнього аудиту

*Джерело: складено автором за матеріалами [5].

Діяльність служби внутрішнього аудиту та виконання функцій внутрішніх аудиторів повинно також в практичному аспекті оцінюватися. Відповідно, на підставі Основних положень міжнародної професійної практики Інститутом внутрішніх аудиторів Німеччини було розроблено каталог критеріїв. Каталог даних критеріїв може бути розширеним і застосовуватися для різних підприємств, установ. На рисунку 10 подано компетенції та кваліфікації внутрішніх аудиторів відповідно до вимог Основних положень міжнародної професійної практики внутрішнього аудиту (IPPF).

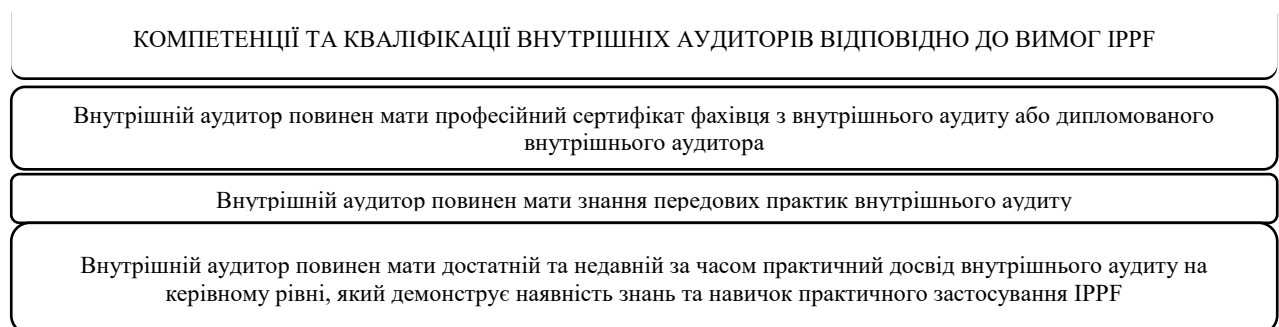

Рис. 10. Компетенції та кваліфікації внутрішніх аудиторів відповідно до вимог IPPF

*Джерело: складено автором за матеріалами [7].

У таблиці 6 подано перелік та характеристику критеріїв для оцінки функції внутрішнього аудиту (далі – ФВА).

Таблиця 6

Перелік та характеристику критеріїв для оцінки функції внутрішнього аудиту

Критерій		Характеристика
1		2
Основні положення	Характеристика ФВА	ФВА - відділ, підрозділ, команда консультантів або інших спеціалістів, які надають незалежні об'єктивні аудиторські та консультативні послуги, що додають вартості організації та покращують її діяльність. ФВА допомагає організації досягти поставлених цілей за допомогою систематичного, послідовного підходу до оцінки і підвищення ефективності процесів корпоративного управління, управління ризиками та контролю. Основними завданнями ФВА є перевірка адекватності та ефективності системи внутрішнього контролю, процесів управління і нагляду та ефективності системи управління ризиками. Це також включає оцінку ефективності заходів щодо запобігання та виявлення шахрайства. Напрямок діяльності ФВА – встановлюються з урахуванням цілей компанії / організації та включають усі види її діяльності компанії. ФВА отримує ключову інформацію компанії.
	Бюджет / ресурси	ФВА має адекватну кількість та якість персоналу. Бюджет витрат на персонал залежить від завдань, які покладаються на внутрішніх аудиторів, а також є прийнятним для набору та утримання кваліфікованого персоналу.
	Планування	План діяльності ФВА розроблений на основі стандартизованого та ризик-орієнтованого процесу планування. Під час планування діяльності враховані всі об'єкти внутрішнього аудиту. Обов'язково враховуються ймовірність виникнення незапланованих аудиторських завдань. Передбачена можливість зміни плану проведення внутрішнього аудиту в процесі імплементації аудиторських процедур.
		План проведення внутрішнього аудиту забезпечує визначення термінів проведення внутрішньої аудиторської перевірки та пріоритетність її об'єктів. Чіткий розподіл ресурсів та обов'язків між аудиторськими завданнями. Попередньо проводиться аналіз об'єктів внутрішнього аудиту.
Співробітники	Підготовка	До початку виконання процедур внутрішнього аудиту визначаються методи перевірки, інформується підрозділ, який буде перевірений. Обов'язково проводиться організаційна зустріч з представниками підрозділу, де буде проводитися внутрішній аудит. На належному рівні задокументовані цілі та об'єкти внутрішнього аудиту. Керівник внутрішнього аудиту має затвердити програму перевірки.
	Аудит	Завдання внутрішнього аудиту виконуються відповідно до затвердженої програми. У випадку наявності вагомих розбіжностей між програмою та етапами внутрішнього аудиту, вони документуються та затверджуються. Використовується система рейтингування результатів внутрішнього аудиту. Робоча документація внутрішніх аудиторів є джерелом інформації про результати аудиторської перевірки. Процес внутрішнього аудиту передбачає використання різних методів дослідження. У випадку необхідності, внутрішні аудитори проводять фінальний брифінг з метою погодження фінальних результатів.
	Звітування	Результати проведення внутрішнього аудиту документуються у Звіті стандартизованої форми, який узагальнює інформацію за наступними параметрами: об'єкти, завдання, період, місце проведення, причини, тип внутрішнього аудиту. Результати внутрішнього аудиту повинні бути доведені до керівництва. Також результати внутрішнього аудиту можуть оформлюватися у меморандумі (за рішенням керівництва).
	Дії після завершення аудиторської перевірки	Керівник внутрішнього аудиту чи інша відповідальна особа проводить зустріч з аудиторською групою з метою надання зворотного зв'язку. На основі зустрічей, які проводяться з метою надання зворотного зв'язку, визначаються потенційні напрями вдосконалення діяльності для забезпечення подальшого розвитку ФВА (наприклад, оцінка ризику, методи та процеси аудиту, а також планування ресурсів).
	Процес моніторингу виконання рекомендацій	ФВА контролює реалізацію заходів, задокументованих у звіті, через запровадження ефективного процесу моніторингу виконання рекомендацій.
Співробітники	Відбір	У ФВА наявний процес планування кадрів з урахуванням таких факторів: знання іноземної мови, кваліфікація, показник плинності кадрів. Розроблені посадові інструкції для працівників, норми яких враховуються у процесі відбору кадрів.
	Розвиток / підвищення кваліфікації	Функціональна кваліфікація та розвиток необхідних для проведення аудиту навичок забезпечуються шляхом регулярного проведення зовнішнього та внутрішнього навчання. Заохочується отримання кваліфікації, пов'язаної з аудитом (наприклад, CIA, CISA та

		CFE). На регулярній основі проводиться щорічна оцінка діяльності та визначення цілей з кожним співробітником, до яких також включено такі аспекти, як завдання аудиту, аналіз сильних і слабких сторін, оцінку особистісного розвитку та потреби у навчанні. Співробітники ФВА самостійно працюють над подальшим розвитком своїх навичок та кваліфікацій.
	Управління ФВА	Керівник внутрішнього аудиту є достатньо кваліфікованим і відповідає вимогам до цієї посади. Керівником внутрішнього аудиту розроблено стандарти якості, які є основою для проведення перевірок якості. Керівник внутрішнього аудиту має розробити та підтримувати програму забезпечення та покращення якості, яка охоплює всі аспекти діяльності функції внутрішнього аудиту. Керівник внутрішнього аудиту забезпечує регулярний обмін інформацією із внутрішніми підрозділами та функціями, такими як комплаєнс, управління ризиками, підрозділи безпеки та захисту даних.

**Джерело: складено автором за матеріалами [7].*

Як бачимо, господарюючи суб'єкти повинні відповідально підходити до організації внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту, застосовувати відповідні критерії для оцінки ефективності, результативності та дієвості, адже їх результати є важливими в процесі аудиту фінансової звітності. Наведемо та проаналізуємо підтверджуючі аргументи щодо даного твердження.

МСА 265 «Повідомлення інформації про недоліки внутрішнього контролю тим, кого наділено найвищими повноваженнями, та управлінському персоналу» інтерпретує ціль аудитора у такому форматі: «...повідомлення у відповідний спосіб інформації тим, кого наділено найвищими повноваженнями, та управлінському персоналу про недоліки внутрішнього контролю, які аудитор ідентифікував під час аудиту та які, за професійним судженням аудитора, є досить важливими, щоб заслуговувати на їх увагу».

На рисунку 11 подано термінологічне уточнення недоліків внутрішнього контролю, що є актуальним для застосування в процесі аудиту фінансової звітності.

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ УТОЧНЕННЯ НЕДОЛІКІВ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ

Недолік внутрішнього контролю — ситуація, при якій:

- засіб контролю розроблений, упроваджений або функціонує таким чином, що не забезпечує своєчасне запобігання викривленням, або виявлення та виправлення викривлень у фінансовій звітності;
- відсутній засіб контролю, необхідний для своєчасного запобігання викривленням, або для виявлення та виправлення викривлень у фінансовій звітності

Значний недолік внутрішнього контролю – недолік або комбінація недоліків у системі внутрішнього контролю, який, за професійним судженням аудитора, є досить важливим, щоб заслуговувати на увагу тих, кого наділено найвищими повноваженнями

Рис. 11. Термінологічне уточнення недоліків внутрішнього контролю

**Джерело: складено автором за матеріалами [8].*

Характеристика дій аудитора для ідентифікації недоліків у системі внутрішнього контролю в процесі аудиту фінансової звітності та у випадку їх виявлення повинна полягати в наступному:

- 1) виконання процедур щодо виявлення недоліків внутрішнього контролю;
- 2) у випадку виявлення недоліків внутрішнього контролю, визначити чи становлять вони значні недоліки окремо або у поєднанні;
- 3) у письмовій формі повідомити осіб, яких наділено найвищими повноваженнями, про значні недоліки внутрішнього контролю, які були ідентифіковані під час аудиту;
- 4) у письмовому повідомленні про недоліки внутрішнього контролю включити наступну інформацію:
 - опис недоліків;
 - обґрунтування потенційного впливу недоліків внутрішнього контролю;
 - у доступній формі деталізувати для осіб, яких наділено найвищими повноваженнями, інформацію про недоліки внутрішнього контролю.

На рисунку 12 подано приклади недоліків системи внутрішнього контролю.

ПРИКЛАДИ НЕДОЛІКІВ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ

Особи, яких наділено найвищими повноваженнями, не контролюють на належному рівні господарські операції, в яких фінансово зацікавлений управлінський персонал
Виявлені випадки шахрайства управлінського персоналу, які не були попереджені внутрішнім контролем
Процедури оцінки ризиків на підприємстві відсутні (де, як правило, ризики можуть бути)
За результатами аудиторської перевірки виявлені докази відсутності заходів контролю за ризиками, які були виявлені зовнішніми аудиторами
Аудитор отримав докази того, що управлінський персонал не може здійснювати нагляд за процесом складання фінансової звітності

Рис. 12. Приклади недоліків системи внутрішнього контролю

**Джерело: складено автором за матеріалами [8].*

Відповідно до МСА 315 (переглянутий) «Ідентифікація та оцінювання ризиків суттєвого викривлення через розуміння суб'єкта господарювання і його середовища» ціллю аудитора є ідентифікація й оцінка ризиків суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки на рівні фінансового звіту та тверджень через розуміння суб'єкта господарювання і його середовища, включаючи його внутрішній контроль, забезпечивши у такий спосіб основу для розробки і впровадження дій у відповідь на оцінені ризики суттєвого викривлення. У контексті даного стандарту аудитор повинен отримати розуміння внутрішнього контролю, який є доречним для аудиту.

Ідентифікуємо ключові аспекти, необхідні в процесі аудиту фінансової звітності, які пов'язані з внутрішнім контролем відповідно до МСА 315:

1) аудитор повинен отримати розуміння щодо середовища внутрішнього контролю;

2) важливим аспектом є розуміння загального характеру та характеристики внутрішнього контролю,

а саме:

- призначення;
- способів розробки, впровадження та підтримки внутрішнього контролю, які змінюються залежно від розміру і складності суб'єкта господарювання;
- обмеження внутрішнього контролю;
- розподіл внутрішнього контролю на компоненти;
- характеристика ручних, автоматизованих елементів внутрішнього контролю, які є важливими в процесі оцінки ризиків аудитором;
- заходи контролю, які є доречними для аудиту;
- вплив середовища контролю на оцінку ризиків суттєвого викривлення [8].

МСА 610 (переглянутий в 2013 році) «Використання роботи внутрішніх аудиторів» розглядає відповідальність зовнішнього аудитора, якщо використовується робота внутрішніх аудиторів включно з:

- використанням роботи відділу внутрішнього аудиту для отримання аудиторських доказів;
- використанням внутрішніх аудиторів для надання ними прямої допомоги під керівництвом і наглядом зовнішнього аудитора з подальшою перевіркою ним їх роботи [8].

На рисунку 13 узагальнено цілі внутрішнього аудитора в процесі аудиту фінансової звітності, якщо на підприємстві є відділ внутрішнього аудиту.

ЦІЛІ ЗОВНІШНЬОГО АУДИТОРА,

якщо у суб'єкта господарювання є відділ внутрішнього аудиту, і зовнішній аудитор планує використати його роботу для модифікації характеру або часу чи зменшення обсягу аудиторських процедур, які має виконувати безпосередньо зовнішній аудитор, або використати внутрішніх аудиторів для надання ними прямої допомоги

Визначити, чи можна використати роботу відділу внутрішнього аудиту / внутрішніх аудиторів або пряму допомогу внутрішніх аудиторів, та, якщо це так, на яких ділянках і в якому обсязі

Визначити, чи є робота достатньою для цілей аудиту в разі використання роботи відділу внутрішнього аудиту

При використанні внутрішніх аудиторів для надання ними прямої допомоги – забезпечити відповідне керівництво і нагляд з подальшою перевіркою їх роботи

Рис. 13. Цілі внутрішнього аудитора в процесі аудиту фінансової звітності, якщо на підприємстві є відділ внутрішнього аудиту

**Джерело: складено автором за матеріалами [8].*

У випадку, якщо зовнішній аудитор вирішить використовувати роботу відділу внутрішнього аудиту, йому необхідно виконати аудиторські процедури, які підтвердять наступні факти:

- робота відділу внутрішнього аудиту спланована на належному рівні, був проведений нагляд, перегляд та документування;
- висновки внутрішнього аудиту є обґрунтованими та базуються на отриманих аудиторських доказах;
- звіти відділу внутрішнього аудиту відповідають результатам виконання відповідних контрольним процедурам та їх результатам.

Складові компоненти аудиторської документації зовнішнього аудитора при використанні роботи відділу внутрішнього аудиту подані на рисунку 14.

СКЛАДОВІ КОМПОНЕНТИ АУДИТОРСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ЗОВНІШНЬОГО АУДИТОРА ПРИ ВИКОРИСТАННІ РОБОТИ ВІДДІЛУ ВНУТРІШНЬОГО АУДИТУ

Оцінка, яка спрямована на визначення достатності організаційного статусу, політики та процедур відділу внутрішнього аудиту для оцінки об'єктивності внутрішніх аудиторів та визначення чи застосовує відділ внутрішнього аудиту систематичний і дисциплінований підхід, включаючи контроль якості

Інформація про характер, обсяг використаної роботи внутрішніх аудиторів та підстави щодо прийняття такого рішення

Інформація про аудиторські процедури, які виконані зовнішнім аудитором для оцінювання достатності виконаної роботи внутрішнім аудитором

Рисунок 14. Складові компоненти аудиторської документації зовнішнього аудитора при використанні роботи відділу внутрішнього аудиту

**Джерело: складено автором за матеріалами [8].*

Резюмуючи проведені дослідження, зазначимо, результати якісного виконання завдань внутрішнього аудиту та внутрішнього контролю є не тільки ціннісними для прийняття дієвих управлінських рішень керівництвом господарюючого суб'єкта, але й вони є важливими та необхідними інформаційними ресурсами для незалежних аудиторів у процесі проведення аудиту фінансової звітності.

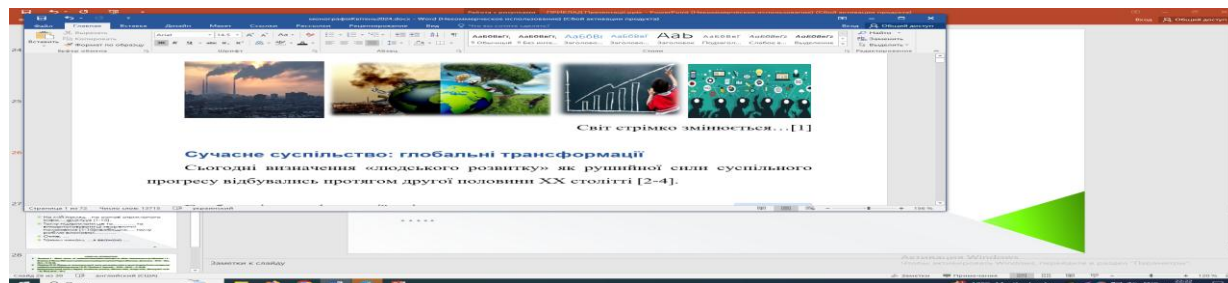
Джерела

1. Бутинець, Т. А. Внутрішній контроль: суть і зміст. «Вісник ЖДТУ»: Економіка, управління та адміністрування. 2017. № 2 (44). С. 31-42.
2. Бюджетний кодекс України. URL: <http://surl.li/agrw1>.
3. Внутрішній контроль і аудит в управлінні : [навч. посіб.] / Т. О. Каменська, О. Ю. Редько. К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2015. 375 с.
4. Внутрішній контроль: від теорії до практики. Практичний посібник для розпорядників бюджетних коштів. 2019. URL: <http://surl.li/sxafg>.
5. Внутрішній та зовнішній аудит. (Частина 1). Навчальний посібник/ За науковою редакцією д.е.н, професора Редько О. Ю. / 2018 р. 188 с
6. Замула І. В., Танасієва М. М. Внутрішній контроль : навч. посіб. Чернівці: Технодрук, 2021. 336 с.
7. Зведені правила щодо зовнішньої оцінки якості функцій внутрішнього аудиту в Україні: затв. рішенням Загальних зборів членів ВГО «Інститут внутрішніх аудиторів України» від 24.05.2019 р. URL: <http://surl.li/swrat>.
8. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг, видання 2020 року. Ч. I URL: <http://surl.li/sxae1>.
9. Модель внутрішнього контролю COSO. URL: <http://surl.li/suohd>.
10. Порядок організації та здійснення внутрішнього контролю в Рахунковій палаті : наказ Голови Рахункової палати № 51 від 15 серпня 2019 р. URL: <http://surl.li/sunih>.
11. Про затвердження Основних засад здійснення внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України № 1001 від 28.09. 2011 р. URL: <http://surl.li/sunse>.
12. Шигун М. М. Принципи внутрішнього контролю в системі економічної безпеки підприємства. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка. 2014. Вип. 3 (44). С. 159 – 162
13. Internal Controls. The California State University. URL: <http://surl.li/stzqq>.
14. International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing. URL: <http://surl.li/sxaeu>
15. Kenton W. Internal Controls: Definition, Types, and Importance. URL: <http://surl.li/stzsg>.
16. What Is Internal Control? URL: <http://surl.li/stzre>.

Журавська Наталія Євгенівна
Кандидат технічних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-4657-0493

Київський національний університет будівництва і архітектури

5.10. Взаємопоглинання напрямків екомістобудування, зеленого будівництва та архітектури – екотренд глобальних трансформацій для відбудови країни

Світ стрімко змінюється... [1]

Сьогодні визначення «людського розвитку» як рушійної сили суспільного прогресу відбувались протягом другої половини XX століття [1, 2-4].

Глобальні трансформації сучасного суспільства слід визначати виходячи з того, що вони ведуть до певних перетворень, гармонійного розвитку, створення умов розумної взаємодії суспільства та природи, що націлена на раціональне природокористування, які торкаються планети. Ці перетворення можуть мати незалежний від людства, об'єктивний характер, а можуть бути викликані суб'єктивними цілеспрямованими діями певних учасників цих трансформацій – необхідним для цього повинні бути основи фундаментальних знань, розвитку взаємопоглинання, комбінації та екотренду сучасних концепцій та напрямку екомістобудування, зеленого будівництва та архітектури. Трансформація, як відомо, – перетворення однієї структури в якісно іншу зі збереженням внутрішнього змісту..., що є стартовими умовами соціально-еколого-економічних перетворень [1, 72]. Головні напрямками перетворень (передача екологічних знань, які є обов'язковим компонентом процесу, трансформація екологічних знань у відносини «держава-суспільство-бизнес-наука», з умовою формування екологічної свідомості всіх учасників взаємовідносин, в області екологічної безпеки та природоохоронного законодавства, в тому числі під час навчального процесу) визначати вплив на навколишнє середовище (НС) будівель, споруд, систем і виробництв: намічати шляхи зниження забруднення біосфери, як окремих частин, так і в комплексі, в складі Проєктів гранично-

допустимих викидів (ГДВ) і скидів; ставити і вирішувати завдання з охорони НС при дослідженні, проектуванні, будівництві і експлуатації об'єктів різного призначення, в тому числі, систем теплогазопостачання та вентиляції, водопідготовки і водовідведення; раціонально використовувати природні ресурси (палива, води, повітря); оцінювати вплив забруднень повітряного басейну, водних об'єктів, ґрунту на рослинний і тваринний світ, об'єкти матеріальної культури, здоров'я людини... Також необхідним є приймати обґрунтовані рішення щодо розробки і реалізації містобудівних проєктів територіально-планувальної організації та забудови населених пунктів, застосовувати принципи та методи формування функціонально-планувальної структури міста, системи культурно-побутового обслуговування населення, системи озеленення міста, транспортної та інженерної інфраструктури міста. Застосовувати методи інженерної підготовки території для формування міських територій з різним функціональним призначенням, враховуючи природні та техногенні фактори. Усвідомлювати стан екологічних проблем в умовах урбанізації, впроваджувати наукові та методичні нароби аналізу та оцінки міських екосистем, впроваджувати еколого-орієнтоване містобудівне проектування з метою збереження рівноваги природного і штучного середовища та інше. Згідно з вивченням напрацювань поняття «якість життя» у різних джерелах ЮНЕСКО, ВООЗ, Енциклопедичний соціологічний словник, напрацювань вітчизняних вчених І. С. Поповим, А. І. Субетто, Р. Фатхтдіновим, В. Н. Майорченко та зарубіжними вченими І. Кантом, У. Джеймсом, Р. Ароном, Дж. Форестором та інших, відомо, що неконтрольоване економічне зростання, що супроводжується посиленням шкоди НС від 1...2 % призведе до вичерпання ресурсної бази, погіршення НС та в результаті до загібелі людства [4-7]. Тому є необхідним для підвищення якості життя населення та доцільно вживати багато заходів та стратегій.

Військові дії, які спричиняють не лише смерть наших людей, масштабні руйнування, а й завдання непоправної шкоди НС адже під час повномасштабного вторгнення на територію України країни-агресора неодноразово порушувала міжнародні природоохоронні зобов'язання, підбив Каховської ГЕС, що має такі негативні наслідки, як вплив на життя та здоров'я людей, затоплення прилеглих територій та населених пунктів, забруднення води, втрата біорізноманіття, порушення екологічної рівноваги тощо. Відомо, відповідно до програми UNEP (1972 р.) світові, глобальні екологічні проблеми згруповані в наступні розділи: зміна атмосфери і клімату; зміна гідросфери; зміна літосфери, проблеми пов'язані з видобутком корисних копалин і використання земної поверхні; зміни біоти (рослинного і тваринного світу); зміни в лісовому та сільському господарстві; демографічні проблеми, в т.ч. продуктів харчування; урбанізація і проблеми населених місць; вплив навколишнього середовища і її змін на здоров'я людини; проблеми розвитку промислового виробництва; проблеми виробництва і використання енергії; проблеми, пов'язані з розвитком транспорту; розвиток природоохоронної освіти і розуміння суспільних проблем навколишнього середовища; проблеми, пов'язані з впливом воєн на навколишнє середовище, а також можливі екологічні наслідки воєн – всі вони зараз реальні для України. Зараз є необхідність в провадженні синергії - комплексних заходах та взаємопоглинаючих напрямках – взаємозв'язок між будівництвом та екологією є основним аспектом управління сучасного розвитку.

Містобудування та захист довкілля – комплекс заходів щодо захисту довкілля який охоплює заходи, спрямовані на охорону і раціональне використання природних ресурсів, забезпечують нормативні санітарно-гігієнічні параметри середовища міських і сільських поселень. Соціально необхідні охоронні заходи поділяють на організаційні, економічні та містобудівні. Організаційні заходи забезпечують на законодавчому рівні використання територій, форми власності, правовий захист територій, створення системи адміністративно-господарського управління територіями та спеціальної екологічної служби їх охорони. Економічні заходи забезпечують впровадження ресурсозбережних технологій, введення штрафних санкцій за порушення норм природокористування, визначення платежів і податків за використання територій, надання пільгових кредитів виробникам екологічно чистої продукції тощо. Містобудівні заходи забезпечують охорону природного середовища завдяки раціональному функціональному зонуванню території, створенню санітарно захисних зон (СЗЗ), визначенню територій природно-заповідного фонду, забезпеченню екологічного балансу природно-ландшафтних і урбанізованих територій. Розроблення екологічної програми здійснюється у три етапи: аналітичний, загальна екологічна характеристика району, покомпонентний аналіз кількісного, якісного і гігієнічного стану НС та виявлення диспропорцій між природними та урбанізованими ландшафтами; прогностичний – визначення стану НС в перспективі з урахуванням поставлених задач, які направлені на досягнення екологічної рівноваги в районі; синтезуючий – рекомендації щодо інженерно-екологічного зонування району, визначення системи заходів з очищення повітря і води, збереження ґрунтового-рослинного покриву, тваринного світу; розроблення графічного документа комплексної схеми охорони НС. Екологічна програма генерального плану міста включає такі

питання: загальна екологічна характеристика міста та околиць; кліматичні та мікрокліматичні особливості територій; стан повітряного басейну й заходи з його охорони; поверхневі та підземні джерела й заходи з їх охорони; геологічне середовище і заходи з його охорони; охорона ґрунтового-рослинного покриву; поліпшення санітарно-епідеміологічних умов; охорона міської флори і фауни; захист від міського шуму; захист НС від теплового забруднення; вплив електромагнітних хвиль, радіації, вібрації і гравітації; формування системи зелених насаджень; поліпшення естетичних властивостей ландшафту; пам'ятники архітектури, історії, етнографії та природи; розроблення комплексної схеми охорони НС; ефективність природоохоронних заходів. Планувальні заходи повинні забезпечувати екологічну рівновагу, тобто такий стан природного середовища урбанізованого району міської агломерації або окремого міста, за якого забезпечується саморегуляція, належна охорона й відтворення його основних компонентів – атмосферного повітря, водних ресурсів, ґрунтового і рослинного покриву, тваринного світу. Основні принципи екологічного захисту довкілля у процесі містобудування такі: збереження та раціональне використання цінних природних ресурсів; дотримання нормативів екологічного навантаження на природне середовище і санітарних нормативів у місцях забудови; виділення природно-заповідних, ландшафтних, курортно-рекреаційних, історико-культурних зон із відповідним режимом їх охорони; встановлення санітарно-захисних і охоронних зон для охорони водойм, джерел водопостачання і мінеральних вод, покладів лікувальних грязей, морських пляжів тощо. Для захисту найбільш цінних елементів території довкілля вживають заходи, спрямовані на заборону в їхніх межах невластивої для них містобудівної діяльності (крім будівництва об'єктів, що пов'язані з функціональною експлуатацією цих територій). Це стосується природних заповідників, заказників, природних національних парків, водоохоронних зон, зелених зон міст, зон санітарної охорони курортів. Не допускається містобудівна діяльність на площах залягання корисних копалин (до погодження з органами Державного гірничого нагляду), в районах розміщення породних відвалів вугільних шахт (ближче, ніж за 200...500 м, залежно від характеристик терикону), на земельних ділянках, забруднених органічними і радіоактивними відходами, у небезпечних зонах зсувів, сходження селевих потоків і снігових лавин, у зонах можливого затоплення, у сейсмічних районах тощо. Для охорони довкілля міських і сільських поселень у межах приміських зон на землях лісового фонду формуються «зелені зони» у складі лісопаркової та лісогосподарської частин, місць відпочинку, заповідних об'єктів. Довкола міських і сільських поселень, які розміщені у безлісних районах, створюються вітрозахисні та берегоукріплювальні лісові смуги завширшки 500 м (для найзначніших і значних міст), 100 м (для великих і середніх міст) і 50 м (для малих міст і сільських поселень) [5, 38, 72].

Зміна атмосфери і клімату в останні десятиліття не залишилося без уваги суспільства. Усвідомлення того, що атмосфера, світовий океан і загроза їх забруднення транснаціональна проблема, було причиною звернення уваги та вивчення основних закономірностей основні завдання, які вона вирішує, методи, напрямки, та в сучасному стані України це можливе застосувати в комплексі... Місце України в процесі глобальної зміни клімату – сьогодні наша держава знаходиться серед першої двадцятки країн світу, які найбільше викидають парникових газів в атмосферу. 15 березня 1999 року Україна підписала Кіотський протокол, який передбачає певні зобов'язання з боку нашої держави. Умови протоколу виявилися дуже м'якими для України оскільки не вимагають зменшення викидів парникових газів, а навіть дозволяють їх збільшення до рівня 1990 року.

Національний екологічний центр України (НЕЦУ), Центр екологічних ініціатив «Екодія» - громадська організація, як всі організації в цьому напрямку, об'єднує експертів, активістів навколо ідеї збереження довкілля через вплив на прийняття рішень, боротьбу за енергоефективність, відновлювану енергетику, протидію зміні клімату, чисте повітря для всіх, розвиток сталого транспорту і сільського господарства України, РЕЦ, ECOBUSINESS GROUP, Громадська організація «Український екологічний клуб «Зелена Хвиля» та багато інших, намагаються відслідковувати діяльність Українського уряду та впливати на його рішення для скорішого впровадження кліматоохоронних програм. Організації беруть участь у роботі Робочих груп національних українських організацій з питань зміни клімату, та тісно співпрацює з дніпродзержинською організацією «Голос Природи» та іншими, у проведенні просвітницької програми.

На зараз, для України, Нова екологічна візія: зелена економіка як двигун інвестиційної привабливості. Світ швидко змінюється, і з ним змінюються вимоги до бізнесу й економіки. Сучасники, особливо міленіали (перше покоління людей, які не уявляють життя без цифрових технологій. «Мережеве покоління» купує через смартфон, охоче витрачає гроші на благодійність і захист довкілля, надає перевагу здоровому харчуванню і не поспішає ні з нащадками, ні зі спадкоємцями. Для різних країн початок відліку «покоління Y» залежить від політичних і соціальних умов. У США міленіалами вважаються люди, які народилися в 1981-2000 роках, у пострадянських країнах – в 1985-2000-х. Точних часових меж немає, але

це покоління об'єднує не стільки вік, скільки цінності. У 2014 році міленіали стали найчисельнішим поколінням за всю історію країни. Понад 83 мільйони проти 75 мільйонів представників післявоєнного покоління «бєбібумерів». Міленіалів більше, і якщо змінюються вони – змінюється світ. Міленіали намагаються «диджиталізувати» своє життя: останні моделі телефонів, фітнес-трекери, бездротові навушники, смарт-годинник є частиною їхнього повсякденного життя. Фактично покоління Y – двигун прогресу в усіх індустріях, навіть найбільш консервативних. Міленіали вчать головного: відкривати для себе нове. Вони не вбивають індустрію, а реформують її: замість готівки – PayPass, замість нервового підрахунку калорій – додаток, замість дзвінків – аудіо- і відеоповідомлення, замість сигарети – бездимна альтернатива, замість гедонізму – помірне споживання. І так до повного оновлення світу, задаючи тон наступним поколінням), розуміють, як важливо дбати про навколишнє середовище, оццдно використовувати природні ресурси. Україна може і має стати амбасадором філософії сталої економіки та зелених технологій [8].

Зміни клімату та знищення природних ресурсів - серйозні загрози для людства. Світле майбутнє — в переході до зеленої економіки, де бізнес і природа існують у гармонії. Зелена економіка — це не лише модний термін, але й суть майбутнього Країни, які переходять на неї, підвищують конкурентоспроможність, створюють робочі місця та забезпечують сталий розвиток, свідчать дані досліджень Світового банку [1].

Вивчення дисциплін цього напрямку базується на знанні студентами основних понять фізики, математики, економіки, соціології, екології та дисциплін професійної підготовки і спрямоване на вироблення в них досвіду системного підходу до вивчення й вирішення завдань сталого розвитку та інженерних прийомів в технології, а також здатності правильно оцінювати локальні й віддалені наслідки прийнятих рішень стосовно навколишнього середовища. Метою навчальної дисципліни є підвищення рівня фундаментальних та прикладних знань і досвіду в оперуванні основними поняттями, принципами, підходами, інструментами у сфері сталого розвитку для правильного сприйняття руху технічного прогресу і забезпечення безпечних умов існування людства в майбутньому. Дисципліна належить до числа новітніх і припускає міждисциплінарний і системний підхід до вивчення основних проблем взаємодії людини й навколишнього середовища, розвиток сучасного життя та сучасних технологій з погляду принципів сталого розвитку [2, 9].

Навколишнє середовище і людина, три ступені розвитку матеріальної культури, антропогенний перетворення екосистем, біогеоценозів.

Антропогенний фактор входить в число біотичних факторів природи і дуже важливим питанням є питання про його питомій вазі і еволюції впливу на природу поряд з іншими. Поняття екології отримало соціальне забарвлення, по-перше, завдяки соціально-політичних відносин у світі та, по-друге, через стосунки, які склалися між людством і Природою. Три ступені розвитку матеріальної культури людина здавна розглядала природу, як джерело необхідних ресурсів, і перші удари нанесла їй давно [1-40]. Вископні докази свідчать про те, що найбільш сучасна форма виду *Homo sapiens* живе на Землі близько 40 тисячоліть - досить короткий проміжок з 4-х до 5-ти мільярдів років існування Землі. Близько 30 тисячоліть історії людство представляло собою товариство мисливців – збирачів. Вони користувалися тільки своєю мускульною енергією, при полюванні на тварин і енергією Сонця, накопиченої в рослинах. Люди впливали на навколишнє середовище, випалюючи ліс для розширення пасовища і, можливо, призвели до загибелі деяких великих диких тварин (мастодонт, мамонт, печерні ведмеді, гігантські олені і бобри і деякі інші - на думку геолога П. Мартіна і геофізика М. Будько). Однак, вплив їх був маленьким і локальним, тому що вони не були здатні на більше і були людьми природи. 5-10 тисячоліть тому відбулася революція неоліту, коли виникла землеробська культура. Людина почала використовувати тяглову силу приручених тварин, ніж підвищила свою енергоозброєність. Почала зростати населення завдяки зростанню харчового постачання. Зростаюче населення цих цивілізацій вимагало все більше деревини для будівництва і в якості палива. Промислова революція почалася в середині XVIII ст. в Англії і в XIX ст. поширилася в США. Людство опанувало новими машинами, які приводилися в рух за рахунок спалювання вугілля, а потім нафти і газу. Сільськогосподарська техніка приводилася в рух за рахунок спалювання вископного палива. Використання добрив, нові технології вирощування, значно підвищили врожайність. Незважаючи на важкі умови праці робітників в промисловості, особливо у вугільних шахтах, чисельність людства, завдяки збільшенню виробництва продуктів харчування стала швидко зростати.

Після першої та, особливо Другої світових воїн були створені більш ефективні і продуктивні машини та технології, склали основу теперішнього розвиненого індустріального суспільства. І хоча можна виділити більш розвинені країни і менш розвинені країни, загальними рисами сучасного суспільства є [4-45]:

зростаюче виробництво і споживання, що стимулюється рекламою нових бажань і заохочуються зростанням економіки і створенням нових робочих місць; зростаюча залежність від невідновлюваних ресурсів, таких, як нафта, природний газ, вугілля, різні метали; зміна тенденції використання природних матеріалів, (екологічно більш сприятливих, які можуть після використання бути зруйновані природними процесами), до використання синтетичних матеріалів, які, однак, розкладаються дуже повільно і шкідливі для людини та інших організмів; різке зростання споживання енергії на душу населення, на транспорт, виробництво, сільське господарство та послуги. Розвинуте суспільство дало людям і певні переваги: створення і масове виробництво корисних і економічно доступних продуктів; швидке зростання сільськогосподарської продукції на душу населення, (завдяки чому мала кількість фермерів виробляє велику кількість продовольства); зростання очікуваної тривалості життя і контроль над народжуваністю завдяки досягненням санітарії, гігієни, медицини та якості харчування; поступове зниження ступеня експоненціального зростання населення в більш розвинених країнах завдяки поліпшенню здоров'я, контролю над народжуваністю, освіти, зростання загальних доходів і турботи про людей похилого віку.

Поряд з цим, розвинене індустріальне суспільство призвело до загрози виснаження природних ресурсів і створило нові проблеми для довкілля, (подібні проблеми, згубило ранні цивілізації). Як стародавні вавилоняни, в кінцевому рахунку, втратили здатність підтримувати своє зростаюче землеробство під натиском ерозії ґрунту і замулювання зрошувальних каналів, так сьогодні надлишкове виробництво енергії за рахунок викопного палива і використання досягнення по поділу атомного ядра, змінює земну поверхню, забруднює атмосферу і воду. Ці явища в наступні 50 років можуть принести швидкі і руйнівні зміни глобального і регіонального клімату, не кажучи про загрозу катастрофічного отруєння і забруднення, в тому числі, радіонуклідного.

При антропогенному перетворенні екосистем, біогеоценозів центральне місце в житті більшості людей займає урбанізоване середовище. На урбанізованих територіях природна і створена людиною (для задоволення утилітарних, гігієнічних і естетичних потреб) середовище: біосфера і техносфера об'єднуються в нову систему соціоекосистему. За визначенням американського еколога Дж. Вудвеллі біогеоценози замінюються агроценозами (агробіоценози) і урбоценозами. На противагу відкритості природних систем і біогеоценозів, системи, створювані людиною, закриті. Природні зв'язки в них розірвані, рівновагу в них підтримується штучно людиною. На сільськогосподарських угіддях штучно винищуються «зайві» рослини і комахи і вносяться в значній кількості добрива для отримання врожаю певної монокультури.

В ході будівництва будівель та споруд, залізничних і шосейних доріг, складів і автостоянок відбувається заміна, або викорінення тисяч зв'язків узгоджених рослин і тварин, веде до спрощення екосистем, погіршення їх стійкості проти стресових впливів, як природного, так і антропогенного походження. Міста стають центром концентрування великої кількості енергії і матеріальної культури. Енергообмін на такий же дівочої природної території незрівнянно менше. Можуть бути визначені досить істотні відмінності урбоценозов в порівнянні з природними біогеоценозами. По-перше, це перетворення ландшафтів в ході здійснення планування території під забудову і самої забудови. По-друге, це руйнування місць проживання багатьох видів диких тварин і рослин і заміна їх тими видами, які свідомо культивуються людиною, або виявили здатність пристосовуватися до нових умов. По-третє, в результаті концентрованого споживання матеріальних і енергетичних ресурсів, відбувається енергетичне і речовий забруднення середовища, яке не може бути перетворено в безпечний стан силою природних процесів.

Екологічні проблеми містобудування, сучасна ситуація, просторові моделі формування міст екологічні проблеми містобудування.

Як уже з'ясовано, однією з екологічних проблем є приріст населення Земної кулі. Однак економічні, природоохоронні [46, 47-55] та соціальні умови визначаються не тільки зростанням народонаселення, а й тим, як населення розподілено між сільськими і урбанізованими територіями [4], табл. 1.

Таблиця 1

	1900 р.	1950 р.	1990р.	2020 р. та ... (очікування)
Сільська місцевість	86,4	71,1	59,0	37,0...
Міста і селища	13,6	28,9	41,0	63,0...

Світове співвідношення в 1990 р. становило: 59 % (сільська місцевість) і 41% (міста і селища міського типу). У 1900 р. це співвідношення становило відповідно 86,4 % і 13,6 %, в 1950 р. – 71,1 % і 28,9 %. У 2023 р. очікується (розрахунок Бюро з народонаселення ООН) більш 37 % - в селах і 63 % – в містах. Зараз же існує кілька мегаполісів, які досягли 10 млн. чол. і більше, які продовжують рости (табл. 2). Таким чином, більш двох людей з трьох в світі в 2023 році будуть жити в містах.

Міграція підтримується урядовою політикою, згідно з якою велика частина соціальної підтримки направляється в міста. У країнах менш розвинених, де 70 % населення проживають у сільській місцевості, направляють тільки 20 % національного бюджету. Незважаючи на урядову підтримку 1 млрд. Чоловік, або 20 % світового населення живуть в перенаселених трущобах центрі міст, в нелегально побудованих, тимчасових житлах в передмістях без водопостачання, каналізації, енергопостачання, в районах забруднених промисловістю, або непридатних для будівництва за геологічними, рельєфним або іншими показниками. У Бомбеї (Індія) півмільйона людей не мають взагалі свого будинку, ночують на вулицях і тротуарах. У Сан-Паулу (Бразилія) три мільйони бездомних дітей.

Таблиця 2

Мегаполіси світу (Вікіпедія з 10.2017 р. та ...)

№	Місто, млн.	Інформація, рік	Агломерація, млн.
1	Шанхай 23.800	2012	26.0
2	Пекін 20.643	2012	25.0
3	Бангкок (Таїланд) 15.012	2012	16.0
4	Токіо 13.230	2013	37.2...39.0
5	Карачі 13.2	2010...2012	18.0
6	Мумбай (Індія) 12.478	2011	21.343
7	Делі 12.565	2012	21.75
8	Сан-Паулу 11.316	2011	19.889
9	Нью-Йорк 8.363	2013	20.61
10	Сеул 10.464	2011	23.9
11	Ріо-де-Жанейро 6.323	2010	12.62
12	Кіншаса (Конго) 9.464	2012	10.0
13	Лагос (Нігерія) 9.968	2012	13.0

Просторові моделі формування міст. Місто як місце постійного перебування великої кількості людей і виконання ними своїх життєвих функцій, являє собою складну систему – створює міське середовище. Місто - це унікальне поєднання місця і людей, які населяють його, тому урбосистема характеризується такими показниками: висока густота популяції; виробничий комплекс; інфраструктура й специфічне природне середовище; штучне й соціально-культурне середовище проживання. Урбоекосистема є зв'язком урбосистеми з біосферою. В Україні є такі категорії міст за кількістю населення: до 50 тис. осіб – малі; від 50...100 тис. осіб – середні; від 100...250 тис. осіб – великі; від 250...500 тис. осіб – крупні; від 500...1млн осіб – найбільші; понад 1 млн осіб – найзначніші.

Місто формується, функціонує та змінюється під впливом техногенних і соціальних факторів. До техногенних факторів належать: архітектурно-планувальні рішення, промислове виробництво, транспортні потоки та інші види господарської діяльності. До соціальних чинників – управління міським комплексом через органи влади та засоби масової інформації тощо. Наближене уявлення про взаємне проникнення і вплив, дає функціональна модель навколишнього міського середовища [55-62].

Загальний характер схеми, як правило, не дає уявлення про конкретний відмінності у функціональному призначенні міста в залежності від епох, розвитку продуктивних сил, географічного положення, клімату та інше. В деякій мірі відповідь на ці питання можуть дати існуючі просторові моделі розвитку. Таких моделей три [55-70].

Концентрично-кругова модель, складається з центрального ділового кварталу, погіршеної транзитної зони, кільця багатоквартирних житлових будинків людей з невеликим доходом, передмість середнього класу і передмість зовнішнього кільця, жителі яких мають щодня їздити на роботу на досить значну відстань. До таких моделей належать Нью-Йорк, який в радіусі близько 80 км від центрального Манхеттена об'єднав раніше і пізніше побудовані невеликі міста, і селища (рис. 1).

Концентрично-кругова модель.

- 1 - центральний діловий квартал;
- 2 - погіршена транзитна зона;
- 3 - багатоквартального житлові будинки;
- 4 - передмістя середнього класу;
- 5 - передмістя зовнішнього кільця-резиденції

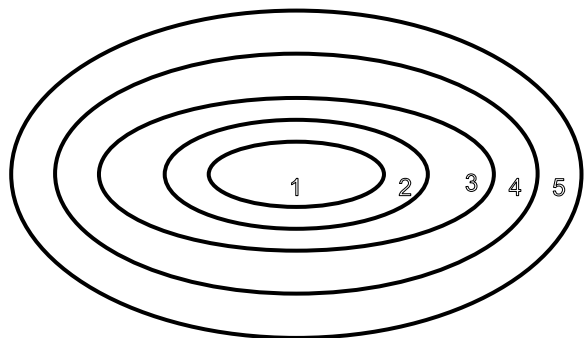

Рис. 1. Концентрично - кругова модель

Секторна модель:

- 1 - котеджі і резиденції високу вартість;
- 2 - житлові будинки середньої вартості;
- 3 - житлові будинки низької вартості (багатоквартирні);
- 4 - навчальні заклади та відпочинку;
- 5 - промислова зона;
- 6 - зона зовнішнього транспорту;
- 7 - центральний діловий квартал

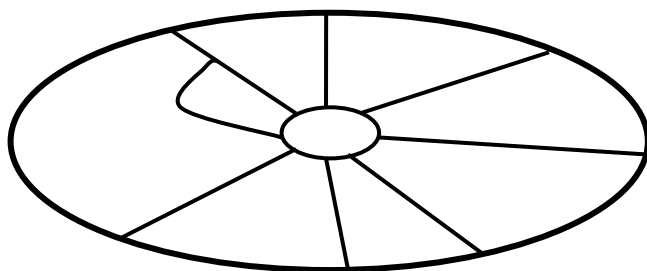
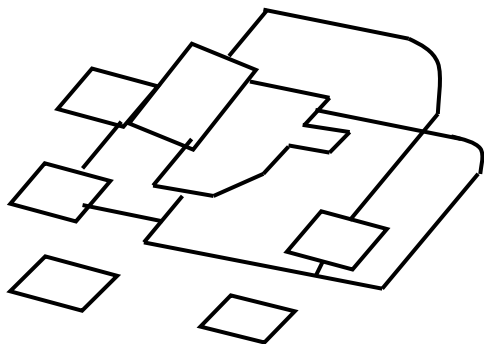

Рис. 2. Секторна модель

Секторна модель складається з клиновидних або стрічкових районів розвиваються назовні від центрального ділового кварталу (рис. 2). Серед районів:

- 1 - зона котеджів і резиденцій з високим рівнем вартості оренди;
- 2 - житлові будівлі середнього розміру орендної плати;
- 3 - житлові будівлі низької вартості;
- 4 - квартал освітніх установ і відпочинку;
- 5 - промислова зона,
- 6 - зона транспорту;
- 7 - зона центрального ділового кварталу.

Багатоцентрова модель.

- 1,7 - ділові квартали;
- 2 - зона легкої промисловості;
- 3 - квартал будинків низької вартості;
- 4 - резиденції середнього класу;
- 5 - резиденції високу вартість;
- 6 - зона важкої промисловості;
- 8 - приміські резиденції;
- 9 - промисловий передмістя

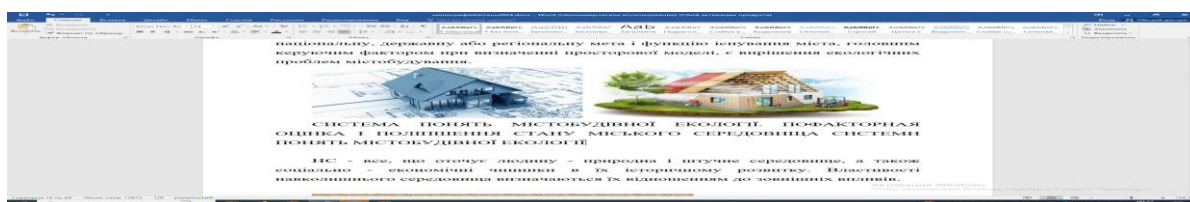
Рис. 3. Багатоцентрова модель

Багатоцентрова модель (рис. 3) може мати два або більше ділових районів, квартали дешевих помешкань, феєшенбельні квартали і квартали середнього класу, житлові і промислові передмістя, райони легкої і важкої промисловості. Це скоріше об'єднання декількох міст-супутників навколо декількох центрів.

Прикладом такого міста в Україні може бути місто Кривий Ріг, в США – Лос-Анджелес.

Деякі міста з часом набувають риси притаманні різним моделям. Концентрично-кругова модель згодом стає секторної, багато-центрової. У напрямку такої суміші сьогодні розвивається місто Київ.

В основі просторового планування міст, при розвитку існуючих та створення нових, закладався принцип функціонального розподілу і мікрорайонування. Розмежовуються функціональні зони - житлові, промислові, комунально-складські та зовнішньо-транспортні. Житлові зони розвиваються відповідно до принципу мікрорайонування, в яких вирішуються завдання створення мікроклімату, структури обслуговування і організації дозвілля. Житлові будинки займають 40...45 % території зони, вулиці і площі становлять 18...22 %, зелені насадження – 15...25 %, громадські установи – 15...18 %. Дитячі установи та рекреаційні території розміщують всередині житлового мікрорайону. Магістральні вулиці мають ширину 45...120 м, районні проїзди - 35 м, житлові проїзди – 25 м. Розрив між будинками має бути більше, ніж дві висоти найвищої будівлі, для забезпечення сонячного опромінення і провітрювання. Так чи інакше, якщо не брати до уваги національну, державну або регіональну мета і функцію існування міста, головним керуючим фактором при визначенні просторової моделі, є вирішення екологічних проблем містобудування.

СИСТЕМА ПОНЯТЬ МІСТОБУДІВНОЇ ЕКОЛОГІЇ. ПОФАКТОРНАЯ ОЦІНКА І ПОЛІПШЕННЯ СТАНУ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА СИСТЕМИ ПОНЯТЬ МІСТОБУДІВНОЇ ЕКОЛОГІЇ

Стійкість середовища (гомеостатичність) – це здатність до збереження і саморегулювання в межах можливих змін біотичних та абіотичних факторів.

Еластичність середовища – це здатність середовища змінювати свій стан під впливом зовнішніх факторів і повертатися до вихідного стану.

Інерція середовища – це здатність середовища протистояти зовнішньому впливу без зміни свого стану.

Ємність середовища – це здатність середовища абсорбувати певну кількість впливу зовнішніх факторів (речовини, енергії). Граничні межі змін – це найменші і найбільші критичні рівні параметрів - чинників середовища, в межах яких зберігається стабільність.

Кризовий стан середовища визначається такими рівнями параметрів - чинників, за межами яких відбувається руйнування або втрата стійкості системи.

Екосистема (агробіоценоз, урбоценоз) – це єдність, що складається з біотопу і біоценозу.

Міське середовище – це комплексне уявлення, що включає природне середовище, матеріальну і соціальну структуру міста (від внутрішнього простору будівель до територій приміських, промислових і житлових).

Охорона і поліпшення середовища, що оточує людину – це комплекс заходів з охорони і оптимізації природних і антропогенних чинників, які впливають на збереження і поліпшення здоров'я людей.

Природні ресурси (ПР) в широкому розумінні – це всі природні блага, які служать задоволенню екологічних, економічних і культурно-оздоровчих потреб, а у вузькому розумінні – природні джерела задоволення потреб матеріального виробництва.

Раціональне використання ПР – це науково обґрунтоване, комплексне, планове використання ПР, яке спрямоване на задоволення потреб людства, в об'єднанні з умовами охорони, відновлення і захисту НС від наслідків експлуатації.

Відновлення ПР - це заходи, які спрямовані на збільшення корисних властивостей ПР.

Репродуктивна здатність – це здатність території відновлювати основні елементи природного середовища (атмосферне повітря, вода, ґрунтово-рослинний покрив).

Деградація НС – руйнування рівноваги у взаємодіях суспільства і природи, яка проявляється у втраті здатності природного середовища (перетвореного суспільства), виконувати функції обміну речовин і енергії, а соціального середовища – виправляти це стан.

Еколого-містобудівна оцінка території є різновидом комплексної оцінки і здійснюється для визначення сприятливих умов проживання населення з метою обґрунтування проектних рішень щодо забезпечення нормативного життєвого середовища. Оцінка здійснюється в межах території регіону (району), в межах урбанізованих територій та великих міст з приміською зоною, а також в межах окремих поселень, функціональних зон, житлових районів тощо.

Результати оцінки висвітлюються у розділі «Охорона навколишнього середовища» у складі науково-проектної документації на стадіях: схеми та проекту районного планування, генерального плану, проекту детального планування. Оцінка території здійснюється з метою її еколого-містобудівного районування на базі вивчення таких факторів: екологічної ситуації (стану) навколишнього середовища за основними чинниками (атмосферне повітря; ґрунти; підземні та поверхневі води; санітарно-епідеміологічні умови тощо), а також за інтегральними критеріями екодемографічної ємкості та забруднення території; існуючого рівня соціоантропогенного навантаження (концентрація основних виробничих фондів, які працюють на одиницю території; щільність населення на одиницю території тощо); природно-екзогенної (екзогенність (з дав.-гр. ἔξω – «зовні», і γένος – «породження») – це ознака дії або об'єкту, що походять з чогось зовнішнього. екзогенність протиставляють ендогенності – ознаці впливу зсередини системи)) стійкості середовища (рівня порушеності території та забезпеченості інженерно-матеріальними ресурсами).

На цій підставі визначаються проблемні ареали, розробляється стратегія містобудівних заходів щодо досягнення нормативно-сприятливих умов проживання населення, а також виділяються відповідні етапи еколого-містобудівної організації території.

За допомогою еколого-містобудівної оцінки території визначаються: прогноз стану навколишнього середовища; проблемні інженерно-екологічні ситуації; конкретні заходи щодо досягнення нормативно-комфортних умов проживання; етапність здійснення та розробка інвестиційно-містобудівних програм реалізації цих заходів. При виконанні еколого-містобудівної оцінки території використовуються відповідні методи для визначення: забруднення території стосовно нормативних показників ГДК (гранично-допустимі концентрації); агрегованого показника небезпеки забруднення середовища; інтегрального показника еколого-містобудівної цінності території; екологічної ємкості території; місць екологічного конфлікту; стійкості території до фізичного навантаження; репродуктивної властивості і геохімічної активності території.

Забруднення території визначається станом навколишнього середовища стосовно нормативних показників ГДК. Забруднення навколишнього середовища розподіляється за основними видами: антропогенне; військове; мікробіологічне; світового океану; населених місць; промислове; сільськогосподарське; радіаційне тощо. Забруднення навколишнього середовища - це внесення негативних руйнувань у довкілля чи виникнення нових (не характерних для середовища) фізичних, хімічних, інформаційних чи біологічних агентів, які спричиняють дисбаланс в системі «природа-людина».

Репродуктивна властивість території визначається мірою відновлення основних елементів природного середовища (атмосферного кисню, води, рослинності).

Геохімічна активність території визначається мірою перетворення та винесення продуктів техногенезу за межі дослідної ділянки.

Стійкість території до фізичних (антропогенних) навантажень визначається показником, який характеризує опір ландшафтів до антропогенного впливу – рекреаційного, транспортного, виробничого і т. п. Найважливішими результатами еколого-містобудівної оцінки території є встановлення реальних значень таких показників: показника екологічного конфлікту, що розраховується методом підрахунку економічних збитків у зв'язку з погіршенням здоров'я населення, стану матеріальних об'єктів тощо; показника соціально-містобудівної шкоди, що оцінюється у відносних, безрозмірних величинах і визначається як добуток значень агрегованих показників забруднення та інтегрального показника містобудівної цінності території; агрегованого показника небезпеки забрудненої території, що визначається сумою показників за окремими чинниками (шумовим, повітряним, електромагнітним забрудненням); інтегрального показника еколого-містобудівної цінності території що визначається як окупність показників властивості даної території з позиції концентрації виробничих фондів, населення, природно-ресурсного та рекреаційного потенціалу тощо.

Оцінка забруднення повітряного басейну, до уваги потенціал забруднення атмосфери, який характеризує потенційну небезпеку при несприятливих умовах – інверсії і застійних явищах в повітрі від джерел з фіксованими параметрами викидів.

Оцінка санітарно-гігієнічного стану водних об'єктів, при проведенні оцінки дають характеристику: головних джерел забруднення; використання водних об'єктів; джерел живлення водотоків і водойм.

Оцінка геологічного стану і пошкодження територій, склад і структура геологічних порід в місцях будівництва впливають на конструктивні особливості будівель і споруд. Крім того, під впливом інженерно-геологічних процесів формується нові інженерно-геологічні умови: геологічні породи і їх будову, ландшафт і рельєф, гідрогеологічні процеси. Найбільш небезпечними можуть виявитися селе- і зсувні процеси, порожнечі різного походження. Порушені території вимагають рекультивациі.

Оцінка санітарно – гігієнічного стану ґрунтів, при цьому, розглядається хімічне і біологічне забруднення ґрунтів, порушення ґрунтового покриву. Зіставляють зміст хімічних речовин з їх гранично допустимими значеннями. Беруться до уваги місця звалищ, поховань, терміни їх використання. Вивчають стан ерозії ґрунтів, її причини та шляхи подолання.

Оцінка впливу на навколишнє середовище енергетичних факторів (шуми і штучні фізичні поля –

вібраційні, електромагнітні, електричні, теплові, радіаційні).

Рівень шумового тиску на починає бути небезпечним з рівня 75 дБА, болючим – до 120 дБА, стає смертельним при 180 дБА. Вивчення цього питання в США показало, що люди у віці близько 30 років, що піддавалися впливу шумів, втратили слухову чутливість 5 дБ і не чують звуків з частотою понад 16000 Гц. У віці старше 65 років більшість людей мають втрату слуху близько 40 дБ і не чують звуків з частотою більш 8000 Гц [52-65]. Постійні, чи раптові шуми і вібрації погіршують об'єктивні показники стану здоров'я, викликають роздратування, сприяють підвищенню кров'яного тиску, частоти серцебиття, супроводжуються захворюванням виразки шлунка та інше. У районах розташування промислових підприємств, ліній електропередач, радіостанцій слід контролювати рівень і вплив електромагнітних і електричних полів, можливо, радіоактивне забруднення.

Транспортні проблеми розвитку міст – рішення про спорудження автомагістралей, доріг для автомобілів, ліній метро і рейкових шляхів між окремими районами мають найбільше значення для перспективного розширення міст, використання земель, прогнозу політики та галузевої енергетики, захисту НС [55-68]. Для урбанізованих територій головними видами транспорту є: індивідуальний (автомобілі, мотоцикли, моторолери, таксі, велосипеди та пішохідне засіб), громадський транспорт (автобуси, метро, електропоїзди, трамваї, тролейбуси), вантажний транспорт (вантажівки, автоконтейнеровози, вантажні вагони та інше). До 2000 року загальна кількість машин – 740 млн., а до кінця 2030 року – 1,2 млрд. Більш 89 % автомобілів знаходиться в розвинених країнах, особливо в США, Канаді, Австралії та ін. Багатих країнах з великими територіями. Для Америки автомобіль – спосіб життя (становить 98 % всього міського транспорту). У порівнянні з Китаєм і Індією, де проживають 37 % світового населення, володіють автотранспортом лише 0,5 %. Поруч з багатьма перевагами автомобіля, такими як швидкість, свобода, комфорт, його надмірне використання веде до негативних наслідків. Починаючи з 1885 р. (Карл Бенц побудував перший автомобіль), автомашинами вбито 18 млн чоловік, зараз щорічно під колесами гине 250 тис. стільки, скільки загинуло під час бомбардування Хіросіми і Нагасакі. В середньому в світі третина міської площі віддана шляхам і стоянкам автомобілів. Незважаючи на досить жорсткі стандарти за складом небезпечних речовин у відпрацьованих газах, в США автомобіль приносить 50 % атмосферного забруднення. Міста, які свій розвиток направляють на найбільшу використання автомобіля, починають програвати в справі розвитку бізнесу і виробництва в порівнянні з тими, хто орієнтувався на метро, електропоїзд, автобуси і тролейбуси. Тролейбусні лінії дуже ефективні і для великих міст України.

Що до поліпшення стану навколишнього міського середовища - багато прикладів в нашій країні і в світі, коли міста створюють стрес і мають шкідливий вплив на людей і на навколишню природу. Замість постійного задоволення посягань індустріальних гігантів, міські території повинні задовольняти утилітарним і естетичним потребам людей в приємному оточенні в умовах економічної і фізичної безпеки. Загальна програма дій в напрямку поліпшення екологічної ситуації та землекористування [64-69]: здійснення по-факторної оцінки НС і стану суспільства. Фахівці виконують огляд і аналіз клімату і мікроклімату, забруднення повітря, стан водних об'єктів, геологічних та енергетичних чинників, рослинного і тваринного світу. Крім цього оцінюють соціально-економічні чинники: будівництво, транспорт, комунальна сфера, стан і розвиток промисловості, стан здоров'я населення, епідемічний стан, криміногенний стан, етнічне розподіл і освіченість населення. Визначення цілей і їх відносної значущості за участю представників громадських організацій, органів місцевого управління і законодавства, державних органів охорони навколишнього середовища. Створення незалежних та спільних карт: екологічних та соціально-економічних чинників на базі розгляду, яких створюють альтернативні концепції, і затверджується генеральний план розвитку. Виконання генерального плану розвитку забезпечується діями урядових, правових, природоохоронних та громадських органів.

Сучасна діяльність та напрямки реконструкції і поліпшення міського середовища – в існуючих містах багатьох країн, в тому числі і в Україні, безперервно виникає необхідність добудови та реконструкції систем тепло-, енерго-, водопостачання, каналізації і видалення твердих відходів. Міста, які можуть вважатися старими, вимагають все більше коштів на заміну трубопроводів відповідних систем, реконструкцію та оновлення мостів [64-70]. Загальною тенденцією є реконструкція існуючих та створення нових ділових і культурних центрів в містах. Розрізняють декілька планувальних схем створення та збереження паркових відкритих зон, в числі яких можуть бути названі кільцеві системи, що оточують певні центри, і зіркоподібні або радіальні, що передбачають широкі, до 2...4 км, зелені клини, які впроваджуються майже до центру міста і з'єднуються на зовнішніх кордонах міста з компактними, до 7...8 км, приміськими вільними ландшафтами. Світовий досвід показує, що 4 основних принципи можуть сформувати майбутні екологічні, зелені урбанізовані території: підвищення ефективності використання енергії (альтернативної, впровадження принципів зелених технологій); обмеження влади автомобілів; зменшення ударів урбанізованого, людської спільноти по НС; поліпшення якості проживання в приміських зонах, містах-супутниках і окремих малих селищах і містах, як запобігання необмеженого зростання населення великих міст і мегаполісів - їх деградації.

Джерела забруднення біосфери і їхній вплив на неї, нормування забруднень НС.

Джерела забруднення гідросфери - існують чотири категорії забруднювачів:

атмосферні води, які несуть забруднення промислового походження, які вимиваються з повітря і перетворюються в поверхневі скиди землі (в тому числі і міський території); промислові стічні води; стічні води з полів, оброблених пестицидами, гербіцидами, хімікатами та інше. За кількісною оцінкою перше місце серед забруднювачів займають нафта і нафтопродукти (щорічно в світовий океан надходить від 5...10 млн. т.), феноли, кольорові і важкі метали (скиди з суші в атмосферу свинцю – $1...20 \cdot 10^5$ т / рік), складні хімічні сполуки.

До основних джерел забруднення ґрунту відносяться [69]: побутові підприємства і будинки. Забруднювачі: будівельне сміття, харчові відходи, побутове сміття, фекалії, відходи при опаленні (тверде та рідке паливо), речі побутового використання, сміття державних організацій, лікарень, їдалень, готелів, магазинів; промислові підприємства, які є джерелами речовин, які надають токсичну дію на живі організми (металургія: кольорові і важкі метали; машинобудування: ціаніди, сполуки миш'яку, берилію; хімічна промисловість: відходи у вигляді ароматичних вуглеводнів, фенолу, метанолу, скипидару; теплоенергетика: шлаки, сажа, оксиди сірки); сільське господарство (добрива, отрухохімікати); транспорт (свинець, вуглеводні, оксиди азоту, бенз-а-пірен, формальдегід). Самоочищення ґрунтів майже не відбувається, а якщо і відбувається, то дуже повільно. Таким чином, в ґрунтах накопичується: залізо – Fe, ртуть – Hg, свинець – Pb, мідь – Cu, пестициди, гербіциди.

При оцінці джерел забруднення атмосфери існують два основних джерела: природні і штучні [63]. Серед природних (позаземні – космічні; земні, що складаються з континентальних і морських). Позаземні – космічний пил, що утворюється при згоранні метеоритів в атмосфері (2...5 млн. т. щорічно). Земні – вивітрювання гірських породи ґрунтів, вулкани, лісові, степові, торф'яні пожежі, випаровування з поверхні морів і океанів. Крім того, це аеропланктон, продукти гниття і розпаду, продукти життєдіяльності живих організмів (бактерій, рослин, тварин). Штучні джерела пов'язані з діяльністю людей. Головні серед них: теплоенергетика і транспорт (США – 20 % і 50 %, СНД – 30 % і 40 %); промисловість з нафтопереробкою (15 % – США, до 30 % – СНД); переробка та знищення побутових і промислових відходів (5 %); інші (до 10 %).

Вплив забруднювачів повітря на рослини. Характеризуючи головні забруднювачі треба мати на увазі, що їх загальний перелік значний (600 найменувань і постійно поповнюється), але більшість з них представлені в атмосфері в незначних кількостях, або присутні в обмежених районах [70].

Кислотні дощі, опади, як правило, мають кислу реакцію ($\text{pH} = 5,5...5,6$), що пов'язано з наявністю в атмосфері CO_2 , SO_2 , NO_2 [65-70]. Найбільша кислотність спостерігається після початку дощу, або снігу. У цей початковий момент pH може знизитися до 3,0...4,2. Далі відбувається промивання атмосфери і pH підвищується до норми. Шкода впливу на рослини доведена і продовжує вивчатися. Відомо, що найбільш чутливі трави (широколисті рослини, хвойні дерева). Спільності і популяції рослин виживають зарахунок різноманітності. З плином часу екземпляри і види, які пристосувалися стають домінуючими.

Вплив на матеріали. Серед свідомостей впливу забруднення атмосфери на навколишнє середовище важливе місце займають спостереження руйнівного впливу на предмети матеріальної культури, твори мистецтва та архітектури [70, 71]. Триває руйнування стародавнього Колізею і арки Тита в Римі, будівель у Флоренції. У Парижі мармурові скульптури, які прикрашали зовні Лувр, замінені копіями. Відомо, що кам'яний обеліск Клеопатри, був перевезений англійцями з Олександрії в Лондон, за 85 років зруйнувався більше, ніж за попередні 3000 р. в Єгипті. Великі роботи по збереженню відомого Кельнського собору (1200 р.) виконані в Німеччині. Там винайдені композиції для захисту стін з вапняку - ефіри кремнієвої кислоти з гідрофобними додатками. У Венеції з'ясована причина пошкодження будівель. Встановлено, що руйнування в більшій мірі викликано присутністю в атмосфері SO_2 , за рахунок морської води і солей. Тут встановлена роль мікроба *Thiobacillus thioaragus* який переробляє SO_2 в сірчану кислоту H_2SO_4 . В даному випадку запропоновано обробляти поверхні будинків антибіотиками.

Вплив забруднюючих речовин на властивості атмосфери. Викиди утворюють аерозолі, в тому числі пил, сажа, інші частинки, зменшуючи прозорість і погіршують видимість НС. Такі обставини виникають при буропідричних роботах, відкритому видобутку корисних копалин, пилових бурях та інших [71].

Вплив на метеоумови в глобальному масштабі. проблеми озону. Вуглекислий газ CO_2 не відносять до безпосередніх забруднювачів атмосфери, проте його поступове збільшення в атмосфері пов'язують зі зростанням температури на планеті [67, 70]. Очікуване подвоєння до 2040р. концентрації CO_2 призведе до зростання температури на 2...30 °C завдяки дії «парникового ефекту». Вплив аерозольного забруднення атмосфери проявляється в розсіюванні сонячного випромінювання і зниження температури орієнтоване на 10 °C. Люди, що живуть в Австралії і Південній Америці вже отримали небезпечного впливу підвищеного рівня ультрафіолетового випромінювання, ма місце внаслідок утворення Антарктичної озонної діри. Серед багатьох гіпотез про виснаження озонного шару досить обґрунтована і, що пояснює це явище викидами в атмосферу фреонів. Самі по собі вони не токсичні, проте стійкі і в поширюючись і поступово розкладаючись під впливом сонячної радіації (ультрафіолету). Атомарний хлор, який при цьому

виділяється, руйнує озоновий шар. Існує багато інших гіпотез ... (по озоновій проблемі, спираючись на факт прискореного й уповільненого масопереносу в атмосфері над північною і південною півкулями, який гальмує поповнення запасів озону над Антарктидою). В цілому це питання знаходиться в стані розвитку. Як вся галузь хімії атмосфери і має ще недостатній обсяг практичних рішень.

Захист атмосфери. Проблеми повинні розглядатися, як комплекс природних і антропогенних процесів, ефективних спостережень і цілеспрямованих заходів, згідно з нормативами екологічної безпеки [70]. У числі джерел забруднення атмосфери на першому місці знаходяться транспортні засоби та енергетичні обладнання [46].

Захист водних об'єктів. Служить людині енергія, що міститься в текучій воді. Запаси цієї енергії величезні. Люди навчилися використовувати цю енергію раніше за всі інші. Коли настала доба електрики, водяне колесо заново відродилося у вигляді водяної турбіни. При використанні гідропотенціалу малих річок України можна досягти значної економії паливно-енергетичних ресурсів, розвиток малої гідроенергетики сприятиме децентралізації загальної енергетичної системи, вирішить ряд проблем в енергопостачанні віддалених і важкодоступних районів сільської місцевості. Дотримання нормативів екологічної безпеки водних об'єктів [45; 56], контроль за вмістом шкідливих домішок і механічних забруднювачів відповідно до нормативів [45] і далі промислові та комунально - побутові стоки повинні очищатися до гранично-допустимих значень домішок.

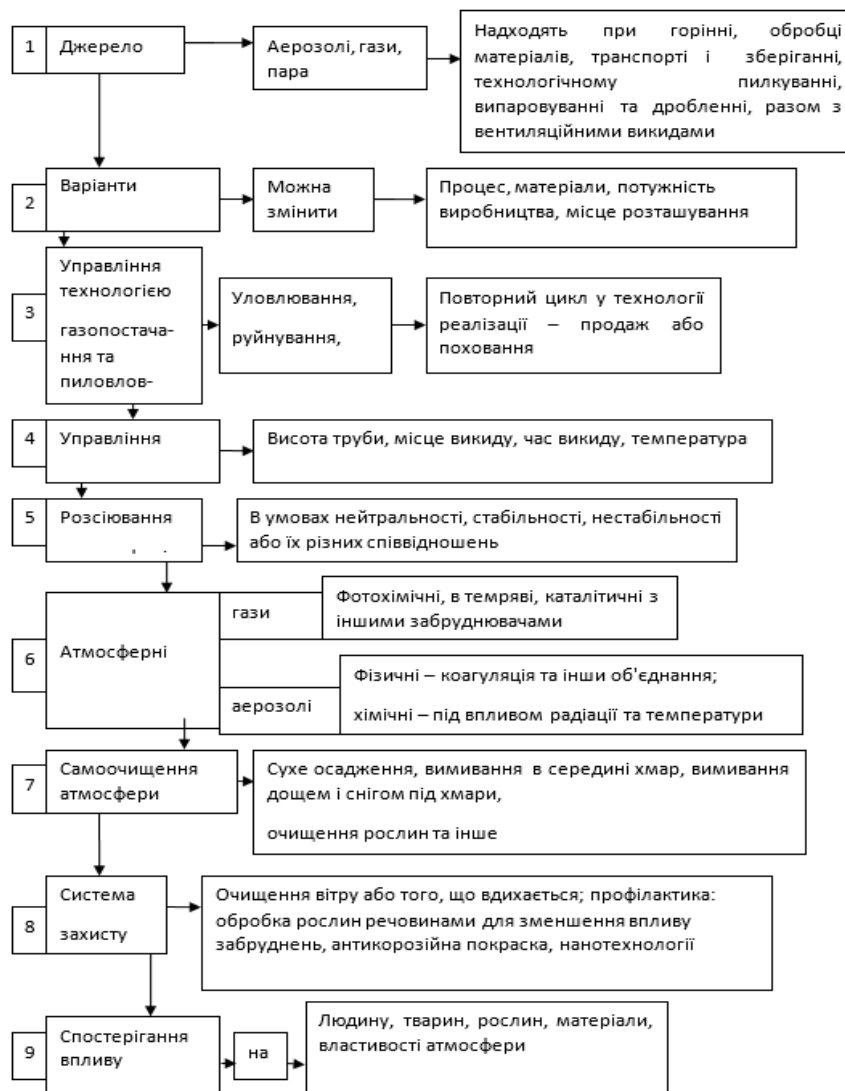

Рис. 4. Взаємний зв'язок явищ при забрудненні атмосфери
Для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, знищення

навколоводних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів, навколо озер, водосховищ встановлюються водоохоронні зони (ВЗ). ВЗ – це регульовані пріродоохораняємих територій господарської діяльності.

На території ВЗ забороняється:

- 1) використовувати стійкі та сильнодіючі пестициди;
- 2) організація кладовищ, скотомогильників, звалищ,
- 3) скидання неочищених стічних вод, використовуючи рельєф місцевості (балки, кар'єри та інше).

Зовнішні кордони ВЗ визначаються за спеціально і розробленими проектами. Порядок визначення розмірів і меж ВЗ і режим ведення господарської діяльності в них встановлюються Кабінетом Міністрів України.

З метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності вздовж річок, морів і біля озер, водосховищ та інше. На кордонах ВЗ виділяються земельні ділянки під прибережні захисні смуги (ПЗС):

- для малих річок – 25 м.,
- для середніх річок, водосховищ на них – 50 м.,
- для великих річок, водосховищ на них та озер – 100 м.

Якщо крутизна нахилу перевищує три градуси, мінімальна ширина ПЗС подвоюється. На кордонах існуючих населених пунктів ПЗС встановлюється з урахуванням конкретно сформованих умов. Уздовж морів, навколо морських заток і лиманів виділяється ПЗС шириною не менше 2 км [23].

Попередження забруднення ґрунтів. Ґрунтове забруднення у вигляді окремих компонентів (солі важких металів, велика кількість утримують азотних добрив та інше), потрапляють в рослини, в початок трофічного ланцюга на іншій стороні якої можуть бути домашні тварини і людина. Тверді відходи не забруднюють ґрунт при розробці та впровадженні їх первинній обробці, нейтралізації або утилізації. В процесі заходів відходи можуть використовуватися як вторинні джерела.

Відходи використовуються для виготовлення багатьох матеріалів (відходи деревини використовується при виробництві плит, скипидару, стружки та інше). Кращою системою переробки та знешкодження побутового сміття є його збір і горіння в спеціальних топках. Загалом можна сказати, що проблема сміття населених міст дуже складна і повинна вирішуватись комплексно. Шлях вирішення проблеми – це створення безвідходних технологій [3, 36, 17, 15, 71].

Важливим заходом по захисту чистоти ґрунту – поліпшення екологічності та стану автомобільної та сільськогосподарської техніки. Від цього залежить забруднення свинцем, кислі дощі, отруєння ґрунтових біоценозів розливу бензино-масляних плям. Вимагають очищення, в першу чергу від нафтопродуктів, стічні води автосподарств.

Забруднення НС. На сьогоднішній день культурно-історична ступень розвитку людства принесла певні успіхи в справі створення економічної бази для впровадження в життя загальних людських цінностей таких як, права людини, стандарти рівня життя, задоволення культурних потреб. Однак, успіхи виробничої діяльності супроводжуються порушенням екологічних зв'язків, забрудненням біосфери. У літопис вад цивілізації входять: катастрофічний отруйний смог в Лондоні (1952 р. кількість смертей – 4 тис. чол.), ртутне отруєння в бухті Мінамата (Японія 1956 року, жертв – більше 130 тис. чол.), отруйний викид в атмосферу на підприємстві Юніон Карбайд, (Індія, 1984 р. – тисячі загиблих і втратили зір), аварія на Чорнобильській АЕС (1986 рік) з якої почалася ланцюжок загибелі людей (6000 чол. за 6 років), втрати для землеробства та інших видів діяльності, що поширюються в майбутнє з наслідками.

Небезпеки в НС. Небезпека – це речовина або дія, які можуть викликати травму, хвороба, економічні збитки або шкоду навколишньому середовищу.

Небезпеки, викликані токсичними речовинами і енергетичними впливами, оцінюють і попереджають за допомогою системи гранично допустимих концентрацій (ГДК – концентрація, віднесена до певного періоду осереднення, яка при періодичному або постійному впливі протягом усього життя на організм людини не має шкідливого впливу, включаючи і віддалені наслідки), гранично-допустимих викидів (ГДВ) і гранично допустимих скидів (ГДС). Граничні норми встановлюються органами охорони здоров'я на базі дослідів, що виконуються за узгодженими методиками.

ГДВ в атмосферу. Для діючих підприємств та тих, що проектується або знаходяться в стані реконструкції за стандартом [23] встановлюється гранично допустимі викиди шкідливих речовин в атмосферу за умови неперевикнення за межами санітарно-захисних зон (СЗЗ – відстань, за яким при всіх несприятливих умов не буде перевищена певна межа забруднення) і на проживаючих територіях ПДК_{max} (певна за умов попередження рефлекторних реакція при 20-хвилинному впливі атмосферних забруднень), мг/м³.

Екологічний ризик – ймовірність виникнення негативних змін у довкіллі, або віддалених

несприятливих наслідків цих змін, які виникають внаслідок негативного впливу на довкілля (оцінка небезпек). Екологічний ризик може бути викликаний надзвичайними ситуаціями природного, антропогенного і техногенного характеру. Оцінка екологічного ризику може бути проведена на підставі наявних наукових і статистичних даних про екологічно значимі події, катастрофах, про внесок екологічного чинника в стан санітарно-екологічного благополуччя населення, про вплив забруднення навколишнього середовища на стан біоценозів і ін. Може бути: статистична оцінка на підставі досвіду дослідження аналогічних ситуацій та експертна оцінка. В умовах науково-технічного прогресу значно ускладнились взаємовідносини суспільства з природою. Людина почала опанувати майже всіма доступними природними ресурсами, але разом з тим забруднювати і знищувати довкілля. Людство повинно перейти до ресурсозберігаючих виробництв і керуватися екологічними пріоритетами у взаємодії з навколишнім середовищем. Це вимагає від архітектора і будівельника глибоких знань взаємозв'язків між об'єктами, які середуються і навколишнім середовищем.

Будинки і конструкції дуже впливають на навколишнє середовище, їх вохнікновение впливає на суттєві зміни в атмосфері і гідросфері, на стан ґрунтових ділянок при будівництві, змінюються поверхні рослинності – на зміну природним приходять штучні рослини. Непродумані технології, організація і виконання робіт в архітектурно-будівельному комплексі можуть привести до великих втрат енергії і матеріалів, до високих показників забруднення навколишнього середовища.

У різних країнах по-різному склався баланс використання енергоресурсів. Визначальними факторами були: наявність власника видобутих ресурсів, кліматичні умови, ступінь соціально-економічного розвитку. Останнім часом набуває великого значення і екологічне розуміння проблем, що ведуть до змін клімату [52]. При будівництві відбувається знищення екосистеми і створення на її місці штучної системи для життя людей. З підвищенням будівельно-інвестиційної діяльності в крупних містах нашої країни різко збільшилася потреба в вільних площах під забудову. Одним з варіантів вирішення проблеми дефіциту землі є руйнування старих будівель, які не перебувають в експлуатації і займають значні території. Проведений аналіз свідчить, що на території промислових зон, військових частин знаходиться величезна кількість будівель, які потребують реконструкції або руйнування з метою звільнення території. Загалом всі будівельні відходи складаються з таких продуктів, як: 52 % бетон і залізобетон, 32 % – кам'яні стінові матеріали (цегла, стінові блоки, піно- і газобетон), 8 % – відходи асфальту і будівельних розчинів, 4 % – відходи металів, 2 % – відходи дерева і пластмас, 1 % – керамічні вироби (сантехнічна кераміка, керамічна плитка), 1 % – гіпсокартон, скло та інші відходи.

Недосконалість сучасних технологій не дозволяє повністю переробляти будівельні матеріали. Велика частина її повертається в природу у вигляді відходів. За даними деяких вчених, готова продукція становить 1...2 % від використовуваного сировини, а решта повертається у вигляді відходів до біосфери, забруднюючи її компоненти. Відходи будівельної індустрії в загальній масі відносяться до 4 класу небезпеки, вони великотоннажні і займають великі площі під складування. У великих містах за своїм обсягом будівельні відходи перевищують комунальні.

Сьогодні одним із головних завдань при будівництві стає облік і аналіз всіх антропогенних навантажень на навколишнє середовище і оцінка впливів на нього для збереження і підтримання екологічної рівноваги. У місцях будівництва спостерігається високий рівень забруднення повітря, води, ґрунту, що в кінцевому підсумку призводить до зменшення біорізноманіття. Це відбувається на всіх стадіях: при проведенні проектно-вишукувальних робіт, при влаштуванні доріг і кар'єрів, безпосередньо при виконанні робіт на будівельному майданчику. Тому питання впливу об'єктів будівництва на навколишнє середовище є надзвичайно актуальним. Основними джерелами забруднень при будівельних роботах є: буропідривні, побудова котлованів і траншей, вирубка лісу і чагарнику, пошкодження ґрунтового шару і змив забруднень з будівельного майданчика, освіти звалищ будівельного сміття тощо.

Будівництво створює додаткове екологічне навантаження і призводить до погіршення здоров'я людей. Вже побудовані будівлі також чинять негативний вплив на навколишнє середовище: змінюється рельєф ділянки, змінюється рослинний покрив, на зміну природним насадженням приходять штучні.

Шляхи зменшення навантаження на навколишнє середовище в будівництві: 1. Використання екологічних матеріалів. 2. Повна утилізація відходів. 3. Компенсація навантаження. До екологічних матеріал можна віднести лише в тому випадку, якщо він відповідає таким критеріям, як: екологічність видобутку і підготовки сировини (можливість повторного використання, мінімальні витрати енергії, мінімальне забруднення середовища); екологічність технології виробництва матеріалів і виробів (мінімальні витрати енергії в процесі виробництва); екологічність продукції в процесі експлуатації (формування сприятливого мікроклімату в приміщеннях, відсутність необхідності використовувати екологічні матеріали, довговічність і ремонтпридатність); екологічність утилізації після закінчення терміну експлуатації.

Для економії ресурсів рекомендується підвищувати енергоефективність будівлі, мінімізувати

енергоспоживання, використовувати енергію вітру, сонячних колекторів тощо. Також рекомендується застосовувати сертифіковані будівельні матеріали з низьким екологічним впливом на протязі всього життєвого циклу, по можливості використовувати матеріали повторно. При цьому рекомендується розглянути будівництво екодому за принципом трьох Е (екологічність, економічність і естетичність) [39-43]. Ось одна з моделей пасивного (нульового будинку) AG Passivhaus (рис. 5).

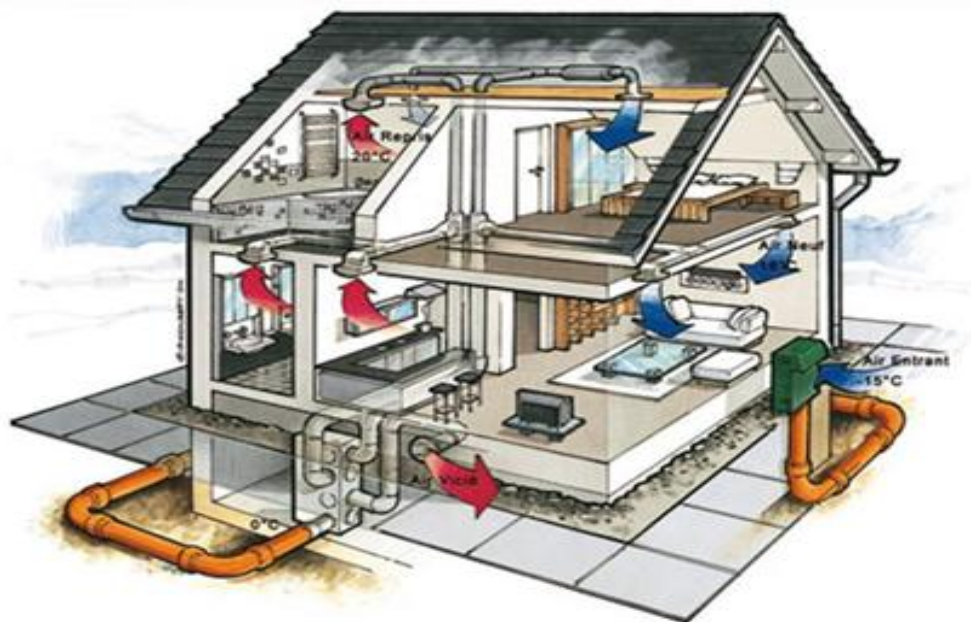

Рис. 5. PAS. Модель пасивного будинку

При дизайні пасивного сонячного будинку, вікна, стіни і підлоги проектуються з метою збору, зберігання і розподілу сонячної енергії у вигляді тепла взимку і з метою відкидання сонячного тепла влітку. Всі вікна і двері встановлюються в добре ізольованому каркасі будинку. Це отримало назву пасивного сонячного дизайну або кліматичного дизайну, тому, що на відміну від активної системи сонячного обігріву, не включає використання механічних або електричних приладів. Ключем до дизайну такого будинку є краще врахування особливостей місцевого клімату. Треба враховувати розташування вікон і тип їх скління, теплоізоляцію, термальну масу, і затінення. Техніки пасивного сонячного дизайну краще застосовуються до нового будівництва, але окремі елементи можуть бути застосовані і при модернізації існуючих будівель. Сонячні теплові і фотоелектричні системи є необхідними компонентами для пасивного будинку і служать як додаткові джерела енергії. Використання енергозберігаючих побутових приладів знижує витрату електроенергії в пасивному будинку до мінімуму. З урахуванням оригінальності і сучасності в образі індивідуального будинку, можна побудувати реальний екологічний будинок з нульовим енергоспоживанням, який ідеально впишеться в ділянку. Будинок, в якому ні дня не скористаються невідновлюваних джерелами енергії, такими як вугілля, газ, водопровід, електрикою, який не заважає навколишньої природи і не шкодить їй токсичними будматеріалами, звалищами, відстійниками, сливами нечистот в річку. Також утилізацію будівельних відходів можна вважати важливою екологічною проблемою, вирішення якої необхідно надавати державної ваги. Необхідно будівництво нових переробних підприємства, а також перепрофілювання існуючих, які мають недостатньо завантажені виробничі площі.

Істотним є питання розробки відповідної нормативної бази щодо використання вторинних продуктів з будівельних відходів для виготовлення будівельних матеріалів. Необхідні подальші наукові дослідження, спрямовані на розробку будівельних матеріалів з використанням перероблених будівельних відходів. Проблеми енергозбереження є найважливішою умовою розвитку цивілізації і збереження її життєздатності, забезпечення населення необхідним обсягом палива і енергії. Так як, на планеті запаси невідновлюваних природних джерел, таких як, наприклад, природний газ, вугілля, торф, нафта, не безмежні, то проблема обмеженості ресурсів підштовхнула світове співтовариство розробляти впроваджувати різні енергозберігаючі технології. Тільки третина тепла, що надходить в наші будинки, дійсно їх обігріває. Майже третина втрачається через погано утеплені вікна та двері. Решта тепла втрачається через стіни, підлогу і дах. Тепловтрати з будинків складають: через зовнішні стіни 30 ... 40%, через вікна і балконні двері – 20 ... 30%, конструкції перекриття - 4 ... 6%, підвальні перекриття і цоколи – 3 ... 5% і до 50% при

теплообміні в квартирах.

Під енергозбереженням слід розуміти комплекс особливих заходів по реалізації наукових, організаційних, правових, виробничих, економічних і технічних дій. Вони спрямовані на раціональне, найбільш ефективне використання наявних ресурсів планети. А) Особливий аудит. Одним з перших шляхів до покращення енергозбереження в будівлях є енергоаудит. Енергоаудит – це інспекція та аналіз використання енергії та можливостей для енергозбереження в будинку, процесі або системі для зменшення використання енергії системою без негативного впливу на результат її роботи (рис. КТ), «Сонячний дах» [56] як варіант покрівельного покриття. Як правило він здійснюється кваліфікованим персоналом і може бути частиною національної програми. Крім того, недавні розробки додатків до смартфонів дозволяють власникам житла самостійно проводити відносно складні енергоаудиту. Будівельні технології та розумні лічильники можуть дозволити користувачам енергії, комерційним та приватним, графічно бачити, як їх споживання енергії впливає на їх роботу або будинок, а більш просунута технологія – і допомагати економити енергію. Б) «Розумне освітлення». Сьогодні досить гостро стоїть питання: як заощадити електроенергію? В рамках державних програм дослідники розробляють і впроваджують різні методи і рішення. Одним з таких варіантів є впровадження системи «розумний освітлення». Завдяки їй економія електроенергії в квартирі збільшується в 10 разів як мінімум. Це стає можливим тому, що світло загоряється тільки тоді, коли він необхідний. Автоматичний контроль здійснюється за рахунок вбудованого датчика, що реагує на появу людини в приміщенні, і мікрофона. «Розумні системи» також здатні регулювати яскравість і інтенсивність освітлення відповідно до часу доби. Споживачів, що використовують таке обладнання, не турбує питання, як заощадити електроенергію в будинку. В) Мережеві джерела. Ще одним раціональним вирішенням цієї проблеми є способи економії електроенергії, які включають раціональне використання освітлення – енергозберігаючі світильники. Існують різні види цього обладнання. Наприклад, прилад для економії електроенергії може мати діодні елементи. Його використання значно раціональніше, ніж традиційні мережеві джерела. Крім того, прилад для економії електроенергії можна встановлювати на різних об'єктах. Зокрема, такою апаратурою оснащують автомобільні парковки, пішохідні підземні переходи. Енергозберігаючі лампочки застосовуються в садово-парковому і аварійному освітленні, сфері ЖКГ та інших областях. Г) Опалення. Способи економії електроенергії включають в себе не тільки раціональне використання освітлення. Величезна кількість палива витрачається на збереження тепла в житлових і виробничих приміщеннях. Як відзначають фахівці, оптимізація опалювальних систем є невід'ємною частиною діяльності по раціоналізації споживання ресурсів. Так, в сучасному будівництві широко використовуються допоміжні матеріали. Вони сприяють утриманню тепла в будинках. До них, зокрема, відносять енергозберігаючі вікна, фарби, покрівельні та оздоблювальні матеріали. Д) Механізми. Оптимізація споживання електроенергії актуальна для обладнання, яке частина виробничого часу працює зі зниженою навантаженням. До таких механізмів, зокрема, відносять вентилятори, насоси, конвеєри та інше. Вище коротко описано одне енергозберігаюче пристрій – регульований привід. Це пристосування здатне досить гнучко змінювати частоту обертання відповідно до реальної навантаженням. Це, в свою чергу, може дати до 50% економії. Одним з безперечних переваг такого агрегату є відсутність необхідності заміни стандартного електродвигуна. Це особливо актуально в умовах модернізації виробництва. Ще одним пристроєм, що дозволяє оптимізувати споживання і витрата енергії, є конденсаторна установка. Російські вчені розробили систему, при якій певна частка тепла, відправляється в трубу після спалювання природного газу у виробництві, застосовується для вироблення додаткового палива. Отримана енергія може дати освітлення п'яти 16-поверховим будинкам. Е) Котельні та тепlopункти. Розглядаючи питання, як заощадити електроенергію в житловому приміщенні, слід звернути увагу на переобладнання супутнього обладнання. Сучасні котельні сприяють суттєвому зниженню споживання палива, отже, витрат на її оплату і обслуговування. Найчастіше заміна обладнання дозволяє будівельним і ЖК-господарствам перейти на екологічно чисті види палива. Зокрема, замість мазуту або вугілля застосовувати деревні гранули або газ. Істотну економію дає також розміщення в будівлі замість окремо розташованих центральних точок індивідуального тепlopункту. При цьому його оснащують ефективними і компактними теплообмінниками пластинчастого типу, безшумними насосами. Ж) Вентиляція. При облаштуванні мережі застосовують системи рекуперації. Вони являють собою утилізацію для повторного використання тепла відпрацьованого повітря. Впроваджуються також системи змінної продуктивності агрегатів припливно-витяжної типу відповідно до кількості людей в будівлі. Всі ці технології запобігають марнуванню тепла, виробленого мережевими джерелами, людьми, офісним торговим і виробничим обладнанням. В результаті істотно знижується споживання від котельні або тепломережі.

Поліпшення структури і ефективності використання енергії. У різних країнах по-різному склався баланс використання енергоресурсів. Визначальними факторами були: наявність власника видобутих ресурсів, кліматичні умови, ступінь соціально-економічного розвитку. Останнім часом набуває великого

значення і екологічне розуміння проблем [4, 41, 57-62]. Поліпшення ефективності використання енергії. Існують два головних шляхи: зменшення витрат енергії методом подолання звичок до енерговитратність способу життя (використання велосипедів замість автомобілів і т.д.); зменшення використання енергії для виробництва тієї ж кількості продукції або послуг (будинки з поліпшеним тепловою ізоляцією, більш економічними автомобілями, економічними системами тепло- і холодопотреблення, промислові процеси та інше). Використання поновлюваних і безперервних джерел енергопостачання для виробництва тепла й електроенергії.

До таких джерел відносяться теплову сонячну радіацію, теплоту накопичену в воді і енергію води, що рухається, енергію вітру, енергію біомаси, геотермальну енергію. Ці джерела мають майже невичерпний потенціал. Багато країн, серед яких колишній СРСР, США, Японія, країни Західної Європи, мають певні досягнення у вирішенні технічних завдань даного напрямку. На Камчатці з початку 70-х років успішно працює геотермальна Паужетська електростанція. Місто Рейк'явік (Ісландія), яке має населення 85 тис. Чол., Опалює свої будинки і тепличне господарство гарячою водою, яку отримують з глибоких геотермальних свердловин, геотермальна енергія – «землі тепла енергія» промислове отримання енергії, зокрема електроенергії, з гарячих джерел, термальних підземних вод. Ми маємо придатні для цього регіони – Карпати, Закарпаття та Крим. Перша геотермальна станція побудована в Україні (Крим) в 1989 р. і в даний час реалізується державна програма будівництва великої кількості таких (5 мегават) станцій. Невичерпність потенціалу безперервних і поновлюваних джерел в разі спрямованої діяльності світового суспільства і держава здатна до 2050 р. на 50...80 % забезпечити людству все енергетичні потреби. А якщо врахувати вартість збитку для навколишнього середовища, то використання традиційних невідновлюваних джерел виправдано своєю відносно низькою ціною.

Системи використання прямого сонячного випромінювання для теплопостачання будинків передбачає поліпшення теплоізоляційних властивостей огорожень і зменшення інфільтрації. Вікна отримують тришарові скління зі збільшенням термічного тиску в два рази. Системи сонячного теплопостачання можуть бути пасивними (приймають пряме сонячне випромінювання в приміщення будинку або в конструкції геліоприймача і перетворюють її на низько-температурну теплоту для опалення або підігріву води для господарських потреб без використання механічних приладів і активними. Пасивними системами сьогодні мають більше 250 тис. Приватних будинків в США, ці системи

забезпечують від 30...100 % необхідної енергії від сонця. В активних системах сонячного теплопостачання використовуються сонячні колектори для прийняття сонячного випромінювання, насоси або вентилятори для транспортування нагрітої рідини або повітря в акумулятор теплоти у вигляді ізольованих рідинних ємностей, або викладених каменем або інше [51]. Теплоємний матеріалом повітряних камер. Отримана теплота розподіляється по приміщеннях або споживачам для опалення та гарячого водопостачання. На Кіпрі, в Йорданії, в Ізраїлі активні системи гарячого водопостачання забезпечують від 25...65% потреб, в США кількість таких систем більше – 1,3 млн. в Каліфорнії, Флориді, і в югозахідних штатах. Активними системами обладнані на 12 % будинку в Японії і на 37 % – в Австралії. Концентрована сонячна енергія дозволяє отримати високу температуру для промислових процесів і отримувати пар високого тиску для обертання електрогенераторів. Перші сонячні печі були створені ще в стародавні століття (І. Ньютон в Англії). Крім електростанцій загального призначення, локальні установки можуть опалювати окремі будинки. Сонячні батареї на даний момент працюють на космічних апаратах в специфічних умовах Землі (харчування батарей сигнальних вогнів в кораблебудуванні, в системах радіозв'язку, видобутку води під землею в пустелях). Розміщення сонячних панелей на будинку.

Зараз існує виробництво потужних гідроелектростанцій побудованих на великих річках з створених об'ємних водосховищ Висока Гребля. Вони утримують потенційну енергію. Великого запасу води. Кінетична енергія хвиль створена вітром також використовується в експериментальних проектах ряду країн (Японія, Англія, Швеція, США, СНД). До кількості поновлювальних джерел енергії відноситься енергія біомаси (біомаса - органічне рослинна речовина, отримане зарахунок фотосинтезу). Геотермальна енергія у вигляді нагрітих підземних гірських порід і рідин – важливе джерело енергії. Термальна енергія може використовуватися для опалення будинків, отримання енергії або високотемпературне теплопостачання промислових об'єктів.

Зелене місто. Урбанізовані структури поглинають озеленені ділянки міста, погіршуючи його екологічні характеристики. Сучасні тенденції в містобудуванні (зростання і ущільнення забудови міського простору) витісняють місця комфортного відпочинку людини, тобто такі місця, які відділяють людину від чинників міста, що згубно позначаються на здоров'ї населення (шуму, пилу, агресивного міського середовища). Особливо це відчувається у центральній частині великих міст. Інтенсивна забудова збільшує щільність споруд і часто норми з кількості озеленення на одного жителя не дотримуються. В цій ущільненій забудові, де розміщені будівлі і місця паркування транспорту, немає площ для створення рекреаційних зон. Водночас, сучасні підходи до озеленення міського простору дозволяють вирішувати проблеми екології без радикальних методів перетворення міського середовища (без зносу будівель для створення нормованої кількості озелених зон). Наразі важливим напрямом у розвитку архітектури міста є вироблення сучасних способів формування зон екологічного комфорту в умовах ущільненої забудови. До них можна віднести: застосування вертикального озеленення фасадів; озеленення дахів будівель; будівництво екопарковок; використання мобільних систем озеленення. Зокрема, мобільні системи озеленення необхідні в умовах ущільненої забудови центральної частини міста або під час створення зон рекреації у стислі терміни. Це легко вмонтовувані системи, що мають мобільний, переносний характер, які дозволяють середовищу міста регулярно змінюватися, бути більш різноманітним, неоднорідним і цікавим для жителів міста. Сучасні системи озеленення – один із способів впровадження в структуру міста необхідних для людини зелених елементів. Вони відіграють три основні ролі: утилітарна – полягає у забезпеченні функціональної різноманітності за допомогою озелених просторів, а також у виявленні просторових, композиційних і функціональних зв'язків; санітарно-гігієнічна – полягає у формуванні повноцінного простору міського середовища, що відповідає вимогам комфорту – нейтралізація негативних чинників: шуму, пилу, газу, перегрівання та насичення повітря фітонцидами; естетична – полягає у створенні сприятливих умов в місті з погляду психологічного та емоційного комфорту, організації композиційно-художніх просторів, створенні композиційних зв'язків між природою та урбанізованими територіями. Сучасні вимоги до архітектурно-планувальної організації зон екологічного комфорту визначаються такими тенденціями: вирішення екологічних проблем міста, що вимагають створення та вдосконалення великих зелених зон; зростання ролі духовних цінностей: потребою суспільства в охороні національного пейзажу, пам'ятників культури й природи; пріоритетне значення естетичних вимог; розвиток різноманітності форм садово-паркової архітектури, а також створення нових видів рослин, що виживають у несприятливій екологічній обстановці великих міст; пропозиція нових рішень для створення зон екологічного комфорту, а головне – вирішення проблеми нестачі місця в міському просторі для розміщення таких зон. Вертикальне озеленення Одним з найцікавіших, оригінальних, і водночас простих засобів декорування будівель і споруд є вертикальне озеленення фасадів. За допомогою рослин можна отримати чудовий декоративний ефект фасаду, що особливо актуально там, де спостерігається постійна нестача місця для висадки рослин, зокрема серед міських багатоповерхівок. Зелені рослини – це не лише засіб декору, це ще і неоцінима користь, яку дає

сама природа. Так, використання вертикального озеленення фасадів допомагає регулювати тепловий режим внутрішніх приміщень будівель, дає можливість замаскувати зовні непривабливі споруди і створити оптимальні мікрокліматичні умови – понизити рівень шуму, силу вітру, підвищити вогкість, створити тінь, збагатити повітря киснем, поглинути шкідливі гази і пилю; вертикальне озеленення чинить позитивну емоційну дію [35-37, 38].

Глобальні цілі сталого розвитку у контексті екології міських систем. У вересні 2015 року в рамках Саміту ООН для прийняття Порядку денного в галузі розвитку на період після 2015 року були прийняті 17 Цілей Сталого розвитку. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів. До 2030 року забезпечити загальний доступ до достатнього, безпечного і недорогого житла й основних послуг, забезпечити всім можливість користуватися безпечними, недорогими, доступними та екологічно стійкими транспортними системами на основі підвищення безпеки дорожнього руху, зокрема розширення використання громадського транспорту, приділяючи особливу увагу потребам тих, хто перебуває в уразливому становищі, жінок, дітей, інвалідів і літніх осіб; розширити масштаби відкритої для всіх і екологічно стійкої урбанізації та можливості для комплексного і сталого планування населених пунктів та управління ними на основі широкої участі в усіх країнах. Активізувати зусилля із захисту та збереження всесвітньої культурної і природної спадщини; істотно скоротити кількість загиблих і постраждалих та значно зменшити прямий економічний збиток у вигляді втрат світового валового внутрішнього продукту внаслідок лих, зокрема пов'язаних з водою, приділяючи особливу увагу захисту малозабезпечених і вразливих груп населення; зменшити негативний екологічний вплив міст у перерахунку на одну особу населення, зокрема шляхом приділення особливої уваги якості повітря і видаленню міських та інших відходів; забезпечити загальний доступ до безпечних, доступних і відкритих для всіх зелених зон і громадських місць, особливо для жінок і дітей, літніх людей та інвалідів. Підтримувати позитивні економічні, соціальні та екологічні зв'язки між міськими, приміськими і сільськими районами на основі підвищення якості планування національного та регіонального розвитку; значно збільшити кількість міст і населених пунктів, що прийняли та реалізують комплексні стратегії і плани, спрямовані на усунення соціальних бар'єрів, підвищення ефективності використання ресурсів, пом'якшення наслідків зміни клімату, адаптацію до його зміни та здатність протистояти стихійним лихам. Розробити й упровадити, відповідно до Сендайської рамкової програми зі зниження ризику лих на 2015–2030 роки, заходи з комплексного управління ризиками, пов'язаними з лихами, на всіх рівнях. Надавати найменш розвиненим країнам сприяння, зокрема шляхом фінансової та технічної допомоги, у будівництві екологічно стійких і міцних будівель із використанням місцевих матеріалів. Для оцінювання рівня сталого розвитку міст використовують індекси сталого розвитку [3, 8, 32-35, 72].

Індекси сталого розвитку: Категорія Показник Вага – CO₂, емісія CO₂, інтенсивність CO₂. Стратегія скорочення CO₂ – 33 %. Енергія Використання енергії, інтенсивність енергії, використання відновлюваних видів енергії, ефективність політики – 25 %. Будівництво Споживання енергії житловими будинками, стандарти енергоефективності будівель, ініціативи енергоефективності будівель – 33 %. Транспорт Використання не автомобільного транспорту, розмір мережі не автотранспорту, просування зеленого транспорту, політика скорочення заторів – 29%, 14 %, 29 %, 29 %. Вода споживання води, система водопостачання, очищення стічних вод, політика ефективності очищення води – 25 %. Відходи Використання землі, виробництво побутових відходів, переробка відходів, політика скорочення відходів, зелена політика землекористування – 25 %. Якість повітря, діоксид азоту, озон, тверді частки, діоксид сірки, політика чистого повітря – 20 %. Екологічне управління, план зелених дій, зелене управління, участь громадськості в зеленій політиці – 33 %. Зелене будівництво (також екологічне будівництво, екобудівництво, екодевелопмент) – це вид будівництва і експлуатації будівель, вплив яких на навколишнє середовище мінімальний (об'єднує в собі енергозберігаючі технології). Одним з актуальних напрямків зеленого будівництва є створення зелених покрівель. Вони мають ряд переваг, основними з яких є: зменшення навантаження на зливові міські стоки, економія питної води, додаткове утеплення, випарне охолодження за рахунок транспірації (випаровування вологи), звукоізоляція, пом'якшення ефекту «теплових островів»,

збереження флори і фауни. В Україні через енергетичної кризи особливої актуальності набуває вивчення теплопередачі в зеленій покрівлі. «Охолоджуючий ефект» зеленої покрівлі посилюється при збільшенні швидкості вітру, оскільки інтенсифікується транспірація (процес руху води через рослину і її випаровування через зовнішні органи рослини, такі як листя, стебла і квітки. Вода необхідна для життєдіяльності рослини, але тільки невелика частина води, що надходить через коріння використовується безпосередньо для потреб розвитку і метаболізму). Вченими КНУБА експериментально встановлено, поширене конструкцію, яку можна рекомендувати для створення зелених покрівель інтенсивного типу з рослинами, що мають невеликий обсяг кореневої системи, тому що шар ґрунту становить 0,80 м. Доведено, що для озеленення краще використовувати молодий (1...2 – річний) рослинний матеріал, який краще приживається і розростається. Використовувати для озеленення степові рослини є стійкими до низьких зимових і високим річним температур, доведена можливість створення інтенсивної енергозберігаючої зеленої покрівлі в техногенно кліматичних умовах України з використанням вітчизняного будівельного і садивного матеріалів, яка є міцною і стійкою в кліматичних умовах України. Степовий тип озеленення покрівель є перспективним для посушливих українських регіонів [57, 58, 59-61, 62].

Висновки. Таким чином, XXI ст. характеризується глобальними екологічними проблемами та зростанням міжнародних, регіональних і міжнаціональних конфліктів, тероризмом тощо – ці обставини змушують до пошуку нових підходів для рішення таких проблем [1-33]. Відповідно до визначення, яке наведене в Енциклопедії сучасної України, екологічна освіта – це різновид професійної освіти, що забезпечує підготовку фахівців з різних галузей екології, яка ґрунтується на принципах комплексності, неперервності, поширення серед населення з урахуванням індивідуальних професійних інтересів, стимулів та особливостей соціальних і територіальних груп. Вища екологічна освіта – це підготовка фахівців різних освітніх ступенів для освітньої сфери, державних органів управління в галузі охорони довкілля та раціонального природокористування, громад та інших організацій [73]. До прикладу, станом на 2022–2023 навчальний рік за спеціальністю 101 «Екологія», в Україні 89 закладів вищої освіти готують фахівців за освітнім ступенем «Бакалавр» та 84 за освітнім ступенем «Магістр». Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», статтею 7 визначено, що в Україні спеціально визначені вищі та професійні навчальні заклади здійснюють підготовку спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням суспільних потреб [74], послідовне освоєння системи знань про закони функціонування, життєдіяльності всього живого, екологічних систем і роль людини у збереженні природного середовища; процес екологічного виховання і навчання, освоєння професійних знань, умінь, необхідних для природоохоронної діяльності [1-76]. На жаль, питанню екологізації вищої освіти в Україні не приділяється належної уваги, хоча зрозуміло, що неможливо виробити належні переконання та сформувати екологічну свідомість нового покоління без широкого й інтенсивного розповсюдження екологічних знань, екологізації освіти, сформованих компетентностей щодо збереження природних цінностей. З огляду на ціннісно-орієнтований вплив екології як комплексної, інтегративної науки на різні сфери життєдіяльності, необхідно виокремити наступні напрями екологізації: світоглядний – формування екомислення, екоосвідомості, екокультури та екоетики; діяльнісний – здатність реалізовувати принципи екологічної політики та вирішувати завдання з урахуванням відносин «людина-довкілля»; освітній – підготовка екологічно грамотних фахівців за напрямами у різних галузях знань, здатних виконувати свої професійні обов'язки з урахуванням екологічної домінанти [73-77, 78]. Способом організації діяльності суспільства- концепція сталого розвитку, координації економічного, екологічного та людського розвитку, досягненням соціальної та економічної справедливості, збереженням НС та відновленням використаних природних ресурсів. Розглядаючи державну екологічну політику – діяльність державних органів, спрямована на забезпечення конституційного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, яку також можуть мати система, підприємства чи організації для автоматичного її впровадження необхідним є взаємопоглинання багатьох напрямків, в тому числі, екомістобудування, зеленого будівництва та архітектури – повинні мати першорядне значення, стати ключовим соціальним екотрендом глобальних трансформацій для відбудови України [1-72,78].

На стратегічному рівні пріоритети екологічної політики визначені у Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». Для будь-якої організації та людини в неї, важливо постійно перебувати у розвитку. Деградація – це поступовий розпад особистості, системи, тому соціальним істотам життєво необхідна підтримки для особистісного зростання та розвитку, потрібні нові знання, досвід, події, досягнення чого можливе в сучасному суспільстві [3, 72, 77, 78].

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аварія екологічна – значне пошкодження промислових, транспортних, побутових та інших об'єктів, у результаті яких відбувається викидання у довкілля шкідливих речовин у таких кількостях, що створюється реальна загроза населенню і довкіллю.

Адаптація – факт включення об'єктів в коло закономірних зв'язків суб'єкта (приспосування). До основних типів міжвидових взаємодій [4] відносяться:

- 1) міжвидова конкуренція, взаємини при використанні одного і того ж джерела живлення, сонячного світла, води та інше;
- 2) хижацтво, найпоширеніша форма відносин жертви і хижака;
- 3) паразитизм, спеціалізована форма хижацтва. Паразитуючи на органах своїх господарів, він шкодить господареві;
- 4) мутуалізм: взаємодії між учасниками взаємнополезні (бджола і квітка);
- 5) комменсалізм, взаємодія між учасниками, коли один отримує користь, а інший не отримує ні користі, ні шкоди;
- 6) нейтралізм, взаємна незалежність в видах харчування, проживання;
- 7) протокооперація, має місце, коли різні види, наприклад птаці, проживають разом для спільного захисту від ворогів і виховання потомства.

Антропогенні фактори – фактори, які своїм походженням зобов'язані будь-якій діяльності людини.

Баланс екологічний – кількісне поєднання екологічних компонентів, які забезпечують екологічну рівновагу.

Басейн підземних вод – зона поширення одного або кількох водоносних пластів, що мають спільний напрям розвантаження.

Басейн поверхневого водного об'єкта – територія, що включає водозбірні площі гідравлічно зв'язаних водойм і водотоків, головний з яких впадає у море чи озеро.

Біологічне очищення стічних вод – один з найбільш поширених методів очищення побутових і промислових стічних вод за допомогою мікроорганізмів, які нейтралізують забруднювачі органічного походження.

Біоплато – інженерні споруди різних типів, за основу роботи яких взяте використання життєдіяльності різних організмів (бактерії, водорості).

Біосфера – Видатний вчений В.І. Вернадський (1863-1945 рр.) Визначив біосферу як оболонку Землі, яка містить область поширення живої речовини і саме живу речовину. Виникнувши близько 4 млрд. років тому, біосфера Землі являє собою «результат розвитку живої речовини, як планетарного явища, виконує роль потужної геологічної сили». У біосфері жива речовина і нежива частина природи не просто співіснують, а пов'язані між собою «біогенної міграцією атомів». Складовими частинами біосфери є літосфера (від поверхні землі до глибини 3 км і нижче дна океану на 1...2 км), гідросфера і атмосфера. Висота розташування захисного озонового екрану, від 17...26 км. Людина, як тваринний вид, цілком відноситься до біосфери, однак, як представник цивілізованого суспільства, виходить за межі біосфери. Академік В.І. Вернадський запропонував ідею створення людством в біосфері ноосфери – сфери розуму, в якій буде забезпечено природний хід розвитку земних біотомом і екосистем і буде відтворено ідея автотрофності людства. Людство повинно створити свої системи забезпечення існування, відкриті для використання космічної енергії і незалежні від органічної речовини природи Землі.

Біоценоз (від біо- та грец. Κοινός- спільний) – сукупність рослин, тварин і мікроорганізмів, що населяють окрему ділянку суші або водоймища і відзначаються певними взаємозв'язками як між собою, так і з абіотичними чинниками середовища. Термін «біоценоз» був запропонований німецьким біологом К. Мебіусом (1877). За участю в біогенному кругообігу речовин в біоценозі розрізняють три групи організмів.

- 1) Продуценти (виробники) – автотрофні організми, що створюють органічні речовини з неорганічних; основні продуценти у всіх біоценозах – зелені рослини (див. Фотосинтез). Діяльність продуцентів визначає вихідне накопичення органічних речовин в біоценозі (див. Біомаса, Біологічна продуктивність).
- 2) Консументи (споживачі) – гетеротрофні організми, які харчуються завдяки автотрофним організмам.

Консументи 1-го порядку – травоядні тварини, а також паразитичні бактерії, гриби та інші безхлорофільні рослини, що розвиваються завдяки живим рослинам. Консументи 2-го порядку – хижаки і паразити рослиноїдних організмів. Бувають консументи 3-го і 4-го порядків (надпаразити, суперпаразити тощо), але всього в ланцюгах харчування не більше 5 ланок. На кожному наступному трофічному рівні кількість біомаси різко знижується. Діяльність консументів сприяє перетворенням і переміщенням органічних речовин в біоценозі, частковій їх мінералізації, а також розсіюванню енергії, накопиченої продуцентами. 3) Редуценти (відновники) – тварини, які харчуються залишками організмів, що розкладаються (сапрофаги), і особливо непаразитуючі гетеротрофні мікроорганізми – сприяють мінералізації органічних речовин, їхньому переходу в стан, коли можливе їх засвоєння продуцентами.

Важкі метали – хімічні елементи з атомним номером понад 20 у періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва (лужні, лужноземельні та благородні метали).

Вибух демографічний – різке збільшення кількості населення на Землі, пов'язане з певними соціально-економічними і загально-економічними умовами життя.

Викидання гранично допустиме (ГДВ) – науковотехнічний норматив, який встановлюється для кожного окремого стаціонарного джерела забруднення атмосферного повітря з урахуванням технічних нормативів викидання і фоновому забрудненню атмосферного повітря за умови, що викиди забруднювальних речовин від цього джерела та від усієї сукупності джерел міста чи іншого населеного пункту з урахуванням перспективи розвитку промислових підприємств та розсіювання (при найбільш несприятливих метеорологічних умовах) і перетворення забруднювальних речовин в атмосфері забезпечать приземну концентрацію, що не перевищить встановлених норм якості повітря.

Вібрація – складний процес коливань із широким діапазоном частот, який виникає як результат передачі змінного тиску від механічного джерела та є однією з форм фізичного забруднення міського середовища.

Відходи – невикористані залишки продуктів виробництва, побуту, транспорту в місцях їх утворення, що мають реальну або потенційну цінність як продукт для інших галузей або регенерації (відновлення).

Екологія – від грецького: oikos – будинок, logos – наука, як «вчення про баланс між організмом і навколишнім середовищем», предметом якого є зв'язки живих істот як з органічної, так і з неорганічної природою (Ернест Геккель, 1866 р). Екологія є науковою основою раціонального використання природних ресурсів і стійкого розвитку суспільства, охорони біологічного різноманіття. Екологічне знання дає змогу розробити дієві кроки до подолання екологічної кризи та вирішувати різні екологічні проблеми. Якщо досліджується окремий організм, його індивідуальні зв'язки, і він як би відділяється від інших компонентів системи, то ми маємо справу з аутоекологією. Комплексне вивчення груп організмів, що становлять певні об'єднання - це синекологія. Екологія класифікується за окремими об'єктами: людина, тварина, рослина, мікроорганізм - все дослідження можуть проводитися як на рівні окремої особини, так і на рівні популяції. Дослідження об'єктів можуть проводитися в різних середовищах: в воді, в ґрунті, в атмосфері, в космосі; в різних умовах: в тропічних, помірних, полярних, природних, змінених, створених людиною (штучних), забруднених, незабруднених. Екологія спирається на поняття і термінологію різних напрямків біології (фізіологія, генетика, біофізика). Вона пов'язана з небіологічними науками – фізика, хімія, геологія, географія, математика. В екології використовуються поняття: географічна екологія, глобальна екологія (розглядаються питання, що стосуються біосфери землі), математична екологія, хімічна екологія.

Екологічний фактор - ознаки або умови НС, які знаходяться у взаємозв'язку або життєвої зв'язку з внутрішнім світом суб'єкта називається екологічним фактором. Відповідно до класифікації Пономарьової [2] і схемою А. Тінемана екологічні фактори діляться на дві великі групи: неживої природи – абіотичні і живої природи – біотичні (табл. А).

Забруднювач – будь-який фізичний агент, хімічна речовина або біологічний вид (переважно мікроорганізми), які потрапляють у довкілля або утворюються у ньому в кількостях, що перевищують гранично допустимі концентрації та зумовлюють забруднення середовища.

Зелені технології - це інноваційне та екологічно безпечне виробництво, що ґрунтується на принципах стійкого розвитку, повторному використанні сировини та економії природних ресурсів. Людство знаходиться зараз на такому етапі розвитку, що нам вкрай необхідно діяти раціонально і у нас є всі можливості жити у гармонії з природою, застосовуються у будь-яких напрямках людської діяльності і стрімко розвиваються, охоплюють майже всі галузі господарства і затребувані як у домівках так і на великих промислових об'єктах (розумний будинок, електромобілі, біологічні батареї, альтернативні джерела енергії, сорбенти, «зелений» менеджмент, вторинна сировина та багато іншого), головною метою є зниження негативного впливу на навколишнє середовище, що потребує нового погляду на господарську діяльність та спеціального підготування кадрів для успішного впровадження і розвитку цього

напряму.Інновації в галузі «зелені технології» (еко-інновації) спрямовані на застосування нових продуктів і процесів з метою зниження використання природних ресурсів і утворення шкідливих речовин протягом життєвого циклу продукції. Вони сприяють удосконаленню, упровадженню і здешевленню зелених технологій (Стаття 34 Порядку денного на XXI ст., прийнятого Конференцією з навколишнього середовища і розвитку у м. Ріо-де-Жанейро (1992 р)).Термін «зелені» технології введено у 2008–2009 рр. відповідно до концепції Глобального зеленого курсу Екологічної програми ООН (ЮНЕП – UNEP, UnitedNationsEnvironmentProgramme). Всі ці терміни належать до одного широкого класу технологій, які слід розглядати диференційовано з точки зору їх впливу на результат: за ступенем вирішення проблеми боротьби із забрудненнями; за сферами дії (енергетичні, будівельні технології, технології аграрного виробництва); за принципом дії (біотехнології, нанотехнології тощо).Серед добровільних систем сертифікації в світі виділяють більше десяти стандартів, більшість з яких мають національний характер: Японія – CASBEE, Австралія – GREEN STAR, NABERS, Франція – HQE, Німеччина – DGNB тощо.На міжнародному ринку активно присутня система BREEAM (Великобританія) і LEED (США) [3], а також GSBC від DGNB (Німеччина). Родоначалником всіх систем є англійська система BREEAM (British Building Research Establishment Environmental Assessment Method), яка була введена в 1990 році. З 1998 р. американська система The Leadership in Energy & Environmental Design (LEED) є однією з найбільш широко визнаною системою сертифікації зелених будівель, і адаптована у Бразилії, Канаді, Італії.

Таблиця А

ЕКОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ	
АБИОТИЧНІ ФАКТОРИ	БІОТИЧНІ ФАКТОРИ
1. Кліматичні (сонячне світло, температура, вологість, рухливість, атмосферний тиск). 2. Едафогенні – ґрунтові фактори (механічний склад, вологість, повітропроникність, щільність). 3. Орографічні – рельєфні фактори (рельєф, висота над рівнем моря, експозиція нахилу). 4. Хімічні (газовий склад атмосфери, сольовий склад води, концентрація, кислотність, лужність, склад ґрунтових розчинів.	1. Фітогенні фактори (рослинні організми). 2. Зоогенні фактори (тварини). 3. Мікробіогенні фактори (віруси, бактерії, найпростіші). 4. Антропогенні фактори

Зміна клімату – розуміють довгострокові температурні зміни та зміну погодних умов, вони можуть бути природними, як наприклад, циклічні коливання сонячної активності, з 1800-х років антропогенна діяльність є основним рушійним фактором зміни клімату, головним чином за рахунок спалювання викопних видів палива, таких як вугілля, нафта і газ.В результаті спалювання викопних видів палива утворюються викиди парникових газів, які подібно до ковдри огортають Землю, утримуючи сонячне тіло і підвищуючи температуру. Прикладами парникових газів, викиди яких спричиняють зміну клімату, є двоокис вуглецю та метан. Вони утворюються, наприклад, за умови використання бензину для їзди на автомобілях або вугілля для опалення будівель. Розчищення земель та лісів також може призвести до вивільнення вуглекислого газу. Головним джерелом викидів метану є сміттєзвалища, до основних виробників викидів відносяться енергетика, промисловість, транспорт, будівлі, сільське господарство і землекористування.

Індекс якості довкілля – кількісний показник стану довкілля, який характеризує його придатність для життя організмів, виражається ступенем інтенсивності розмноження, захворюваності, смертності або виживання організмів.

Інженерна екологія – система інженерно-технічних заходів, спрямована на збереження якості НС в умовах збільшення якості та кількості промислових виробництв.

Навантаження антропогенне – ступінь прямого і опосередкованого впливу людей та їх господарювання на природу в цілому або на її окремі екологічні компоненти (ландшафти, природні ресурси, види живих істот).

Навколишнє середовище (НС) – зовнішній світ – це НС для живої істоти в тій мірі, в якій він

сприймається органами почуттів і органами пересування тварин і є причиною їх певної поведінки (наприклад, життєвий цикл «собачого кліща») (біолог Я. Юкськюль).

Навколишнє середовище міста – (синоніми – міське середовище, урбанізоване середовище) частина географічної оболонки, обмежена територією, зайнятою містом, його передмістями і пов'язаними з ним інженерними та транспортними спорудами. Воно включає також природні та штучні компоненти, а також людей. Природні компоненти – це фізичне середовище проживання (повітря, вода, літосфера) відмінних від людини живих організмів (біо-, фіто- та мікроорганізми). Природне середовище міської системи утворене повітряним, водним і геологічним середовищем. Штучні компоненти – це фізичні або духовні об'єкти, тобто предмети, засоби і результати діяльності людини. Соціально-психологічне середовище проживання – це люди, об'єднані у статевовікові, психологічні, професійні та етнокультурні групи. Це також компонент міського середовища. Отже, міське середовище поділяється на абіотичне (фізичне), біотичне, штучно-технічне, духовно-культурне, соціальнопсихологічне.

Пил – тверді частинки, які спричиняють атмосферне забруднення.

Прикладна екологія – з'ясовує різні аспекти дії чинників довкілля на біосистеми і спрямована на розв'язання головним чином практичних питань:

сільськогосподарська екологія; екологічний моніторинг; екологічна токсикологія; управління екосистемами; заповідна справа; наукові основи охорони довкілля; геоекологія (вивчає охорону і раціональне використання природних ресурсів, ділиться на атмо-, гідро-, літоекологію); техноекологія – вивчає техногенні фактори впливу на довкілля. Таким чином, сьогодні є підстави говорити про складно організовану систему – екологічне знання.

Санітарно-захисна зона – територія між підприємством і житловим масивом, вільна від будь-яких забудов, що забезпечує нейтралізацію шкідливих викидів природним шляхом.

Смог (відангл. smog (smoke)) – дим, кіптяваігустьийтуман) – поєднання пилових частинок і крапель туману.

Соціальна екологія вивчає відносини у системі «суспільство – природа» між людьми та навколишнім середовищем, а також взаємозалежність серед людей, колективів та інституцій. Розділами соціальної екології є економіка природокористування, екологія людини, антропогеографія, біоекологія, екофілософія, історія цивілізації, екологічне право, екологічні технології, екологічна етика, тощо.

Сучасна екологія - наука про навколишнє середовище, основою якої є сукупність знань про живі організми на різних рівнях біологічної організації, їхню еволюцію, просторовий розподіл і динаміку біологічних систем у часі. У структурі сучасної екології виділяють такі основні напрямки; загальна, соціальна та прикладна екологія. Загальна екологія охоплює аутоекологію (факторіальна екологія), демекологію (екологія популяцій), синекологію (екологія угруповань), екосистемологію (екологія екосистем), біогеоценологію (еквівалент [уточнити] екосистемології, основоположником якої є В. М. Сукачов), глобальну екологію та ноосферологію В. І. Вернадського. Загальна екологія вивчає фундаментальні проблеми структурно-функціональної організації екосистем, а також взаємодію біосистем різних рівнів інтеграції між собою та довкіллям.

Техногенна безпека – відсутність ризику виникнення аварій та/ або відсутність катастроф.

Урбанізація (від лат. urbanus – міський) – процес збільшення кількості міст і населення у них, що призводить до зменшення кількості сільського населення.

Джерела

1. Social transformation: conceptualisation, trends and ukrainianexperience / Ed. by V.Tancher and V.Stepanenko. – K.: Institute ofSociology of NAS of Ukraine, 2004. – 244p.– [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/ivanenko/social_transformation.pdf(Дата звернення 13.04.2024).
2. Нова екологічна візія України: зелена економіка як двигун інвестиційної привабливості. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://lb.ua/economics/2023/10/28/581568_nova_ekologichna_viziya_ukraini.html (Дата звернення 13.04.2024).
3. Основи інженерії та технологій сталого розвитку. - [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів другого (магістерського) рівня підготовки усіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського; уклад.: Б.М. Комариста, В.І. Бендюг. – Електронні текстові дані (1 файл: 5,68 Мбайт). – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. – 267 с.
4. Nature and Power A global history of the environmentjoachim radkau. - [Електроннийресурс]. - Режим доступу:<https://dokumen.pub/nature-and-power-hardcoverbped-0521851297-9780521851299.html> (Дата звернення 18.04.2024).
5. Романюк І. Якість життя, як соціально-економічна категорія та об'єкт статистичного дослідження / І. Романюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. - 2014. - Вип. № 4. - С. 91-98.
6. Сітнікова Н. П. Підходи до визначення якості життя для використання у процесі стратегічного планування соціально-економічного розвитку / Н. П. Сітнікова // Агросвіт. – 2012. – № 17. – С. 49-53.
7. Вимірювання якості життя в Україні, Аналітична доповідь, Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогоп Л.С. та ін. – К.: КСТ, 2013. – 50 с.
8. Щодо залежності розвивається здоровий тренд. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://www.bsmu.edu.ua/blog/mileniali-yak-pokolinnya-y-zminyuy%D1%94-svit/> (Дата звернення 18.04.2024).
9. Магістерські програми з екології Європи на 2024 р. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://www.masterstudies.com/masters-degree/ecology/europe> (Дата звернення 18.04.2024).
10. G. Tyler, Jr. Miller. Living in the environment / Miller, G. Tyler Belmont, California. 1998. - 669 p.
11. Конспект лекцій з курсу «Екологія та охорона природи». Лекція 9. Охорона водних ресурсів / С.В. Трохимчук. – К.: НМК ВО, 1990. – с. 148-160. Національна доповідь України. Конференція ООН «Навколишнє середовище і розвиток. Бразилія-92». – К.: Час, 1992. – 42 с.

12. Nationalenvironmentalprotectionstrategy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://am.lrv.lt/uploads/am/documents/files/National%20Environmental%20Protection%20Strategy.pdf> (Дата звернення 18.04.2024).
13. Карта радіаційного моніторингу України. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.igns.gov.ua/rad-map/>(Дата звернення 11.04.2024).
14. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2018-2021 рр. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://mepr.gov.ua/diyalnist/narpyamky/ekologichnyj-monitoryng/natsionalni-dopovidi-pro-stan-navkolyshnogo-pryrodnogo-seredovyssha-v-ukrayini/> (Дата звернення 11.04.2024).
15. Інститут глобального клімату та екології А. Ізраїля (IGCE. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://www.gbif.org/publisher/9b4c8128-ecf3-4645-b014-3cd2fc26fa18> (Дата звернення 11.04.2024).
16. ДСТУ – НБВ.1.1 – 27: 2011. Будівельна кліматологія. Національний стандарт України. – К.: 2011р. – 131 с.
17. Баженов В.А. Інженерна екологія / В.А. Баженов, В.М. Ісаєнко, Ю.М. Сатаалкін, В.В. Трофімович та інші. // Під ред. чл. кор. НАНУ В.П. Бабака. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – 492 с.
18. С. Calvert. Protecting the atmosphere from industrial pollution: A guide in two parts. / Ed. S. Calvert and G.M. Englund. - Moscow: "Metallurgy", 1988. - Part 1. - 760 p. Part 2. – 712 p.
19. Трофімович В.В. Гармонізація відносин / В.В. Трофімович, В.М. Удод // Збірник праць Інституту проблем національної безпеки. – К.: ПІНБ, 2006. – Вип. 13. – С. 136–142.
20. Закон України «Про охорону атмосферного повітря»: за станом на 21.06.2001р. / Відомості Верховної Ради України. – К.: Парлам. Вид-во, 2001. – 23с.
21. Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REI2215.html. (Дата звернення 28.02.2019).
22. Справочник проектировщика. Внутреннее санитарно – технические устройства / Под ред. И.Г. Староверова. Ч. 3: Вентиляция и кондиционирование воздуха. – М.: Стройиздат, 1978. – 510 с.
23. Ракушняк Г.С., Лялюк О.Г. Засоби очищення газових викидів. Київ: ІВНВП «Укрґеліотех». 2009. – 204 с.
24. Реалізація Регіональної екологічної програми «Екологія 2016-2020» у 2019 році. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://voladm.gov.ua/article/realizaciya-regionalnoyi-ekologichnoyi-programi-ekologiya-2016-2020-u-2019-roci/>. (Дата звернення 05.10.2019).
25. ДСТУ ISO 14001:2015 Системи екологічного управління. Требования и руководства по применению. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page?id_doc=64015 (Дата звернення 26.12.2016).
26. ДСТУ ISO 14004:2016 Системи екологічного управління. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=71632. (Дата звернення 10.06.2017).
27. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С., Костіков І.Ю. Основи екології: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 408 с.
28. Закон України “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру” № 1809-III від 08.06.2000 року. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1809-14>(Дата звернення 10.06.2017).
29. ДСТУ 3992-2000 Кліматологія. Терміни та визначення основних понять. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=69183.https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F (Дата звернення 23.04.2024).
30. Закон України “Про зону надзвичайної екологічної ситуації”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://iducz.dns.gov.ua/ua/normativna-baza-povachalnih-disciplinah-magistratura-281-publichne-upravlinnya-ta-administruvannyaA.html?PRINT>. (Дата звернення 13.05.2024).
31. Оцінювання екологічних ризиків розвитку підземної транспортної інфраструктури методом BOCR. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/geoeco/article/view/18406>(Дата звернення 13.04.2024).
32. Екотрансформація – 2020. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://ecolog-ua.com/news/ne-vystachaye-povnoty-ekologichnyh-znan-chy-vestyagayete-za-aktualnuyemu-ekotendamy> (Дата звернення 04.11.2019).
33. Тетиор А.Н. Городська екологія. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://libr.me/ekologii-osnovi/gorodskaya-ekologiya-ucheb-posobie-dlya-stud.html>(Дата звернення 20.12.2019).
34. Атмосферне повітря. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://menr.gov.ua/timeline/Atmosferne-povityra.html> (Дата звернення 12.12.2019).
35. Ткаченко Т. М. Дослідження теплопередачі в енергоефективних зелених покривлях / Т. М. Ткаченко, В. О. Мілейковський // Вентиляція, освітлення та теплогазопостачання: наук.–техн. зб. / Київський національний університет будівництва і архітектури. – Київ: [КНУБА], 2017. – Вип. 21. – С. 37–48.
36. Ткаченко Т. М. Адаптаційний потенціал фітоценозу енергозберігаючих зелених покривель / Т. М. Ткаченко // Екологічна безпека та природокористування. – 2015. – № 3 (19). – С. 27–32. – Режим доступу:<http://repository.knuba.edu.ua/handle/987654321/597> (Дата звернення 12.02.2020).
37. Сердюк, В. Р. Світовий досвід реалізації стандартів "зеленого" будівництва / В. Р. Сердюк, С. Ю. Франишина // Нові технології в будівництві. – 2017. – № 32. – С. 49–53.
38. Водород – как топливо. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://biz.liga.net/ekonomika/tek/opinion/vodorod-kak-topливо-mirovoy-trend-opyt-kakih-stran-i-dlya-cheho-mojet-repenyat-ukraina> (Дата звернення 12.02.2023).
39. Журавська Н.Є. Ефективність організаційно-технологічних рішень у будівництві для відновлення наслідків військової діяльності / Н.Є. Журавська, О.О. Воробйова, П.І. Стефанович // IV Міжнародній науково-практичній конференції “Економіко-управлінські та інформаційно-аналітичні новації в будівництві”, 07-08 червня 2022, КНУБА.
40. Журавська Н.Є. Практичні проекти екопоселень, екоміст, екополісів для збереження живої природи в умовах наступу міст на природне середовище. Збірник тез: Соціально-компетентне управління та безпека підприємницьких структур в умовах воєнної економіки: матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. (28-29 жовтня 2022 року), м. Луцьк, м.Подгайська (Словацька Республіка): СПД Гадяк Жанна Володимирівна, "Волиньполіграф", 2022. С. 84-85. ISBN 978-617-7843-44-2. УДК 330.341.1(477):[316.47:502:620.9:34.
41. Журавська Н.Є. Перспективи розвитку та відбудови систем виробництва. Матеріали VI Міжнародної науково-технічної конференції «Ефективні технології і конструкції в будівництві та архітектура села», Львів-Дубляни, Україна 8-9 червня 2023, с.12.
42. Журавська Н.Є. XXI International Scientific and Practical Conference «Actual priorities of modern science, education and practice», May 31 – 03 June, 2022, Paris, France. 873 p.
43. Журавська Н.Є., Белова А.І. та інші. Організаційно-екологічно-економічний інструментарій реструктуризації інфраструктурних підприємств. Збірник III Міжнародної науково-практичної конференції “VINSMARTESCO”, Україна, Вінниця. 18–20 травня, 2023, с. 59.
44. Журавська Н.Є. Еколого-енергетичні інновації в напрямку сталого розвитку для реконструкції та відбудови потенціалу. Матеріали Міжнародної наукової конференції з інноваційних технологій у водогосподарських та інженерних комунікаційних системах, 8 червня 2023, Баку, Тбілісі, Єреван.
45. Журавська Н.Є., Свиридон Б.М., Рязанов А.О. II Міжнародна науково-практична конференція «Green Construction» («Зелене будівництво») 13-14 квітня 2023 р. К.: КНУБА. - С.542-545. <https://drive.google.com/drive/folders/16n-Hha799Rh7r6p6FJx78IRUKSJfydUVhttps://cutt.ly/C8UJDNn>.
46. Журавська Н.Є. та інші. Визначення екологічного та виробничого ризику міста / Actual priorities of modern science, education and practice с.814-822. ISBN – 979-8-88680-831-5 DOI – 10.46299/ISG.2022.1.21. isg-konf.com.
47. Журавська Н.Є. та інші. Еколого-орієнтована реконструкція та відновлення пошкодженої інфраструктурних об'єктів / Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції. "Проблеми раціонального використання соціально-економічного, еколого-енергетичного, потенціалу України та її регіонів в умовах воєнного стану" (01 червня 2023 р., м. Івано-Франківськ, Україна).
48. Авраменко С. Х., Гуляєв В. М., Волошин М. Д. Екологія міських систем та основних виробництв промисловості: навчальний посібник. Київ–Дніпрозержинськ : НМЦ ВО — ДДТУ, 2007. 483 с.
49. Василенко І. А., Півоваров О. А., Трус І. М., Іванченко А. В. Урбоекологія. Дніпро : Акцент ПП, 2017. 309 с.
50. Запорожець О., Мовчан Я., Гавриленко В., Гаврилюк Р., Гай А., Гулевець Д. Елементи сучасної урбоекології: навчальний електронний посібник. Київ : НАУ, 2015. 265 с.
51. Клименко М. О., Пилипенко Ю. В., Мороз О. С. Екологія міських систем : підручник. Херсон : Олді-плюс, 2012. 294 с.

52. Климчик О. М., Багмет А. П., Данкевич Є. М., Матковська С. І. Екологія міських систем. Частина 1. Природотехногенні комплекси: навчальний посібник. Житомир: Житомирський національний агроекологічний університет; Видавець О. О. Євенок, 2016. 460 с.
53. Климчик О. М., Багмет А. П., Данкевич Є. М., Матковська С. І. Екологія міських систем. Частина 2. Екологічна безпека: навчальний посібник. Житомир: Житомирський національний агроекологічний університет; Видавець О. О. Євенок, 2017. 457 с.
54. Стольберг Ф. В. Екологія міста (урбоекотологія): підручник. Київ: Лібра, 2000. 464 с.
55. Цигичко С. П. Екологія в архітектурі і містобудуванні: навч. посібник. Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків: ХНАМГ, 2012. 146 с.
56. Шилова Т. О. Міська екологія: навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури, ВСП «Ін-т післядиплом. освіти». Київ: КНУБА, 2015. 199 с.
57. Шилова Т. О. Міське комунальне господарство: Навчальний посібник. Київ: КНУБА, 2006. 272 с.
58. ДБН 360-92**. Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень. Київ: Мінбудархітектури України, 2000. 109 с. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/fin35002?an=70>.
59. ДБН Б.2.2-5:2011. Благоустрій території. Планування забудови міст, селищ і функціональних територій. Київ: Мінрегіонбуд України, 2012. URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_b_2_2_5_2011/1-1-0-1033.
60. ДБН Б.2.2-6:2013. Склад та зміст схеми санітарного очищення населеного пункту. Київ: Мінрегіонбуд України, 2013. URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_b_2_2_6/1-1-0-1124.
61. ДБН В.1.1-3-97. Інженерний захист територій, будинків і споруд від зсувів та обвалів. Основні положення. Київ: Держбуд України, 1998. URL: <https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/1-1-0-293>.
62. Закон України Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14>.
63. Правила приймання стічних вод до систем централізованого водовідведення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0056-18#n15>.
64. Типові правила благоустрою території населеного пункту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1529-17>.
65. Правила утримання жилих будинків та прибудинкових територій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0927-05>.
66. The 21 most promising jobs of the future. <https://www.businessinsider.com/best-jobs-future-growth#20-computer-systems-analysts-2>
67. Барсук Ю. Формування перспектив розвитку світового господарства в умовах глобальних змін. Сучасні тенденції розвитку світової економіки: збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 26 травня 2017 р.). Харків, 2017. С. 7–8.
68. Екодія – шляхи впровадження змін. - [Електронний ресурс]. - URL: <https://ecoaction.org.ua/transformacia-svitu-12.html> (Дата звернення: 10.04.2024).
69. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. – К. 2020. - [Електронний ресурс]. - URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf> (Дата звернення: 10.04.2024).
70. Аналітичний звіт з дотримання екологічних прав громадян: ГО «АНТС», МБО «Екологія – Право – Людина», 2021. С. 12.
71. Цілі сталого розвитку. - [Електронний ресурс]. - URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/sustainable-development-goals.html> (Дата звернення: 10.04.2024).
72. Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. - [Електронний ресурс]. - URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (Дата звернення: 10.04.2024).
73. Енциклопедія сучасної України. - [Електронний ресурс]. - URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18681 (Дата звернення: 10.04.2024).
74. Кінаш І.П., Савчук Л.М. Екологізація освіти як первинний чинник трансформації суспільства до сталого розвитку. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Теорія і практика стратегічного управління розвитком галузевих і регіональних суспільних систем». (м. Івано-Франківськ, 11–13 жовтня 2017 р.) Івано-Франківськ, 2017. С. 287.
75. Бондар О. І., Барановська В. С., Єресько О. В. та ін. Екологічна освіта для сталого розвитку у запитаннях та відповідях: науковометодичний посібник. Херсон: Грінь Д.С., 2015. С. 79.
76. Keystone education group. - [Elektronnyy resurs]. - URL: [https://www.lawstudies.com/LLM/Environmental-Law/\(Date of application 10.04.2024\)](https://www.lawstudies.com/LLM/Environmental-Law/(Date of application 10.04.2024)).
77. Засідання Бюро Ініціативи «Освіта в інтересах сталого розвитку» ЄЕК ООН. - [Електронний ресурс]. - URL: <http://ecoosvita.org.ua/novyna/zasidannyabyuro-iniciatyvy-osvita-v-interesah-stalogo-rozvytku-yeek-onn> (дата звернення: 17.01.2023)

Післямова

У колективній монографії було досліджено актуальні питання розвитку сучасного суспільства. Досліджувались проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм.

Над колективною монографією працювали автори, які представляють наступні профільні наукові, навчальні, науково-педагогічні, творчі та мистецькі заклади та установи (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): Poltava University of Economics and Trade, Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Виконавчий комітет Лебединської міської ради, Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Відокремлений структурний підрозділ «Фаховий коледж технологій, бізнесу та права, Волинського національного університету імені Лесі Українки», Державний податковий університет, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Інститут демографії та проблем якості життя НАН України, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київський національний університет будівництва і архітектури, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський університет інтелектуальної власності та права, Криворізький факультет Національного університету «Одеська юридична академія», Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Мукачівський державний університет, Національна академія Національної гвардії України, Національний медичний університет, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Національний університет «Львівська політехніка», Національного університету «Одеська юридична академія, Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут університету «Україна», Сумський національний аграрний університет, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Харківська державна академія культури, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»,

Видавництво висловлює щирю подяку колективу авторів за їх роботу та особистий внесок у розвиток вітчизняної науки.

Наукове видання

Andrii Protsenko, Bondar-Pidhurska Oksana Vasyilivna, Hanna Sukhanova, Olena Kotova, Olena Sopotnytska, Viktoriia Tsybul'ska, Акопов Сергій Едуардович, Арабаджи Олена Семенівна, Арсененко Ірина Анатоліївна, Босюк Альона Сергіївна, Войтюк Юлія Володимирівна, Гук Орест Васильович, Гучко Яна Володимирівна, Даценко Віта Василівна, Дем'янець Ігор Йосипович, Донець Ірина Анатоліївна, Донченко Лариса Михайлівна, Дюжикова Тетяна Миколаївна, Євсєєв Вадим Олександрович, Журавська Наталія Євгенівна, Завгородня Олена Василівна, Знаменщикова Валентина Миколаївна, Клим Мар'яна Ігорівна, Кравчук Катерина Олегівна, Кудлач Віра Іванівна, Кукса Валентина Михайлівна, Кулик Ірина Олександрівна, Кучин Павло Захарович, Кучина Валентина Федорівна, Левада Ольга Михайлівна, Леонова Софія Володимирівна, Маклюк Олег Володимирович, Максимов Олександр Сергійович, Микитенко Вікторія Володимирівна, Микитенко Наталія Миколаївна, Москаленко Василь Григорович, Назаренко Інна Миколаївна, Назаренко Олександр Володимирович, Польова Наталія Миколаївна, Неборачко Микола Едуардович, Непша Олександр Вікторович, Новікова Анна Віталіївна, Олійник Ірина Сергіївна, Олійник Михайло Олександрович, Орлов Олексій Геннадійович, Попова Ганна Юріївна, Рибачек Валентин Кіндратович, Савченко Володимир Федорович, Сук Олена Євгеніївна, Голошняк Наталія Анатоліївна, Фімяр Світлана Володимирівна, Хоботова Еліна Борисівна, Чаплигін Олександр Костянтинівич, Чорна О. А., Штерр Діана Іванівна, Юрчук Людмила Василівна.

Сучасне суспільство: глобальні трансформації

Колективна монографія

Видання українською та англійською мовами

ISBN 978-617-7886-51-7

DOI: 10.61718/mon-2024-8

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

Формат 60x90 1/8

Гарнітура «Times New Roman»

Авторські аркуші – 32.

Видавець СГ НТМ «Новий курс»

Пр. Перемоги, 77, оф. 179, Харків, 61174, Україна

Тел.: +380962250903, +380500301905

Telegram, Viber: +380970440309

Сайт: www.newroute.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 8013 від 22.11.2023
Зареєстровано у Global Register of Publishers

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>